T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA AVRUPA'DAKİ KAMPLARDA YAŞAYAN TÜRK VE MÜSLÜMAN MÜLTECİLERİN TÜRKİYE'YE KABULÜ

DİLGAM AHMADOV
2502190660

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

İSTANBUL, 2025

ÖZ

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA AVRUPA'DAKİ KAMPLARDA YAŞAYAN TÜRK VE MÜSLÜMAN MÜLTECİLERİN TÜRKİYE'YE KABULÜ

Dilgam AHMADOV

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen Sovyetler Birliği vatandaşı Türk ve Müslüman kökenli bireylerin savaş dönemi ve sonrasındaki durumu, hem askeri hem de sosyal tarih açısından önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Bu çalışma, söz konusu kişilerin Alman lejyon ordularında ve zorunlu işçi olarak çalıştırılmaları sürecini; savaşın bitimi sonrası Avrupa'daki mülteci kamplarında yaşamlarını; kamplardan kurtarılmalarını ve bir kısmının Türkiye'ye intikal sürecini kapsamlı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır.

Savaş sırasında Türkiye hükümeti, Sovyetler Birliği ile sürdürdüğü hassas diplomatik ilişkileri gözeterek, mülteci kamplarındaki Türklerin kurtarılması için aşamalı bir faaliyet yürütmüştür. Türk büyükelçilikleri ve hükümetin kararıyla kurulan özel komisyonlar, kamplardaki mültecilerin tespit edilmesi ve güvenli biçimde transfer edilmesini organize etmiş ve böylece iki binden fazla mülteci kurtarılmıştır. Ayrıca, gazeteci Ziyad Ebüzziya'nın çalışmaları, bir kısmı mültecinin Sovyetler Birliği'ne teslim edilmekten kurtarılmasında önemli rol oynamıştır.

Türkiye hükümetinin Uluslararası Mülteci Örgütü ile yaptığı anlaşmalar, mültecilerin Türkiye'ye intikal sürecini hızlandırmış; ilk etapta Tuzla kampına yerleştirilen mülteciler, daha sonra iskân politikaları çerçevesinde çeşitli bölgelere dağıtılmıştır. Hükümet, mültecilere ekonomik ve mali destek sağlayarak, yaşamlarını sürdürebilmelerine katkıda bulunmuştur.

Mültecilerin kabulü, dönemin uluslararası koşulları ve Sovyetler Birliği ile yaşanan diplomatik gerilimler ışığında gerçekleşmiş; Avrupa kamplarında yaşamış Türk ve Müslüman mültecilerin Türkiye'ye getirilmesi, kamuoyu ve sivil toplum tarafından da desteklenmiş, farklı yardım kuruluşlarının faaliyetleri ile süreç

güçlendirilmiştir. Bu çalışma, söz konusu sürecin hem devlet hem de sivil aktörler açısından yürütülen koordinasyonunu ve sonuçlarını kapsamlı biçimde ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Mülteciler, Türkiye, II. Dünya Savaşı, Almanya, SSCB

ABSTRACT

THE ADMISSION OF TURKISH AND MUSLIM REFUGEES LIVING IN CAMPS IN EUROPE AFTER THE SECOND WORLD WAR

Dilgam AHMADOV

The experiences of Soviet citizens of Turkish and Muslim origin who were captured by German forces during World War II constitute a significant area of inquiry in both military and social history. This study seeks to provide a systematic examination of these individuals' involvement in German legionary units and forced labor, their conditions in refugee camps across Europe following the cessation of hostilities, their subsequent rescue, and, in certain instances, their transfer to Turkey.

During the war, the Turkish government, taking into account its sensitive diplomatic relations with the Soviet Union, undertook a phased operation aimed at the evacuation of Turks residing in refugee camps. Special commissions, established under the authority of Turkish embassies and government directives, coordinated the identification and secure transfer of refugees, resulting in the rescue of more than two thousand individuals. The interventions of journalist Ziyad Ebüzziya also proved instrumental in preventing the handover of some refugees to Soviet authorities.

Agreements concluded between the Turkish government and the International Refugee Organization facilitated the acceleration of refugees' relocation to Turkey. Initially accommodated in the Tuzla camp, the refugees were subsequently resettled across various regions in accordance with official settlement policies. The government further provided economic and financial assistance to support the refugees' subsistence. The acceptance of these refugees occurred within the broader context of contemporary international conditions and ongoing diplomatic tensions with the Soviet Union. The relocation of Turkish and Muslim refugees from European camps to Turkey received backing from both public opinion and civil society, and the engagement of multiple aid organizations reinforced the process. This study aims to illuminate, in a comprehensive manner, the coordination and

outcomes of these efforts from the perspectives of both state authorities and civilian actors.

Keywords: Refugees, Turkey, World War II, Germany, USSR

ÖNSÖZ

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen, ardından savaş sonrasında Avrupa'daki mülteci kamplarında yaşamlarını sürdüren Türk ve Müslüman kökenli Sovyetler Birliği vatandaşlarının durumu ile Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin bu kişileri kurtarmak için yürüttüğü faaliyetler şimdiye kadar yeterince derinlemesine incelenmemiştir. Bu eksiklik, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Avrupa'daki Kamplarda Yaşayan Türk ve Müslüman Mültecilerin Türkiye'ye Kabulü" başlıklı doktora tezimizin hazırlanmasına zemin hazırlamıştır.

Türkiye Hükûmeti'nin, Sovyet talepleri doğrultusunda bir defaya mahsus olarak kendisine sığınan bazı mültecileri iade etmesi, iç politikada zaman zaman gündeme getirilmiş; ancak 1947–1949 yılları arasında Avrupa'daki kamplarda yaşayan iki binden fazla Türk ve Müslüman mültecinin Türkiye'ye kabul edilmesi gibi önemli bir gelişme çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Savaş yıllarında Türkiye'ye sığınan Alman, Yunan, İtalyan, Yahudi ve diğer mülteciler hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, Sovyetler Birliği vatandaşı Türk ve Müslüman mültecilerin Türkiye'ye getirilmeleri, onlara sağlanan ekonomik ve eğitim desteği gibi hususlar kapsamlı biçimde araştırılmamıştır.

Bu konuyla ilgili olarak devlet ve özel arşivlerde yürütülen incelemelerimiz, daha geniş kaynaklara ulaşma imkânımızın bulunması ve konunun bilimsel öneminin fark edilmesi, araştırma konusunun doktora tezi olarak seçilmesinde belirleyici olmuştur.

Tez konusunun belirlenmesi ve çalışma planının hazırlanmasından itibaren, değerli hocam Prof. Dr. Ramazan Erhan Güllü, yönlendirmeleri, yapıcı eleştirileri, geniş tarih bilgisi ve titiz akademik yaklaşımıyla çalışmama yön vermiştir. Her aşamada gösterdiği sabır, anlayış ve teşvik edici tutumu, bu çalışmanın tamamlanmasında en önemli itici güç olmuştur. Kendisinin akademik rehberliği kadar insani yaklaşımı ve anlayışlı tutumu da benim için daima bir ilham kaynağı olmuştur. Hocama, ders döneminden itibaren sunduğu akademik desteğin yanı sıra manevi yardımları ve yol göstericiliği için en içten teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Ayrıca İstanbul Üniversitesi gibi köklü bir ilim yuvasında eğitim gördüğüm süreçte bilgi ve tecrübeleriyle bana destek olan değerli hocalarım Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar, Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Halil Bal, Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt ve tez sürecinde değerli katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Bülent Bakar'a da şükranlarımı sunarım.

İstanbul'da bulunduğum süre boyunca desteklerini her zaman hissettiren İstanbul Azerbaycan Kültür Evi Başkanı Hikmet Elp'e, Doç. Dr. Mehdi Genceli'ye, kıymetli büyüğüm Ali Polat Bey'e ve çalışmama katkı sağlayan araştırmacı–eğitimci Ömer Özcan'a teşekkür ederim.

Bu yılın Eylül ayında kaybettiğimiz Prof. Dr. İbrahim Yıldırım, şahsen tanıdığı mülteciler hakkında sunduğu kıymetli bilgiler ve paylaştığı listelerle çalışmama önemli katkılar sağlamıştır. Kendisine Allah'tan rahmet diliyor, aziz hatırasını saygıyla anıyorum.

Çalışmam süresince özel aile arşivlerini benimle paylaşan mültecilerin yakınları Rana Gökkaya, Yunus Lenkeranlı, Ahmet Bakülü ve Asker Allahmanlı'ya minnettarlığımı ifade ederim.

Son olarak, eğitim sürecim boyunca bana burs desteği sağlayan Azerbaycan Eğitim Bakanlığına içtenlikle teşekkür ederim.

Dilgam Ahmadov

İstanbul, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **xi**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VE SONRASINDA MÜLTECİ SORUNU

1.1. İkinci Dünya Savaşında SSCB Vatandaşı Türk ve Müslüman Esirler 11
1.1.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Asıllı Harp Esirleri 11
1.1.2. Alman Esir Kamplarında Türk Esirlerin Durumu 14
1.1.3. Esir Kamplarında Faaliyet Gösteren Komisyonlar 21
1.1.4. Türk Asıllı Harp Esirlerinden Oluşturulan Lejyonlar 36
1.2. Almanya'nın Avrupa'daki Muhacir Türk Temsilcileriyle İlişkileri 41
1.2.1. Almanya'nın Muhacir Türk Liderleriyle Temasları 41
1.2.2. Kırım'da Alman Yönetimi ve Kırım Türklerinin Sürgünü 54
1.2.3. Türk Millî Komitelerinin Teşekkülü ve Faaliyetleri 60
1.3. Türkiye'nin Almanya'daki Türk Esirlerine İlişkin Politikası Ve Tutumu .. 64
1.3.1. Türk Büyükelçilik Raporlarında Türk Harp Esirleri 64
1.3.2. Emekli Türk Generallerinin Harp Esirleriyle İlgili Faaliyetleri 70
1.3.3. Türkiye'deki Mülteci Kampları ve Mültecilik Kavramına İlişkin Kararlar 79
1.3.4. Avrupa'daki Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne Teslim Edilmesi 85
1.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Avrupa'da Kurulan Mülteci Kampları 91
1.4.1. Displaced Persons (Yerinden Edilmiş Kişiler) 91
1.4.2. Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin Mültecilere Yönelik Faaliyetleri 93
1.4.3. Uluslararası Mülteci Örgütünün Mültecilere Yönelik Faaliyetleri 96

1.4.4. Mülteci Kamplarındaki Türkler 100
1.4.5. Mülteci Kamplarından Türkiye'ye Gönderilen Mektuplar 105
1.4.6. Kamplarda Yaşayan Türk ve Müslüman Mültecilerin Sosyo-Kültürel Hayatları 109

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN AVRUPA'DAKİ MÜLTECİLERİ KURTARMA FAALİYETLERİ

2.1. Yalta Konferansı Sonrası Türkiye-SSCB İlişkileri 115
2.1.1. SSCB'nin Türkiye'den Talepleri 115
2.1.2. Mültecilerin İadesi ve Boraltan Hadisesi 119
2.1.3. Türkiye'nin Batı Bloğuna Katılımı 125
2.2. Mültecileri Kurtarmak İçin Çalışan Gruplar Ve Kişiler 130
2.2.1. Türk Muhacir Liderlerin Mültecileri Kurtarma Faaliyetleri 130
2.2.2. Türkiye Büyükelçiliklerinin Mültecileri Kurtarma Faaliyetleri 136
2.2.3. Yüzbaşı İhsan Ünesen'in Mültecilerle İlgili Faaliyetleri 142
2.2.4. Cevdet Atasagun Başkanlığındaki Komisyonun Mültecileri Kurtarma Faaliyetleri 146
2.2.5. Gazeteci Ziyad Ebüzziya'nın Mültecilerle İlgili Faaliyetleri 162
2.2.6. Mısır Prensi Emir İbrahim'in Mültecilerle İlgili Faaliyetleri 173
2.3. Türk Asıllı Mültecilerin Türkiye ve Türk Kimliği Algısı 179
2.3.1. Bolşevik Rejimi Altında Yetişmiş Nesil 179
2.3.2. Lejyon Matbuatında Türk Kimliği Algısı 181

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜLTECİLERİN TÜRKİYE'YE GELİŞİ VE İSKÂNI

3.1. Mültecilerin Türkiye'ye Getirilmeleri 189
3.1.1. Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı ile İmzalanan Anlaşma 189
3.1.2. Mültecilerin Tuzla Kampına Getirilmeleri 192
3.1.3. Avrupa Kamplarından Türkiye'ye Gelen Türk Mültecilerin Sayısı 207
3.2. Avrupa'dan Gelen Türk Mültecilerinin İskânına Destek Veren Kuruluşlar 210
3.2.1. Dosteli Yardımlaşma Derneği'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri 210

3.2.2. Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri 211
3.2.3. Türk Göçmenlerine Yardım Komitesi'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri 212
3.2.4. Türkiye'de Mültecilere Yardım Cemiyeti'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri 213
3.3. Avrupa Kamplarından Gelen Türk Mültecilerin İskânı 216
3.3.1. Türk ve Müslüman Mültecilerin İskânı 216
3.3.2. Türkiye'nin Mültecilere Sağladığı Ekonomik Destek 222
3.3.3. Türkiye'nin Mültecilere Sağladığı Eğitim Desteği 224
3.4. Avrupa Kamplarından Türkiye'ye Gelen Türk Asıllı ve Müslüman Mülteci Portreleri 228
3.4.1. Türkistanlı Mülteciler 228
3.4.2. Kuzey Kafkasyalı Mülteciler 230
3.4.3. Kırımlı Mülteciler 234
3.4.4. Azerbaycanlı Mülteciler 238
3.4.5. İdil Urallı Mülteciler 255
SONUÇ 257
KAYNAKÇA 264
EKLER 284
ÖZGEÇMIŞ 334

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1948–1951 Yılları Arasında Avrupa Kamplarından Gelen Mültecilerin Sayısını Gösteren Cetvel 208

Tablo 2: 1940–1952 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Mülteci Sayısını Gösteren Cetvel..... 208

Tablo 3: 1949-1953: Diploma Denklikleri Tanınan Avrupa Kampı Mültecileri... 225

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.y. : Adı geçen yer

ABD : Amerika Birleşik Devletler

AER : Association for the Study of the European Refugee Problem

APRA : The Soviet Administration of the Plenipotentiary far Repatriation Affairs

ARDEİ : Azerbaycan Respublikası Devlet Edebiyat ve İncesenet Arşivi

BCA : Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Bkz : Bakınız

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

CPOIR : Comité Préparatoire de l'Organisation Internationale pour les Réfugiés (Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı Hazırlık Komisyonu)

Çev : Çeviren

DP : Displaced Person

Ed : Editör

Haz : Yayına Hazırlayan

IGC : Inter-Governmental Committee

IRC : International Rescue Committee

IRO : International Refugee Organization

MTBK : Milli Türkistan Birlik Komitesi

NSDAP : Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi

OFRRO : Office of Foreign Relief and Rehabilitation Operations

s. : Sayfa

SHAEF : Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

t.y : Tarih yok

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TDA : Türk Diplomatik Arşivi

UNHCR : United Nations High Commissioner for Refugees

UNRRA : United Nations Relief and Rehabilitation Administration

GİRİŞ

A: Araştırmanın Konusu

II. Dünya Savaşı yıllarında, Almanya'nın kontrolü altındaki esir kamplarında son derece ağır koşullar altında yaşam mücadelesi veren savaş esirlerinin ve zorunlu iş gücü kapsamında Almanya'da çalıştırılan sivillerin durumu, savaş tarihinin en dikkat çekici ve insani açıdan en trajik boyutlarından birini oluşturmaktadır. Bu çerçevede özellikle Alman ordularına esir düşen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) vatandaşlarının içinde yer alan Türk ve Müslüman toplulukların akıbeti, Türkiye açısından ayrı bir önem arz etmiştir. Zira bu kişiler, etnik ve kültürel bakımdan Türkiye ile tarihî bağlara sahip, Türk dünyasının farklı bölgelerinden gelen ırk ve soydaş unsurlardı.

Bu kişiler, savaş yıllarında Alman ordusuna esir düşmüş ya da Alman sanayisi ve altyapısında zorunlu iş gücü olarak çalıştırılmışlardı. Ancak savaşın bitiminin ardından, Sovyet makamları tarafından bu insanların büyük bir bölümü "vatana ihanet" suçlamasıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Sovyet yönetimi, savaş esirlerinin ve Almanya'da çalıştırılmış sivillerin önemli bir kısmını, Almanlarla iş birliği yaptıkları veya düşman saflarında yer aldıkları gerekçesiyle şüpheli olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle, Yalta Antlaşması çerçevesinde müttefik devletler tarafından Sovyetler Birliği'ne zorla iade edilen binlerce kişi, ülkelerine döndükten sonra ağır sorgulara, misillemelere ve Sibirya'daki çalışma kamplarına sevk edilmiştir. Birçoğunun akıbeti belirsiz kalmış, "iz bırakmadan kaybolanlar" arasında yer almışlardır.

Doğu Avrupalılar, özellikle Sovyetler Birliği'nin eski vatandaşları, II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan milyonlarca yerinden edilmiş kişi (Displaced Persons – DP) arasında hem niceliksel olarak en büyük grubu oluşturmakta hem de çözümü en güç topluluk olarak görülmekteydi. Bu kişilerin çok büyük bir bölümü, savaşın son aşamalarında Avrupa'nın çeşitli bölgelerine dağılmış, zorla çalıştırılmış, esir alınmış veya çatışmalar nedeniyle yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmış bireylerden meydana geliyordu. Dolayısıyla, bu nüfusun statüsünün belirlenmesi ve

geleceğine ilişkin karar alınması, yalnızca insani bir mesele değil, aynı zamanda uluslararası siyaseti doğrudan etkileyen karmaşık bir problem hâline gelmişti. Ortaya çıkan bu durum, tam anlamıyla uluslararası bir sorun niteliği taşıyordu. Çünkü milyonlarca kişinin kaderini belirleyecek kararların alınması, tek bir devletin kapasitesini aşan ölçüde geniş bir idari ve mali organizasyon gerektiriyordu. Bu nedenle, uluslararası yardım kurumları sürece aktif biçimde dâhil oldu. İlk olarak Müttefikler tarafından savaş yıllarında oluşturulan Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA), DP kamplarının yönetimi, gıda ve sağlık hizmetlerinin sağlanması, kayıt işlemleri ve mümkün olan durumlarda geri gönderme politikalarının uygulanması gibi kritik görevler üstlendi.[1] Ancak savaş sonrası Avrupa'daki nüfus hareketlerinin kapsamı ve karmaşıklığı, tek bir kurumun çabalarıyla karşılanamayacak kadar büyüktü. Bu nedenle, 1947 yılından itibaren, ağırlıklı olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin finansal desteğiyle Uluslararası Mülteci Örgütü (International Refugee Organization – IRO) kuruldu ve DP meselesi daha kurumsal bir çerçeveye oturtulmaya çalışıldı. Dikkat çekici olan husus, Sovyetler Birliği'nin IRO'ya katılmayı reddetmesidir. Sovyet yönetimi, DP statüsünün özellikle Sovyet kökenli kişiler için geçerli olmasını meşru görmemekte, bu kişilerin "Sovyet vatandaşı" kimliği temelinde tartışmasız biçimde geri dönmeleri gerektiğini savunmaktaydı. Dolayısıyla, örgüte katılmamak Sovyetler açısından hem ideolojik hem de siyasal bir tutumun göstergesiydi.[2] Aynı şekilde, savaşta esir düşmüş Sovyet vatandaşları da ülkelerine geri dönmek istemiyor ve bu tutumlarını destekleyen haklı gerekçelere sahip olduklarını düşünüyorlardı. II. Dünya Savaşı sırasında Almanların kontrolündeki esir kamplarında bulunan çok sayıda Sovyet savaş esiri, farklı biçimlerde baskı altına alınarak ya da çeşitli vaatlerle teşvik edilerek, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmak üzere oluşturulan Vlasov Ordusu'na katılmaya yönlendirilmişti. Bu durum, savaşın ardından Sovyet makamlarının gözünde söz konusu kişileri "işbirlikçi", hatta vatana ihanetle suçlanabilecek bireyler

[1] Laura Megan Greaves, "Concerned Not Only with Relief": UNRRA's Work Rehabilitating the Displaced Persons in the American Zone of Occupation in Germany, 1945-1947 (PhD diss., University of Waterloo, 2013), p. 124.; Sebastian Huhn, "'Plausible Enough': The IRO and the Negotiation of Refugee Status After the Second World War," **Journal of Contemporary History** 58, no. 3, 2023, p. 399.

[2] Sheila Fitzpatrick, "Resettle, Repatriate or Remain: Soviet 'Displaced Persons' in Germany and Their Options in the Early Cold War", **ANU Historical Journal II**: Number 3, 2022, p. 95.

konumuna düşürmekteydi. Böyle bir damgalanma, geri döndüklerinde ciddi soruşturmalara, cezalandırılmaya, tutuklanmaya veya sınai çalışma kamplarına gönderilmeye maruz kalabilecekleri anlamına geliyordu.

Esir düşen ve Slav halklarının dışında kalan Sovyetler Birliği vatandaşı Türk ve Müslüman topluluklar da benzer biçimde geri dönüşe şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Bu gruplar, savaş yıllarında çoğu zaman kendi millî komutanlarının veya ileri gelenlerinin bulunduğu Türkistan, Azerbaycan, İdil-Ural, Kırım ve Kuzey Kafkas lejyonları içerisinde örgütlenmiş; Alman komutası altında oluşturulan bu birliklere çeşitli baskılar, propaganda faaliyetleri veya kendi milletlerinin geleceğine ilişkin beklentiler doğrultusunda katılmışlardı. Bu lejyonlarda yer almak, Sovyet otoriteleri nezdinde onları fiilen SSCB'ye karşı silahlı mücadele yürütmüş, dolayısıyla "vatana ihanet" ile suçlanabilecek gruplar arasına sokmaktaydı. Sovyet savaş esirleri için bildirilen en yüksek sayı olarak 5.734.528 rakamı öne çıkmaktadır. Bu veri, Şubat 1945'te açıklanmış olup, söz konusu tarih, Yalta Konferansı'nın başlamasından önceye denk gelmektedir.[3]

Sovyet sivil halkının veya savaş esirlerinin Alman Reich'ında çalıştırılması, savaş öncesi dönemde açık biçimde yasaklanmıştı. Nazi Parti liderliği, Reich Güvenlik Ofisi ve SS, özellikle "ırksal" ve güvenlik politikası gerekçelerini öne sürerek, Alman topraklarında Rusların istihdamına karşı çıkmışlardı. Bu bağlamda, Polonyalıların çalıştırılması yalnızca ideolojik bir istisna olarak kabul edilmiş ve sınırlı ölçüde uygulanmıştı. Ayrıca, savaş öncesinde Almanya'daki devlet kurumlarında ve ekonomi çevrelerinde, Alman zaferinin kesin olduğuna dair yaygın bir inanç mevcuttu; bu nedenle, Sovyet vatandaşlarının çalıştırılmasına gerek olmadığı düşünülüyordu. Halk arasında da "Rus istihdamına" karşı güçlü bir çekince bulunuyordu ve bu tutum, Doğu Cephesindeki savaşın ilk haber görüntüleri kamuoyuna ulaştıkça daha da pekişmişti. Neticede milyonlarca Sovyet savaş esiri, Alman doğu cephesi gerisinde kurulan devasa kamplarda alıkonulmuş ve hayatta kalma koşulları son derece zorlaştırılmıştı. 1941 yılı sonuna kadar, Almanların eline

[3] Nargiz Kapasheva, **Collaborationism of Central Asian Muslims with Nazi Germany during WWII**. Undergraduate capstone project, School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University, 2023, p. 18.

geçen 3,3 milyon Sovyet savaş esirinin yarısından fazlası açlık, donma ve yorgunluk gibi nedenlerle hayatını kaybetmiş veya sistematik biçimde öldürülmüştü. Savaşın sonuna gelindiğinde, Almanya tarafından esir alınan 5,7 milyon Sovyet savaş esirinin yaklaşık 3,5 milyonu—diğer bir ifadeyle toplamın yaklaşık %61'i—hayatını kaybetmiştir.[4]

Savaşın sona ermesinin ardından, Sovyetler Birliği'ne iade edilmekten kurtulan Türk ve Müslüman gruplar için doğal olarak tercih ettikleri ülkeler arasında Türkiye önemli bir konum teşkil etmekteydi. Savaş sonrasında Avrupa'daki mülteci kamplarında bulunan bu kişilerin bir kısmı Avrupa'da kalmayı seçmiş, bir kısmı Amerika'ya göç etmiş, yaklaşık 7.000 kişi ise Türkiye'ye gelmek amacıyla başvuruda bulunmuştur. Başvuruda bulunanlardan 2.000'in üzerinde kişi Türkiye tarafından kabul edilmiş ve ülkeye geldikten sonra gerekli idari ve hukuki işlemler tamamlanmıştır. Türkiye'ye kabul edilen bu mülteciler, ekonomik destek sağlanması, vatandaşlık verilmesi ve sosyal adaptasyon süreçlerine tabi tutulmaları yoluyla topluma entegre edilmiştir. Bu süreç, savaş sonrası dönemde Türkiye'nin kendi etnik ve kültürel yakınlığı olan topluluklara sahip çıkma politikası çerçevesinde yürütülmüş ve başarılı bir şekilde yönetilmiştir. Özellikle, dönemin şartlarında Sovyetler Birliği'nin baskı ve tehditleri göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin bu adımı hem insani hem de diplomatik açıdan büyük önem taşımaktadır.

Bu araştırmada, II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa kamplarında yaşamış olan Türk ve Müslüman mültecilerin (özellikle Kuzey Kafkasya halkları için bu terim kullanılmıştır) Türkiye'ye kabul süreci detaylı biçimde incelenmiş; başvuru, kabul, entegrasyon ve adaptasyon süreçleri belgeler, arşiv kaynakları ve dönemin basın yayınları ışığında analiz edilmiştir.

B: Yöntem ve Kaynak Tahlili

Bu araştırma, tarihsel analiz yöntemi kullanılarak temelde birincil arşiv belgelerine, dönemin basın materyallerine, hatırat ve özel arşiv koleksiyonlarına ile telif eserlerine dayanmaktadır. Çalışmada, hem devlet arşivlerinde yer alan resmî

[4] Ulrich Herbert, "Forced Laborers in the Third Reich: An Overview," **International Labor and Working-Class History** 58, October 2000, p. 195.

belgelerden hem de dönemin tanıklarının kaleme aldığı kişisel kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu yaklaşım, konunun çok yönlü biçimde değerlendirilmesine ve olayların farklı perspektiflerden aydınlatılmasına olanak tanımıştır.

Araştırmanın en önemli belge kaynaklarını, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (Cumhuriyet Arşivi) ve Türk Diplomatik Arşivi teşkil etmektedir. Özellikle son yıllarda bazı arşiv belgeleri üzerindeki gizlilik kısıtlamalarının kaldırılması, bu alanda yapılan çalışmalara yeni bir ivme kazandırmış ve araştırmanın bilimsel derinliğini artırmıştır. Söz konusu belgeler, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sürecinde ve sonrasında Avrupa'daki Türk ve Müslüman mültecilerle ilgili izlediği politikaların somut örneklerini ortaya koymaktadır. Türk Diplomatik Arşivi kapsamında incelenen belgeler, özellikle Türkiye'nin Almanya'daki Türk esirler ve lejyon oluşumları konusundaki diplomatik ilgisini açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca savaşın ilerleyen dönemlerinde Avrupa'daki mülteci kamplarının durumu, bu kamplarda yaşayan Türk kökenli esirlerin sayısı, sağlık koşulları ve Türkiye'ye sığınma talepleriyle ilgili çok sayıda rapor ve yazışma da mevcuttur. Bu belgeler, Türk dış temsilciliklerinin konuyu yakından takip ettiğini ve merkezi hükümete düzenli bilgi akışı sağladığını göstermektedir. Özellikle Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 26 Aralık 1942 tarihli raporu, Türkiye'nin savaş koşulları altında dahi Avrupa'daki Türk esir ve mültecilerin durumunu dikkatle izlediğini gösteren en değerli diplomatik belgelerden biridir. Bunun yanı sıra Berlin, Roma, Napoli ve diğer Avrupa başkentlerindeki Türk büyükelçilikleri ile konsolosluklarının Hariciye Vekâleti'ne gönderdikleri telgraflar, dönemin diplomatik faaliyetlerini ayrıntılı biçimde belgelemektedir.

Cumhuriyet Arşivi'nde ise, mültecilere sağlanan insanî ve maddî yardımlarla ilgili belgeler dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, Mustafa Çokay ve Mehmet Emin Resulzade gibi sürgün Türk liderlerin faaliyetlerine ilişkin belgeler de araştırmanın önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bu şahsiyetlerin harp esirleriyle yürüttükleri çalışmalar ve Türkiye'yi bu konuda bilgilendirmeleri, Ankara'nın savaş yıllarındaki tutumuna ve mülteci sorununa yaklaşımına dair yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Araştırmada, ayrıca II. Dünya Savaşı'nın sivil ve askerî mağdurlarıyla ilgili belgeleri barındıran Arolsen Arşivi de önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Bu arşiv, Nazi Almanyası döneminde oluşturulmuş olup, savaş esirleri, zorla çalıştırılan siviller, toplama kamplarında tutulan kişiler ve savaş sonrası mülteciler hakkında geniş bir belge koleksiyonuna sahiptir. Arolsen Arşivi'nde yer alan belgeler arasında, Avrupa'daki mülteci kamplarının idaresi, bu kamplarda yaşayan kişilerin kimlik bilgileri, sağlık kayıtları ve yer değiştirme listeleri gibi önemli materyaller bulunmaktadır. Bu belgeler, savaş sonrasında ortaya çıkan nüfus hareketlerini, özellikle Türk ve Müslüman kökenli eski Sovyet vatandaşlarının durumu açısından incelemek bakımından büyük önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında, söz konusu arşivdeki belgeler aracılığıyla Türkiye'ye gelmek üzere başvuran mültecilerin isim listelerine, kamplarda yapılan uluslararası yardım ve kayıt faaliyetlerine ulaşılmıştır.

Kızılay Arşivi, hem savaş dönemi Türkiye'sinde mülteci kamplarında yaşamış olan Alman, İtalyan, SSCB ve diğer ulusal kökenlere sahip mültecilerle ilgili belgeleri hem de özellikle Sovyetler Birliği vatandaşı Türk ve Müslüman mültecilere sağlanan yardım ve destek faaliyetlerini içeren belgeleri kapsamaktadır. Bu arşiv materyalleri, savaş yıllarında yürütülen insani yardım çalışmalarının kapsamını ve niteliğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Belgeler, mültecilerin kamplarda karşılaştıkları koşullar, sağlanan gıda ve sağlık desteği, barınma imkânları ve toplumsal entegrasyon süreçleri gibi konulara dair detaylı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca arşiv, Türkiye'nin savaş sonrası dönemde mültecilerin korunması ve desteklenmesi konusundaki devlet politikaları ile bu süreçte sivil toplum kuruluşlarının üstlendiği rollerin anlaşılmasına da imkân tanımaktadır.

Bu çalışmada yararlanılan en önemli kaynaklardan bir diğeri, Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi bünyesinde korunan Ziyad Ebüzziya Arşivi olmuştur. Gazeteci, yazar ve siyasetçi kimliğiyle tanınan Ziyad Ebüzziya, II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'daki Türk ve Müslüman mültecilerle ilgili faaliyetleriyle dikkate değer bir şahsiyettir. Bu arşivde, Avrupa'daki mülteci kamplarında bulunan Türk ve Müslüman kökenli esirlerin Ziyad Bey'e gönderdikleri mektuplar, kamplardaki günlük yaşamı, umutlarını, beklentilerini ve Türkiye'den

duydukları yardım taleplerini yansıtan birinci elden belgeler olarak büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda arşivde, Ziyad Ebüzziya'nın mültecilerin kurtarılması sürecindeki girişimlerine ve Türk heyetleriyle yürüttüğü koordinasyon çalışmalarına dair belgeler de mevcuttur. Bunların yanı sıra, kamplarda çekilmiş fotoğraflar, kimlik fişleri, liste ve haber kupürleri gibi materyaller, savaş sonrası dönemde Avrupa'daki mültecilerin sosyolojik ve insani durumuna ilişkin doğrudan görsel veriler sunmaktadır. Bu belgeler, aynı zamanda Türk komisyonlarının kamplarda nasıl çalıştığına, mültecilerle nasıl iletişim kurduğuna ve yerinde gözlemlerle hangi sonuçlara ulaştığına dair ayrıntılı bilgiler de sağlamaktadır. Ziyad Ebüzziya, savaşın sona ermesinin ardından da bu faaliyetlerini sürdürmüş; mültecilerle irtibatını kesmemiş, onların Türkiye'ye yerleşme ve uyum süreçlerini yakından takip etmiştir.

Çalışmada, arşiv belgelerinin yanı sıra dönemin gazete ve dergi yayınlarından da geniş ölçüde yararlanılmıştır. Basın taraması, hem kamuoyunun konuya bakış açısını hem de savaş ve sonrasındaki gelişmelerin Türkiye'de nasıl yankı bulduğunu anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında, Türkiye'de yayımlanmış olan *Şark Yolu*, *Akın*, *Tasvir*, *Son Saat*, *Ulus*, *Son Havadis*, *Ergenekon*, *Ocak*, *Cumhuriyet* ve *Vatan* gibi gazeteler incelenmiştir. Bu gazetelerde, Avrupa'daki kamplarda yaşayan Türk ve Müslüman mültecilerin durumuna dair haberler, mültecilerin Türkiye'ye gönderdikleri mektuplar, kamuoyuna yapılan yardım çağrıları ve dönemin yazarlarının bu meseleye ilişkin değerlendirmeleri yer almaktadır. Özellikle *Tasvir* ve *Son Saat* gazeteleri, mülteci konusuna düzenli olarak yer vermeleri bakımından diğer basın organlarından ayrılmaktadır. Buna ek olarak, savaş döneminde Alman safında bulunan Türkler tarafından Almanya'da yayımlanmış olan *Azerbaycan*, *İdel Ural* gibi gazeteler ve *Millî Birlik* gibi nadir yayınlara da ulaşılmıştır. Bu yayınlar, Almanya'daki Türk kökenli toplulukların düşünsel faaliyetlerini, savaşın ilerleyen yıllarında değişen siyasi yaklaşımlarını ve Türkiye'ye duydukları umutları yansıtması bakımından özgün birer kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca, dönemin milliyetçi eğilimli dergileri arasında yer alan *Kür Şad* ve *Altın Işık* gibi yayınlarda da mülteci meselesine dair yazıların ve yorumların bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışma sürecinde ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Tutanak Dergisi'nde yer alan bazı oturumlarda mülteciler konusuna

değinildiği görülmüştür. Bu kayıtlar, konunun yalnızca basında değil, devletin karar alma organlarında da zaman zaman gündeme geldiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Genel olarak değerlendirildiğinde, dönemin büyük gazetelerinin önemli bir bölümü mülteci meselesine sınırlı biçimde yer vermiştir. *Tasvir* ve *Son Saat* gazeteleri bu açıdan istisna oluştururken, konuyu en kapsamlı biçimde ele alan yayınların çoğunlukla milliyetçi eğilimli dergiler olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, Türkiye'de mülteci meselesinin dönemin genel basın gündeminde siyasî ve toplumsal önceliklere göre değişkenlik gösterdiğini de ortaya koymaktadır.

Araştırma sürecinde, Türkiye'ye yerleşmiş olan bazı mültecilerin aile fertlerine ve özel arşivlerine de ulaşılmıştır. Bu kapsamda yapılan görüşmeler ve incelemeler, yalnızca resmî belgelerle değil, aynı zamanda bireysel tanıklıklar ve özel koleksiyonlarla desteklenmiş bir tarihsel perspektifin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu özel arşivler arasında en dikkat çekici olanlardan biri, Azerbaycanlı mülteci *Zuhrap Kesemenli*'nin kişisel arşividir. Kesemenli ailesine ait bu arşivde yer alan belgeler, hem Türkiye'ye gelen hem de savaşın ardından Mısır'a sığınan mülteciler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Arşivde yer alan fotoğraflar, mektuplar, kimlik belgeleri ve kamp kayıtları, dönemin mülteci hareketlerini bireysel yaşam öyküleri üzerinden izleme olanağı sağlamaktadır. Dolayısıyla, Zuhrap Kesemenli arşivi, araştırmanın hem mikro-tarihsel boyutunu hem de bireysel hafıza perspektifini zenginleştirmiştir. Bu arşivden elde edilen veriler, resmî kaynaklarda bulunmayan bazı ayrıntıların gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Zuhrap Kesemenli Arşivi, şu anda İstanbul'da ikamet eden kızı Rana Gökkaya'nın evinde muhafaza edilmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrasında, özellikle Avrupa'daki Displaced Persons (DP) yani yerinden edilmiş kişiler meselesi üzerine çok sayıda kapsamlı çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, savaşın sona ermesinin ardından yaşanan insani krizlerin, mülteci akımlarının ve uluslararası kuruluşların müdahale süreçlerinin anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Örneğin, Gerard Daniel Cohen'in *In War's Wake: Europe's Displaced Persons in the Postwar Order* (New York: Oxford

University Press, 2012) adlı eseri, savaş sonrası düzen içinde DP'in karşılaştığı sosyal, politik ve ekonomik zorlukları kapsamlı bir perspektifle incelemektedir.

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen Türkler, esir kamplarındaki yaşam koşulları, lejyon ordularının kurulması ve savaş dönemindeki milli komitelerin faaliyetleri hem uluslararası alanda hem de Türkiye'de kapsamlı biçimde araştırılmıştır. Bu alanda en çok başvurulan ve akademik açıdan temel kaynaklardan biri, Patrik von zur Mühlen'in 1971 yılında Bonn Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezidir. Tez daha sonra kitap hâline getirilmiş ve 1984 yılında Türkiye'de *Gamalihaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları* adıyla yayımlanmıştır. Von zur Mühlen'in çalışması, yalnızca Türk ve Müslüman halkların değil, aynı zamanda Ermeni ve Gürcü lejyonlarının faaliyetlerine ve kurulan milli komitelerin tarihine de geniş yer vermektedir. Dönemin tanıklarından alınan bilgiler ve birincil kaynaklardan yararlanılması, eserin üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen hâlâ en önemli akademik referans olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır.

Bu konudaki bir diğer önemli kaynak, Prof. Dr. Ahat Andican'ın *Cedidizm'den Bağımsızlığa: Hariçte Türkistan Mücadelesi* adlı eseridir. Andican'ın çalışmasında, Türkistanlı harp esirleri, Türkistan Lejyonu ve Türkistan Milli Birlik Komitesi'nin faaliyetleri detaylı biçimde ele alınmıştır. Benzer şekilde, Coşkun Kumru'nun *Türkistan Lejyonu: İkinci Dünya Savaşı'nda Alman Saflarında Savaşan Türkler* adlı eseri, esas olarak Alman arşivlerine dayandığı için önem taşımaktadır; eser, Türkistan Türklerinin II. Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları süreçleri ayrıntılı biçimde incelemektedir.

Aynı konuyu farklı perspektiflerden ele alan diğer çalışmalar arasında, Halil Burak Sakal'ın *Başka Bir Dünya Savaşı: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945* ve Latif Çelik'in *İkinci Dünya Savaşı'nın Kayıp Türkleri: Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu* eserleri bulunmaktadır. Ayrıca, II. Dünya Savaşı döneminde esir ve mülteci Türklerin faaliyetleriyle ilgili diğer önemli eserler şunlardır: Musa Qasımlı'nın *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920–1945*, Cem Kumuk'un *Düvel-i*

Muazzama'nın Kıskacında: Kafkasya Dağlıları, Cemil Hasanlı'nın *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru: Türk-Sovyet İlişkileri (1939–1953)*, Edige Kırımal'ın *Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi*, Hüsrev Gerede'nin *Hitler Almanyası'nda Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939–1942)*, ve Ömer Özcan'ın *Cafer Seydahmet Kırımer ve Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi* eserleri. Özellikle Özcan'ın çalışması, İsmail Otar Arşivinden yararlanılarak literatüre kazandırılmış benzersiz belgeleri içermektedir.

Bu çalışmalar, literatüre önemli katkılar sağlamış olmakla birlikte, Alman safında yer almış Türklerin savaş sonrası hayatları ve Türkiye'ye gelen mültecilerle bağlantıları hakkında ayrıntılı bilgi sunmamaktadır. Bu boşluğu dolduran kaynaklardan biri, Prof. Dr. Ali Satan'ın *II. Dünya Savaşında Türkler* adlı eseridir. Satan, uzun yıllar önce tanıştığı Ziyad Ebüzziya ile gerçekleştirdiği kapsamlı röportajları ve Ebüzziya arşivindeki belgeleri kullanarak, Avrupa'daki Türk mülteciler ve savaş sonrası Türkiye'ye geliş süreçleri hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu eser, özellikle Türkiye'ye gelen mülteciler konusunu akademik literatüre kazandırması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

Sonuç olarak, literatürdeki bu çalışmaların tamamı, II. Dünya Savaşı'nda Türklerin yaşadığı zorlukları, esir kamplarındaki hayatı ve lejyon ordularının oluşumunu anlamak açısından değerli olsa da, mültecilerin sonraki yaşamları ve Türkiye'ye entegrasyon süreçleri konusunda bilgi boşlukları bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle, bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA VE SONRASINDA MÜLTECİ SORUNU

1.1. İkinci Dünya Savaşında SSCB Vatandaşı Türk ve Müslüman Esirler

1.1.1. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Asıllı Harp Esirleri

II. Dünya Savaşı'nın resmî olarak 1 Eylül 1939 tarihinde, Nazi Almanya'sının Polonya'ya saldırısıyla başladığı kabul edilmektedir. Ancak bu küresel çatışmanın kökenleri, I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan siyasi, ekonomik ve toplumsal yapı içerisinde aranmalıdır. Özellikle 1919 yılında imzalanan Versay Antlaşması, Almanya'ya ağır ekonomik yaptırımların yanı sıra önemli toprak kayıpları da getirmiş; bu durum Almanya'da derin bir toplumsal hoşnutsuzluğa ve milliyetçi tepkilere zemin hazırlamıştır.[1] Bu gelişmeler, Alman toplumunda siyasal istikrarsızlık ortamı da yaratmış; bu ortam, Adolf Hitler liderliğindeki Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (NSDAP) güç kazanmasına ve iktidara yükselmesine elverişli bir zemin oluşturmuştur.[2]

Almanya'nın Südet Bölgesi'ni işgali, 1938 yılının Ekim ayında Münih Anlaşması'nın ardından gerçekleşmiş ve Çekoslovakya'nın egemenlik haklarını fiilen ortadan kaldıran bir süreç olmuştur. Bu bölgenin Almanya'ya bırakılması, Avrupa'daki güç dengelerini derinden sarsmış ve özellikle İngiltere ile Fransa'nın izlediği yatıştırma politikasının sonuçlarını görünür kılmıştır. Südet Almanlarının varlığı, Nazi propagandası tarafından bölgenin Almanya'ya katılmasının gerekçesi olarak sürekli vurgulanmış, böylece etnik temelli bir müdahale meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. İşgal sonrasında Çekoslovakya'nın savunma hatları ve sınır güvenliği

[1] "The Versailles Treaty June 28, 1919: Part VIII"
(Çevrimiçi) https://avalon.law.yale.edu/imt/partviii.asp, 10 Mart 2023.
[2] Özel Özcan, Merve Suna ve Lütfi Tutuş, "Nazi Almanyası'na Giden Süreci Yaratmak: Paris Barış Konferansı, Versailles Antlaşması ve Weimar Almanyası". **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi** (AKAD) 14, sy. 27, Kasım 2022, s. 284-285.

çökmüş, ülke kısa süre içinde Alman baskısına tamamen açık hâle gelmiştir.[3] II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, 23 Ağustos 1939 tarihinde Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan Molotof-Ribbentrop Paktı ise taraflar arasında bir saldırmazlık anlaşması olmakla birlikte, gizli protokoller aracılığıyla Doğu Avrupa'nın, özellikle de Polonya'nın iki ülke arasında paylaşımını öngörmüştür.[4] Molotof-Ribbentrop Paktı'nın imzalanmasından yalnızca bir hafta sonra, 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle II. Dünya Savaşı resmen başlamıştır. Bu saldırıyı takiben, 17 Eylül 1939'da Sovyet orduları doğudan Polonya topraklarına girmiştir. Polonya'nın iki cepheden işgal edilmesiyle, 23 Eylül'de Brest-Litovsk'ta Sovyet ve Alman birlikleri ortak bir geçit töreni düzenlemiş; 28 Eylül 1939'da ise iki taraf arasında Dostluk ve Sınırların Tespiti Anlaşması imzalanmıştır.[5] Bu anlaşma ve gizli protokoller, Hitler'in saldırgan stratejilerini hızla uygulamaya koymasına olanak sağlamıştır.

Almanya'nın Polonya'ya yönelik saldırısı üzerine, 3 Eylül 1939'da Birleşik Krallık ve Fransa Almanya'ya savaş ilan etmiş, böylece Avrupa merkezli büyük bir savaşın fitili ateşlenmiştir. Almanya, 9 Nisan 1940 tarihinde Danimarka ve Norveç'i işgal etmiş; 10 Mayıs 1940'tan itibaren kısa aralıklarla Lüksemburg, Hollanda ve Belçika'yı işgal ederek Batı Avrupa'da hızla genişlemiş, aynı ay Fransa'ya başlattığı harekât sonucunda 22 Haziran 1940 itibarıyla bu ülkenin büyük bölümünü denetimi altına almıştır. Ardından, 6 Nisan 1941'de Yugoslavya ve Yunanistan'a yönelik saldırılarla Balkan coğrafyasının işgalini gerçekleştirmiştir. Aynı yılın Aralık ayında ise Almanya, Sovyetler Birliği'ne yönelik büyük çaplı bir saldırının planlamasına başlamış; Adolf Hitler 18 Aralık 1940'ta Barbarossa Harekâtını resmen onaylamıştır. Bu planın yürürlüğe konmasıyla birlikte, 22 Haziran 1941'de Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırarak savaşın coğrafyasını Doğu Avrupa'ya doğru genişletmiştir.[6]

[3] Ruth Henig, **The Origins of the Second World War**, **1933–1941**, 2nd ed, London, Routledge, 2005, pp. 33-34.
[4] Basıl Liddell Hart, **İkinci Dünya Savaşı Tarihi**, Çev: Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 16.
[5] Piotr Eberhardt, "Polish Eastern Border Changes in 1939–1945", **Annales Geographicae** *39*, no. 2 (2006), p. 31.
[6] İbrahim Artuç, **İkinci Dünya Savaşı**, Cilt: 1, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1999, s.191.

22 Haziran 1941 tarihinde Almanya'nın Barbarossa Harekâtı kapsamında Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla birlikte, geniş çaplı askerî çatışmalar yaşanmış; bu süreçte milyonlarca Türkistanlı, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, İdil-Urallı, Kırımlı Türk ve diğer Müslüman Sovyet vatandaşı, Alman kuvvetlerince esir alınmıştır. Savaşın ilk safhalarında, Nazi ideolojisinin etkisiyle bu esirlere aşağılayıcı ve insanlık dışı muamele uygulanmış; ancak ilerleyen dönemde Alman yönetimi, bu gruplardan askerî fayda sağlamak amacıyla lejyon birlikleri kurma yoluna gitmiştir. Harekâtın neticesinde Almanya; Ukrayna, Beyaz Rusya, 1942 yılı ortalarında Don ve Kuban bozkırları ile Kuzey Kafkasya'nın büyük bir bölümünü ve Kırım'ı işgal etmiştir. Savaşın erken dönemlerinde yaklaşık 3 milyon 800 bin Sovyet askeri Alman ve müttefik kuvvetlere teslim olmuş, savaşın genelinde ise bu sayı 5 milyon 240 bine ulaşmış,[7] savaşın sona erdiği tarihe kadarsa toplam 5.700.000'e yükselmiş, ancak bunların yaklaşık 3.300.000'i — yani yarısından fazlası — hayatını kaybetmiştir. Bu yüksek ölüm oranı, hem esirlere dayatılan ağır yaşam koşullarını hem de Nazi yönetiminin sistematik dışlama ve yok etme politikalarının bir yansıması olarak değerlendirilmiştir.[8] Kasım 1941 itibarıyla Alman ordusunun elinde bulunan Sovyet savaş esiri sayısı 2.053.000 olarak kaydedilmiştir. Ancak dönemin Şark Bakanı Alfred Rosenberg, bu sayının gerçekte 3.600.000 olduğunu ifade etmiştir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı kayıtlarına göre ise 20 Aralık 1941 tarihine kadar toplam 3.350.639 Sovyet savaş esiri ele geçirilmiştir. Bu rakam, hayatını kaybedenler, firar edenler ve serbest bırakılanları da kapsamaktadır.[9] Alman Başkomutanlığı, 6 Ağustos 1941 tarihinde yaptığı açıklamada, ellerindeki Sovyet savaş esiri sayısının 895.000 olduğunu bildirmiştir. Bu rakam, yalnızca iki hafta sonra, 22 Ağustos'ta 1.250.000'e ulaşmıştır. 1941 yılının sonuna gelindiğinde, Nazi Almanyası'nın kontrolündeki kamplarda yaklaşık 3.300.000 Sovyet savaş esiri bulunmaktaydı. Mark Mazower'in aktardığına göre, yalnızca 1941 yılının Temmuz ayı başlarında Biyalistok ve Minsk çevresinde 320.000, Smolensk Muharebesi'nde ise 300.000 Sovyet savaş esiri

[7] Nadir Devlet, "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar", **Stalin ve Türk Dünyası**, Haz: E.G. Naskali - L. Şahin, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 100.
[8] Camilla Dawletschin-Linder, "Alman Politikası, Turancılık ve Türk Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya'daki Türk Asıllı Sovyet Savaş Esirleri", **Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural.** Derleyen: Gönül Pultar, Ankara, Tetragon Yayınları, 2008, s. 37.
[9] Halil Burak Sakal, **Başka Bir Dünya Savaşı. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında Savaşan Türkistanlılar 1941-1945**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2013, s. 147.

alınmıştır. Ağustos ayının ilk haftasında Sovyet savaş esirlerinin toplam sayısı 900.000 olarak hesaplanırken, ay sonunda bu sayı 1.150.000'ne yükselmiştir. Eylül ayında Kiev Muharebesi ve Ekim ayında Brjansk-Vyazma direnişi esnasında ise 660.000'er esir daha ele geçirilmiştir.[10]

Alman ordularının Kuzey Kafkasya'dan çekilmesinin ardından, yaklaşık 15.000 Kuzey Kafkasyalı (Adige, Karaçay, Balkar, Kabartay ve Oset) kendi vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır.[11]

Sovyet savaş esirleri genellikle açık arazilerde kurulan ilkel kamplarda tutulmuşlardır. Bu kamplarda esirlerin büyük bir bölümü, açlık, fiziksel işkence ve salgın hastalıklar nedeniyle yaşamını yitirmiştir. Nazi Almanya'sı, Sovyet esirlerine yönelik bu ağır muameleyi, Sovyetler Birliği'nin 27 Temmuz 1929 tarihli Cenevre Sözleşmesi'ni imzalamamış olmasına dayandırarak meşrulaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca 16 Ağustos 1941 tarihinde, Stalin başkanlığındaki Devlet Savunma Komitesi tarafından 270 numaralı bir kararname çıkarılmıştır. Bu kararname ile savaşta esir düşen Sovyet askerlerinin Sovyet vatandaşlığından çıkarılacağı ve Sovyet hükümetinin bu kişilerle ilgili herhangi bir vatandaşlık sorumluluğu taşımayacağı ilan edilmiştir. Kararname ayrıca, Sovyet askerlerinin düşman eline esir düşmemeleri gerektiğini tavsiye etmekte; subaylar ve parti yetkililerinin esir düşmeleri halinde ailelerinin "vatanını satan bozguncu" olarak damgalanıp hapsedileceği bildirilmekteydi. Esir düşen Kızıl Ordu mensuplarının aileleri ise devlet yardımlarından ve tahsisatlardan mahrum bırakılacaktı.[12]

1.1.2. Alman Esir Kamplarında Türk Esirlerin Durumu

II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası, ele geçirdiği Sovyet askerlerini ve sivilleri esir kamplarına yerleştirmiş; bu esirleri, cephe gerisinde istihkâm faaliyetlerinde ve Alman sanayi kuruluşlarında zorla çalıştırmak üzere ülke geneline

[10] Mark Mazower, **Hitler İmparatorluğu. İşgal Avrupa'sında Nazi Yönetimi**, Çev: Yavuz Alogan, 4. Baskı, İstanbul, Alfa/Tarih, 2020, s. 245.
[11] Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya. Hürriyet Ve İstıklal Davası**, Ankara, Orkun Yayınları, 1961, s. 111.
[12] Ahat Andican, **Baymırza Hayit. Türkistan Kavramını Yaşatan Adam**, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 2023, s. 56-57.

dağıtmıştır.[13] Daha sonraki aşamada, askerî yeterliliğe sahip olan Sovyet savaş esirlerinden lejyon birlikleri oluşturulmuştur. Bu birlikler, Nazi Almanyası'nın doğu cephesindeki ihtiyaçlarına cevap vermek üzere teşkil edilmiştir. Ancak savaş sürecinde, Nazi ideolojisinin etkisiyle hareket eden Schutzstaffel (SS) subayları, Yahudi halkına yönelik sistematik imha politikası çerçevesinde bazen harp esiri Müslüman toplulukları da Yahudi sanarak infaz etmişlerdir. Örneğin, kafatası ölçümleri Yahudilere benzediği gerekçesiyle, Slutsk'taki bir esir kampında yaklaşık 150 Türkistanlı kurşuna dizilmiştir. Türkistanlı aydınlardan Baymirza Hayit ise bu katliamdan son anda kurtulmayı başarmıştır.[14] Türkistanlıların ise esaret döneminde Buhara Yahudilerinin yaşamlarını korumaya yönelik girişimlerde bulundukları; onları "Buharalı Tacikler" olarak tanıtarak pek çoğunu infaz edilmekten kurtardıkları ifade edilmektedir.[15]

Mark Mazower'in aktardığına göre, Sovyet savaş esirleri, genellikle kapasitesinin çok üzerinde doluluk gösteren ve dikenli tellerle çevrili hapishanelerde tutulmuştur. 1941 yılının ikinci yarısında, Alman harekât bölgesinde yaklaşık 81 esir kampı bulunmaktaydı; bunların 47'si geçiş kampı olarak işlev görüyordu. Yüz binlerce esirin bu kamplara tıkılmasıyla birlikte tıbbi hizmetler hızla yetersiz hale gelmiş, tifüs ve diğer salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır. Güneşin kavurduğu stepler altında, aşırı su kaybı ve yaz sıcağı bazı esirlerin psikolojik çöküntü yaşamasına neden olmuştur. Kampları koruyan az sayıdaki Alman askerlerinin yanı sıra, çoğunlukla yetersiz eğitimli Ukraynalı ve Rus olmayan muhafızlar, Almanlara güvenilir olduklarını kanıtlamaya çalışmaktaydı. Örneğin, sadece 92 muhafızın görev yaptığı Dulag 131 geçiş kampında 18.000 esir, Dulag 220'de ise 30 muhafız 8.550'den fazla esire nezaret etmekteydi. Ağustos ayından itibaren durum daha da kötüleşmiştir. Temmuz ayı gibi erken bir dönemde, ilk büyük kuşatma bölgesi olan Minsk esirleri arasında kitlesel açlık görülmüş, dizanteri ve tifüs hastalıklarının yayılması nedeniyle ölüm oranları hızla artmıştır. Sadece 20 Ekim'de, Genel Hükümet bölgesindeki kamplarda 54.000 kişi hayatını kaybetmiş; takip eden 10 gün

[13] Ramazan Traho, "Stalingrattan Berline", **Kafkasya**, Sayı: 2-3, München, 1951, s. 34.
[14] Mehmet Saray, **Doğumunun 65. Yılında Dr. Baymirza Hayıt, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1983, s. 15.
[15] Enver Altaylı, **Ruzi Nazar: CIA'in Türk Casusu**, İstanbul, Doğan, 2013, s. 101.

içerisinde ise 45.690 kişi daha ölmüştür. Kasım ayında, doğuda Brjansk-Vyazma direniş bölgesinde günlük ölüm oranı %0,6 ile %2,2 arasında değişmiştir. Bobruisk'te aç kalan esirler gece kaçma girişiminde bulunmuş, muhafızların ateş açması sonucu ertesi sabah yaklaşık 1.700 kişi—toplam esirlerin onda biri—ölmüş olarak bulunmuştur. Şubat 1942 itibarıyla, ele geçirilen 3,19 milyon Sovyet savaş esirinden yalnızca 1 milyonunun hayatta olduğu; bunların ise sadece 400.000'inin çalışma kapasitesine sahip bulunduğu raporlanmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında Almanların elinde bulunan Sovyet savaş esirlerinin toplam ölüm oranı %57,5 olarak kaydedilmiştir. Bu kamplarda bir gün içinde yaşanan ölümler, Almanların savaş süresince esir aldığı İngiliz ve Amerikalı askerlerin toplam ölüm sayısına eşdeğer düzeydeydi.[16] Çenstohov'daki kampta ortaya çıkan büyük bir salgın sonucunda, yaklaşık 30.000 esirden yalnızca 2.000'i hayatta kalabilmiştir. Ancak kurtulanların önemli bir bölümü de ağır hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.[17] Türkistan bağımsızlık hareketinin önde gelen isimlerinden Mustafa Çokayoğlu da, Çenstohov esir kampında görev yaptığı sırada tifoya yakalanmıştır. Nazi yetkilileri tarafından, Sovyet savaş esirleri arasından lejyon orduları için Türkistanlıları ayıklamak üzere görevlendirilen Çokayoğlu (veya Çokay, Çokayef)[18], kamptaki son derece kötü hijyen koşulları nedeniyle hastalanmış ve 27 Aralık 1941 tarihinde hayatını kaybetmiştir.[19] Türkistanlı Hüseyin İkram Han[20] da, hatıratında Polonya'nın

[16] Mark Mazower, a.g.e, s. 249-251.

[17] Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s. 650.

[18] Mustafa Çokayoğlu, 7 Ocak 1891 yılında Türkistan'ın Akmescit şehrinde dünyaya gelmiştir. 1910 yılında Taşkent'teki Rus Gimnazyumu'ndan mezun olmuş, yükseköğrenimini Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamlamıştır. Kasım 1916'da Rusya Devlet Duması Müslüman Fraksiyonu Bürosu'na Türkistan temsilcisi olarak seçilmiştir. 1917 Şubat İhtilâli'nin ardından Nisan 1917'de Orenburg'da toplanan Kazak Kurultayı'na ve Taşkent'te gerçekleştirilen Türkistan Müslümanları Kurultayı'na katılmış, burada kurulan Millî Merkez'in başkanlığına seçilmiştir. 27 Kasım 1917'de ilan edilen Türkistan Muhtariyeti Hükûmetinde önce Dışişleri Bakanı, ardından Başbakan olarak görev almıştır. Ancak 31 Ocak 1918'de Bolşevik Rus kuvvetleri Türkistan Muhtariyeti'ni dağıtınca bir süre Taşkent'te gizlenmiş, daha sonra eski Çarlık Rusyası'nın çeşitli şehirlerinde siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. Bolşeviklerin Azerbaycan ve Gürcistan'ı işgalinden sonra önce İstanbul'a, ardından Paris'e gitmiştir. Avrupa'da, Polonya'nın desteğiyle kurulan Promete Cemiyetinde Türkistan'ı temsil etmiştir. 1941 yılında Almanlar tarafından Paris'te tutuklanarak Berlin'e götürülmüş, 27 Aralık 1941 tarihinde vefat etmiş ve Berlin Türk Şehitliği'ne defnedilmiştir. - Darhan Hıdıraliyev, **Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**, Ankara, Yeni Avrasya Yayınları, 2001.

[19] Ziyaeddin Babakurban, "Avrupada Türkistan Ordusu", **Son Havadis**, Sayı: 343, 10 Temmuz 1961, s. 2.

Çenstohov şehrindeki büyük kışla kampında 1941-1942 kışında başlayan salgın hastalık sonucu kısa sürede 30.000 kişinin hummadan hayatını kaybettiğini belirtmektedir. Aynı zamanda, İşgal Edilen Topraklar İşleri Bakanı Alfred Rosenberg'in 1941 yılı Aralık ayında, kamplarda çeşitli sebeplerle her gün 250'den fazla kişinin hayatını kaybettiğini Adolf Hitler'e bildirdiğini de ifade etmiştir.[21] Mültecilerden Safioğlu, döneme dair kaleme aldığı bir makalesinde, Nazi kontrolündeki esir kamplarının başlangıçta etnik ya da millî temelde ayrılmadığını; Türkler, Ukraynalılar, Ruslar ve diğer unsurların karışık hâlde son derece kötü koşullardaki kamplarda tutulduğunu belirtmiştir. Ayrıca, sayıları yarım milyonu aşan esir Doğu Türklerinin bir yıl içerisinde 200.000'e düştüğünü ifade etmiştir. Örneğin, Polonya'daki bir subay kampında 1941 yılının Eylül-Ekim aylarında 12.000 subayın bulunduğunu, ancak 1942 yılı Ağustos ayı sonunda bu sayının 3.000'e gerilediğini kaydetmiştir.[22] Azerbaycanlı esirlerden Cebbar Ertürk, hatıralarında Mariupol esir kampında toplanan esir sayısının 200.000'i aştığını belirtmiştir. Ayrıca, soğuk ve açlık nedeniyle her gün hayatını kaybedenlerin sayısının 100'ün üzerinde olduğunu ifade etmiştir: *"Ölüleri gömmek imkânı bulunmadığından veya buna gerek duyulmadığından kampın kapısında veya kapıya yakın bir boşlukta ölüler üst üste odun istifi gibi yığılarak üç dört metre yüksekliğinde bir sütun oluşturuyordu."*[23] Kırımlı Türk romancı Cengiz Dağcı[24], esaret yıllarına dair yaşadıklarını *Korkunç*

---

[20] Hüseyin İkram, 1917 yılında Özbekistan'ın Namangan kentinde dünyaya gelmiştir. Taşkent'te hukuk fakültesinde öğrenim görmüştür. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla askere alınarak Azerbaycan, Ermenistan, Rostov ve Donetsk'te bulunmuştur. 1941'de Almanlara esir düşmüş, Çenstohov ve Krakov'taki esir kamplarında kalmıştır. Savaş sırasında Millî Türkistan Birliği Komitesi'nde görev yapmış; savaşın ardından, 1959'da Amerika'ya giderek burada Türkistan-Amerika Cemiyeti'ni kurmuştur. 1968'de Almanya'ya dönmüş ve Azatlık Radyosu'nun Özbek şubesinde çalışmıştır. 1992'de bağımsızlığını kazanan Özbekistan'ı ziyaret etmiştir. Hüseyin İkram, 30 Ocak 2005'te Münih'te vefat etmiş, vasiyeti üzerine İstanbul'un Beykoz ilçesindeki Akbaba köyünde defnedilmiştir. – Çağatay Koçar, **Millî Türkistan Mecmuası Bibliyografyası (1942-1975)**, Ankara, Bengü Yayınları, 2024, s. 45-46.

[21] Hüseyin İkram Han, **Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları**, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1999, s. 79.

[22] Safioğlu, "1945-1946'daki Türk Kırgını", **Orkun**, Sayı: 45, 10 Ağustos 1951, s. 4.

[23] Cebbar Ertürk, **Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları**, Haz: Erol Cihangir, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 2005, s. 129.

[24] Cengiz Dağcı, 9 Mart 1919 tarihinde Kırım'ın Gurzuf kasabasında doğmuştur. İlköğrenimini Gurzuf' ta, ortaokul ve lise eğitimini ise Akmescit'te tamamlamıştır. 1937 yılında Akmescit Pedagoji Enstitüsü'nde yükseköğrenimine başlamış, ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle 1940 yılının Aralık ayında askere alınmıştır. Odesa'da altı aylık tankçı kursunu tamamladıktan sonra cepheye gönderilmiş ve 9 Ağustos 1941 tarihinde Almanlara esir düşmüştür. Esir kamplarında uzun süre zorluklar yaşamış, sonrasında Türkistan Lejyonuna alınarak Almanların idaresi altında subay eğitimine tabi tutulmuştur.

Yıllar ve Biz Beraber Geçtik Bu Yolu adlı eserlerinde edebi bir üslupla kaleme almıştır. Dağcı, Uman esir kampına götürülen on bin kişiden yalnızca üç bininin sağ olarak ulaşabildiğini ifade etmiştir.[25] Kuzey Kafkasyalı mültecilerden Musa Ramazan, hatıralarında, güçten düşenlerin bulundukları yerde kafalarına kurşun sıkılarak öldürüldüğünü ve bu şekilde hayatını kaybeden birçok kişiyle karşılaştıklarını belirtmiştir.[26] Karaçay Türklerinden Hüseyin Kafkaslı[27] da hatıralarında, Almanların yorgun ve yürüyemeyen esirleri kurşuna dizdiklerini ifade etmiştir.[28] Azerbaycanlı esirlerden Memmed Yusifov'a göre, kamptaki yaşam insanlık dışı koşullarla doluydu. Mahkûm kıyafetleri uzun süre hiç yıkanmadığından herkes bitlenmiş ve hijyen neredeyse tamamen yok denecek kadar azdı. Esirlere günlük yalnızca 150 gram ekmek ile bir tabak pancar çorbası verilmekteydi. Sovyet askerleri diğer milletlere kıyasla çok daha sert koşullara maruz kalmaktaydı. Kızılhaç Komitesi, Fransız ve Amerikalı esirlerin durumuna müdahale ederken, Sovyet esirleri büyük oranda görmezden geliniyordu. Alman yetkililere yapılan şikâyetler ise, *"Hükümetiniz diyor ki, onun esiri yok*" cevabıyla geçiştirilmekteydi. Yusifov'un anlattığına göre, esirler, derinliği 50-60 santimetre ile 1 metre arasında değişen, mezar benzeri çukurlarda yatmak zorundaydı. Sabah saat 08.00'de Almanlar düdük çalarak esirlerin hemen bu çukurlardan çıkmasını sağlıyor; çıkmayanlara ise tüfeğin dipçiğiyle sert müdahalede bulunuluyordu. Zayıf düşen bazı esirler, çukurlardan kalkmakta güçlük çekerken, bazıları ise vurulsa bile hareket etmiyordu; bu kişiler gece uykusunda ölenlerdi. Yağmur yağdığı gecelerde, yatılan çukurlar çamurla dolmakta ve durum daha da katlanılmaz hale gelmekteydi. Ölen esirler, aralarından

---

Sovyet ordusunun Almanya'yı işgali yaklaşınca, Avrupa'nın farklı bölgelerine kaçmak zorunda kalmış; bu süreçte zorla çalıştırılmak üzere Almanya ve Avusturya'ya götürülen Kırım Tatarlarıyla yakından ilgilenmiştir. Almanya'da Kırım Tatarlarının teşkil ettiği Komite'nin çalışmalarına katılmış, ancak fikir ayrılıkları nedeniyle bu girişim başarılı olamamıştır. 1945 yılında Avusturya'nın Landeck şehrinde Regina ile evlenmiş ve daha sonra İngiltere'nin Londra şehrine yerleşmiştir. Kırım Tatarlarının mücadelesine adanmış ilk eseri olan *Korkunç Yıllar* 1956 yılında yayımlanmıştır. 2 Ekim 2011'de Southfields'te vefat etmiştir – **Birlik**, New York, Sayı: 3, 2000, s. 7.

[25] İbrahim Şahin, **Aydınlıkla Karanlık Arasında Cengiz Dağcı**, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2022, s. 131.

[26] Musa Ramazan, **Bir Kafkas Göçmeninin Anıları**, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, 1997, s. 33.

[27] Gerçek adı Macir Koçkar olan Hüseyin Nevruz Kafkaslı, 1946–1949 yılları arasında Türkiye'de, Eskişehir'de yaşamıştır. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiştir. 1948 yılında Eskişehir'de *Sovyet Rusya'da Hayat: Komünistler ve Halk* adlı eseri, 1949 yılında ise *Cehennemi Gören İnsanlar* adlı hatıratı yayımlanmıştır.

[28] H. Kafkaslı, **Cehennemi Gören İnsanlar**, Eskişehir, Sarışık, 1949, s. 105.

seçilen birkaç kişi tarafından başlarından ve ayaklarından tutulup arabaya konarak kamp dışına çıkarılıyor ve büyük mezar çukurlarına gömülüyordu. Toprağın kapatılması işlemi ise farklı birkaç kişi tarafından gerçekleştiriliyordu.[29]

Azerbaycanlı esirlerden Kadir Süleymanof, Kırım cephesinde Almanların eline esir düştüğünü ve esir alınanların yaya olarak Ukrayna'ya götürüldüğünü belirtmiştir. Buradan Polonya'ya sevk edildiklerinde ise insanlık dışı muamelelerle karşılaştıklarını ifade etmektedir. Vagonlara adeta domuz gibi sıkıştırıldıklarını, havasızlık ve susuzluk nedeniyle yol boyunca çok sayıda kişinin yaşamını yitirdiğini aktarmıştır. Polonya'daki kamplarda da benzer zulümlerin devam ettiğini vurgulayan Süleymanof, Yahudilere uygulanan muameleyi kendilerinin de yaşadığını dile getirmiştir. 1918'de Bakü'yü özgürleştiren Nuri Killigil Paşa ile karşılaştığında Türkçe konuştuğunu söyleyen Süleymanof, Paşa'nın ilgisi ve desteği sayesinde durumunun değiştiğini ifade etmiştir. Almanlar, Nuri Paşa'nın talimatlarına uyarak Süleymanof'u köye göndermiş ve burada iyileşmesi sağlanmıştır. Yaklaşık 15-20 gün köyde kalan Süleymanof, toparlandıktan sonra tekrar Polonya'daki kampa gönderilmiş, ancak bu kez esir muamelesi görmemiş, su ve yiyecek sağlanmış, koşullar nispeten iyileştirilmiştir.[30] Türkistanlı Alim Almat, kaldığı kampta yaklaşık 80 bin kişinin bulunduğunu, ancak altı ay içerisinde sadece 3 bin kişinin hayatta kaldığını belirtmiştir.[31] Kamplardaki açlık ve sefalet, yamyamlık olaylarının yaşanmasına da zemin hazırlamıştır.[32]

Türkistanlı Ergeş Şermat Bulakbaşı'nın[33] 21 Nisan 1948 tarihli mektubunda, esir kamplarındaki yaşam hakkında şu ifadeler yer almaktadır: *"Savaş cephesinde*

[29] "Buchenwald Dehşetleri Azerbaycanlının Gözüyle." Azatlık Radyosu, 1 Eylül 2009, (Çevrimiçi), https://www.azadliq.org/a/1811655.html, 5 Nisan 2023.
[30] Kadir Süleymanov'un **New BakuPost** Gazetesine Mulakatı, Sayı: 91, 28 Mayıs 2013.
[31] Neşe Sarısoy Karatay, **Gamalı Haç İle Kızıl Yıldız Arasında Türkler**, Ankara, Sinemis, 2011, s. 4.
[32] Mark Mazower, a.g.e, s. 253.
[33] Doç. Dr. Ergeş Şermat Bulakbaşı, 1910 yılında Türkistan'ın Andican şehrinde doğmuştur. Taşkent'te Hukuk Fakültesi'nde doktorasını tamamlamıştır. *Kızıl Özbekistan, Yaş Leninci, İşçi* gazetelerinde; *Müştüm* ve *Komünist* adlı dergilerde çeşitli makaleler kaleme almıştır. 1936 yılında Taşkent Hukuk Fakültesi'nde okutman olarak görev yapmıştır. 3 Şubat 1940'ta askere alınarak Ukrayna'ya gönderilmiş, savaşın başlamasıyla cephede görevlendirilmiş ve burada Almanlara esir düşmüştür. Polonya'daki bir Alman esir kampında tutulduktan sonra Millî Türkistan Birliği Komitesi tarafından kurtarılmış ve Berlin'e getirilmiştir. Bu dönemde *Millî Türkistan* Mecmuası'nda "Bulakbaşı" imzasıyla yazılar yayımlamıştır. 1958'te ABD'ye gitmiş, Washington ve Chicago'daki

Almanlar tarafına geçen veya esir olarak düşen vatandaşların sayısı dört yüz bini teşkil eder. Almanlar tarafından açlık ve hastalıklar neticesinde veya Yahudi, Moğol ve komünist gibi bahanelerle 90 ile 100 bine yakın kişi esir kamplarında helak oldu."[34]

Almanların Sovyet savaş esirlerine, özellikle Türkistanlılara yönelik radikal tutumunun temel nedenlerinden biri, doğrudan Nazi ideolojisinden kaynaklanmaktaydı. Nazilerin ırk hiyerarşisinde Asyalılar ve dolayısıyla Türkler, "aşağı ırk" (Untermensch) olarak sınıflandırılmıştır. Nazi ırk ideologları, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Slav dışı milliyetler arasındaki farklılıkları dikkate almaksızın, hepsini Moğol kategorisi içinde değerlendirmiştir. Almanların, Türkler de dâhil olmak üzere Sovyet sistemi içinde yaşayan Asyalı halklara yönelik tutumunu şekillendiren bir diğer önemli unsur, Hitler'in Bolşevizmin doğuşu ve Sovyetler Birliği'nin yapılanmasıyla ilgili yorumlarıdır. Hitler'e göre Sovyetler Birliği, "vücudu Slavlar ve Moğollar, kafası ise Yahudilerden oluşan" bir organizmaydı. Bu bakış açısına göre Sovyetler Birliği'nde yenilmesi gereken asıl düşman Ruslar değil, Bolşevizm düşüncesiydi. Bolşevizm ise Slavlar (Ruslar) tarafından değil, Yahudilerin yardımıyla Asyalılar tarafından Sovyetler Birliği'ne taşınmıştı. Daha sonra Slavlar Asya'ya sürülürken, "aşağı ırk" olarak görülen Asyalılar Sovyetler'in Avrupa kesimine yerleşmiştir.[35] Nazi ideologlarından farklı olarak Türklere önem veren Von Mende, Şark Bakanlığı'nın temsilcisi sıfatıyla, Varşova yakınlarındaki Siedlce kampında çoğunluğunu öğretmen, mühendis ve doktorların oluşturduğu yaklaşık 700 kişinin "aşağı ırk" gerekçesiyle öldürülmesinin önüne geçmiştir. Nihayetinde, 12 Eylül 1941 tarihli bir genelge ile söz konusu kamptaki savaş esirlerine yönelik koşulların kısmen yumuşatıldığı görülmektedir.[36]

Amerika'nın Sesi Radyosu'nun Özbekçe bölümünde yönetici olarak çalışmıştır. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından ülkesine gitmiştir. 1995 yılında Amerika'da vefat etmiştir. - Çağatay Koçar, **XX. Yüzyıl Türkistan Tarihinin Önemli Olayları ve Şahsiyetleri**, Ankara, Bengü, 2024, s. 43-44.

[34] Çağatay Koçar, **Atayurttan Anayurda Türkistanlılar**, Tarih ve Kuram Yayınevi, İstanbul, 2024, s. 57.

[35] Ahat Andican, a.g.e, s. 58.

[36] Patrik von zur Mühlen, **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları**, Ankara, Mavi, 1984, s. 42-43.

Alman esir kamplarında yaşayan Türklerin maruz kaldığı ağır koşullar, muhaceretteki Türk liderler arasında esirlerin kurtarılması için Alman yönetimi nezdinde girişimlerde bulunma ihtiyacını doğurmuştur. Bu doğrultuda, esirlerin ayrıştırılması süreci başlatılmış ve çeşitli çalışmalar yürütülmüştür.

1.1.3. Esir Kamplarında Faaliyet Gösteren Komisyonlar

1941 yılı Temmuz ayında Almanya'nın Doğu Bakanlığı, harp esirlerini milliyetlerine göre ayırma kararı almıştır.[37] Bu kapsamda, ilgili çalışmaları yürütecek uzmanlar belirlenmiş ve Almanya'ya davet edilmiştir. Kurulacak komisyonun görevi, esir kamplarını ziyaret etmek, esirleri milliyetlerine göre sınıflandırmak ve daha uygun koşullara sahip kamplara nakillerini sağlamaktır. Türk kökenli esirler arasında en kalabalık grup Türkistanlılardan oluştuğundan, Türkistan Türklerinin lideri Mustafa Çokayoğlu bu önemli görev için Almanya'ya götürülmüştür.[38] İdil-Ural Türkleri için ayrılma sürecini yönetmek üzere, türkoloji ve felsefe alanlarında uzmanlık eğitimi almış Ahmet Temir[39] görevlendirilmiştir. Azerbaycanlı harp esirleri

[37] Alex Alexiev, **Soviet Nationalities in German Wartime Strategy**, 1941–1945 (Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1982), https://www.rand.org/pubs/reports/R2772.html

[38] Abdulvahap Kara, **Türkistan Bağımsızlığının Bayraktarı Mustafa Çokay**, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 2022, s. 244.

[39] Ahmet Temir, 14 Kasım 1912'de Tataristan'ın Samara vilâyetine bağlı Bügülme kazasının Elmet köyünde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimine Elmet'te Tatarca başlamış, 1921'de Bügülme'de Rus okullarında eğitimine devam etmiştir. Daha sonra çeşitli okullarda öğrenim gören Temir, 1926-1928 yılları arasında Rostov'da mektupla eğitim veren Poliglot Okulu'ndan çizim, mimarlık, inşaat teknikerliği ve İngilizce dersleri almıştır. Sovyetler Birliği'ndeki ağır yaşam koşulları sebebiyle 17 Haziran 1929'da arkadaşı Ahat Ural Bikkul ile birlikte Bügülme'den ayrılmış, 8 Temmuz 1929'da Türkiye'ye iltica etmiştir. Önce Trabzon Erkek Muallim Mektebi'ne kaydolmuş, 1934'te İstanbul Haydarpaşa Lisesi'ne geçmiş ve 1935'te mezun olmuştur. Aynı yıl Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne başlamış, 1936'da kazandığı burs ile Berlin Üniversitesi'ne giderek öğrenimini sürdürmüştür. Burada aynı zamanda Tatarca okutmanlığı da yapmıştır. 1941'de Berlin Üniversitesi Filoloji Bölümü'nden mezun olan Temir, bu süreçte Alman-Sovyet cephesindeki esir kamplarını ziyaret etmiştir. 1943 yılında doktor unvanını almıştır. Ekim 1943'te Türkiye'ye dönen Ahmet Temir, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne doçentlik için başvurmuş, kabul edilmeyince askerlik görevini yapmıştır. Terhisinin ardından 1947-1951 yıllarında Millî Eğitim Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü'nde çalışmıştır. Daha sonra Hamburg Üniversitesi'nden aldığı davet üzerine yeniden Almanya'ya gitmiş ve 1952-1954 yıllarında Türkçe okutmanlığı yapmıştır. 1962'de "Türkçe ve Moğolca Arasındaki İlgiler" adlı çalışmasıyla profesör unvanını kazanmıştır. 1961'de Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün tüzüğünü hazırlayarak kuruluşunda görev almış, 1962-1975 yılları arasında enstitünün başkanlığını yürütmüştür. 1982'de emekliye ayrılana kadar bu görevlerin yanı sıra klasik Moğolca dersleri de vermiştir. Emekliliğinin ardından da akademik faaliyetlerini sürdürmüş; Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi'nde (1981-1983) ve Marmara Üniversitesi'nde (1984-1985) ders vermiştir. Ahmet Temir, 18 Nisan 2003'te Ankara'da vefat etmiştir. - Tuncer Gülensoy, **Ahmet Temir**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

adına Mehmet Tugay[40], Kuzey Kafkasya esirleri adına ise Alihan Kantemir[41] bu komisyonun diğer önemli üyeleri olmuştur. Komisyonun başkanlığını ise NSDAP SA taburundan Geibel adlı bir Alman üstlenmiştir. Bu nedenle, kurulan ilk komisyon "Geibel Komisyonu" olarak da anılmış ve Almanya'nın Doğu Bakanlığı tarafından yönlendirilmiştir.[42]

Mustafa Çokayoğlu, bu girişime öncülük edebilmek amacıyla bazı tekliflerini ileri sürmüştür:[43]

- Esir kamplarından toplanacak Türkistanlılar arasında eğitim durumu uygun olanlar, Alman okullarında eğitilecek ve bazı yetenekli Türkistanlılar fabrikalarda çalıştırılarak usta, ustabaşı ve teknisyen olarak yetiştirilecektir.
- Türkistanlı esirler, bir lejyon etrafında toplanacak; eğitim ve disiplinleri tamamlandıktan sonra bekletilecek ve yalnızca Alman askerleri Türkistan topraklarına ayak bastığında kullanılacaklardır.
- Savaş sonrasında, Rusya'nın mağlûbiyetinin ardından Türkistan'da bağımsız bir Türk devletinin kurulması garanti edilecektir.

Mustafa Çokayoğlu'nun Almanlara sunduğu tekliflerden kısa süre sonra Türkistan Lejyonu kurulmuştur. Bu gelişme, tekliflerin tamamının pratiğe döküldüğünü değil, önerilerin bazı unsurlarının uygulanabilir bulunduğunu

[40] Mehmet Tugay Seyidaliyev hakkında mevcut kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Aslen Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde doğmuştur. Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'ı işgalinden sonra önce Türkiye'ye geçmiş, 1926 yılında ise Batı Avrupa'ya muhaceret etmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'da bir süre radyo programlarının Kafkasya bölümünde, Azerbaycan şubesinin başkanlığını yürütmüştür. – Memmed Ceferli, **Azerbaycan Legion Edebiyatı**, Bakü, Azerbaycan'da Atatürk Merkezi, 2005, s. 10.

[41] Ali Han Kantemir, 9 Mayıs 1886 tarihinde, Kuzey Kafkasya'nın Kuzey Osetya bölgesine bağlı Karagaç köyünde doğmuştur. Lise öğrenimini Vladikavkaz'da, yükseköğrenimini ise Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamlamıştır. 1913 yılında Bakü'ye yerleşerek avukatlık yapmaya başlamıştır. 11 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti adına Türkiye ile dostluk antlaşmasını imzalamış, aynı yıl hükümetin Bakü temsilcisi olarak atanmıştır. Bolşevik işgalinin ardından önce Türkiye'ye, daha sonra ise Avrupa'ya giderek siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Türkiye büyükelçilikleriyle yakın ilişkiler kurmuş, Gürcü ve Ermeni faaliyetlerine dair raporlar sunmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında Kuzey Kafkasya Millî Komitesi'nin temsilcilerinden biri olarak görev yapmıştır. Ali Han Kantemir, 16 Nisan 1963 tarihinde Münih'te vefat etmiştir. Haydar Bammat, "Ali Han Kantemir", **Dergi**, Sayı: 32, 1963, s. 70-74; TDA, 571- 36185 - 142709 – 7.

[42] A. Ahat Andican, **Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2020, s. 361.

[43] Y.Ç. Eyüpoğlu, "Hokant ve Alaşor Milli Muhtariyetleri ve Mustafa Çokayoğlu", **Türk Dünyası**, Sayı: 19, İstanbul, 1970, s. 42.

göstermektedir. Lejyonun kurulması, özellikle esirler arasında askeri disiplin ve örgütlenmeyi sağlama amacını taşımaktaydı; ancak Çokayoğlu'nun savaş sonrası bağımsız bir Türk devleti kurulması yönündeki uzun vadeli hedefleri, dönemin güç dengeleri ve Almanya'nın stratejik çıkarları nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Bu bağlamda, Türkistan Lejyonu'nun kuruluşu, tekliflerin sınırlı ölçüde hayata geçirildiğini ve daha çok askeri kullanım ve propaganda amacı taşıdığını göstermektedir. Tekliflerin büyük kısmı idealist nitelikte kalmış, gerçekleşen tek somut adım lejyonun örgütlenmesi olmuştur.

Çokayoğlu, bir makalesinde komisyona dahil olarak savaş esirleriyle görüşmeyi kabul etmesinin gerekçelerini açıklamıştır. O, Temmuz ayının ortalarında Berlin'e hareketinden kısa bir süre önce radyo aracılığıyla Türkistan'a hitap etmesinin istendiğini, ancak iki önemli nedenle bu teklifi kabul etmediğini belirtmiştir. Bu nedenlerden ilki, son iki yıl içinde Türkistan'da yaşanan gelişmeleri takip etme imkânından yoksun olmasıdır; ikincisi ise Bolşevik yönetimi altındaki Türkistanlı gençlerin ruh hâli ve düşünce yapısı hakkında yeterli bilgiye sahip olmamasıdır. Ayrıca, Moskova tarafından sürgün edilen ve imha edilen Türkistan millî münevverlerinin büyük çoğunluğu, "milliyetçi Bolşeviklerin" de aralarında bulunduğu kişiler olarak, Moskova Hükûmeti tarafından dışarıdaki Türkistan Millî Merkezi ile bağlılık ve Alman faşizmi adına casusluk yapmakla itham edildiği propagandasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle Çokayoğlu, Türkistan'da son yıllarda neler yaşandığını ve Türkistanlıların hangi düşünceye sahip olduklarını öğrenmenin en uygun yolunun savaş esirleriyle görüşmek olduğunu ifade etmiştir.[44]

Ağustos ayının sonundan itibaren esir kamplarını ziyaret ettiklerini belirten Çokayoğlu, Kasım başına kadar geçen süre içinde birçok kampı gezme imkânı bulduklarını ve on binlerce Türkistanlıyla temas kurabildiklerini kaydetmiştir. 22 yıllık bir ayrılığın ardından vatandaşlarıyla görüşme fırsatı bulan Çokayoğlu, bu durum karşısında büyük bir heyecan duyduğunu ve böyle bir fırsatın Türkistan'dan daha sağlıklı bilgi edinilmesine vesile olacağını ifade etmiştir. Çokayoğlu, 26 Ağustos günü Geibel'in idaresindeki komisyon eşliğinde Berlin'den Hannover

[44] Tahir Çağatay, **Türkistan Kurtuluş Hareketile İlgili Olaylardan Sahneler**, İstanbul, Yaş Türkistan, 1959, s. 20-22.

istikametine hareket etmiştir. Kamplarda gözlemlediği esir Türkistanlıların iki kategoriye ayrıldığını belirtmiştir. Birincisi, harp esiri konumunda olan kızıl askerlerdir; yani, savaş sırasında esir düşmüş askerler. İkincisi ise, Sovyet aleyhtarı faaliyetlerde bulundukları veya cezayı gerektiren fiiller işledikleri gerekçesiyle Sovyet mahkemeleri tarafından değişik sürelerle mahkûm edilip, cephedeki zorunlu iş kamplarına gönderilmiş sivil esirlerdir. Her iki grup, hem hayat şartları hem de çalışma koşulları bakımından benzer ağır koşullara tabi tutulmuştur; aralarında sistematik bir fark bulunmamaktadır. Buna rağmen, her iki gruba mensup kişiler, kendi aralarında son derece sıkı bir dayanışma ve dostluk ilişkisi geliştirmişlerdir. Söz konusu gruplar, ister Sovyet üniformasıyla esir düşmüş askerler, isterse sivil giysisiyle yakalanmış sivil esirler olsun, kendilerini hem Rus Bolşevizminin hem de memleketi Türkistan'ın bolşevik esaretinin mağduru olarak görmüş ve bunu dile getirmişlerdir. Örneğin Prostken'de görülen 62 yaşındaki sivil esir ile Suvalka'da rastlanan genç kızıl asker, farklı konumlarda olmalarına rağmen birbirleriyle görüşmüş gibi benzer ifadeler vermiştir.

Çokayoğlu, tüm esir kamplarında, özellikle Prostken, Suvalka, Deba, Debika ve Popegen gibi Türkistanlı harp esirlerinin toplu olarak bulunduğu yerlerde, esirlerin kendisini tanıdıklarını kaydetmiştir:

> *"Bazıları Sovyet matbuatında gördükleri resimlerimden, bazıları da Sovyet matbuat ve neşriyatında bana dair okudukları yazılardan beni hatırladılar. İçlerinde beni çocukluklarında görmüş olanlar da çıktı. Onlar, gerek şahsım gerekse temsil etmek ve başında bulunmak şerefini taşıdığım milli hareket ve teşkilatlara karşı Sovyetler tarafından yürütülen şiddetli mücadele kampanyalarını hatırladılar. Hatta Debica'daki kampta iki yakın akrabamla da karşılaştım."*[45]

Çokayoğlu, yazısında harp esirlerinden edindiği bilgilerden örnekler vererek Bolşevik yönetimi altındaki Türkistan'ın durumunu özetlemeye çalışmıştır. Bu süreçte, kendi akrabalarının başına gelenler hakkında da bilgi edinme imkânı bulmuştur:

[45] Tahir Çağatay, a.g.e, s. 25.

"Küçük kardeşimin 1936'da sürgünden döndüğünü ve 1938'de "Alman faşizminin ajanı" diye suçlandırılarak tekrar hapsedildiğini ve o zamandan beri kendisinden bir haber olmadığını öğrendim. Amcazadelerimden üçü de aynı akıbete uğramış ve Alman faşizmi ajanlığı ile ittiham edilmişler. Bu ailevi hadiseleri tipik oldukları için naklediyorum. Yoksa Sovyet Türkistan'ında imha edilenler yalnız benim akrabalarımdan ibaret değildir. Benimle birlikte veya ayrıca Türkistan millî kurtuluşu uğrunda çalışmış olanların hepsinin akrabaları aynı akıbete maruz kalmış ve Rus Bolşevikleri ile Moskova hükümeti cellatları tarafından öldürülmüşlerdir."[46]

Mustafa Çokayoğlu, Ekim 1941 tarihinde Veli Kayyum Han'a[47] gönderdiği mektupta, esir komisyonlarının faaliyetleri ve Türkistanlı esirlerin durumu hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Mektup, Kayyum Han'a "gizli kalması" notu ile iletilmiştir. Yazıda, savaş esiri yurttaşların durumunun son derece güç olduğu vurgulanmaktadır. Her yerde gıda kalitesizliği ve giyecek yetersizliği şikâyet konusu olmuş; hastalar için uygun barınak bulunmadığından birçok kişi ne yapacağını bilemeden yarı çıplak dolaşmak zorunda kalmıştır. Bazıları gecelerini açık havada geçirirken, bazıları kendi kazdıkları çukurlara sığınmak durumunda kalmıştır. Çokayoğlu'nun belirttiğine göre, ilk Türkistanlı esirlerin çoğu, Yahudilere benzerliklerinden dolayı görüldükleri yerde vurularak öldürülmüştür. Dünyadaki tüm Müslümanlar gibi Türkistanlıların da sünnetli olmaları, Almanlar için onları Yahudi olarak tanımaya yeterli bir sebep teşkil etmiştir. En korkunç olan ise kamp

[46] Tahir Çağatay, a.g.e, s. 28-29.

[47] Veli Kayyumhan, 15 Haziran 1904 tarihinde Taşkent'in Bıçakçı Mahallesi'nde doğmuştur. Medrese eğitimi almış ve modern eğitim yöntemi uygulayan Nevâî Okulu'nda öğrenim görmüştür. Bu dönemde şair ve siyasetçi Abdürrauf Fitrât'tan ders almış, "Tiken" adlı gizli bir cemiyet kurmuş ve Divar ile Aydın adlı gazeteleri yayımlamıştır. Buhara Halk Cumhuriyeti'nde Abdürrauf Fitrât'ın Maarif Naziri olduğu dönemde, Batı deneyimlerinin incelenmesi ve Türkistan'ın kalkınmasının sağlanması amacıyla yurt dışına 70 öğrenci gönderilmiştir. Veli Kayyumhan da bu öğrenciler arasında yer almış, 1922 yılında Almanya'ya giderek Berlin Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğrenim görmüştür. 1944 yılında Viyana'da gerçekleştirilen Türkistan Millî Kurultayı'nda 70 delege seçilmiş ve Kayyumhan, kurultayda Komite Başkanı olarak belirlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, 22 Mayıs 1945 tarihinde Kayyumhan tutuklanmış ve Nürnberg Mahkemesi'ne çıkarılmıştır. Mahkeme süreci sonucunda, Kayyumhan'ın Nazi Partisi üyesi olmadığı ve başkanlığını yürüttüğü komitenin Yahudi soykırımına katılmadığı anlaşılmıştır. Bu süreç sonucunda Kayyumhan, 1947 yılında serbest bırakılmıştır. Savaş sonrası dönemde Veli Kayyumhan, Millî Türkistan Birlik Komitesi'ni yeniden kurmuş ve Sovyetler Birliği'ne karşı mücadelesini sürdürmüştür. Bu dönemde İstanbul ve Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde bulunmuştur. Veli Kayyumhan, 13 Ağustos 1993 tarihinde Düsseldorf'ta vefat etmiş; 20 Ağustos'ta Münih'te Valdfriedhof Mezarlığı'nın Müslümanlar için ayrılmış bölümüne defnedilmiştir. – Sevgi Barıt, **Türkistanlı Veli Kayum-Han (1904-1993). Hayatı ve Fikirleri**, İstanbul, 2018 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

yetkililerinin esirleri insan olarak görmemesidir. Kamp kurallarında en küçük bir ihlal, dövülmek veya hiçbir sebep olmadan vurulmakla sonuçlanabilmektedir:

> *"Ebenrode'da, savaş esirlerinden ayrılıp ayrı ayrı hapsedilmiş 40 Türkistanlı gördüm. Zavallı insanlar, ölümden önceki sefalet içinde, kasabın elindeki bir hayvan gibiydiler. "Neden buraya ayrı ayrı konuldunuz?" diye sordum. Hepsi bir ağızdan, "Bilmiyoruz" diye cevap verdiler. Bazıları gözyaşlarına boğulmuş, sesleri kısılmıştı. Diğerleri neden buraya konulduklarını bilmiyordu... Verilen erzak açlıktan ölmelerine sebep olacak kadar az değil, ancak bir kişinin günlük yaşamını sürdürmesine yetecek kadardır. Savaş esirlerinin sıcak giysileri ve uyuyacak yerleri olsaydı, açlıktan ölmezlerdi".*[48]

Çokayoğlu'nun aktardığına göre, 19 Ekim Cuma sabahı komisyonun diğer üyelerinden önce Debica'ya varmıştı. Onların gelmesini beklemeden Giebel ve kamp yönetimi yetkilileriyle birlikte esirlerin bulunduğu alana gitmişti. Tüm savaş esirleri kollara ayrılmış ve toplanmıştı. Çokayoğlu aralarından yürümüş, yolda bazılarıyla konuşmuştu. Türkler onu hemen tanımıştı; elbette hiçbiri onu daha önce görmemişti, ancak kim olduğunu biliyordu. *"Lütfen bizi kurtarın. Hepimiz burada öleceğiz. Vurulacağız…"* diyen sesler duyuluyordu. Çokayoğlu onlara*, "Korkmayın, Almanya'dasınız, orada bize dostlukla davranılıyor,"* diyerek teselli vermeye çalışmıştı. Ancak bu sözlerin onları sakinleştirmeye yetmediğini fark etmişti. Çokayoğlu'nun bildirdiğine göre, esaret altındaki Tatar ve Kafkas halklarının temsilcileri, buraya getirilen 40.000 kişiden yalnızca 25.000'inin hayatta kaldığını, geri kalanının ise tamamen yok olduğunu ifade etmişlerdir. Esirler, Çokayoğlu'ndan kendilerini kurtarmasını talep etmiş ve suçsuz olduklarını şu sözlerle ifade etmişlerdir:

> *"Biz Rus değiliz, Bolşevik değiliz, hatta onların muhalifiyiz... Çoğumuz elimize tüfek bile almadık. Çoğumuz buraya kendi isteğimizle geldik. Bazılarımız, uçaklardan gelen bildirileri aldıktan sonra, Almanların vaatlerine inandık ve onları elimize aldık. Bize insan gibi davranacaklarına inandık. Stalinist hükümetin savaş esirlerine ilişkin uluslararası sözleşmeyi imzalamamış olması, Almanya'nın bu konuda ahlaken yetersiz kalmasına izin verilmesi*

[48] Мұстафа Шоқай, *Эпистолярлық Мұрасы*, Almatı, SaTa, cilit 2, 2006, s. 314.

gerektiği anlamına gelmez. Halkımızın Bolşeviklerden ne kadar nefret ettiğini bizden daha iyi biliyorsun. Almanlara anlat, açıkla".[49]

Çokayoğlu'nun aktardığına göre, Debica kampından ayrıldığı saat yaklaşık 06.00 civarıydı. Savaş esirleri kendisine "yarına kadar" veda etmiş ve eklemişlerdi: *"O zamana kadar beni vurmazlarsa…"* Kapıdan çıkarken girişte yatan birkaç Türkistanlı cesedi görmüştü; beyinleri kafataslarından fırlamış, biri alnından, diğeri ensesinden vurulmuştu. Başlarına ne geldiğini kestiremiyordu. Ağır düşünceler içinde kışlaya geri dönmüş ve Yaroslavl'dan gelen komisyonun diğer üyelerine ilk ve son derece acı verici izlenimlerini aktarmıştı. Çokayoğlu, tüm kamplarda disiplinin katı olduğunu ve bunun gerektiğini bildiğini ifade etmiştir. Ancak Debica'da bu katılık zulüm boyutuna ulaşmıştı. Kamp yönetiminin eylemlerini eleştirme hakkı bulunmasa da, fikrini ifade edebilmiştir. Tüm kamplarda savaş esirlerinin tel örgüye yaklaşmalarına izin verilmemekte; aksi durumlarda ağır cezalar uygulanmaktaydı. Debica'da ise esirler, hiçbir uyarı yapılmadan anında vurulmaktaydı. Çokayoğlu'nun bulunduğu bir seferde, savaş esirlerinden biri vurularak ölmüş, bir diğeri ise ağır yaralanmıştır. Vurulan Türkistanlı, tel örgüye çok yaklaşmış; kurşun Çokayoğlu'nun kulağının yanından vınlayarak geçmiştir. Çokayoğlu, kamplarda gözlemlediği bir olayı şu sözlerle aktarmıştır:

"Debica'daki ayrım gözetmeyen silahlı saldırıları tarif etmek imkânsızdır. Kampı her ziyaret ettiğimde, beyinleri etrafa saçılmış birkaç ceset görürdüm. Vurulan Kafkasyalılar arasında özellikle Gürcüler de vardı. 20-21 Ekim gecesi kampta bulunan 50 Kafkasyalı makineli tüfeklerle vurularak öldürülmüş, bir o kadarı da yaralanmıştı... Diğer kamplarda gördüğümüz durum da pek farklı değil, ancak Debica ile karşılaştırıldığında; Debica'daki savaş esirlerinin tek isteği "başka bir kampa nakledilmekti." Başka bir şey istemiyorlardı. Vurulma korkusu onları bunaltıyordu. "Keşke bizi Yaroslavl'a götürebilselerdi," diye yalvarıyorlardı".[50]

Mustafa Çokayoğlu'nun esir kamplarındaki faaliyetleri hakkında Türkiye devletini bilgilendirdiği kaydedilmektedir. 12 Eylül 1941 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Berlin Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen raporda, Türkistan Komisyonu'nun lideri Mustafa Çokay'ın esir kamplarındaki faaliyetleri hakkında

[49] Мұстафа Шоқай, a.g.e, s. 318.
[50] Мұстафа Шоқай, a.g.e, s. 323.

elçiliğin bilgilendirildiği belirtilmiştir. Hanover civarında gerçekleştirdiği ziyaretin ardından Büyükelçiliğe uğrayan Mustafa Çokayoğlu, burada edindiği izlenimleri derin bir teessür içerisinde aktarmıştır. Çokayoğlu, bölgede Türk soyundan gelen Sovyet savaş esirleriyle görüşme imkânı bulmuş; aktardıklarına göre söz konusu esirler son derece ağır ve insanlık dışı koşullar altında yaşam mücadelesi vermektedir. Barınma imkânından tamamen yoksun olan bu kişiler, geceleri açık havada, şiddetli soğukla baş başa geçirmek zorunda kalmakta, korunmak amacıyla toprak altına köstebekler gibi oyuklar kazarak ilkel sığınaklar inşa etmeye çalışmaktadırlar. Beslenme koşulları da son derece yetersizdir; zira kendilerine günlük yalnızca yüz gram ekmek verilmektedir. Bu esirlerin yaşadığı sefalete karşın, aynı bölgede bulunan Fransız savaş esirlerinin barakalarda iskân edilerek görece daha insani şartlarda barındırılması, durumun vahametini ve uygulanan ayrımcılığı gözler önüne sermektedir. Her ne kadar Sovyet esirleri arasında Türk kökenli olanların sayısı görece az olsa da, bu kişiler Bolşevik ideolojinin manevî etkilerinden büyük ölçüde uzak kalmayı başarmışlardır. Millî kimliklerini muhafaza etmiş; Türklük bilincini ve şuurunu diri tutabilmişlerdir. Mustafa Çokayoğlu'nun ifadesiyle, bu bireylerde hâlen canlı bir kimlik duygusu ve sönmemiş bir millî bilinç gözlemlenmektedir. Mustafa Çokayoğlu, sonraki aşamada Şarkî Prusya'da bulunan Türk soylu Sovyet esirlerini ziyaret etmeyi planladığını ifade etmiştir.[51]

Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, 26 Eylül 1941 tarihli raporunda, Mustafa Çokayoğlu'ndan edindiği yeni bilgileri ilgili makamlara aktarmıştır:

> *"Şarkta Rusyalı Türk esirlerinin vaziyetini tetkik etmek üzere Tilsit'e kadar gitmiş olan Çokayef seyahatinden avdetle eski Lehistan ve Almanya hudut mintakasında küme küme bulunan Rusyalı Türk esirlerinin 10 000 kadar olduğunu ve aç, çıplak ve sefil bir vaziyette bulunduklarını, bu esirlerin Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen Türklerinden mürekkep bulunduğunu ve hepsinin Türkçe konuşup Rusça bilmediklerini ve bu itibar ile de harpte mezbahaya sürülen koyun sürülerinden bir farkları olmadığını, hiçbir suretle Bolşevik mikrobu ile aşılanmadıklarını ve Alman hükümetinin bunların çok sefil halini az çok ıslah etmek istediğini anlattı ve görüştüğü bütün bu esirler (Türk*

[51] **TDA, 571-35357 - 138977 – 9.** (Hariciye Vekâleti'nden Berlin Büyükelçiliği'ne gönderilen 12 Eylül 1941 tarihli yanıt).

hükümetine müracaat et. Bizi alsınlar. Alman hükümeti de bizi oraya göndersin) şeklinde kendisine müracaatta bulunduklarını ilâve etti."[52]

Komisyon üyesi ve Çokayoğlu'nun Petersburg Üniversitesi'nden sınıf arkadaşı olan Ali Han Kantemir, hatıratında komisyonun faaliyetleri ile Mustafa Bey'in tifüse yakalanarak vefat edişi hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır. Kantemir'e göre, savaşın ilk safhasında Alman ordusunun eline yaklaşık 4,5 milyon Kızıl Ordu askeri esir düşmüştü. Ancak esirlerin yerleştirilmesi ve iaşesi için hiçbir hazırlık yapılmamıştı. Kışlalar ve barakalar dolu olduğundan, esirlerin büyük bölümü açıkta, kar ve yağmur altında kalıyor; soğuk ve açlıktan kitlesel ölümler yaşanıyordu. Esirler arasında yüz binlerce Türkistanlı, Kafkasyalı, İdil-Ural'lı ve diğer Türk soylular bulunuyordu. Bu esirleri ölümden kurtarma sorumluluğu Berlin'de kalan milliyetçi liderlerin omuzlarına düşmüştü. Ostministerium'un aldığı bir karar doğrultusunda, Berlin'deki millî teşkilatlara kendi yurttaşlarıyla temas kurma, kimliklerini tespit etme ve onları daha elverişli kamplara nakletme hakkı tanınmıştı. Bu karar çerçevesinde farklı milletlerin millî teşkilat temsilcilerinden oluşan komisyonlar, H. Geibel, W. Zeitler ve Rusça bilen bazı Alman yetkililerle birlikte Almanya ve Polonya'daki esir kamplarını ziyaret etmeye başlamışlardı.

Kantemir'in hatıratına göre, bu yorucu seyahatlere her zaman katılanlardan biri Mustafa Bey'di. Kantemir de Mustafa Bey ile birçok defa birlikte yola çıkmıştı. Bazen trenle, bazen kamyonla, kimi zaman ise beygir arabasıyla yapılan bu yolculuklar köylerde gecelemeler, bitmek bilmeyen yorgunluk ve zahmetle doluydu. Buna rağmen Mustafa Bey hiçbir zaman bıkmıyor, yorulmuyor ve komisyonların tüm seyahatlerine sürekli iştirak ediyordu. Kantemir'in ifadesine göre, Veli Kayyumhan da çoğu zaman bu yolculuklarda Mustafa Bey'e refakat etmekteydi. 1941 yılının Kasım ayı sonunda Mustafa Bey ile birlikte Ostministerium'a gittiklerinde, Çenstohova'daki kamplara çok sayıda Türkistanlı, Kafkasyalı ve diğer esirlerin getirildiğini öğrenmişlerdi. Kendilerine sürekli yardımcı olan Mende, millî komisyonların derhal buraya gitmeleri gerektiğini bildirmişti. Bunun üzerine Mustafa Bey, Kantemir'e: *"Haydi gidelim, bu kampı çok merak ediyorum, bunu da görelim,*

[52] **TDA, 571, 35357 - 138977 – 13.** (Berlin Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 26 Eylül 1941 tarihli rapor).

sonra paydos; çünkü hakikaten yorgunuz." demiş ve onun da katılmasını rica etmişti. Ertesi gün trenle Çenstohova'ya hareket etmişler; yanlarında H. Geibel ve W. Zeitler de bulunmuş, komisyona Türkistanlılar: Mustafa Bey Çokay, Veli Kayyum-Han; Azerbaycanlılar: M. Tugay, Talat Alpauti; Ermenistan: Arutinyan; İdil-Ural: Şefi Almas; Gürcistan: Togonidze; Şimali Kafkasyalılar: A. Kantemir, Batırbek Gazihan katılmıştı.

Çenstohova'ya vardıkları ilk gece otellerde konaklamış, ertesi gün kamplara gittiklerinde Alman kumandanlığı adına birkaç zabit ve doktor tarafından karşılanmışlardı. İlk gözlemlerinde esirlerin "Stalin'in askerleri gömleksiz ve bitli" olduğu belirtilmiş ve cam tüpler içinde toplanmış bitler gösterilmişti. Ardından geniş bir kışla salonuna götürülmüş, masaların başına geçirilerek çalışmaya başlamaları söylenmişti. Esirler arasında tifo, dizanteri ve çeşitli bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu hatırlatılmış ve dikkatli olunması tavsiye edilmişti. Mustafa Çokay'ın masası Kantemir'in yanındaydı. Yüzlerce esir salona alındığında Mustafa Bey, hastalık ve bitli olma tehlikesine rağmen Türkistanlı esirleri kabul etmeye başlamıştı. Kantemir birkaç kez uyarıda bulunmuş, ancak Mustafa Bey aldırış etmemişti. Akşam otellere dönmek istediklerinde, kamp kumandanlığı onları otellere göndermeyip hastaneye benzer bir binaya toplamış ve esirler arasında tifonun tehlikeli boyutlara ulaştığını, bu nedenle iki hafta karantinada kalmaları gerektiğini bildirmişti. Herkese ayrı odalar tahsis edilse de günlerini yemek yedikleri salonda birlikte geçiriyorlardı. 10–12 gün sonra, hastalık çıkmadığını görünce Berlin'e dönmek istemişler; bunun üzerine askerî doktorlar tarafından ayakta muayene edilerek aynı gün akşam Berlin'e dönmelerine izin verilmişti. Kantemir'in hatıralarına göre, 22 Aralık 1941 sabahı Berlin'in Spandau garına vardıklarında Mustafa Bey'in durumu ağırlaşmıştı. Veli Kayyum-Han derhâl onu hastaneye kaldırmış, Kantemir ise eve dönüp dizanteriye yakalanmıştı. Beş gün sonra, 27 Aralık 1941'de Mustafa Bey vefat etmişti. Veli Kayyum-Han, bu acı haberi gözyaşları içinde Kantemir'e telefonla bildirmişti.[53]

Veli Kayyum Han, 12 Ocak 1942 tarihli bir mektubunda, Çokayoğlu'nun vefatı ve kamplardaki faaliyetlerine ilişkin bazı bilgiler vermiştir:

[53] Ali Kantemir, "Mustafa Bey Çokay Hakkındaki Hatıratım", **Milli Türkistan**, Sayı: 99A, 1963, s. 23-26.

"Yalnızca ben 70 binden fazla Türkistanlı harp esiriyle görüştüm ve kayıtlarını tuttum. Bunların yüzde 50'sinden fazlası öğretmen, mühendis, doktor ve akademisyen gibi münevver kişilerdi. Mustafa Bey, bu kadar çok milli şuura sahip gençliğimizin varlığını görünce son derece memnun oldu. 27 Kasım 1941'de Çenstohova'da bulunup oradaki Türkistanlı harp esirleriyle ilgilendik. Tifüs tehlikesi ortaya çıktığından hepimiz karantinaya alındık ve 15 gün gözlem altında kaldık. 21 Aralık'ta Berlin'e döndük. Burada Mustafa Bey'in ateşi yükseldi ve kendisini derhal hastaneye götürdüm. Bütün itinalara rağmen ateşi 40 derece civarında kaldı. Her şeye rağmen her gün yanına gidiyor ve görüşüyorduk. O bana bundan sonra Türkistan işlerinin nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda şifahî ve yazılı vasiyet direktifleri veriyordu. 25 Aralık'ta tekrar yanına gittim; zahiren hiçbir tehlike yok gibiydi. 27 Aralık sabahı da durum aynıydı, fakat ateşi yükselmişti. Dost Almanlar vasıtasıyla eşini Berlin'e çağırttım. 27 Aralık öğleden sonra durumu ciddileşti ve saat 18.20'de şuurunu kaybetmeden ebedî uykusuna dalmış oldu."[54]

Komisyon üyesi Ahmet Temir, hatıratında komisyonların oluşturulması süreciyle ilgili bazı bilgiler sunmaktadır:

"Ağustos 1941'de yola çıkan ilk komisyonda İdil-Ural (Tatar, Başkurt, Çuvaş ve Fin halkları) için ben, Türkistan için Özbek Veli Kayyum Han, Kuzey Kafkasya için Ali Han Kantemir, Azerbaycan için Mehmet Bey, Gürcistan için adlarını hatırlayamadığım 1-2 kişi ile Ermenistan namına da 1-2 kişi olmak üzere 7 kişi vardı. Komisyon başkanı ise, NSDAP'nin SA taburundan Sturmbannführer (Binbaşı) Geibel isminde yarım tahsilli bir Alman'dı. Önceleri Sovyet savaş esirleriyle basit bir tanışma ve konuşma şeklinde başlayan bu ilişki, sonraları onların arasından uygun olanların seçilip lejyonlar kurulması şeklinde gelişti".[55]

Temir'e göre, "Tatar Lejyonu" ve "Kafkas Lejyonu" gibi askerî birlikler çeşitli amaçlarla kurulmuş ve kullanılmaya başlanmıştır. Bu lejyonların ve ilgili milli grupların işlerini yürütmek üzere, Berlin'de Almanca adıyla "Leitestelle" olarak anılan ayrı birimler oluşturulmuş olup, bu yapılar Almanya'nın Doğu Bakanlığı himayesinde faaliyet göstermiştir:

"Bizim için en önemlisi, İdil-Ural işleri bürosu "Tatarische Leitestelle" idi. Önce buna müdür olarak Dr. Olschewsky namında bir genç getirilmişken, bir yıl sonra o değişti ve yerine Herr Unglaube adında bir avukat tayin edildi.

[54] Tahir Çağatay, a.g.e, s. 15.
[55] Ahmet Temir, **Vatanım Türkiye: Rusya-Almanya-Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi**; Haz: Bahşayiş-Zeynep (Temir) Fıratoğlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 157.

Fakat ben, şahsî işlerim yüzünden bu işlerle çok uzun süre ilgilenmeyip, 1941'de 3 komisyon seyahatine katıldıktan sonra esirler meselesini büsbütün Abdurrahman Şafi Bey'e[56] devrederek[57] Ekim 1941'de komisyon üyeliğinden çekildim."[58]

Temir, Berlin'de bulunduğu dönemde, Almanlara esir düşen Sovyet birlikleri arasında yer alan Rus olmayan İdil-Urallı, Türkistanlı ve Kafkasyalı milletlere yönelik inceleme yapmak üzere kurulan komisyonun üyesi olarak, 1941 yılının Ağustos-Kasım ayları arasında gerçekleştirilen üç seyahatte toplam 15 esir kampını ziyaret ettiğini belirtmiştir:

"Bundan başka 1942'de yalnız olarak birçok Lager'da bulundum. Elimde üniversitenin "Auslandswissenschaftliches Institut" (Yabancı Ülkeleri Öğrenme Enstitüsü) tarafından verilen hususi izin belgem bulunduğundan gideceğim yerleri ilgili makamlara önceden bildirmem şartıyla her türlü kampa ve yasak bölgeye girip çıkabiliyor ve o yerin nöbetçi ve komutanlarından gerektiğinde yardım ve bilgi isteme hakkına sahip bulunuyordum."[59]

Komisyon üyeleri, 1941 yılının Ağustos ayından itibaren esir kamplarını ziyaret ederek görevlerine başlamışlardır. İlk olarak, 27-28 Ağustos tarihlerinde Hannover çevresindeki Bergen-Belsen ve Oerbke kamplarına yönlendirilmişlerdir. Komisyon, kendi milliyetlerine mensup esirlerin envanterini oluşturma sorumluluğunu üstlenmiştir. Mustafa Çokayoğlu ve Veli Kayyum Han, Türkistanlı grupları (Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik, Uygur ve Karakalpak) sınıflandırmakla görevlendirilmiştir. İdil-Ural Türklerini sınıflandıran Ahmet Temir

[56] Abdurrahman Şafi Almas, 1892 yılında Kazan'a yakın Biyektau bölgesinin Döbyaz kazasında doğmuştur. Gençliğinde ticaretle uğraşmış, 1 Nisan 1922'de Emine Hanım ile Tomsk şehrinde evlenmiştir. 1925–1926 yıllarında eşiyle birlikte Kazan'dan Moskova'ya taşınmış ve bu dönemde Türk Büyükelçiliği'nde memur olarak görev yapmıştır. 1928 yılında Türkiye üzerinden Almanya'ya göç etmiş ve Türk Büyükelçiliği'nde çalışması sebebiyle Türkiye vatandaşlığı kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında İdil-Ural Lejyonu'nun başına getirilmiş, 3–5 Mart 1944 tarihlerinde Greifswald şehrinde düzenlenen İdil-Ural Kurultayı'nda önemli bir konuşma yapmıştır. Savaşın ardından İstanbul'a yerleşen Şafi Almas, burada kuyumculukla uğraşmış ve 1954 yılında vefat etmiştir. Cenazesi Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir. Kızı Aysu Erinç, *Çocukluğumun Öyküsü* (2009) adlı hatıratında babası hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır. – Roza Kurban, Abdurrahman Şafi Almas'ın (1892-1954) İzlerinden, (Çevrimiçi), https://haberiniz.com.tr/kose-yazari/roza-kurban/yazi/abdurrahman-safi-almasin-1892-1954-izlerinden/, 5 Mayıs 2023.

[57] Mühlen, Temir'in Almanya'dan ayrılmasını, Veli Kayyum Han ile aralarındaki rekabetteki başarısızlığıyla ilişkilendirmiştir. Temir, 1943 yılının yazında Tatar-Kazak Komitesi'ne ilişkin bir proje hazırlamış; ancak Kayyum Han, Almanya'daki etkisi nedeniyle bu süreçte üstünlük sağlayan taraf olmuştur. - Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 95.

[58] Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye...,* s. 158.

[59] Ahmet Temir, *a.g.y.*

ise, daha az nüfusa sahip olan Başkurt, Çuvaş ve Fin gruplarının listesini çıkarmıştır. Komisyonun ikinci ziyareti, 6-25 Eylül tarihleri arasında Doğu Prusya bölgesindeki yedi kampı kapsamıştır. Üçüncü ziyaret turu ise Polonya ve Ukrayna'daki kamplara yapılmış ve yaklaşık otuz sekiz gün sürmüştür. Kasım ayı sonlarına gelindiğinde, toplam on beş kamptaki harp esirleri milliyet, yaş, eğitim düzeyi, meslek ve rütbelerine göre ayrılmış durumdaydı.[60] Bu dönemde komisyon sayısı artmış; 1941 yılı Ağustos ayında, savaş esirlerinin moral durumlarını değerlendirmek, etnik kimliklerini belirlemek ve sayılarını tespit etmek amacıyla toplam 600 kişiden oluşan 25 ayrı komisyon faaliyete geçirilmiştir.[61]

Türkistan Komisyonu üyesi Veli Kayyum Han, Çenstohova Kampı'na geldiklerinde, kampta bulunan 32.000 Türkistanlıdan yalnızca 15.000'inin hayatta kaldığını ifade etmiştir. Kayyum Han'ın gözlemlerine göre, Suwałki'de bulunan tek bir kampta, 15–60 yaş aralığında yaklaşık 30–40 bin Türkistanlı, açlık, çıplaklık ve bitlenme gibi ağır koşullar altında esaret hayatı sürdürmekteydi. Suwałki'den ayrılan Kayyum Han, Ebernorde, Schewirnd ve diğer kamplara da gitmiş; buralardaki koşulların Suwałki'ye kıyasla daha kötü olduğunu tespit etmiştir. Berlin'e dönüşünde gördüklerini Mustafa Çokayoğlu ve diğer muhacirlere iletmiş; durumun yarattığı derin üzüntü üzerine yardım yolları aranmaya başlanmıştır. Kayyum Han, Alman siyasi makamlarına ve ilgili idarelere, kendi imzasıyla protesto notaları sunarak acil yardım talebinde bulunmuştur. Aynı kaynakta, Mustafa Çokayoğlu ile birlikte sınırlı imkânlara rağmen yardım arayışlarının sürdürüldüğü, nihayetinde Prof. von Mende[62]

[60] A. Ahat Andican, a.g.e, s. 362.
[61] Köşim Yesmagambetov, **Mustafa Çokay. Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015, s. 443.
[62] Prof. Dr. Gerhard von Mende, 1904 yılında Riga'da doğmuş, Berlin ve Breslau üniversitelerinde öğrenim görmüş, 1933'te doktorasını tamamlamış, 1935'te doçent olmuş ve 1940'ta Berlin Üniversitesi'nde Rusya kürsüsüne profesör olarak atanmıştır. Von Mende, özellikle Rusya Türklerinin tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. 1936'da yayımladığı *Der Nationale Kampf der Russlandtürken* adlı eseri, 19. ve 20. yüzyılda Rusya Türklerinin tarihini araştıranlar için temel bir kaynak olmuştur. Ardından Sovyetler Birliği'ndeki tüm esir milletlerin milli mücadelelerini konu alan *Die Völker der Sowjetunion* adlı eserini kaleme almıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman Doğu Bakanlığı'na çağrılan von Mende, Kafkasya şubesinin başına getirilmiştir. Bu görevinde, Sovyetler Birliği halklarının ayrımcı politikalara karşı direnmelerini desteklemiş ve Kafkasya, Azerbaycan, İdil-Ural, Kırım ve Türkistan Türklerine önemli yardımlarda bulunmuştur. Savaş sonrası da bu yardımları sürdürmüş; Batı Almanya'da genç mültecilere burslar sağlayarak üniversite eğitimlerini devam ettirmelerine katkıda bulunmuştur. 1960 ve 1962 yıllarında Sovyet esir Türk halklarının tarihi ve milli ideolojilerini konu alan iki önemli eser daha kaleme almıştır: *Die Türkvölker im Herrschaftsbereich*

ve jandarma yetkililerinin de yer aldığı bir komisyon oluşturulduğu belirtilmektedir. Suwałki'ye giderek incelemelerde bulunan bu komisyon, Kayyum Han'ın aktardığı bilgileri doğrulamış, birkaç gün bölgede kalarak imkânlar ölçüsünde yardım sağlamıştır. Berlin'e dönüşün ardından, komisyonun elde ettiği veriler ilgili siyasi idarelere süratle iletilmiştir. Hatıratta, aynı yılın sonlarına doğru Mustafa Çokayoğlu'nun Kafkas Komisyonu ile birlikte Çenstohova'daki esir kampını ziyaret ettiği; ancak vatandaşlar için herhangi bir maddi veya manevi yardım temin edilemediği, bu nedenle özellikle kadınların esaretten kurtarılması ve tarım ile sanayi işlerinde çalışabilmelerine yönelik girişimlerde bulunulduğu da kaydedilmektedir. Bu doğrultuda, bir Hırvat vatandaşının uzmanlığından yararlanılarak kadınların hangi işlerde çalışmaya elverişli olduklarının belirlenmesi ve gerekli çalışma izinlerinin alınması amacıyla komisyonun Çenstohova'ya gönderildiği ifade edilmektedir. Kayyum Han, komisyonda görev yapan diğer üyelerin isimlerini de kaydetmiştir. Azerbaycan Komisyonu'nda Talat Alpauti[63] ve Hacıoğlu; İdil-Ural Komisyonu'nda Gani Usman isimli kişilerin de yer aldığını belirtmiştir.[64]

Çokayoğlu tarafından mütercim ve yaver olarak görevlendirilen Kayyum Han, savaş yıllarında esir kamplarında bulunan Türkistanlıların kurtarılma süreçlerine ilişkin gözlemlerini aktarmıştır. Onun aktardıklarına göre, her gün düzenli olarak söz konusu kamplara gider, gözetleme kulesine çıkarak hoparlör aracılığıyla şu şekilde seslenirdi: *"Ey Türkistanlılar! Ey Müslümanlar, buraya toplanın!"* Bu çağrı üzerine kamptaki Türkistanlı esirler bir araya gelir ve Kayyum Han onları tek tek bir deftere kaydederdi. Hazırlanan bu listeler daha sonra Alman makamlarına sunulur, gerekli işlemler tamamlandıktan sonra esirler başka bir kampa sevk edilirdi. Böylece söz konusu uygulama, esirlerin özgürlüklerine kavuşmalarına giden bir süreç işlevi görmüştür. Mültecilerden Alim Rabatlı'nın aktardığına göre, 25 Şubat 1942 tarihinde iki Alman subayı ile bir tercüman esir kampına gelmiş ve

der Sowjetunion ve *Nationalistische Ideologie.* Gerhard von Mende, 25 Aralık 1963'te hayatını kaybetmiştir. **Dergi**, Sayı: 35/36, München, 1964, s. 83.

[63] Azerbaycanlı İsfendiyar Alpauti'nin oğludur. İsfendiyar Bey'in Talat ve Rana adında iki çocuğu bulunmaktaydı. 1 Aralık 1960 tarihinde Tahran'da vefat eden İsfendiyar Bey'in oğlu Talat Alpauti ise 2003 yılında yaşamını yitirmiştir. - "İsfendiyar Bey'in Vefatı", **Azerbaycan**, Sayı: 109-110-11, 1961, s. 61-62.

[64] V. Kajum-Han, "Mustafa Caqajni eslas", **Milli Türkistan**, Sayı: 70-71, Mart 1951, s. 24-25.

topluluğa *"Kimler Müslüman, kimler Türk ise elini kaldırsın!"* şeklinde seslenmiştir. Ancak esirlerin bir kısmı korku sebebiyle bu çağrıya yanıt vermemiştir. Rabatlı'nın ifadesine göre, kampta bulunan yaklaşık 20–25 bin kişiden yalnızca 3 bine yakını kendisini Müslüman Türk olarak tanıtıp elini kaldırmıştır.[65]

27-28 Temmuz 1941 tarihlerinde Hannover yakınlarındaki Fallingbostel esir kamplarında İdil-Ural Türkleriyle ilgili olarak Ahmet Temir tarafından hazırlanan raporda, Oerbke kampında 60, Bergen-Belsen kampında ise 135 Tatar bulunduğu belirtilmiştir. Esirler, komisyon üyelerine Ruslardan ayrı bir yerde kalma, daha iyi konaklama koşulları, giysi ve çalışma alanı taleplerinde bulunmuşlardır.[66] Ahmet Temir, Almanya'daki yaşamına dair hatırat eserinde, kampta yaşayan Tatarlar ile akraba halklardan oluşan esirlerin listesini de eklemiştir.[67]

Esirlerin mensup oldukları halklara göre ayrıştırılması, esasen Almanların lejyon orduları kurarak bu esirlerden faydalanma amacını taşımaktaydı. Mustafa Çokayoğlu bu uygulamaya sıcak bakmasa da, onun varisi Veli Kayyum Han yönetiminde Türkistan Lejyonu oluşturulmuştur. Almanlar, lejyon orduları ile kendi yönetimleri arasındaki iletişimi sağlamak amacıyla irtibat heyetleri ve millî komitelerin kurulmasına da izin vermiştir. Bu komiteler, yerel halkın temsilcileri ile Alman komutanlıkları arasında köprü görevi üstlenmiş ve askeri stratejilerin yanı sıra yerel politikaların belirlenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Böylece lejyonerlerin motivasyonunu artırmak ve yerel destek sağlamak amacıyla çeşitli organizasyonel yapılar oluşturulmuştur. Patrik von zur Mühlen'e göre, Almanya'nın Sovyet doğu halklarına (Türkler dahil olmak üzere savaş esirleri, lejyonlar, millî temsilcilikler, doğulu işçiler) yönelik politikası üç döneme ayrılmaktadır:

---

[65] Yarkın Koçar, "II. Dünya Savaşı'nda Türkistanlı Lejyonerlerin Hayat Hikayesi", ***Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları: Uluslararası Sempozyum Bildirileri,*** Haz: Abdulvahap Kara, Ömer Kul ve Filiz Ferhatoğlu, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2017 s. 385-386.
[66] Ahmet Temir, **Vatanım Türkiye**..., s. 159-162.
[67] Ahmet Temir, **60 Yıl Almanya**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1998, s. 250-261.

- Milyonlarca Sovyet askerinin Almanlara esir düştüğü savaşın başlangıcından 1942 yazında millî temsilciliklerin kurulmasına kadar olan dönem,
- Millî temsilciliklerin kurulması ve 1942 yılında oluşturulan lejyonların göreve başlaması,
- Millî temsilciliklerin kalıcı hâle gelmesi ve SS'in Sovyet doğu halklarının işlerine müdahale ederek, bu halklardan kendi yardımcı birliklerini oluşturması dönemi.[68]

1942 yılının Ağustos ayında, Sovyet savaş esirleriyle ilişkilerde ortaya çıkabilecek muhtemel sorunların çözülmesi amacıyla "Doğu Milletleri Mensupları Merkezi" kurulmuştur.[69]

1.1.4. Türk Asıllı Harp Esirlerinden Oluşturulan Lejyonlar

Nazi Partisi ideoloğu Alfred Rosenberg'in Hitler'e sunduğu rapor doğrultusunda, 30 Aralık 1941 tarihinde Türkistanlılar, Ermeniler, Gürcüler ve Müslüman Kafkas halklarından oluşan lejyonların kurulması yönünde talimat verilmiştir. Müslüman Kafkas Lejyonu daha sonra Azerbaycan ve Şimali Kafkas lejyonlarına ayrılmıştır. 22 Aralık 1941'de Almanya, resmi olarak Türkistan, Gürcistan, Ermenistan ve Kafkas lejyonlarının kurulmasını onaylamıştır. Lejyonların idaresi amacıyla kurulan Doğu Lejyonlarını Oluşturma Karargâhı, 18 Şubat 1942 tarihinde Rembertow'da teşkil edilmiş, aynı yılın yaz aylarında Doğu Lejyonları Karargâhı adıyla Radom'a taşınmıştır. 23 Ocak 1943 tarihinde ise kurumun adı Doğu Lejyonları Komutanlığı olarak değiştirilmiştir.[70]

Mart 1942'de, Polonya'nın Radom şehrine bağlı Edlina bölgesinde, Sovyet askeri esirleri ve savaşçıları arasında, Alman general Dr. Ridel'in yönetiminde, Azerbaycan muhacirlerinin temsilcisi Mehmet Tugay Seyidaliyev ile askeri esirlerin temsilcisi Beytullah Babayev liderliğinde Azerbaycan Lejyonu oluşturulmuştur.[71] Türk-Tatar askerlerden oluşturulan ilk iki birlikten ilki, Andreas Mayer-Mader'in

[68] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 38.
[69] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 75.
[70] İskander Gilyazov, "II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları", **İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası**, Haz: Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, TDBB, 2016, s. 15.
[71] Musa Qasımlı, a.g.e, s. 654.

komutasındaki 450. Türk Taburu'dur. Diğer birlik ise Kafkasyalı askerlerden teşkil edilen Bergman Taburu'dur. Bergman Taburu, ilk olarak 1941 yılının Ekim ayında Poltava'da 700 esirden oluşturulmuş, daha sonra Silezya'da eğitim almıştır. Kısa süre içinde birliğin mevcudu 2.900 askere ulaşmıştır. Bu birlik, 1942 yılında Theodor Oberländer'in komutasında cephe görevine başlamıştır. 1943 yılı sonuna kadar lejyonların eğitim süreci tamamlanmış ve ardından ordu Fransa'nın Rhodes şehrine sevk edilmiştir.[72] Lejyon ordusu mensubu İskenderoğlu'nun aktardığına göre, 1942 yılının Ocak ayında Polonya'nın Edlina şehrinde 7 bin Kafkasyalı toplanmış, 804 numaralı tabur oluşturulmuş ve Alman binbaşı Gloger komutasında Kafkasya cephesine gönderilmiştir.[73]

1 Ağustos 1942 tarihinde İdil-Ural Tatarlarından oluşan bir lejyon teşkil edilmiştir. Bu lejyona Kazan Tatarları, Başkurtlar, Tatarca konuşan Çuvaşlar, Mariler, Udmurtlar ve Mordvalar dâhil edilmiştir. 6 Eylül 1942 tarihinde lejyonun bayrağı resmen kabul edilmiştir. Harp esiri Tatarlar başlangıçta Sieldce kampında, daha sonra ise Dęblin kampında tutulmuş; buradaki eğitimlerin ardından lejyona sevk edilmişlerdir. İdil-Ural Lejyonu, Binbaşı Oskar Zeckendorf'un komutasında faaliyet göstermiştir.[74] Lejyonun ayrıca *İdel-Ural* isimli bir gazetesi de çıkarılmıştır.

Cebbar Ertürk'ün aktardığına göre, 1942 yılı sonuna kadar 150 binden fazla Türk gönüllü, Alman ordusu saflarında savaşmak üzere seferber edilmiştir. Ertürk, bu sayının 1943 yılında 350 bine, 1944 yılında ise 480 bine ulaştığını ifade etmektedir. Söz konusu gönüllülerin etnik dağılımına ilişkin olarak ise 135 bininin Azerbaycan Türkü, 25 bininin Kırım Türkü, 200 bininin Türkistan Türklerinden oluştuğunu; geri kalan kısmın ise diğer Türk topluluklarına mensup olduğunu belirtmektedir. Ertürk'ün tanıklığına göre, II. Dünya Savaşı sırasında Alman esir kamplarında tutulan çok sayıda Türk asıllı Sovyet vatandaşı, Almanya'ya başvurarak Sovyetler Birliği'ne karşı silahlı mücadeleye katılmak istediklerini bildirmiştir. Ancak savaşın ilk dönemlerinde Alman makamları, Sovyetler Birliği sınırları içerisinde kayda değer bir Türk nüfusunun mevcudiyetinden habersizdi. Ertürk,

[72] Musa Qasımlı, a.g.e, s. 654.
[73] İskenderoğlu, "İkinci Dünya Savaşında Kafkasya Gönüllüleri", **Kafkasya**, Sayı: 13, München, 1952, s. 25.
[74] İskander Gilyazov, agm, s. 15-16.

özellikle Türkistan kökenli, çekik gözlü esirlerin bu taleplerinin, Nazi ideolojisinin ırksal hiyerarşiye dayalı ön kabulleri nedeniyle başlangıçta dikkate alınmadığını ifade etmektedir. Nazi yönetimi, Sovyetler Birliği topraklarında esir alınan tüm halkları Untermensch (aşağı ırk) olarak tanımlamış ve bu kişilere yalnızca bedensel iş gücü kapsamında değer atfetmiştir. Bu ayrımcı ve dışlayıcı yaklaşım, esir kamplarındaki son derece ağır yaşam koşulları ile birleşerek, bir milyondan fazla Türk asıllı esirin yaşamını yitirmesine neden olmuştur. Ertürk, Türk gönüllü birliklerinin Sovyetler Birliği'ne karşı büyük bir istek ve kararlılıkla savaştıklarını ifade etmektedir. Onun aktardığına göre, gönüllüler daha ilk cephe tecrübelerinde sergiledikleri cesaret ve savaşma iradesiyle Nazi komutanlığının dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda, Türk birliklerinin cephedeki ilk önemli faaliyeti 1941 yılında Terek Nehri kıyısında Sovyet güçlerine karşı gerçekleştirilmiş; bu çatışma, Türk gönüllü birliklerinin savaş kabiliyetlerini sergilemeleri açısından dönüm noktası niteliğinde olmuştur.[75]

Esir Türklerden oluşturulan en güçlü lejyon, Milli Türkistan Ordusu adıyla bilinen Türkistan Lejyonu olmuştur. Bu lejyon, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmak amacıyla kurulmuş ve Türkistan halklarının katılımıyla şekillenmiştir. Askeri eğitim ve disiplinle donatılan Türkistan Lejyonu, savaş sırasında önemli görevler üstlenmiş; sadece askeri bir birlik olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkistan halklarının ulusal kimlik ve bağımsızlık mücadelesinin sembolü haline gelmiştir.[76]

Türkistan Lejyonu, ilk defa 2 Mayıs 1942 tarihinde Bryansk ormanlarında Kızıl Ordu'ya karşı savaşmıştır.[77] Babakurban'a[78] göre, esirlerden oluşturulan Milli Türkistan Ordusu'nun mevcudu yaklaşık 180.000 kişiydi. Bunların 112.000'i

[75] Cebbar Ertürk, **Anayurtta Unutulan Türklük**, Kayseri, Zafer Matbaası, 1956, s. 143-144.
[76] Türkistan Lejyonu hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Coşkun Kumru, **Türkistan Lejyonu**, İstanbul, Kronik Yayınları, 2024.
[77] Çağatay Koçar, **Atayurttan Anayurda...,** s. 52.
[78] Ziyaeddin Babakurban, 1931 yılında Özbekistan'ın Mengilan kentinde doğmuş, küçük yaşta ailesiyle birlikte Türkiye'ye gelmiştir. Gazeteci ve yazar olarak *Havadis, Millet, Hürses, Milliyet, Yeni İstanbul* ve *Son Havadis* gazetelerinde muhabirlik ve yazarlık yapmış, ayrıca *Toprak* dergisinde katkılarda bulunmuştur. Babakurban, *Yeni Türkistan* dergisini ve *Hür Türkistan* gazetesini yayımlamış, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'nin kurucularından biri olmuştur. Münih'teki Azatlık Radyosu'nun Özbek şubesinde de görev yapmıştır. 1962 yılında *Dış Türkler ve Türkistan Davası* adlı eserini yayımlamış, aynı yıl *Sevenlerinin Kalemiyle H. Namık Orkun* adlı kitabı hazırlamıştır. Ziyaeddin Babakurban, 2011 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. (Çevrimiçi), www.biyografya.com/tr/biographies/ziyaeddin-babakurban-8566d6b5, 11 Haziran 2023.

muharip görevde bulunurken, geri kalanları ihtiyar ve geri hizmet birliklerinde yer almaktaydı. Ordunun milli bayrakları altında taşıdığı kokart ve pazubentlerde *"Allah Biz Bilen Türkistan"* ifadesi yer almakta, fon renginde ise iki minaresi bulunan bir cami kabartması bulunmaktaydı. Alman hükümetine karşı ordunun sorumluluğu Milli Türkistan Birlik Komitesi'ne aitti. Ordu temsilcilerinin gerçekleştirdiği bir toplantıda ise bu komitenin başkanlığına Veli Kayyum Han getirilmiştir.[79] 1944 yılının sonunda, Türkistan Lejyonu'nun cephedeki asker ve subay sayısı 181.402'ye ulaşmıştır. Buna ek olarak, askerî üniforma giymiş ve lejyon mensubu olan iaşe birlikleri de kurulmuş olup, bu birliklerin sayısı 85 binden fazladır. Böylece, 1944 sonunda Türkistan Lejyonu'nda toplam 267 binden fazla Türkistan askeri görev yapmaktaydı.[80]15 Haziran 1942 tarihinde Türkistan Lejyonu tarafından *Milli Türkistan* adlı dergi yayımlanmaya başlamıştır.[81] Başlangıçta ayda iki defa çıkan derginin ilk sayıları 40.000 adet basılırken, zamanla talebin artması üzerine bu sayı 110.000'e yükseltilmiştir. Dergi, Nisan 1945'te 62. sayısıyla yayın hayatına ara vermiştir. Savaş sonrasında, Eylül 1949'da *Milli Türkistan* dergisi tekrar yayımlanmaya başlamıştır. Ayrıca, Türkistan Milli Komitesi, lejyon askerleri için *Yeni Türkistan* gazetesi ve *Milli Edebiyat* dergisi ile birlikte yaklaşık 25 ilmi ve edebi kitap da yayınlamıştır.[82] Savaşın sona ermesinin ardından, Milli Türkistan Ordusu mensubu tüm personel, İkinci Dünya Savaşı'nın galibi devletler tarafından Süveyş ve Selanik'ten başlayarak İtalya'nın Pisa şehri ve Fransa dahil olmak üzere Avrupa'nın birçok şehrinde kurulan esir kamplarında intern edilmiştir. Türkistanlılar, kimliklerinin Türk olduğunu belirterek Türkiye'ye teslim edilmelerini talep etmişlerdir.[83] Milli Türkistan Birlik Komitesi Genel Sekreteri Baymirza Hayit, Yalta Konferansı kapsamında Ruslara teslim edilen Türkistanlıların bir kısmının öldürüldüğünü, diğer bir kısmının ise Sibirya'ya sürüldüğünü ifade etmiştir.[84]

[79] Ziyaeddin Babakurban, "Avrupa'da Türkistan Ordusu Nasıl Kuruldu?", **Son Havadis**, sayı 353, 20 Temmuz 1961, s. 3
[80] Çağatay Koçar, **Atayurttan Anayurda...,** s. 58.
[81] **Milli Türkistan**, Sayı: 79, 1952, s. 4.
[82] Ziyaeddin Babakurban, "Türkistan Birliği Yayınları", **Son Havadis**, Sayı: 359, 26 Temmuz 1961, s. 2.
[83] Ziyaeddin Babakurban, "Avrupa'da Türkistan Ordusu ve Akibeti", **Son Havadis,** Sayı: 430, 5 Ekim 1961, s. 2.
[84] "Baymirza Hayıt'ın Basın Toplantısı", **Toprak**, Sayı: 57, 1 Ağustos 1959, s. 11.

Sovyetlere teslim edilen Türkistanlı mültecilerden Ğaypen Bayis (Beyisov), Sibirya sürgününde yaşadıklarını hatıratında şu şekilde anlatmıştır:

> *"Sibirya ormanlarında dondurucu soğukta uzunluğu 40 metreye varan kalın çam ağaçlarını kesmektir görevimiz. Soğuktan donmuş ellerimizle buz kaplamış kalın çam ağaçlarını kesmeye çalışırken bir an bile duraklamamıza müsaade edilmiyor, durakladın mı bittin, insanı ısırmak için eğitilmiş kurt-köpeği var silahlı gardiyan hemen yanına gelir. Köpeğe mi parçalatır yoksa kendisimi döver, gardiyanın keyfine kalmış bir şey."*[85]

Almanlar, lejyonlarda milli sembollerin kullanılmasına izin vermiştir. Azerbaycan lejyonuna dâhil edilen taburlar, Türkçe isimler taşımaktaydı ve bu taburlara *Yiğit, Dönmez, Aslan, Cevat Han* ve *Korkmaz* gibi isimler verilmiştir. Azerbaycan Milli Birlik Meclisi, 10 Temmuz 1944 tarihinde Berlin'de aldığı kararla *Azerbaycan İstiklal Yıldızı* ile *Bozkurt* nişanını kabul etmiştir. İstiklal Yıldızı, Azerbaycan Milli Kurultayı'nın yıldönümü olan 6 Kasım 1944'te, Bozkurt nişanı ise Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü işgalden kurtardığı yıldönümü olan 15 Eylül 1944'te tesis edilmiştir.[86] Meclis, ilk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (1918-1920) askerlerinden Cihangir Kazımbey ile dönemin siyasetçilerinden Abbas Atamalıbeyov'u Bozkurt nişanıyla taltif etmiştir.[87]

Lejyon mensubu harp esirleri, muhtemel bir Almanya–Türkiye savaşına katılmayacaklarını ifade etmişlerdir. Milli Türkistan Birlik Komitesi adına bu ihtimali değerlendiren Baymirza Hayit'e göre, Türkistanlılar Türkiye Türklerinden farklı değildir; hepsi aynı milletin parçalarıdır. Bu nedenle, Almanya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesi, Türkistanlılar açısından kabul edilebilir bir durum olamaz. Komitenin bu konudaki tavrı da nettir: Böyle bir ihtimal gerçekleştiğinde, Türkistanlı askerlerin Alman saflarında çarpışmaya devam etmeleri mümkün değildir. Zira bir Türk askeri, başka bir Türk askerine silah doğrultamaz. Türkistanlılara Türkiye'ye karşı herhangi bir görev verilse dahi, onların işgal kuvveti olarak Türkiye'ye

[85] Musa Türkistanlı, "Cehennem Azabı Gibi Geçen Bir Hayat", **Emelimiz Kırım**, Sayı: 45, 2003, s. 49.
[86] Bundesarchiv. Kaukasicher-Waffen-Verbänd der-SS - Azerbaijanis, Order "Azerbaycan Istiklal Yildizi", "Bozkurt" (statutes and correspondence), (Çevrimiçi), https://www.historycaucasus.com/archives/kaukasicher-waffen-verband-der-ss-azerbaijanis-order-azerbajcan-istikal-jildizi-bozkurt-statutes-and-correspondence, 20 Eylül 2024.
[87] **Milli Birlik**, Sayı: 6, Berlin, 1943, s. 4.

girmeleri düşünülemez; aksine böyle bir durumda Türkistanlı askerlerin Türk ordusunun yanında yer alacağı ifade edilmiştir. Hayit ayrıca, Türkistan Lejyonu'nun Alman ordusu bünyesinde bulunmasının, bu askerlerin Almanların açacağı her cephede savaşacakları anlamına gelmediğini özellikle vurgulamaktadır. Ona göre, Türkistanlıların savaşa katılmalarının temel nedeni, kendi vatanlarını özgürleştirme arzusudur. Asıl hedefleri Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele etmektir. Bu bağlamda, Hayit, Türkistanlıların tutum ve motivasyonlarının bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini özellikle belirtmektedir.[88]

1944 yılından itibaren Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesi üzerine, Azerbaycan Lejyonu'nda ilk kez firar olayları yaşanmaya başlamıştır. Bununla birlikte, genel olarak Adolf Hitler'in en fazla güvendiği birliklerin Türk-Tatar lejyonları olduğu belirtilmektedir.[89]

1944 yılından itibaren lejyonlar, SS'in denetimi altına alınmıştır. Bu süreç sonucunda, Doğu Türk Silahlı Birliği ve Kafkas Silahlı Gücü gibi çeşitli oluşumlar teşkil edilmiştir.[90]

1.2. Almanya'nın Avrupa'daki Muhacir Türk Temsilcileriyle İlişkileri

1.2.1. Almanya'nın Muhacir Türk Liderleriyle Temasları

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Bolşevik işgali sonrası Türkiye ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bağımsızlık mücadelesi yürüten Türk ve Kafkas milletlerinin temsilcileri, Nazi Almanya'sının ilgisini çekmiştir. Muhacir siyasi liderlerin, Rusya'daki Rus olmayan halkların Almanya'ya yakınlaşmasında önemli rol oynayabileceğini düşünen Alman makamları, Azerbaycan, Türkistan, Kuzey Kafkasya, İdil-Ural ve Kırım temsilcileriyle temas kurarak farklı teklifler sunmuşlardır. Almanya'da Doğu Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı arasında ciddi bir yetki ve politika rekabeti yaşanmıştır. Doğu Bakanlığı, 1941 yılında Alfred

[88] **Hergün**, Sayı: 1 Ağustos 1977, s. 3.
[89] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 61-63.
[90] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 147.

Rosenberg'in liderliğinde kurulmuş, işgal altındaki doğu topraklarında Nazi politikalarını uygulamak ve Alman hegemonyasını güçlendirmek amacıyla faaliyet göstermiştir. Rosenberg, doğudaki halkları Alman çıkarları doğrultusunda kullanmayı ve Sovyet yönetiminden rahatsız olan etnik gruplarla işbirliği yapmayı savunmuş; özellikle Baltıklar, Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan bölgelerinde bağımsızlık yanlısı hareketler ve yerel yönetimleri destekleyerek Rusya'ya karşı bu grupları kazanmayı amaçlamıştır. Ancak bu destek, Almanya'nın çıkarlarına hizmet etmek ve Sovyet yönetimine karşı direnişi güçlendirmekle sınırlı kalmış, gerçek bir bağımsızlık vaadi içermemiştir. Öte yandan, Joachim von Ribbentrop'un yönettiği Dışişleri Bakanlığı, daha çok işgal edilen bölgelerde halklarla işbirliğinden ziyade Almanya'nın askeri ve ekonomik çıkarlarını denetlemeye odaklanmıştır. Bu bakanlık, Sovyetler Birliği'nden kaçan veya sürgüne giden gruplarla doğrudan ilişkiler kurma konusunda daha çekimser davranmış, Doğu Bakanlığı'nın aksine Sovyet vatandaşlarıyla sınırlı işbirliği yapma eğilimindeydi. Her iki kurum, işgal altındaki doğu topraklarının kontrolü konusunda yetki talebinde bulunmuş; Doğu Bakanlığı, yerel yönetimlerle yakın ilişkiler kurmaya çalışırken, Dışişleri Bakanlığı klasik yöntemlerle bölgelere nüfuz etmeye gayret etmiştir. Rosenberg, sınırlı özerklik vererek doğudaki halkları Rusya'ya karşı kazanmayı hedeflerken, Dışişleri Bakanlığı bu yaklaşımın Alman çıkarlarına zarar vereceğini savunmuştur. Savaşın gidişatı Almanya aleyhine döndükçe, Doğu Bakanlığı işgal altındaki topraklarda daha fazla yerel işbirliği arayışına yönelirken, Dışişleri Bakanlığı Nazi rejiminin resmî ideolojik çizgisini sürdürmede ısrarcı olmuştur. Bu iç rekabet, Nazi yönetiminin işgal altındaki topraklarda tutarlı bir politika geliştirmesini engellemiş, birçok bölgesel grupta hayal kırıklığı ve işbirliği zorlukları yaratmıştır. Sonuç olarak, Hitler'in kararı doğrultusunda, SSCB'de yaşayan halklara yönelik politikaların belirlenmesi ve uygulanması Doğu Bakanlığı bünyesinde yürütülmüştür.[91]

Ancak Doğu Bakanlığı'nın bölgesel hareketlerle kurduğu ilişkiler, işgalin ilk dönemlerinde Almanya lehine bazı sonuçlar doğursa da, bağımsızlık vaadinin bulunmaması ve Nazi Almanya'sının sömürgeci tutumu bu ilişkileri zedelemiştir. Bu

[91] Giorgi Mamulia, Ramiz Abutalıbov, **Ateş Ülkesi. Özgürlük ve Bağımsızlık Savaşında. Azerbaycan Siyasi Muhacereti Tarihi 1920 – 1945**, İstanbul, TeasPress, 2017, s. 400.

dönemde muhacir gruplarla çalışan Gerhard von Mende, Doğu Bakanlığı'nın Ulusal Azınlıklar Departmanı'nda Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman halklardan sorumlu konuma getirilmiş, özellikle Kafkasya, Türkistan ve diğer Müslüman bölgelerden gelen esir ve mülteci gruplarla ilişkileri yürütmüş; bu grupların Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı mücadelesinde harekete geçirilmesini sağlamıştır. Müslüman esirlerin ve göçmenlerin işbirliğini organize ederek Nazi Almanya'sının askeri ve propaganda stratejilerine katkıda bulunmuştur. Von Mende'nin bu faaliyetleri, muhacir Türk liderler arasında takdirle karşılanmıştır.[92]

Türk-Tatar mültecileri ile Türk siyasal ve askerî çevreleriyle ilişkilerin yürütülmesi görevi, Türk halklarını ve onların temsilcilerini yakından tanıyan sefir Werner Otto von Hentig'e verilmiştir. İşgal edilmesi planlanan Sovyetler Birliği için yetkili olacak Rusya Komitesi'nin başına ise Georg Grosskopf tayin edilmiştir. Hentig, 1942 yılının Ocak ayından itibaren Türk savaş esirleri arasında propaganda faaliyetlerinin yürütülmesine yönelik çalışmalara başlamış; bu kapsamda Tatar Alimcan İdrisi de görevlendirilmiştir. Bu görev kapsamında, Kızıl Ordu'da görev yapan Tatar, Özbek ve diğer Türk halklarına hitaben "Doğu Türk" adlı bir broşür de hazırlanmıştır.[93]

1941 yılının Temmuz ayında Başkurt Türklerinin lideri ve tarihçi Zeki Velidi Togan, Almanlarla temas kurmaya teşebbüs etmiş; ancak Türkiye'yi terk etmesi yasaklandığından Berlin'e gidememiştir.[94]

Savaşın başlangıcından itibaren, petrol kaynakları nedeniyle Almanların stratejik önem atfettikleri bölgelerin başında Azerbaycan gelmekteydi. 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rusya tarafından işgal edilmesinin ardından bölge, Sovyetler Birliği'nin sömürgesi haline dönüşmüştür. Sonuç olarak, Almanların 1941 yılında Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla birlikte, diğer sözde bağımsız Sovyet cumhuriyetlerinin vatandaşları gibi Azerbaycan Türkleri de cepheye

[92] V. Kajum-Han, "Professör Gerhard von Mende Haqqındağı Hatıram", **Milli Türkistan**, Sayı: 22, 1964, s. 31-32.
[93] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 65-66.
[94] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 79.

sevk edilmiştir. Haziran 1941'den Ocak 1944'e kadar Sovyet Azerbaycan'ından toplam 553.910 kişi cepheye gönderilmiştir.[95]

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar, muhacerette faaliyet gösteren diğer Türk liderler gibi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Mehmet Emin Resulzade[96] ile dönemin bakanları ve parlamento üyeleriyle de temas kurmuşlardır. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen, 5 Ağustos 1941 tarihinde Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı "Pantürkist Harekât" başlıklı raporunda, Mehmet Emin Resulzade ve başkanlığını yürüttüğü Müsavat Partisi'nin önemine vurgu yapmıştır.[97] Önceden Resulzade ile ilişkiler kuran Almanlar, onu Berlin'e davet ederek Alman

[95] Nesiman Yagublu, **Azerbaycan Legionerleri**, Bakü, Çırag, 2005, s. 110.

[96] 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan eden Azerbaycan Millî Şûrası'nın başkanı Mehmet Emin Resulzade, 31 Ocak 1884'te Bakü yakınlarındaki Novhanı köyünde doğmuştur. Rus-Türk mektebinde ve Bakü Teknik Okulu'nda eğitim almış, 1902'de Müslüman Gençlik Teşkilâtı'nı kurmuştur. *Şark-ı Rus, Füyûzât, İrşad, Terakkî, Davet-Goç, Tekâmül, Yoldaş* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. *"Safa", "Necat", "Edeb Yurdu", "Cemiyet-i Hayriye"* ve benzeri cemiyetlerde faaliyet göstermiştir. 1908-1910 yıllarında *Terakki* gazetesinin muhabiri olarak İran'a giden Resulzade, 1910'da İran Demokrat Partisi'nin kurucuları arasında yer almış, ve *İrân-ı Nev* gazetesinde yazılar yazmıştır. Ancak, 1911'de Rusyanın baskısıyla sınır dışı edilmiştir. Bu süreçte Bakü'den gizlice İstanbul'a geçerek *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocakları ile ilişki kurmuştur. 1911'de onun direktifleriyle Bakü'deki arkadaşları ile birlikte *Müsavat* adlı siyasi partiyi kurmuştur. Resulzade, 1913'te Çar ailesinin çıkardığı af kararı ile Bakü'ye dönmüş, 1914'ten itibaren *İkbal* gazetesinde yönetici ve başyazar olarak çalışmıştır. 1915'te *Açık Söz* gazetesini kurarak başyazarlığını üstlenmiştir. 1917 yılında, Müsavat Partisi'nin ilk genel kongresinde oy birliğiyle parti liderliğine seçilmiştir. Aynı yılın Mayıs ayında, tüm Rusya Müslümanlarının Moskova'da düzenlenen kongresinde, Rusya'nın millî ve coğrafî muhtariyet esasına dayalı bölgelere ayrılması gerektiğini ve bu bağlamda Azerbaycan'ın millî kimliğini koruyarak siyasî özerklik hakkına sahip olması gerektiğini başarıyla savunmuştur. Cenubî Kafkasya Seymi'nde Müslüman Fraksiyonu Başkanı sıfatıyla Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını talep etmiştir. 1918 yılında Resulzade, Trabzon ve Batum konferanslarına katılmıştır. Onun başkanı olduğu Azerbaycan Millî Şûrası 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. 7 Aralık 1918'de Milli Şura Azerbaycan Parlamentosunu oluşturmuş, ilk konuşmayı Resulzade yapmıştır. Cumhuriyet döneminde Resulzada, Müsavat fraksiyonun başkanı olarak parlamentoda önemli konuşmalar yapmıştır. 27 Nisan 1920'de Rusların Azerbaycan'ı işgali sonrasında bir süre gizlenen Resulzade, hapsedilmiş ve Stalin tarafından Moskova'ya götürülmüştür. Bir süre burada kaldıktan sonra Petersburg'a, oradan gizlice Finlandiya'ya geçmiş ve 1922'de İstanbul'a ulaşmıştır. Mayıs 1923'te İstanbul'da *"Azerbaycan Cumhuriyeti, keyfiyyet-i teşekkülü ve şimdiki durumu"* kitabını yayımlamıştır. Aynı zamanda 1923-1929 yılları arasında birkaç kitap neşretmiş, *Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Odlu Yurt* gibi dergiler çıkarmıştır. Müsavat Partisinin başkanlığını devam ettirmiş, *Azerbaycan İstiklal Komitesi*nin de başına geçmiştir. 1930'da Türkiye'ye giriş izni yasaklanan Resulzade, 1930-1947 yılları arasında Avrupa'da yaşamış, Kafkas Konfederasyonu Paktını imzalamış, Avrupa dillerinde kitaplar neşretmiş, aynı zamanda *İstiklal, Kurtuluş* gibi matbu organlar çıkarmıştır. II. Dünya Savaşı döneminde Polonya'dan Romanya'ya gitmiş, Almanların Azerbaycan'a bağımsızlık vadetmemesi nedeniyle Almanlarla ilişki kurmamış, Türk savaş esirlerinin kurtarılmasına çalışmıştır. 1947'de Türkiye'ye dönüş izni alarak Ankara'ya yerleşmiştir. Resulzade, 6 Mart 1955 tarihinde Ankarada vefat etmiştir. – Dilgam Ahmed, **Türkiye'de Bir Millet ve Hak Yolcusu: Mehmet Emin Resulzade**, İstanbul, Post Yayınevi, 2025, s. 15-20.

[97] Cemil Hesenli, **İkinci Dünya Müharibesi İllerinde Azerbaycan Herbi, Siyasi və Diplomatik Münasibetlerde (1939-1945)**, Bakü, Yazıçı, 2015, s. 274.

hükümetinin Kafkasya meseleleri üzerine danışmanı olmasını teklif etmişlerdir. Resulzade, Almanlarla iş birliği yapabileceğine dair görüşlerini, Azerbaycan'a bağımsızlık vaadinde bulunmaları şartına bağlayarak kapsamlı bir memorandum hazırlamış ve sekiz maddeden oluşan şartlarını ileri sürmüştür. 11 Haziran 1942 tarihinde Almanlara takdim ettiği muhtırada "Azerbaycan Meselesi" başlığı altında Azerbaycan'a dair genel bilgiler vermiş; istiklal mücadelesi dönemini anlatarak, muhaceret sürecinde Gürcistan ve Kuzey Kafkasya komiteleriyle birlikte 1934 yılında imzalanan Kafkasya Konfederasyonu Paktı'na değinmiş ve sonuç bölümünde Almanların Azerbaycan'ın bağımsız yaşama hakkını tanımasının faydalı olacağına vurgu yapmıştır.[98] Bükreş Elçisi Hamdullah Suphi Bey, hükümetine sunduğu raporda, Resulzade'nin Almanlara ilettiği şartları şu şekilde takdim etmiştir:

Türk ahali ile meskûn bulunan Azerbaycan öteden beri milli bir varlık ve istiklal ile yaşamış, Türk ve İslam âleminde kendine mahsus kültürel bir mevkie sahip olmuştur.

Rus istilasına ve çarlığın Ruslaştırma siyasetine rağmen milli varlığını muhafaza ederek Türk kalmış ve 1918 de çarlığın çökmesi üzerine istiklalini ilan ederek milli bir cumhuriyet hükümeti teşkil etmiştir.

İki sene müstakil olarak yaşayan bu cumhuriyet asri ve medeni bir devlet şeklinde kurulmuş ve devletler tarafından istiklali tasdik olunmuş iken Bolşevikler tarafından faik kuvvetlerle istila olunarak sovyetleştirilmiştir. Azerbaycan halkı bu taarruza karşı müsellah olarak mukabele etmiş, kanlı isyanlar ve kıyamlar aylarca devam ve her türlü vasıtalarla Bolşevik istilasına karşı gelerek milli istiklal ve hâkimiyetine sadık kaldığını ispat etmiştir.

Azerbaycan milleti muhaceretteki siyasi mümessilleri vasıtasıyla gasp olunmuş hakkının iadesini daima talep etmiş ve Bolşevik Rus istilasını mütemadiyen protesto etmiştir.

[98] **TDA, 571- 35357 - 138985 – 5**, (Bükreş Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâletine gönderilen 26 Aralık 1942 tarihli rapor).

Azerbaycanlılar giriştikleri gayrı müsavi mücadelede kendi istihlaslarını Bolşevik rejiminin çökmesinden beklemiş ve bu çöküşün çıkacak bir harp neticesinde husule geleceğini ümit etmiştir. Rusya'daki bütün Türk anasırı gibi Azerbaycanlılar da Rusya'yı yıkacak yegâne devletin Avrupa'da Almanya olduğunu düşünmüşler ve bunun için de onu daima tabii bir müttefik olarak görmüşlerdir.

Şark cephesinde cereyan eden muharebelerde Azerbaycan'ın da siyasi mukadderatı hal olunuyor. Bu muazzam mücadelenin Almanya lehinde hal edilmesini candan isteyen Azerbaycanlılar Kafkasya'ya girecek muzaffer alman ordusunun, kendilerine gaip ettikleri istiklallerini geri almak imkânını da beraber getireceğini ümit ediyorlar.

Şüphe yoktur ki Azerbaycanlılar milli hâkimiyetlerini yeni baştan kurmak işinde Almanya'nın askeri ve idari yardımına muhtaç olacaklardır ve Almanya ile sıkı bir surette teşrik-i mesai edecekler, Konfederatif bağlarla bağlı olacakları diğer Kafkas cumhuriyetleri ile birlikte siyasi bir kül olarak müstakbel Avrupa nizamına girmeye haheşker olacaklardır.

Alman devletinin, Azerbaycanlıların bu isteklerini nazarı itibara alarak, Azerbaycan istiklal davasını iyi karşıladığını şimdiden ilan etmesini bekleyen Azerbaycan halkı bu beklediğini görürse halaskar alman ordusunun ve büyük alman milletinin Führeri Adolf Hitlerin adını bütün tarihte minnet ve şükranla yâd edecektir.[99]

Resulzade, 1930 yılından itibaren Avrupa'da yaşadığı için, Alman hükümeti ve Nazi Partisi'nin petrolle zengin Kafkasya'ya bağımsızlık vermeyeceğini biliyordu. Ancak, muhacerette milli Azerbaycan istiklal davasının önderi olarak, Alman-Sovyet Savaşı'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması için bir umut yaratabileceğine inanıyordu. 1942 yılının Haziran ayında, Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın girişimiyle Berlin'deki "Adlon" Oteli'nde Kafkas muhacirlerinin katılımıyla bir konferans düzenlendi. Konferansa Azerbaycan'dan Mehmet Emin Resulzade, Miryakup

[99] **TDA, 571-35357-138976 – 1**, (Bükreş Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâletine gönderilen 29 Nisan 1943 tarihli rapor).

Mirmehdiyev[100], Mustafa Vekilli[101], Halil Hasmehmet[102] ve Fuat Emircan[103] katıldı. Konferans sonucunda Almanlar, muhacir temsilcilerini muhatap almak zorunda

[100] Miryakup Mirmehdiyev (Türkiye'de Mehtier), 1891 yılında Bakü'de dünyaya gelmiştir. Yükseköğrenimini Sankt-Peterburg Politeknik Enstitüsü İktisat Fakültesi'nde tamamlamış ve 1915 yılında mezun olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun açılışının ardından milletvekili olarak görev yapmış, ayrıca Azerbaycan'ı Versay Konferansı'nda temsil eden heyet içinde yer almıştır. Cumhuriyetin 1920'de işgalinden sonra Mirmehdiyev, Avrupa'da siyasi mülteci olarak yaşamını sürdürmüştür. 26–30 Ağustos 1922 tarihlerinde gerçekleşen Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanması üzerine, Türkiye'nin Paris temsilcisi Ahmed Ferid Bey'e bir tebrik mektubu göndermiştir. 1927 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin öncülüğünde kurulan Azerbaycan Millî Merkezi'nde görev almıştır. Paris'te bulunduğu dönemde Montpellier Üniversitesi'nde hukuk doktorası yapmış, mültecilik yıllarında beş eser kaleme almıştır: Sovyet Rejimi: Kaynakları ve Mahiyeti (Paris, 1926), Beynelmilel Siyasette Petrol (İstanbul, 1928), Kafkas Problemi (Paris, 1933), Beynelmilel Vaziyet ve SSCB'de Millî Mesele (Paris, 1934), Avrupa ve Asya'da Siyasi Vaziyet (Paris, 1936). İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'ye gelen Mirmehdiyev, İstanbul Harp Akademisi'nde Rusça öğretmenliği yapmış, ayrıca Heybeliada Deniz Yüksekokulu'nda iktisat profesörlüğü üstlenmiştir. Mirmehdiyev, 7 Kasım 1949 sabahı geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiş, Feriköy Mezarlığı'na defnedilmiştir. Ölümünün ardından *Ulus* gazetesi kendisi hakkında kapsamlı bir nekroloji yayımlamıştır. - "Bir Kayıp: Mir Yakup Mir Mehdioğlu", **Ulus**, Sayı: 10185, 9 Kasım 1949, s. 4.

[101] Mustafa Vekiloğlu, 23 Eylül 1890 tarihinde Azerbaycan'ın Kazak kazasında doğmuştur. 1910 yılında Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydolmuş ve 1917 yılında eğitimini tamamlamıştır. Güney Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonu üyesi olmuş, 1918 yılında Azerbaycan Parlamentosu'na seçilmiş ve parlamentonun bütçe-maliye komisyonunda görev almıştır. 18 Şubat 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İçişleri Bakanı olarak atanmıştır. Cumhuriyetin işgali sonrasında önce Tiflis'e, 1921 yılında ise Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Türkiye'de Azerbaycan Millî Merkezi'ne üye olmuş ve Promete Cemiyeti'nde temsil edilmiştir. 1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün cenaze törenine katılmış ve İsmet Paşa'ya başsağlığı mektubu göndermiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir süre Amasya'da ikamet etmiş, daha sonra Ankara'ya gelerek Vilayetler Bankası'nda baş hukuk müşaviri olarak görev yapmıştır. 1950 yılı Haziran ayında Türkiye'nin yeni Başbakanı Adnan Menderes ile görüşerek hem kendi şahsi durumu hem de Türkiye'deki göçmen Azerbaycanlıların sorunları hakkında bilgi vermiş ve 28 Haziran 1950 tarihinde yazılı bir mektup iletmiştir. Mustafa Vekiloğlu, 1965 yılında Ankara'da vefat etmiş ve Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir. – Mustafa Vekiloğlu, **Meqaleler. Mektublar.** Haz: Dilgam Ahmed. Bakü, Çapar, 2023, s. 9-42.

[102] Azerbaycan Cumhuriyeti Adliye Bakanı Halil Hasmehmet, 7 Kasım 1873 tarihinde Gence'de doğmuştur. 1895 yılında Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, 1907 yılında Gence'den Rusya II. Devlet Duması'na mebus seçilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Adliye ve Dâhiliye Nazırlığı görevlerinde bulunmuş, ardından parlamentoda görev yapmıştır. 1 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti büyükelçisi olarak atanmışsa da, ülkenin işgali nedeniyle görevini yerine getirememiştir. Türkiye'ye iltica eden Halil Bey, 1924–1927 yıllarında İstanbul'da Kafkas Konfederatları Komitesi'nde, 1927–1932 yıllarında ise Azerbaycan Millî Merkezi'nde sekreter olarak görev almıştır. 1942'de Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından Berlin'e davet edilmiştir. Halil Hasmehmet, 11 Ağustos 1945'te İstanbul'da vefat etmiş ve Feriköy Mezarlığı'na defnedilmiştir. - Misir Merdanov, Adalet Tahirzade, **1920. İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar, III cilit. F-İ**, Bakü, Tahsil, 2019, s. 339-342.

[103] Fuat Emircan, Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanı Abdül Ali Emircan'ın oğlu olarak 1911 yılında Şeki'de doğmuştur. On yaşındayken Türkiye'ye göç etmiş ve 1922 yılında İstanbul'da Galatasaray Lisesi'ne kaydolmuştur. Paris'te Siyasi Bilgiler Enstitüsü'nü tamamladıktan sonra Almanya'da hukuk öğrenimi görmüş ve Türkiye'ye dönerek çeşitli gazetelerde görev almıştır. Gazeteciliğe 1934 yılında Velid Ebüzziya'nın çıkardığı *Zaman* gazetesinde başlamış, daha sonra Selim Emeç'in *Son Posta*, Ethem İzzet Benice'nin *Gece Postası*, Asım Us'un *Haber*, Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet* gazetelerinde çalışmıştır. 1939 yılında Ziyad Ebüzziya'nın *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde Salim Sabit takma adıyla sosyal ve siyasi yazılar kaleme almıştır. 1934–1939 yılları arasında "Kafkas"

kalmış ve milli komiteler oluşturulmuştur. Azerbaycan Milli Komitesi'nin başkanlığına ise Resulzade seçilmiştir.[104] Resulzade, Almanların Azerbaycan'a bağımsızlık vaadi vermemesi nedeniyle gönülsüz bir şekilde Azerbaycan Milli Komitesi'nin başkanlığında kalmış; bu durum, onun beklentilerini karşılamadığı için Almanya'dan ayrılarak yeniden Romanya'ya dönmesine yol açmıştır. Daha sonra Türkiye'ye geçtiğinde yayımladığı bir risalesinde, Almanlarla olan münasebetine dair şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

> *"1942 ve 1943 yıllarında, Alman hariciyesinin daveti üzerine, Kafkasyalı diğer siyasî emigrasyon şefleriyle birlikte, Berlin'e geldiğim zaman biri menfi, diğeri müsbet iki şeye şahid oldum. Hitler Almanyasının tutumu bütün milli meselelerde olduğu gibi, Kafkasya meselesine olan münasebette de menfi idi. Berlin'den milli davamızın esaslarını tanımasını beklemek abesti. Yüksek ırkın teoretikleri ile Polonya'daki, Ukrayna'daki ve işgal olunan başka memleketlerdeki Alman pratikleri en küçük ümide bile yer vermiyordu. Bize düşen yegâne vazife milliyet hakkını tanımayan ve istiklâl davamızı kale almıyan bir hükümetle teşrik-i mesai edilemediğini tesbit ile meydandan çekilmekti; öyle de yaptık. Münasebatımızı 5 Ağustos 1943 tarihli bir muhtıra ile tesbit ederek, Berlin'i terkettik. Fakat şu sırada, fırsat bularak, Almanya'da bulunan Azerbaycanlı harp esirleriyle temasa gelmek çaresini aradık ve buna kısmen muvaffak olduk. Bu temasları, Azerbaycan'daki fiilî durumu öğrenmek*

---

grubunun üyesi olmuş, 1938 yılında Paris'te yayımlanan *Kafkas* dergisinin Türkçe versiyonunda ve *Kaf Dağı* mecmuasında "F. Daryal" takma adıyla redaktörlük yapmıştır. 1941 yılında Türkiye'den Almanya'ya giderek *Tasvir-i Efkâr* gazetesi için savaş muhabiri olarak çalışmış ve bu dönemde Avrupa'daki cephelerde görev yapan tek Türk muhabir olmuştur. Şark Bakanlığı bünyesinde kurulan "Askeri Esirler İşleri" kapsamında Azerbaycan Komisyonu'nun üyesi olan Fuat Emircan, savaş esiri kamplarındaki Azerbaycanlı Kızıl Ordu askerlerinin Wehrmacht'ın Azerbaycan Lejyonu'na katılması suretiyle serbest bırakılmalarına katkı sağlamıştır. 1942 yılında Azerbaycan Lejyonu'nun Azerbaycan gazetesinin kurulmasında görev almış ve 1943 Kasımında Azerbaycan Millî Birliği Meclisi üyesi seçilmiştir. 1943–1945 yıllarında Berlin'de Azerbaycan İrtibat Heyeti Başkanı Fethalibeyli'nin yardımcısı olarak görev yapmıştır. Savaş sonrası dönemde Avrupa Konseyi'nin Türkiye muhabiri olarak çalışmış, 1953 yılında yeniden oluşturulan Azerbaycan Millî Merkezi'ne üye seçilmiş ve dokuz kişilik icra heyeti üyeliğine dâhil olmuştur. 1955–1961 yılları arasında "Cordiplomat" unvanıyla Türkiye'nin Bonn Büyükelçiliği'nde basın ataşesi olarak görev yapmış, 1961 yılında Türkiye Basın Genel Müdürlüğü'nde çalışmış ve 1961–1974 yıllarında Almanya'nın Sesi radyosunda Türkiye bölümünün şefi olarak görev yapmıştır. 1975 yılında radyodan emekli olmuş, eşi Prof. Belma Emircan ile birlikte Almanya'da ikamet etmiştir. Fuat Emircan, 1992 yılında bağımsız Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve 8 Mayıs 1995'te Almanya'da vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul'a getirilmiş ve Feriköy Mezarlığı'na defnedilmiştir. – Mehmet Kengerli, "Fuat Emircan", **Azerbaycan**, Sayı: 304, 1995, s. 24-29.

[104] Giorgi Mamulia, Ramiz Abutalıbov, a.g.e, s. 403.

ve yeni neslin ne gibi bir ruh hâleti içinde olduğunu incelemek için istifade ettik. Biraz evvel bahsettiğim Berlin ziyaretinin müsbet olayı budur."[105]

Cabbar Ertürk, hatıratında Resulzade'nin Almanlarla işbirliği yapmadığını belirtmiş ve *"Ben, eski devlet başkanı olarak Alman idaresindeki bir komitenin başkanı olarak kendimi küçültemem"* dediğini ifade etmiştir.[106] Resulzade, Edige Kırımal ile yaptığı görüşmede, Azerbaycan'ın bağımsızlık hedefinin Alman politikasıyla uyumlu olmadığını ifade etmiştir. İki yıl sonra SS Merkez Dairesi, Resulzade'yi yeniden gündeme almış ve onu Dresden'deki bir molla mektebine doçent olarak atamak istemiştir; ancak Resulzade bu teklifi kabul etmemiştir.[107]

Benzer şekilde, Kuzey Kafkasyalı siyasal lider Said Şamil de[108] ülkesine bağımsızlık vaadi elde edemediği için 1942 yılının sonbaharında Almanya'dan ayrılmıştır.[109]

Almanlar bu dönemde, eski Azerbaycan bakanları, milletvekilleri, askerler, siyasetçiler ve bilim insanlarından bilgi almış ve bazılarıyla iş birliği yapmışlardır. Hüsrev Sultanzade[110], Abbas Atamalıbeyov, Cihangir Kazımbeyli, Kerim Oder[111] ve

---

[105] Mehmet Emin Resulzade, **Çağdaş Azerbaycan Tarihi**, Ankara, Yeni Cezaevi Matbaası, 1951, s. 23.

[106] Cabbar Ertürk, a.g.e, s. 352.

[107] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 109.

[108] Mehmed Said Şamil, 1901 yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Öğrenimini İstanbul'daki Mekteb-i Sultani'de tamamlamıştır. 1920'de Kafkasya'da Sovyet Rusya'ya karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesine katılmıştır. İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde, Kafkasya'nın özgürlüğü amacıyla Türkiye, Yakındoğu ülkeleri ve Avrupa'da sürdürülen siyasi faaliyetlerde etkin bir rol oynamıştır. Almanya'nın Polonya'yı işgalinden sonra, Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyni'nin daveti üzerine 7 Aralık 1931'de Kudüs'te toplanan İslam Konferansı'na katılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında diğer Kafkasyalı liderlerle birlikte Berlin'e davet edilerek Alman yetkililerle Kafkasya meselesi hakkında görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ancak Almanların Kafkasya'ya yönelik tutarsız politikaları ve işgal altındaki Kuzey Kafkasya topraklarına gitmesine izin verilmemesi üzerine, bazı arkadaşlarını orada bırakarak Türkiye'ye dönmüştür. İstanbul'a döndükten sonra "Kuzey Kafkasyalılar Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği"nin kurucuları arasında yer almıştır. 1978 yılında aynı dernek tarafından kurulan "Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı"nın da kurucu üyeleri arasında bulunmuştur. Mehmed Said Şamil, 21 Mart 1981 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. - (Çevrimiçi), https://kuzeykafkasyacumhuriyeti.org/biyografi/said-samil.html, 15 Şubat 2025.

[109] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 84.

[110] Hüsrev Bey Sultanzade 23 Mart 1879 tarihinde Zengezur kazasının Hacısamlı bölgesinde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini 1887–1889 yıllarında Şuşa İdadisi'nde, 1889–1897 yıllarında ise Gence Klasik Gimnazyumu'nda tamamlamıştır. 1897'de Harkov Üniversitesi'ne girmiş, 1899 yılının yazına kadar burada öğrenim gördükten sonra Odessa'daki Novorossiya Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne geçerek 1904 yılında mezun olmuştur. 1917 yılında Müsavat Partisi'ne katılmış, partinin ilk kongresine iştirak etmiş ve Güney Kafkasya Seymi'ne üye seçilmiştir. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan İstiklâl Beyannamesi'ni imzalayanlardan biri olmuş, Tiflis'te kurulan ilk hukumette Harbiye Nazırı

Hilal Münşi[112] gibi isimler, savaş döneminde Almanlarla çeşitli konularda müzakereler yürütmüşlerdir. 1941 yılının Temmuz ayında Paris'teki Azerbaycan diplomatik temsil heyeti üyeleri, Abbas Atamalıbeyov başkanlığında Almanya'nın Fransa'daki büyükelçisi Otto Abetz'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta, Alman silahının zafer kazanması temenni edilerek, Azerbaycan'ın ve tüm Kafkasya'nın Rusya'nın esaretinden kurtulacağına dair umutlar dile getirilmiş; aynı zamanda Bolşevizmle mücadeleye katkı sunmak amacıyla Alman makamlarıyla iş birliğine

---

olarak görevlendirilmiştir. İkinci ve üçüncü kabinelerde Ziraat ve Toprak Nazırlığı yapmış, 1919–1920 yıllarında Azerbaycan Parlamentosu'nda milletvekilliği görevinde bulunmuş, ayrıca 1919 yılı Ocak ayında Karabağ Askerî Valisi olarak atanmıştır. Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgal edilmesinden sonra bir süre Trabzon'da hekimlik yapmış, 1924 yılında ise İstanbul'da Müsavat'tan ayrılan grupları bir araya getirerek Azerbaycan Millî Demokratik Cumhuriyet Partisi'ni kurmuştur. 1925–1926 yıllarında Tebriz ve Tahran'da ikamet etmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan'ın bağımsızlığı için faaliyet göstermiş, 1941'de Türkiye'de Almanya'nın büyükelçisi Franz von Papen ile görüşerek Azerbaycan ve Kafkasya sorunlarına dair hazırladığı bir muhtırayı sunmuştur. Bu belge daha sonra Alman Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı raporlara esas teşkil etmiştir. 1942 yılı Nisan ayında Alman hükümeti temsilcisi Schulenburg tarafından Berlin'de düzenlenen bir konferansa davet edilmiştir. Hüsrev Sultanzade, 7 Ocak 1943 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş, Feriköy Mezarlığında defn edilmiştir. - Misir Merdanov, Adalet Tahirzade, **1920. İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar, VII cilit. S**, Bakü, Tahsil, 2022, s. 441-484.

[111] Kerim Oder 1901 yılında Bakü'de doğmuştur. İlköğrenimini Bakü'de tamamladıktan sonra Bakü Ticaret Okulu'ndan mezun olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Hariciye Nezareti'nde görev almış, Bolşevik işgalinin ardından Tiflis'e göç ederek burada iktisat öğrenimini sürdürmüştür. Gürcistan'ın da Sovyetler tarafından işgal edilmesinden sonra Batum'a geçmiş, oradan ise 10–12 kişilik bir grupla kayıkla Türkiye'ye giderek siyasi sığınma talebinde bulunmuştur. Türkiye'de bulunduğu dönemde ticaretle meşgul olmuş, vatandaşlığa kabul edildikten sonra dil sınavını vererek Osmanlı Bankası'nda çalışmaya başlamıştır. Yedi yıl bu kurumda görev yaptıktan sonra Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nda müfettiş, ardından Ticaret Bakanlığı'nda raportör, İşçi Sigortaları Genel Müdürlüğü'nde muhasebe müdürü, Sümerbank Genel Müdürlüğü'nde Bankacılık ve Kredi İşleri Müdürü olarak çalışmıştır. Daha sonra aynı kurumda müşavirlik yapmış ve 1966 yılında emekliye ayrılmıştır. 1936 yılından itibaren Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Fuat Köprülü, Bekir Sıtkı Baykal, Şinasi Altındağ ve Muzaffer Göker gibi tanınmış hocalardan ders almıştır. Rusça ve Fransızcayı iyi derecede, Farsça, Almanca ve İngilizceyi ise orta düzeyde bilmiştir. Kerim Oder, muhacerette Müsavat Partisi'nin başkanlığını yapmış, aynı zamanda Azerbaycan Kültür Derneği'nin Fahri Başkanı unvanını almıştır. 1976 yılında Azerbaycan Millî Merkezi Başkanı Abdülvahab Yurtsever'in vefatının ardından bu görevi de üstlenmiştir. Kerim Oder, 19 Kasım 1981 tarihinde vefat etmiştir. Yayın faaliyetleri arasında *Azerbaycan Ekonomisi* (1952, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları) adlı kitabı yer almakta olup, ölümünden sonra *Azerbaycan* isimli eseri yayımlanmıştır. – **Azerbaycan**, Sayı: 238, 1981, s. 64.

[112] Hilal Münşi 12 Nisan 1899'da Şuşa'da doğmuştur. 1907–1917 yılları arasında Şuşa'da eğitim görmüştür. Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde bir süre Ziraat ve Devlet Emlakı Nezareti'nin kalem dairesinde çalışmıştır. 1919'da hükümetin seçtiği yüz öğrenci arasında yer alarak maden mühendisliği eğitimi almak üzere Berlin Üniversitesi'ne gönderilmiştir. 1920'de Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'ı işgalinin ardından ülkesine dönmeyerek hayatını mühacirətdə sürdürmüş ve Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine katılmıştır. 1934 yılından itibaren Berlin'de Azerbaycan İstiklâl Komitesi başkanlığını yürütmüştür. Mühacirətdə Mehmet Emin Resulzade'nin yanında yer almış, millî mücadelenin Almanya kanadını temsil etmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da Azerbaycan'ın bağımsızlığı için faaliyetlerde bulunmuştur. Savaştan sonra bir süre Ankara'da yaşamış, 1990'da Bonn'da vefat etmiştir. - Adalet Tahirzade, Oğuztoğrul Tahirli, **Azerbaycan Cumhuriyeti Talebeleri**, Bakü, TeasPress, 2016, s. 850-876.

hazır olunduğu belirtilmiştir. Hüsrev Sultanzade de, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'e Ruslarla mücadele bağlamında Kafkasya halklarının desteğini içeren bir memorandum sunmuştur.[113] Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin 26 Eylül 1941 tarihinde Hariciye Vekâletine gönderdiği belgede, Almanların işgal ettikleri araziler sebebiyle Rusya Türkleriyle yakından ilgilendikleri ifade edilmiştir. Gerede, Almanya'nın Ankara'daki Büyükelçiliğinin, Rusya Türklerinin Türkiye'de bulunan liderleri hakkında bilgi topladığını ve elde edilen bu bilgilerin Alman Hariciye Vekâletine gönderildiğini de belirtmiştir.[114] Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından Almanya'ya eğitim amacıyla gönderilen yüz öğrenciden biri olan Hilal Münşi, Berlin'de İstiklal Komitesi başkanlığı görevini üstlenmiş ve Mehmet Emin Resulzade'nin en yakın destekçilerinden biri olmuştur. Müstecip Ülküsal'ın[115] hatıratında Hilal Münşi hakkında bazı bilgilere yer verilmektedir:

> *"Saat 16'da Hilal Münşi Bey'le görüştük. "Azerbaycan Müsavat Fırkası'nın Azerbaycan için istiklâl istediğini, Almanya'nın bu hakkı tanıyıp tanımayacağını şimdiden öğrenmek istediğini" bildirdiğini söyledi. Bununla beraber Azerbaycan'ın uzun yıllar Alman devlet teşkilatının tecrübelerinden ve yardımlarından destek görmek ihtiyacında bulunduğunu söylediğinden bahsetti. Hilal Münşi Bey şunu kesinlikle beyan etti: "Azerbaycan istiklâl idesi bir tek tezin tahakkuku halinde düşer: Azerbaycan Türkiye'ye iltihak eder veya ilhak edilirse..."".*[116]

---

[113] Giorgi Mamulia, Ramiz Abutalıbov, a.g.e, s. 398.

[114] **TDA, 571- 35357 - 138977 – 14** (Berlin Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâletine gönderilen 26 Eylül 1941 tarihli rapor).

[115] Müstecip Ülküsal, 1899'da Romanya'nın Dobruca bölgesinde, Kırım göçmeni bir ailede doğmuştur. İlk eğitimini köyünde aldıktan sonra İstanbul'da çeşitli okullarda öğrenim görmüş, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı döneminde millî ve Türkçü düşüncelerle tanışmıştır. 1918'de Kırım'a giderek öğretmenlik yapmış, iç savaş nedeniyle Anadolu'ya geçmiştir. 1926'da Bükreş Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1930'da *Emel Mecmuası*'nı yayımlayarak Kırım Tatarlarının millî bilincini geliştirmeyi hedeflemiş, 1933'te kurulan Dobruca Türk Hars Birliği'nin başkanlığını üstlenmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye yerleşmiş, Berlin ve Ankara'da Kırım Tatarlarının durumu üzerine diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Sovyetler Birliği'nin Kırım'ı işgali ve Tatar sürgünü sonrası 1955'ten itibaren diasporadaki millî hareketin liderliğini yapmış ve Emel Mecmuası'nı yeniden yayımlamıştır. *Dobruca ve Türkler, Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler, Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını), İkinci Dünya Savaşı'nda 1941 - 1942 Berlin Hâtıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası* gibi kültürel ve tarihî eserler kaleme almıştır. Ülküsal, 10 Ocak 1996'da İstanbul'da vefat etmiştir. – Ufuk Aykol, Müstecip Ülküsal. (Çevrimiçi), https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1246/M%C3%BCstecip-%C3%9Clk%C3%BCsal-, 15 Şubat 2025.

[116] Müstecip Ülküsal, **Kırım Yolunda Bir Ömür**, Ankara, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 1999, s. 333.

Münşi, aynı zamanda lejyondaki Türk ve Kafkasyalı askerlerin millî bayraklarını taşımalarıyla ilgili sorunları da çözümlemiştir. Ülküsal, bu durumu hatıratında şu şekilde aktarmaktadır:

> *"Saat 17'de bize Azerbaycanlı Hilal Münşi Bey geldi. Doğu Nezareti'nde cereyan etmiş olan bayrak meselesini anlattı: "Almanların, Gürcülerin ve Ermenilerin bayraklarını oldukları gibi bıraktıkları halde, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın milli bayraklarını değiştirmek istediklerini, çünkü bunlarda Pantürkizm ve Panislamizm işaretleri bulunduğunu söylediklerini; ama kendisinin buna şiddetli ve mantıklı itirazı ve açıklaması sonunda Almanların bu düşüncelerinden vazgeçtiklerini söyledi. Hilal Münşi Bey, "Almanların, evvelce yazıp vermiş olduğu bir beyannamedeki 'istiklal' sözünü çıkardıklarını, böylece Almanların Rus esiri milletlere ve Türklere 'istiklâl' vermek fikrinde olmadıkları anlamını çıkardığını" söyledi. Hilal Bey'in bu kanaatine katıldığımı ve bu sebeple Almanlara karşı sıdkımın sıyrıldığını açıkladım."*[117] *Hilal Münşi, Kızıl Ordu'daki Türk askerlerine havadan dağıtılmak üzere Almanlar tarafından hazırlanan beyannamelerin çevirisini de yapmıştır.*[118] *Azerbaycan Türkleri için hazırlanan beyannamede şu ifadeler yer almaktadır: "Kendi güneşli vatanınıza, toprağınıza, sizi sabırsızlıkla bekleyen eşinizin, çocuklarınızın yanına geri dönmek ister miydiniz? Stalin sizi aç ve yarı çıplak bir halde hücuma ve kaçınılmaz ölüme gönderiyor… Azerbaycanlı kardeşlerinizin saflarında birleşiniz! Alman silahı ateşi altında yok olmayı beklemeyin! Bizim tarafımıza güvenle geliniz… Aranızdan herhangi biri gönüllü olarak bizim tarafa geçerse, kendisine bir dost gibi muamele edeceğiz… Azerbaycan özgür olacaktır."*[119]

Ancak daha sonra Almanlar, bağımsızlık yanlısı eski hükümet liderleriyle değil, Sovyet ordusunda esir düşen askerlerle çalışmayı ve bu askerler aracılığıyla irtibat heyetleri kurmayı uygun bulmuşlardır. Almanlara gönüllü olarak ailesiyle birlikte teslim olan Azerbaycanlı Albay Abdurrahman Fethalibeyli (Düdenginski) ön plana çıkarılmış ve onun liderliğinde Millî Azerbaycan Kurultayı düzenlenmiştir.

Silahdaşları arasında "Abo" adıyla tanınan Abdurrahman Ali oğlu Fethalibeyli, 1908 yılında Nahçıvan'ın Şerur kazasına bağlı Düdenge köyünde doğmuştur. İlk askerî eğitimini 1923–1926 yılları arasında Bakü'deki askerî okulda almış, ardından 1926–1929 yıllarında Leningrad Askerî Mühendislik

[117] Müstecip Ülküsal, a.g.e, s. 353-354.
[118] Müstecip Ülküsal, a.g.e, s. 322.
[119] Kızıl Ordu'daki Azerbaycanlı askerlerin Alman tarafına geçmeleri amacıyla Alman Başkumandanlığı tarafından hazırlanan ve uçaktan atılan beyanname. (Bkz: Ekler bölümü).

Yüksekokulu'nda öğrenim görmüştür. 1929'da Bakü'de subay olarak göreve başlamış, 1933'te Moskova Askerî Mühendislik Akademisi'ne devam etmiş ve 1938'de "mayor" (albay) rütbesiyle Kalinin Askerî Bölgesi'ne tayin edilmiştir. 1939–1940 yıllarında Finlandiya'ya karşı yürütülen savaşta 7. Ordu saflarında görev almış; bu hizmetlerinden dolayı "Kızıl Yıldız" nişanı ile taltif edilmiştir. Almanya'nın SSCB'ye saldırmasının ardından, 28 Eylül 1941'de 27. Ordu komutan vekili sıfatıyla karşı tarafa geçmiş ve yaklaşık sekiz ay boyunca esir kampında tutulmuştur. Daha sonra Alman ordusu bünyesinde teşkil edilen Azerbaycan Lejyonu'na katılmıştır. Düdenginski'nin Alman tarafına geçmeden önceki son görevi, Sovyet Kuzeydoğu Cephesi'nde 27. Ordu'nun arka birlikleri şose şubesi reisliğidir.[120] Fethalibeyli, kısa sürede Alman makamlarının desteğini kazanmış ve onların teşvikiyle Azerbaycanlı esir ve mülteciler arasında teşkilatlanma faaliyetlerine girişmiştir. 6 Kasım 1943 tarihinde Berlin'deki *Kaiserhof* Oteli'nde gerçekleştirilen kurultay, saat 10.00'da 300 Azerbaycanlının katılımıyla başlamıştır. Berlin temsilcisi Mehmet Tugay'ın teklifiyle açılan toplantının başkanlığını, Cihangir Kazımbeyli[121] üstlenmiştir. Albay Fethalibeyli'nin 1 saat 10 dakika süren kapsamlı konuşmasında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihine, Ruslarla yürütülen mücadeleye ve Kafkasya birliği fikrine değinilmiştir. Kurultayda Azerbaycan Millî Birlik Meclisi kurulmuş ve Fethalibeyli, bu meclisin temel görevlerini şu şekilde açıklamıştır: Bolşevizmin ortadan kaldırılması ve bağımsız bir Azerbaycan devletinin yeniden inşası; tüm Kafkas halklarıyla ve Büyük Almanya'yla dostane ilişkiler içinde, Bolşeviklerden ve sömürgecilerden arındırılmış yeni bir

[120] Musa Qasımlı, a.g.e, s. 660.

[121] Cihangir Kazımbeyli, 15 Mart 1885 tarihinde Gence'de doğmuştur. 5 Ocak 1902 tarihinde orduya katılmış ve 25 Aralık 1918'e kadar askerî hizmette bulunmuştur. Bu tarihten sonra Azerbaycan Ordusu'nda görev almış; 1920 yılı Mayıs ayında Ruslara karşı gerçekleşen Gence İsyanı'nın başlıca organizatörlerinden biri olmuştur. İsyanın ardından önce Gürcistan'a, daha sonra Türkiye'ye geçmiştir. 1923 yılı Mayıs ayında İstanbul'daki Azerbaycan Millî Komitesi'nin talimatıyla Varşova'ya gönderilmiş, burada Polonya Genelkurmayı ile bazı Azerbaycanlı subayların Polonya ordusunda hizmet etmelerine dair bir anlaşma imzalamıştır. 1939 yılına kadar Polonya ordusunda görev yapmıştır. Askerî faaliyetlerinin yanı sıra siyasî çalışmalarda da bulunmuş, 1934 yılında Mehmet Emin Resulzade'nin başkanlığını yaptığı Azerbaycan Millî Merkezi'nin Varşova'da düzenlenen kongresinde yeni yönetim kuruluna seçilmiş ve beş yıl boyunca Azerbaycan Millî Merkezi'nin kâtipliğini yürütmüştür. II. Dünya Savaşı döneminde Fethalibeyli'nin yanında yer almış, Kasım 1943'te Berlin'de Azerbaycan Millî Birliği Meclisi üyeliğine seçilmiştir. Savaşın bitiminden sonra bir süre İtalya'da, ardından Türkiye'de yaşamış; 17 Ocak 1955'te vefat etmiş ve Berlin'de defnedilmiştir. - Misir Merdanov, Adalet Tahirzade, **1920. İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar, IV cilit. K-L,** Bakü, Tahsil, 2020, s. 58-65.

Azerbaycan'ın oluşturulması.[122] Ancak geç bir tarihte, 17 Mart 1945'te, Alfred Rosenberg Almanya hükümeti adına Azerbaycan Millî Birlik Meclisi'ni, gelecekte kurulacak bağımsız Azerbaycan'ın geçici hükümeti olarak tanımıştır.[123]

1.2.2. Kırım'da Alman Yönetimi ve Kırım Türklerinin Sürgünü

Almanların Barbarossa Harekâtı sonucunda 1941 senesinin sonbaharında stratejik öneme sahip Kırım işgal edilmiş ve 30 Haziran 1942'de Sivastopol ele geçirilmiştir. Bu tarihten itibaren Nisan 1944'e kadar Kırım'da Alman yönetimi hâkim olmuştur.[124] Sovyet baskısı altındaki diğer Türk ve Müslüman halklar gibi, Kırım Türkleri de Alman işgalini bir kurtuluş ümidi olarak görmüştür.

Almanların Kırım'ı ele geçirmeleri, Hitler yönetimi açısından olağanüstü bir fırsat teşkil etmiştir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan milyonlarca Türk halkı, Bolşevizmin bölgeye hâkim olmasından sonra siyasi haklarının yanı sıra inanç özgürlüklerini de kaybetmiştir. Ayrıca 1937–1938 yıllarındaki tasfiyelerde yazarlar, siyasetçilerle birlikte çok sayıda din adamı idam edilmiş, İslami kurumlar ortadan kaldırılmıştır. Bu nedenle Almanlar Kırım'a geldiklerinde Müslüman Tatarlar, onları Bolşevizmin aleyhine olacak ve onu bölgeden uzaklaştıracak bir "halaskar" olarak görmüşlerdir. Nitekim Almanlar da bu durumu fark ederek bölgede Müslümanları onurlandıracak adımlar atmışlardır. Kırım Yarımadası'nda yaklaşık 250.000 Sünni Tatarın yaşadığı bölgede, Alman askerlerine yerel halkın dini geleneklerine saygı göstermeleri emredilmiş ve kısa sürede Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılan dini uygulamalar yeniden hayata geçirilmiştir. Örneğin, Ramazan ve Kurban Bayramlarının kutlanmasına izin verilmiş, Sovyet yönetiminde pazar günü olan tatil günü yerine cuma günü tatil olarak ilan edilmiştir. Minarelerden ezan okunmasına yeniden müsaade edilmiş; 1943 yılının Mart ayında bölgede 50 cami ibadete

[122] **Azerbaycan**, Sayı: 73, Berlin, 7 Kasım 1943, s. 1-3.
[123] Cemil Hesenli, **İkinci Dünya Müharibesi İllerinde Azerbaycan Herbi, Siyasi ve Diplomatik Münasibetlerde (1939–1945),** Bakü, Yazıçı, 2015, s. 322.
[124] Kemal Özcan, "II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Almanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine". Karadeniz Araştırmaları 4, sy. 4 (Nisan 2005), s. 66.

açılmıştır. Yalnızca 1943 yılı içerisinde 400 din adamının görev yaptığı 100 geçici ibadethane ile birlikte 150 caminin restore edildiği belirtilmektedir.[125]

Almanların Kırım Türklerine Ramazan Bayramı'nı kutlamalarına izin vermeleri, diğer lejyon yayın organlarında da haber olarak yer almıştır. *Azerbaycan* gazetesi ise Bahçesaray'daki Ramazan ve Mahsul Bayramı kutlamalarına dair ayrıntılı bir yazı yayımlamıştır.[126] Almanlar, ayrıca Müslüman lejyonlarında da dinî bayramların kutlanmasına müsaade etmiştir.[127] Müslüman askerler üzerinde daha etkili olabilmek amacıyla molla kursları açarak imamlar yetiştirmeyi de hedeflemiştir.[128]

Almanlar, yerel komitelerin faaliyet göstermesine izin vermekle birlikte, 3 Ocak 1942 tarihinde Simferepol Tatar Komitesi adı altında merkezi bir yönetim de oluşturmuştur. Bu komite, Tatarların günlük yaşamını düzenlemekle birlikte bölgede Alman propagandasını yürütmekle de yükümlüydü. Ayrıca faaliyetleriyle ilgili olarak düzenli biçimde Alman güvenlik makamlarına rapor sunmak zorundaydı.[129] Bu komitelerin faaliyetleri sonucu Kırım'da dini ve milli gelenekler canlandırılmış, Türk Halk Okulları açılmış ve milli tiyatro faaliyetleri başlamıştır. Ayrıca, 11 Ocak 1942'den itibaren *Azat Kırım* gazetesi yayımlanmaya başlamış, ardından Temmuz 1943'te *Ana Yurt* adlı aylık Türk dergisi çıkarılmıştır. Aynı dönemde Akmescit Müslüman Komitesi'nin genişletilmiş heyeti, Almanya'da bir Kırım Türk Temsilciliği açılması için girişimde bulunmuş; bu temsilcilik 1943 yılında fiilen tanınmış ve Doğu İşgal Bölgesi Bakanlığı tarafından desteklenmiştir.[130]

Şüphesiz, Almanların Kırım'da yürüttükleri bu faaliyetlerin amacı, bir yandan kendilerini SSCB'de ve dünya genelindeki Müslümanların gözünde kurtarıcı ve dinsel inançlara saygı duyan bir güç olarak göstermekti. Zira Polonya'daki küçük Tatar toplulukları dışında, Almanlar ilk kez Kırım ve Kuzey Kafkasya dağlarını işgal

[125] David Motadel, **İslam ve Naziler**, (Çev: Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul, Alfa/Tarih, 2014, s. 282-284.
[126] **Azerbaycan**, Sayı: 72, Berlin, 31 Ekim 1943, s. 4.
[127] **Azerbaycan**, Sayı: 80, Berlin, 8 Ocak 1944, s. 4.
[128] Aybüke Güzay (çevirmen), "Waffen SS'in Molla Kursları", **Mecmua — Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi** 6, no. 12 (30 Eylül 2021): 312–320.
[129] David Motadel, a.g.e, s. 285.
[130] Edige Kırımal, **Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi**, İstanbul, Ötüken, 2023, s. 279-280.

ederek geniş Müslüman topluluklarla karşılaşmışlardı. Bu nedenle özellikle Kırım'da verilen tavizler ve hayata geçirilen uygulamalar, Nazi Almanyası'nın Müslüman dünyasındaki konumunu olumlu yönde etkileme potansiyeline sahipti. Öte yandan, Kırım'ın işgali Almanya açısından Türkiye bağlamında da önem arz ediyordu. Türk kökenli Kırım Tatarlarının Türkiye ile tarihî ve manevi bağları bulunmakta olup, Almanların bölgedeki faaliyetleri doğrudan Türkiye'deki yöneticiler tarafından da yakından takip edilmekteydi. Örneğin Kırım'ın işgalinden sonra Türkiye'den bir grup gazetecinin bölgeye seyahat etmesi ve gözlemlerini gazetelerde yayımlaması, Sovyet yönetimi altında yaşamış ve daha sonra Alman işgaline maruz kalmış bir Türk halkının mevcut durumunu kamuoyuna aktarması açısından önem taşımaktadır. Gazeteci Asım Us, *Vakit* gazetesindeki başyazısında Kırım'ın üç şehrini tanıtarak orada gözlemlediklerini aktarmıştır. Us, Avrupa'dan Kırım'a geçen gazetecilerin temel amacının Sevastopol'u görmek olduğunu; ancak şehirde oturulacak tek bir binanın dahi bulunmaması nedeniyle Simferopol'e (Akmescit) yöneldiklerini belirtmiştir. Us, Rusların bölgeden çekilirken her tarafı tahrip ettiklerini; buna karşın Akmescit'in kısa süre içinde işgal edilmesi nedeniyle ciddi bir yıkımın yaşanmadığını ifade etmiştir. Ayrıca, Kırım'ın merkezi konumundaki Akmescit'in yaklaşık 70 bin nüfuslu bir şehir olduğunu ve bunlardan 15 bininin Türk Tatar olduğunu kaydetmiştir. Us, Almanların Kırım'ı işgal etmesinin ardından Akmescit'te Türk-Tatarların Bekir Haciyef önderliğinde bir komite kurduklarını belirtmiştir. Abdullah Kürkçüzade, Emir Hasan İbrahimof ve Kerim Toktar gibi kişiler, bu komite aracılığıyla halkı örgütlemişlerdir. Ayrıca Us, Kürkçüzade'nin *Azat Kırım* isimli gazeteyi yayımladığını aktarmıştır. Us, Akmescit'te Tatar cemaati tarafından kurulmuş bir müzeyi ve yerel kurumları ziyaret ettiklerini ifade etmiştir. Daha sonra Bahçesaray'a giderek Kırım Hanlarından kalma 400 yıllık sarayı gezmiş ve akşam tiyatro izlediklerini aktarmıştır. Us, Kırım Tatarlarının konuştuğu dil ile Anadolu Türklerinin dili arasında yalnızca sınırlı bir şive farkı bulunduğunu ve bu nedenle tiyatro ve şarkıları rahatlıkla anlayabildiklerini vurgulamıştır.[131] Sevastopol'u ziyaret

[131] Asım Us, "Kırımın Üç Meşhur Şehri: Akmescit, Bahçesaray, Sivastopol", **Vakit**, Sayı: 8872, 28 Ekim 1942, s. 1.

ettiklerinde, oradaki tahribatı ayrıntılı şekilde gözlemleyen Us, Rusların kendisine şehri Almanların tahrip ettiğini söylediklerini aktardığını ifade etmiştir.[132]

Heyette yer alan Nadir Nadir de gazetedeki makalesinde, Sevastopol şehrinin nasıl tahrip edildiğini ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Nadir Nadir, 150 bin nüfuslu şehrin halkının bir kısmının gemilerle kaçtığını, diğer bir kısmının ise mahzenler ve sığınaklarda saklandığını belirtmiştir.[133] Gazetecilerden Necmettin Sadak, Sevastopol'un nasıl harabeye dönüştüğünü aktardıktan sonra, bu savaşın Almanlar açısından en büyük başarı olduğunu ifade etmiştir.[134] Sadak, Sevastopol ile ilgili diğer bir yazısında Rusların gösterdiği mukavemetten bahsetmiş ve Inkerman Dağı'ndaki olayları aktarmıştır.[135] Her iki yazısında da Sadak'ın tarafsız bir tutum sergilediği görülmektedir.

Heyette yer alan gazeteci Nevzad Güven[136], Simferopol'de bir hastaneyi ziyaret ettiklerinde, buranın Alman ordusunda Sovyetler'e karşı savaşan Türklerle dolu olduğunu gözlemlediğini belirtmiştir. Ona aktarılan bilgilere göre, Alman ordusunda yaklaşık 20 bin Kırım Türkü Ruslara karşı savaşmaktadır.[137]

Türk muharrirlerin gelişiyle ilgili olarak Alman yönetiminde yayımlanan *Azat Kırım* gazetesinde de bir haber yer almıştır. Gazetede, heyetin 7 Ağustos 1942 tarihinde Alman hükümetinin misafirleri olarak Kırım'a geldikleri belirtilmiştir. Habere göre heyette; Necmeddin Sadak (Milletvekili ve *Akşam* gazetesinin başyazarı), Dr. Selim Sarper (Türkiye Matbuat Müdürü), Asım Us (Milletvekili ve *Vakit* gazetesinin yazarı), Nadir Nadi (*Cumhuriyet* gazetesi), Nevzad Güven (*Türk Sözü* gazetesi) ve Hikmet Tuna (*Anadolu Ajansı*) yer almıştır. Ayrıca heyete Alman Dışişleri temsilcileri ile Alman basın mensuplarının da eşlik ettiği ifade edilmiştir.[138]

---

[132] Asım Us, "Sivastopol'da Akılları Durduran Tahribat", **Vakit**, Sayı: 8876, 1 Kasım 1942, s. 1.
[133] Nadir Nadi, "Sivastopol", **Cumhuriyet**, Sayı: 6480, 30 Ağustos 1942, s. 2.
[134] Necmeddin Sadak, "Harb Tarihinin Hayretle Anlatacağı Çetin Bir Harb Sahası: Sivastopol", **Akşam**, Sayı: 8567, 26 Ağustos 1942, s. 2.
[135] Necmeddin Sadak, "Yıkılan Koca Dağdan Mezar Taşları: Inkerman", **Akşam**, Sayı: 8568, 27 Ağustos 1942, s. 1.
[136] Nevzad Güven, Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanı Joseph Goebbels ile yaptığı görüşmeye dair bir makale de kaleme almış ve bu yazısında övgü dolu ifadelere yer vermiştir. – Nevzad Güven, "Rayh Propaganda Nazırı Göbbels", **Tasviri Efkar**, Sayı: 5151, 21 Ağustos 1942, s. 1-2.
[137] Nevzad Güven, "Kırım Türkleri", **Tasviri Efkar**, Sayı: 5167, 6 Eylül 1942, s. 3.
[138] **Azat Qrım**, Sayı: 58, 11 Ağustos 1942, s. 1.

7 Ağustos günü heyetin şerefine bir ziyafet düzenlenmiş, Akmescit Tatar Komitesi Başkanı Haciyef burada yaptığı konuşmada, halkın hür ve serbest olduğunu ifade etmiştir:

> *"Yüzlerce senelerden beri Çar Rusyasının ve hususen 23 yıllık Bolşevizm hâkimiyetinin zulmü neticesinde milletimizi kanına boyanan güzel yurtumuzda bugün Türk milletinin vekillerini Kırım Tatarları adından selamlıyoruz. Böyle bir görüş Bolşevikler devrinde hiç olmamazdı."*[139]

Heyet, 9 Ağustos'ta Kırım'dan ayrılmıştır.

3 Ocak 1942 tarihinde, Kırım'daki Alman komutanlığının onayıyla milli gönüllü gruplar kurulmuştur. Bu grupların bir kısmı, Akmescit, Herson ve Nikolayev'de bulunan savaş esirlerinden oluşmuş ve toplamda 6 muhafız taburunu içermektedir. Ayrıca, Türk köylerinde yerel koruma birlikleri oluşturulmuştur. Bolşeviklere karşı silahlı mücadeleye katılan Kırım Türklerinin sayısı 1942-1944 yılları arasında 8.000 ile 20.000 kişi arasında değişmiştir. Bu taburlar, Nisan 1944'e kadar Kırım'da kalmış ve çoğunlukla yarımadanın dağlık bölgelerinde faaliyet gösteren Sovyet partizanlarına karşı savaşmıştır. Alman komutanlığı, Alman subaylarının liderliğindeki bu taburların bağımsız milli birliklere dönüşmesine uzun süre izin vermemiştir. 1944 yılına gelindiğinde Berlin'de bir Kırım Türkleri Subaylar Heyeti kurulmuştur. Ancak Alman yönetimi, Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan halklarının milli hareketlerine pek önem vermemiş ve Kırım Türklerinin taleplerini dikkate almamıştır. Bunun yerine Kırım'da askeri işgal rejimi uygulanmıştır. Kırım Türkleri yalnızca şehirlerde ve köylerde Müslüman Komiteleri kurabilmiştir. Alfred Rosenberg, geç bir tarihte, 17 Mart 1945 tarihinde, Kırım Tatarları Millî Merkez Komitesi'nin kurulmasını resmen onaylamıştır.[140] Komitenin başkanlık görevini Edige Kırımal üstlenmiştir. Bu komite, Kırım Tatar halkının tek meşru temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Sonuç olarak, Almanların Kırım'dan aldığı doğulu işçiler ile Kızıl Ordu'da esir düşen Kırım Tatarı askerler, II. Dünya Savaşı sonrasında mülteci kamplarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

---

[139] **Azat Qrım**, Sayı: 59, 14 Ağustos 1942, s. 3.
[140] Edige Kırımal, a.g.e, s. 291.

1942-1943 yıllarında, Genel Vali Sauckel'in girişimiyle binlerce Kırım Türkü "Ostarbeiter" (Doğulu işçiler) olarak Almanya'ya gönderilmiştir. Kırım Türklerinin Almanya'daki temsilciliği ile Doğu Bölgesi İmparatorluk Bakanlığı'nın yardımları sayesinde, 1944'ten itibaren Batılı işçilerle aynı statüye sahip olmuşlardır.[141] Bu işçilerle birlikte, aynı dönemde Kızıl Ordu'dan Almanlara esir düşen diğer Kırım Tatar grupları da mülteci kamplarında yaşamıştır. Savaşın ardından, mülteci kamplarındaki birkaç bin Kırım Tatarı Türkiye'ye göç etmiştir.[142] Kırım'da yaşayan Türkler, savaş sona ermeden önce, 18 Mayıs 1944 tarihinde Sovyet yönetimi tarafından "vatana ihanet" suçlamasıyla topluca sürgün edilmiştir. Sürgüne tabi tutulanların sayısı, farklı kaynaklarda 190 binden 425 bine kadar değişmektedir.[143]

Edige Kırımal[144], doktora tezi için Kırım Türklerinin kaldığı kamplarda yaptığı araştırmalarda Sovyetlerin baskılarını ayrıntılı şekilde ele almış ve şu tespitlerde bulunmuştur:

> *"Kırım'daki Sovyet gerçeğini bilen ve bir halkın millî haklarına saygı duyan hiç kimse Kırım Türklerini "ihanetle" suçlayamaz. Tarih, Spartaküs'ün Roma'daki isyanını veya Çekoslovakya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya-Macaristan'a karşı tutumunu "ihanet" olarak görmedi. Ayrıca "ihanet" sözcüğü daha ziyade Moskova'nın siyasetine uygun düşmektedir. Sadece 15 Kasım ve 7 Aralık 1917'de ilan edilen, Lenin ve Stalin tarafından imzalanan Rusya halklarının özgürlükleri ve hakları konusunda yapılan resmî açıklamalardakiler değil, 23 Eylül 1921'de Tüm Kırım Kongresi'nde Kırım Türklerine söz verilen yükümlülükler de çoğu kez yerine getirilmedi. Sovyet*

[141] Edige Kırımal, a.g.e, s. 285.
[142] Hakan Kırımlı, *"Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri",* **Türk Dünyası ve Göç. Vatandan Yeni Vatanlara**. Derleyen: Çağla Gül Yesevi, İstanbul, Küre Yayınları, 2021, s. 54.
[143] Kemal Özcan, **Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi (1944-1990)**, doktora tezi, İstanbul, 2001, s. 58.
[144] Mustafa Edige Kırımal, 1911 yılında Bahçesaray'da doğmuş, ilköğrenimine Yalta yakınlarındaki Dereköy'de başlamış, ardından Yalta'daki Rus Lisesi'nde eğitim görmüş ve yükseköğrenimini Akmescit Pedagoji Yüksek Enstitüsü'nde tamamlamıştır. Sovyet baskılarının artması üzerine önce Azerbaycan'a, ardından İran'a geçmiş; 1932'de İran üzerinden İstanbul'a gelerek burada Cafer Seydahmet Kırımer ile buluşmuştur. 1934'te Vilno'ya (Vilnius) giderek yükseköğrenimine devam etmiş ve 1939'da Vilnius Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da bulunan Kırımal, burada Kırımlı savaş esirleriyle ilgilenmiştir. Savaşın ardından Almanya'da kalmış ve Münster Üniversitesi'nde Der nationale Kampf der Krimtürken (Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi) başlıklı teziyle doktor unvanı almıştır. 1954'te Münih'te kurulan Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü'nde Kırım Millî Merkezi temsilcisi olarak görev yapmış, aynı zamanda kendi çıkardığı Dergi adlı mecmuanın sorumlu müdürlüğünü üstlenmiştir. Enstitü ve dergi 1972'de kapanana kadar bu görevini sürdürmüş, 1977'de hastalanıncaya kadar Paris Bloku'nda Kırım Millî Merkezi temsilciliğini yürütmüştür. Mustafa Edige Kırımal, 22 Nisan 1980'de Münih'te vefat etmiştir. - Edige Kırımal, a.g.e, s.5.

yazarlarının, Kırım Türklerinin Sovyet ordusuna karşı silahlı mücadelesinin sebebinin "Kırım Tatarlarının bilinçlerinde kapitalizm kalıntılarının var olmaya devam etmeleri" olduğunu iddia etmelerine gelince; bunun sebebinin Sovyet Rusya siyasi önderlerinin zihniyetlerinde Rus şovenizminin ve emperyalizminin "kalıntılarının var olmaya devam etmesinde" aranması daha doğru olur."[145]

Almanların Kırım'ı işgal etmesi, onlar için önemli fırsatlar doğurmuş olsa da, bu fırsatlardan yeterince yararlanamadıkları görülmektedir. Özellikle Kırım'da Müslüman dünyasına hitap edebilecek bir müftülüğün oluşturulamamış olması dikkate değerdir. Buna karşılık, bu planların farkına varan Sovyetler Birliği, savaş süresince İslami yasakları kaldırma yoluna gitmiş; camilerin yeniden faaliyet göstermesine izin vermiş, daha önce tutuklu bulunan din adamlarını görevlendirmiş ve Taşkent'te bir müftülük tesis etmiştir. Böylelikle, Sovyetler'in attığı bu adımlar, Almanların bölgedeki girişimlerine nazaran daha etkili olmuştur.

1.2.3. Türk Millî Komitelerinin Teşekkülü ve Faaliyetleri

II. Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen Sovyet vatandaşları arasında en kalabalık grup ise Türkistan Türkleri olmuştur. Savaşta ele geçirilen SSCB vatandaşı Türkistanlıların sayısı yaklaşık 400.000 olarak kayda geçmiştir.[146] Mustafa Çokay'ın vefatından sonra, Almanlar Türkistan davası konusunda işbirliğine açık olan Veli Kayyum Han ile çalışmayı tercih etmişlerdir. 1922 yılında öğrenci olarak Almanya'ya gelen Veli Kayyum Han, zamanla Türkistan mücadelesinin önemli simalarından biri haline gelmiştir. Savaş döneminde ise, Türkistan Lejyonu ve bağımsızlık mücadelesini sürdüren Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin (MTBK) kurucusu olarak öne çıkmıştır. Mayıs 1942'de MTBK'nin temelini oluşturan Türkistan Milli Komisyonu kurulmuş, bu yapı 14 Kasım 1942'de siyasi bir kimlik kazanarak Milli Türkistan Birlik Komitesi adını almıştır. 1943 yılında, Kayyum Han'ı Özbekçilik yapmakla suçlayan Haris Kanatbay önderliğinde Kazak ve Kırgızlar ayrı bir komite kurmayı denemişlerse de bu girişim başarısız olmuştur. Söz konusu olayın ardından Kanatbay bir süreliğine tutuklanmıştır.[147] Daha sonra, Azerbaycanlı Abdullayev ile Kırgız Süleymanov da Kayyum Han'a karşı bir darbe

[145] Edige Kırımal, a.g.e, s. 277-278.
[146] Çağatay Tahir, a.g.e, İstanbul, 1959, s. 7.
[147] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 95.

girişiminde bulunmayı ve onu suikastle ortadan kaldırmayı planlamışlardır. Ancak söz konusu plan deşifre olmuş; darbeciler ile Alman komutan Mayer-Mader öldürülmüştür.[148]

8 Temmuz-10 Temmuz 1944 yılında Viyana'da Alman yetkililerin de katılımıyla düzenlenen Türkistan kurultayında, şair Çolpan'ın *Güzel Türkistan* şiiri milli marş olarak kabul edilmiştir. Adolf Hitler, kurultayı tebrik etmek amacıyla Veli Kayyum Han'a bir kutlama telgrafı göndermiş ve böylece Alman hükümeti komitenin siyasi varlığını resmen tanımıştır. Aynı kurultayda Milli Meclis için 70 milletvekili seçilmiştir. Savaşın sonlarına doğru, 22 Mayıs 1945'te Veli Kayyum Han ve MTBK üyeleriyle birlikte yaklaşık 120 kişilik askeri grup Müttefikler tarafından tutuklanmıştır. Nürnberg Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde yargılanan Veli Kayyum Han, mahkeme tarafından serbest bırakılmıştır.[149]

Almanlar, savaş sırasında İdil-Ural Türklerinin liderleriyle de temas kurmuş ve millî komite ile lejyon ordularının oluşturulması yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Bu çerçevede, 1942 yılının Temmuz ayında, daha önce diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, teklif eski mühacirlerden Ayaz İshaki'ye[150] götürülmüştür. Hüsnü Emir Erkilet de Almanya seyahati sırasında, Alman yetkililere Ayaz İshaki ile iş birliği yapılmasını önermiştir.[151] İshaki ise, Resulzâde'nin tavrına benzer şekilde şu şartları ileri sürmüştür: İdil-Ural Devleti için hukuki garanti verilmesi; Kurulacak lejyona hareket serbestliği ve bağımsız bir kumanda heyeti

[148] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 98.
[149] Coşkun Kumru, Sevil Gözübüyük, "Esir Türkistan Yargılanıyor: Veli Kayyum Han'ın Nürnberg Sorgulamalarına Dair Notlar", **Journal of Social and Humanities Sciences Research**, 7 (58), 2020, 2424-2433.
[150] Ayaz İshaki, 1878 yılında Çistay'a bağlı Yavşirma köyünde doğmuştur. 1902 yılında Kazan Rus Öğretmen Okulu'nu tamamlayan İshaki, 1905 yılında Tatar halkının ekonomik ve siyasi haklarını savunmak amacıyla "Tangçılar" adlı ihtilalci sosyalist bir teşkilât kurmuştur. 1917 yılında gerçekleştirilen V. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı ve Kazan Kongresi'nde millî muhtariyetin ilanında aktif rol oynamıştır. İdil-Ural hükümetinde Dışişleri Komisyonu başkanlığına getirilmiş, Bolşevik işgali sonrasında ise gazetelerini farklı şehirlerde yayımlamaya devam etmiştir. Avrupa, Türkiye ve Uzak Doğu'da Türk-Tatar topluluklarının birliğini sağlamak amacıyla çeşitli dergi ve gazeteler çıkarmıştır. 1930-1939 yılları arasında Promete teşkilâtına katılmış, 1940 yılında Türkiye'ye yerleşmiş ve Türk Yurdu dergisinde makaleler kaleme almıştır. 1954 yılında Ankara'da vefat eden İshaki, Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir. – Mustafa S. Kaçalin, "İdilli, Muhammed Ayaz İshakî", İslam Ansiklopedisi. (Çevrimiçi), islamansiklopedisi.org.tr/idilli-muhammed-ayaz-ishaki, 10 Ocak 2023.
[151] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 81.

tanınması; İdil-Ural Bağımsızlık Komitesi'ne bağımsız bir millî yargı organı kurma yetkisinin verilmesi.

Almanlar bu geniş yetki taleplerini kabul etmemiş, dolayısıyla herhangi bir anlaşmaya varılamamıştır. Bunun üzerine, 6 Ekim 1942'de Abdurrahman Şafi Almas'ın başkanlığında İdil-Ural Lejyonu kurulmuş, 1 Kasım 1942'de ise Alman hükümeti tarafından resmen tanınmıştır. Lejyonun idaresi başlangıçta Dr. Olschhewsky'nin, bir yıl sonra ise avukat Herr Unglaube'nin yönetimindeki "Tatarische Leitstelle" (Tatar İdare Bürosu) tarafından yürütülmüştür. Komutanlığa ise, 1937 yılına kadar Moskova'daki Alman Büyükelçiliği'nde askerî ataşe olarak görev yapan ve Rusçayı iyi derecede bilen Yarbay Baron von Zekkendorf atanmıştır.[152] Lejyonun mevcudu dönemlere göre farklılık göstermiş, kimi zaman 40 binden 50 bine kadar ulaşmıştır. Lejyonerler için Tatar dilinde Latin harfleriyle yayımlanan haftalık İdil-Ural gazetesi, aylık *Almanca-Tatarca Bilgilendirme Bülteni* ile birlikte *Türk Birliği* gazetesi, *Tatar Edebiyatı* dergisi ve çeşitli kitaplar neşredilmiştir. Bu yayınlar, lejyon mensuplarının ideolojik yönelimlerinin şekillendirilmesi ve millî kimliklerinin muhafazası bakımından işlevsel bir araç olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, İdil-Ural Kurultayı 4 Mart 1944 tarihinde Almanya'nın doğusunda, Baltık Denizi kıyısında yer alan Greifswald şehrinin en büyük toplantı salonlarından birinde icra edilmiştir. Tarihî mahiyet arz eden bu toplantıya yaklaşık 200 delegenin yanı sıra lejyon komutanları, Doğu İşleri Bakanlığı temsilcisi Prof. von Mende ve diğer resmî görevliler iştirak etmiştir.[153] Kurultayın ardından alınan kararlarda, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türklere ve aynı zamanda Alman ordusunda gönüllü olarak bulunanlara hitap edilmiştir. Bu bağlamda, onların Alman safında İdil-Ural'ın bağımsızlığı uğruna mücadele ettikleri vurgulanmıştır.[154]

Kuzey Kafkasya Milli Komitesi, başlangıçta yalnızca Bolşevik devrimi sonrasında vatanlarını terk eden siyasi muhaceret mensuplarından meydana gelirken, ilerleyen süreçte Sovyet vatandaşı Kuzey Kafkasyalıların katılımıyla yapısı

[152] Roza Kurban, **İdil-Ural Kurultayı**, Ankara, Hitabevi, 2020, s. 13.
[153] Roza Kurban, a.g.e, s. 14-15.
[154] Roza Kurban, a.g.e, s. 112-113.

genişlemiş ve daha kapsayıcı bir hâle gelmiştir. Komiteye Ahmed Nabi Magoma[155] başkanlık etmiş, Alihan Kantemir ise komitenin basın sözcülüğünü yürütmüştür. Kantemir ayrıca komitenin Rusça yayın yapan neşriyatı *Kuzey Kafkasya* (Severny Kavkaz)'ın sorumlu müdürlüğünü üstlenmiştir. Komite, Kuzey Kafkasyalı gönüllülerin savaştığı askerî birliklerde dağıtılmak üzere *Dağ Kartalı* (Gornıy Orel) adıyla yayımlanmaya başlayan ve daha sonra *Gazavat* adıyla devam eden bir gazete de çıkarmıştır.[156]

Harp esirleri arasında azınlık konumunda bulunan Kalmuklar için de bir millî komisyon kurulmuş ve başkanlığı Şamba Balinov'a verilmiştir.[157]

Her ne kadar Almanlar başlangıçta bu komiteleri yalnızca temsilci düzeyinde görmüş olsalar da, 1945 yılının Mart ayından itibaren onları "komite" olarak kabul etmişlerdir. Hatta Türkistan Komitesi, Geçici Türkistan Millî Hükûmeti ve Türkistan Lejyonu sırasıyla Millî Türkistan Ordusu olarak resmî biçimde tasdik edilmiştir.[158] Ancak savaşın sonuna gelinmiş olduğundan, Almanların bu girişimlerinin fiilen hiçbir önemi kalmamıştır; söz konusu adımları yalnızca komite temsilcileri kendi başarıları olarak değerlendirmiştir.[159]

---

[155] Ahmet Nabi Magoma, 21 Ekim 1897 tarihinde Dağıstan'ın Andi bölgesine bağlı Godoberi köyünde doğmuştur. Orta öğrenimini Dağıstan'ın başkenti Temirhanşura'da tamamlamış ve 1917 yılında aynı şehrin lisesinden birincilikle mezun olmuştur. 1917 Rus İhtilali'nin hemen ardından Dağıstan'da kurulan Dağıstan Milli Şurası, Magoma'yı Andi bölgesine komiser olarak atamıştır. 1921 yılında Türkiye'ye iltica etmiştir. İstanbul'a yerleşen Magoma, Kafkas mültecilerine yardım amacıyla kurulan komitenin sekreterliğine seçilmiştir. 1923 yılında Çekoslovakya hükümetinin Kafkas mültecilerine tahsis ettiği bursu kullanarak yükseköğrenimini sürdürmek üzere Prag'a gitmiş ve Prag Teknik Üniversitesi'ne kaydolmuştur. Çekoslovakya'daki öğrenim hayatı boyunca Prag'da kurulan Kuzey Kafkasya Talebe Birliği'nin yönetim kurulu üyesi ve başkanı olarak aktif görev almıştır. Prag Teknik Üniversitesi'ni başarıyla tamamlayan Magoma, aynı üniversitede öğretim üyeliğine atanmış; zamanla profesörlük unvanını kazanmış ve matematik, elektroteknik ile mekanik alanlarında Prag bilim çevrelerinde saygın bir isim hâline gelmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında hemşehrilerinin yanında olmak amacıyla Almanya'ya gelen Magoma, Kuzey Kafkasya esirlerinin kurtarılması için çalışmalar yürütmüş ve bu dönemde Kuzey Kafkasya Milli Komitesi'nin başkanlığına seçilmiştir. Ahmet Nabi Magoma, 26 Mart 1961 tarihinde Almanya'nın Münih şehrinde vefat etmiştir. – A. Kantemir, "Profesör Ahmet Nabi Magoma", **Dergi**, Sayı: 23-24, s. 91-93.

[156] Cem Kumuk, **Düvel-i Muazzama'nın Kıskacında Kafkasya Dağlıları**, İstanbul, Selenge, 2022, s. 693.

[157] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 118.

[158] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 102.

[159] Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 90.

1.3. Türkiye'nin Almanya'daki Türk Esirlerine İlişkin Politikası Ve Tutumu

1.3.1. Türk Büyükelçilik Raporlarında Türk Harp Esirleri

II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen ve esir kamplarında zor şartlar altında yaşayan Sovyet vatandaşı Türk ve Müslüman toplulukların durumu, Türkiye'nin diplomatik temsilcilikleri tarafından yakından takip edilmiştir. Almanya'daki esir Türklerin içinde bulunduğu koşullar, yalnızca insani açıdan değil, aynı zamanda Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni yenmesi halinde Rusya'daki Türk bölgelerinin geleceğinin nasıl şekilleneceği bakımından da Türkiye'nin dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda, 10 Kasım 1942 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Bükreş Ataşemiliterliği tarafından hazırlanarak Hariciye Vekâleti'ne gönderilen "Rusya'dan Alınan Memleketler Meselesine Dair Almanların Görüşleri ve Bu Memleket ve Milletlerin Harp İçindeki Durumları ile Almanya'daki Siyasi Faaliyetleri Hakkında Rapor", esaret altındaki Türk halklarının durumuna dair önemli tespitler içermektedir. Türkiye'nin Bükreş Büyükelçisi Tanrıöver tarafından gönderilen raporda, Alman-Sovyet Harbi esnasında Rusya'daki Türk ve Kafkas halklarının durumu ile bu konulara ilişkin Alman değerlendirmeleri aktarılmıştır.

Tanrıöver raporunda, Almanların Sovyetler Birliği'nde yaşayan Rus olmayan milletleri cesaretlendirecek ve onlara umut verecek nitelikte açık ve net bir siyasal söylem geliştirmediklerini vurgulamıştır. Ona göre Almanlar, siyasî olgunluk ve ideolojik üstünlük bakımından Ruslardan geri kalmışlardır. Ayrıca savaşın ilk yılında edinilen tecrübeler, Sovyetler Birliği'nin esas Rus nüfusunun Bolşevik rejimine ve Stalin'in diktatörlüğüne samimiyetle bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Alman propagandasının Rus olmayan milletlere millî hedefler vadetmekten uzak olması, Stalin'in otoriter yönetimine rağmen bu milletlerin Almanlara destek verme ihtimalini zayıflatmıştır. Raporda özellikle Alman propagandasının, Bolşevik ordularını "Asyalı ilkel kavimler" ile Moğollar ve Tatarlar gibi "yarı vahşi barbarlardan" oluşmuş göstermek suretiyle ters etki yarattığı belirtilmiştir. Bu yaklaşım, Sovyet propagandasına avantaj sağlamış; Bolşevikler,

Almanları "milletlerin düşmanı" olarak tanıtmış ve Alman zaferinin halklar için tam bir esaret anlamına geleceğini güçlü biçimde işlemiştir. Belgede ayrıca, Kızıl Ordu'ya mensup esirlere milliyet farkı gözetmeksizin sert muamele yapıldığı, ancak özellikle Türk kavimlerin (Kırgız, Tatar vb.) "aşağı ırk" olarak görülerek daha kötü koşullara maruz bırakıldığı ifade edilmektedir. Azerbaycanlıların ise fiziksel görünümleri sebebiyle antisemitik bir tavırla karşılaştıkları kaydedilmiştir. Esirlerin büyük çoğunluğu hastalıklar nedeniyle yaşamını yitirirken, ölümlerin en yüksek oranı —yaklaşık %80 gibi— daha ağır muameleye tabi tutulan Türk toplulukları arasında gerçekleşmiştir.

Rapor, Almanların Kırım'ı işgal etmelerinin ardından bölgedeki Türklerle doğrudan temas kurduklarını, Kırımlıların Alman saflarında gönüllü birlikler oluşturmaya başladıklarını da bildirmektedir. Ayrıca Alman türkologlarının tavsiyeleri doğrultusunda, Ruslarla Rus olmayan halklar arasında ayrım gözetme eğiliminin güçlendiği, esirlerin milliyetlerine göre tasnif edilerek farklı kamplara yerleştirildiği aktarılmıştır. Bu kapsamda, Türk esirler güvenilir unsurlar arasında değerlendirilmiş; Kafkasya milletleri içinde en fazla güven duyulan grupların Türkler ve Müslümanlar olduğu, onları Gürcülerin ve Ermenilerin izlediği belirtilmiştir. Belgede Alman makamlarının, Türk esirler ile bu esirlerden oluşturulan lejyon birliklerine dair ayrıntılı bilgiler de sunulmuştur:

> *"Alman makamlarından verilen malumata göre sayıları 20.000-ni geçen Kırım gönüllülerinden başka Alman ordusu yanında Türkistanlı və Kafkasyalılardan müteşekkil lejyonlar da harp etmektedirler. Esirlerden teşkil olunan bu lejyonlardan Türkistan lejyonunun sayısı 100.000-ni buluyormuş. Aynı zamanda ayrıca Azerbaycan, Şimali Kafkasya, Gürcü ve Ermeni lejyonları da teşkil olunmuşlardır. Bütün Kafkasyalı esirlerin miktarı 100.000 kadar olup bunlardan ancak 30.000 kadarı hali-hazırda lejyon halina konmuştur. Azerbaycanlılardan halen 5-6 piyade taburu teşkil olunmuştur ve halen Kafkas cephesindeki muharebelere iştirak etmektedirler. Bu lejyonlara milli bayraklar da verilmiştir. Aynı zamanda Avrupalı diğer lejyonlarda olduğu gibi her erin koluna milli renklerini ihtiva eden bir işaret de dikilmiştir... Bu hususta yapılan tedkikatın, türklüğün menfaatleri bakımından ilk hasıl ettiği netice şudur: Rusyadaki Türkler komünizm tesirlerine diğer anasıra nazaran daha az kapılmışlardır. Bunlardan teşkil olunan lejyonlar cephelerde ve partizan mücadelelerinde liyakat ve kabiliyetlerini azami derecede göstermektedirler. Kafkasyalı Türk ve Müslümanların % 75- % 80'ni bolşevizm tesirinden masun*

kalmış bulunmaktadırlar. Bu nispet Gürcülerde % 50, Ermenilerde % 40 imiş.''[160]

İlk raporda, Almanya'nın Rusya'daki milletler meselesiyle ilgilenen kurumlar hakkında detaylı bilgiler verilmiş, Almanya'nın Türkiye büyükelçisi von Papen'in bu konudaki görüşleri aktarılmış ve Almanya'da faaliyet gösteren Türk ile Kafkasyalı muhacir siyasi gruplar hakkında bilgiler sunulmuştur. Raporun ilk bölümünde, Azerbaycanlı esirlerle ilgili özel bilgilere yer verilmiş; bu esirlerden elde edilen verilere dayanarak Ruslaştırma politikasının 20 yıl içinde başarıyla uygulanamadığı vurgulanmıştır. Azerbaycan Lejyonu mensuplarından alınan bilgilere göre:

- Bolşevizm tesirine rağmen Türklerin %75'inin milliyet hislerini kaybetmediği tespit edilmiştir.
- Esirler arasında 23-24 yaşında gençlerin olduğu, muallimler, muharrirler, doktorlar ve mühendislerin de bulunduğu, hepsinin okuma-yazma bilgisine sahip olduğu ifade edilmiştir.
- Esirlerin büyük bir kısmının bolşevizm rejimine karşı duydukları kinden dolayı lejyonlara gönüllü olarak yazıldığı, ancak Alman hükümetinin bu gönüllüleri tatmin etmediği belirtilmiştir.
- Esirlerin, Türk kültürünün ruslaştırılmaya çalışıldığını bilmeleri ve bundan nefret etmeleri ifade edilmiştir.
- Esirlerin, bolşevizmin iktisadi sisteminden, köylerde uygulanan kolhoz usulünden ve özellikle terör rejiminden şikayetçi oldukları vurgulanmıştır.

26 Şubat 1943 tarihli Bükreş Ataşemiliterliği tarafından hazırlanan ikinci raporda, Almanlara esir düşen Türk ve Kafkasyalı Sovyet askerlerinden oluşan lejyonlardan bahsedilmiştir. Bu lejyonlar arasında Türkistan, Azerbaycan, Şimali Kafkasya ve İdil-Ural (Kazan) taburları ile karışık Türklerden oluşan bir piyade tümeninin bulunduğu belirtilmiştir. Azerbaycanlı lejyonerlerin sayısının yaklaşık

[160] **TDA, 571- 35357 - 138976 – 1**, (Bükreş Elçiliği'nden Hariciye Vekâletine Gönderilmiş 29 Nisan 1943 tarihli rapor).

35.000 civarında olduğu vurgulanmış; ayrıca, Kırım'da Almanlara katılan gönüllülerin sayısının 20.000'i aştığı ifade edilmiştir.[161]

Almanya'nın Sovyetler Birliği karşısında kısa sürede elde ettiği askerî başarılar, yalnızca Avrupa'daki siyasî dengeleri değil, Türkiye'de ikamet eden Türk siyasi muhacirlerini de doğrudan etkilemiştir. Bu gelişmeler, Sovyetler Birliği'ne muhalif çevrelerde yeni fırsatların doğabileceği yönünde bir beklenti yaratmış ve muhacirlerin, kendi milletlerinin bağımsızlık mücadeleleri bağlamında daha aktif girişimlerde bulunmalarına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1920 yılındaki işgalinden sonra Türkiye'ye iltica eden Maliye Bakanı Abdül Ali Emircan[162], Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırdığı gün İsmet İnönü'ye bir mektup yazmıştır. Emircan, Rusların Kafkasya'dan çekilmesi durumunda halkın Türkiye'ye ihtiyaç duyacağını vurgulamıştır:[163]

> *Milli Şefimiz İsmet İnönü*
>
> *Aziz Şefimiz,*
>
> *Rusya'daki Türklerin kurtuluş günleri yaklaştı, bilhassa Azerbaycan Türklerinin gözleri Büyük Türkiye'ye ve onun sevgili Milli Şefi'ne müteveccihen bu tarihi günlerinde muhtaç oldukları yardımı beklemektedir.*
>
> *Ruslar Kafkasya'dan ve Azerbaycan'dan çekilirken silahsız Türkleri mahvetmek ve petrollarımızla bütün servetimizi yağma ve imha etmek tasavvurları çok muhtemeldir.; binaenaleyh Siz aziz Milli Şefimize yalvararak Kafkasya Türklerini bu muhakkak felaketten kurtarılmasını göz yaşlarımızla istirham eyleriz.*

---

[161] A.g.y.

[162] Abdül Ali Emircan, 31 Mayıs 1874 tarihinde Şeki'de doğmuştur. 1895 yılında Moskova İmparatorluk Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girmiş ve 1899'da yükseköğrenimini tamamlamıştır. 1917'de gerçekleştirilen seçimlerde Bakü Şehir Duması'na milletvekili olarak girmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanından sonra ikinci hükümet kabinesinde Maliye Nazırı olarak görevlendirilmiş, parlamentonun açılışının ardından ise milletvekili olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Cumhuriyetin işgalinden sonra önce Gürcistan'a, ardından Türkiye'ye göç etmiştir. 1927 yılında muhacerette kurulan Azerbaycan Millî Merkezinde kâtiplik ve saymanlık görevlerini üstlenmiştir. Abdülali Bey Emircan, 16 Ekim 1948'de İstanbul'da vefat etmiştir. Onun, "Ruslar Ermenileri Nasıl Avladılar?" başlıklı hatıraları *Tasvir* gazetesinde 1945-1946 yıllarında yayımlanmıştır. - Misir Merdanov, Adalet Tahirzade, **1920. İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar, II cilit. B-E**, Bakü, Tahsil, 2019, s. 458-460.

[163] **BCA, 30-10-0-0/1 - 5 – 7**, (Abdül Ali Emircan'ın İsmet İnönü'ye 22 Haziran 1941 tarihli mektubu).

Azeri Türkleri büyük kardeş Türkiye'ye candan bağlı bulunduklarından imdadınızı beklerler, Büyük Milli Şefimiz! 22/6/[1]941

Daima olduğu gibi bu gün de sizin olan Azerbaycan Milli Hükümeti nazırı

A.Ali Emircan

Almanların Avrupa'daki zaferi, muhacir gruplarda Rusya'nın işgal edilip memleketlerinin kurtarılacağı inancını güçlendirmiştir. Bu inancın yayılmasında, Azerbaycan Türklerinin yakından tanıdığı emekli Türk paşalarının da bu doğrultuda faaliyet göstermesi etkili olmuştur.

1944 Irkçılık-Turancılık davası[164] sürecinde, bazı çevrelerin savaş koşullarını bir fırsat olarak değerlendirerek Rusya'daki Türk topluluklarını kurtarmaya yönelik girişimlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Bu davaların açılmasını, savaşın seyrinin Sovyetler Birliği lehine kesin bir şekilde dönmeye başlamasıyla bağlantılı olarak değerlendirmek mümkündür. Yargılamalar sırasında Atsız ile Zeki Velidi Togan'ın onar yıl hapis cezasına, diğer sanıkların ise çeşitli oranlarda cezalara mahkûm edilmesine rağmen, karar Askerî Yargıtay tarafından 25 Ekim 1945'te bozulmuştur. Bunun üzerine Türkçüler hakkında yürütülen yargılama, 2 No'lu Sıkıyönetim Mahkemesinde 26 Ağustos 1946'da yeniden başlamış ve 31 Mart 1947'de tüm sanıkların beraatiyle sonuçlanmıştır. Davanın açılmasının, Sovyetler Birliği'nin

[164] Davanın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan gelişme, Hüseyin Nihal Atsız'ın *Orhun* Dergisi'nde 16 Şubat 1944 tarihinde Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na hitaben yayımladığı açık mektuptur. Atsız bu mektupta, Sovyet etkisinin arttığını düşündüğü bazı girişimlere dikkat çekmiş; özellikle eğitim alanında milliyetçi yaklaşımlardan uzaklaşıldığını ileri sürerek devlet kurumlarında komünist eğilimlerin güç kazandığını iddia etmiştir. Atsız'ın 21 Mart 1944 tarihli ikinci açık mektubunda ise, dönemin eğitim teşkilatı içinde yer alan Sabahattin Ali, Pertev Naili Boratav, Sadettin Celal ve Ahmet Cevat'ı doğrudan isimlendirerek bu kişilerin komünist görüşleri benimsediklerini ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel tarafından desteklendiklerini öne sürmüştür. Bu iki mektup, Sabahattin Ali'nin şikâyeti üzerine yargıya taşınmış ve açılan hakaret davasının ilk duruşması 26 Nisan 1944'te Ankara'da yapılmıştır. Davanın ikinci oturumu ise 3 Mayıs 1944'te gerçekleşmiştir. Duruşmaların hemen öncesinde ve devam ettiği günlerde, Ankara'da Türkçü gençlerin Atsız'a destek vermek ve komünizmi protesto etmek amacıyla geniş katılımlı gösteriler düzenlediği görülmüştür. Mahkeme, karar duruşmasını 9 Mayıs 1944'e ertelemiş; ertesi gün dava sonuçlandıktan sonra Atsız İstanbul'a dönmek üzereyken gözaltına alınmıştır. Sürecin ilerleyen safhalarında, Atsız'ın yakın çevresi de soruşturmaların hedefi hâline gelmiş, kardeşi Nejdet Sançar başta olmak üzere Zeki Velidi Togan, Orhan Şaik Gökyay, Alparslan Türkeş ve diğer Türkçü isimlerden oluşan yirmi üç kişi hakkında da hukuki işlem başlatılmıştır. - Gökberk Yücel ve Yusuf Ziya Bölükbaşı, "Türk Milliyetçiliğinde Yol Ayrımı: 3 Mayıs 1944 Irkçılık-Turancılık Davası," **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1 Sayı: 2, Ekim 2019, s. 20-21.

savaşta üstünlüğü ele geçirdiği döneme; sonuçlanmasının ise Türkiye'nin Batı blokuyla yakınlaşmasının belirginleştiği sürece rastlaması dikkat çekicidir. Bu gelişmeler, söz konusu yargılamanın yalnızca iç siyasetin bir sonucu olmadığını, aynı zamanda güçlü bir uluslararası boyuta sahip bulunduğunu da göstermektedir.

Zeki Velidi Togan, sorgusu sırasında 1942 yılında İstanbul'da bulunan Veli Kayyum Han ile Pera Palas Oteli'nde bir görüşme gerçekleştirdiğini, Kayyum Han'ın Almanya'daki Türkistanlılar açısından önemli bir şahsiyet olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Togan, bu görüşmenin amacının Türkistanlı savaş esirleri hakkında bilgi almak olduğunu, bunun dışında herhangi bir siyasî niyet taşımadığını ifade etmiştir. Ayrıca esirlerin ve yaşlı kuşağın kendisini yakından tanımasına rağmen, düşünsel duruşu nedeniyle Alman makamlarının kendisine mesafeli yaklaştığını da dile getirmiştir: *"Almanlar "Doğu Türkü" sözünü işitmek bile istemiyorlardı. Onlar İdil-Ural'ı ayırmak, Türkistan'ı da ayrı bir devlet saymak istiyorlardı. Ayaz İshakî ve diğerleri Alman Hükümeti'nin bu iste-ğine taraftarlık ediyorlardı. Bu itibarla Alman Hükûmeti benim Doğu Türkleri'ni bir göstermek istememe ve kitabımda yazdığım Türkçülüğe düşman bulunuyordu."*[165] Velidi, 1943 yılında Berlin'de bulunduğu sırada esir kamplarına gidemediğini, ancak şehirde görüştüğü radyoda çalışan esirler aracılığıyla Rusya'daki genel ve ekonomik durum hakkında bilgi edindiğini ifade etmiştir.

Zeki Velidi, 9 Ağustos 1944 tarihli ve Maarif Vekiline yazdığı mektubunda, Doğu Türklerine Yardım Cemiyeti'ni kurduklarını ve amaçlarını açıklamıştır. Velidi, 1941 yılında, Almanların Rusya'da hızlı ilerlediği bir dönemde esir düşen Doğu Türklerini kurtarmak amacıyla bu cemiyeti kurmak istediklerini belirtmiştir. Mektubunda, Mustafa Çokay grubunun kamplara giriş izni bulunması nedeniyle kendi gruplarının kamplara giremediğini ve bu sebeple yardım cemiyetinin etkin bir şekilde faaliyet gösteremediğini ifade etmiştir. Ayrıca Berlin'de bulunduğu sırada, Tatar (İdil-Ural) Lejyonu başkanlarının esir akrabalarını kendisine göstermediklerini ve "Nuri Paşa'nın adamıdır, Türkler tarafından üsera kampında propaganda için gönderilmiştir" şeklinde olumsuz kanaatler oluşturduklarını bildirmiştir. "Berlin'den

[165] Nejdet Sançar, **1944 Irkçılık-Turancılık Dâvâsı Mahkeme Günlükleri**, Haz: Serkan Akgöz, İstanbul, Bozkurt, 2. Baskı, 2023, s. 111-112.

ancak 50 ve 120 kilometredeki kamplarda bulunan kardeş ve arkadaşlarımı göremedim."[166]

1.3.2. Emekli Türk Generallerinin Harp Esirleriyle İlgili Faaliyetleri

II. Dünya Savaşı döneminde, Almanlarla yakın ilişkileri bilinen bazı emekli Türk generalleri, esirlerle ilgili kararların alınmasında Alman yetkililerle görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerin temel amacı, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası çöküşüyle ortaya çıkabilecek karışıklık ortamında, Rusya yönetiminden ayrılmış Türk devletlerinin birleşmesini sağlamaktı. Özellikle 1918 yılında Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanı olan Nuri Killigil, kurulması planlanan devlet için *Türkili* adını verdiği bir proje üzerine raporlar hazırlamıştır. Raporda, Türklerin yoğun olarak yaşadığı tüm bölgelerin tek bir devlet sınırı içinde birleştirilmesi öngörülmüştür.

Türkili'nin önerilen sınırları şu şekilde belirlenmiştir:

- Batıda: Kuzey ve güneyde Rus olmayan bölgeleri kapsayan esas İdil Nehri hattı,
- Kuzeyde: Etnik ve jeopolitik ölçütlere göre çizilecek sınırlar,
- Asya tarafında: Sovyet Türk Cumhuriyetlerinin kuzey sınırlarında bazı düzeltmeler,
- Doğuda: Sovyet Türk Cumhuriyetlerinin doğu sınırları ile Doğu Türkistan'ın doğu sınırları,
- Güneyde: Sovyet Türk-İslam Cumhuriyetlerinin güney sınırları.

Ayrıca, Kafkasya ve Kırım bölgelerinin Türkiye veya Türkili devletine katılması hedeflenmiştir. Raporda, "Irk Hudutlarının Sağlamlaştırılması" başlığı altında şu hususlara dikkat çekilmiştir: Rus emperyalist siyaseti, uzun yıllar boyunca Türk ırkına ait sınırları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Belirlenen coğrafi sınırlar aynı zamanda etnik sınırlar olarak kabul edilmeli ve bu sınırların dışına Türk nüfus

[166] **BCA, 490-1-0-0/ 549 - 2195 – 2.**

bırakılmamalıdır. Millî sınırların dışında kalan Türkler, asimile olmaktan korunarak zorunlu göç yoluyla millî sınırlar içine alınmalıdır. Çevredeki kardeş kavimler de özellikleri göz önünde bulundurularak millî sınırlar içine dâhil edilmelidir.

Programda ayrıca toprak, eğitim ve diğer alanlara dair planlamalar yer almaktadır. Özellikle dil birliği sağlanacak; Türk ırkının kadim düşmanları tarafından dayatılan farklı alfabeler, ortak bir yazı dili için birleştirilecek ve temel alınacak alfabe Latin alfabesi olacaktır. Türkili'de din özgürlüğü esas alınacak, ancak dinin devlet ve toplumsal işlere müdahale etmesi engellenecek, din toplumun ahlaki temeli olarak kalacaktır. Basın özgürlüğü sağlanacak, ancak millî birlik ilkelerine aykırı fikirler yayan yayınlara devletçe izin verilmeyecektir. Türkili'nin dış ilişkileri, devletin gelişmesini ve güçlenmesini sağlayacak şekilde düzenlenecektir. Egemenlik millete aittir; Millet Meclisi halk adına egemenliği kullanır, devlet başkanı Millet Meclisi tarafından seçilir ve devlet işleri, devlet başkanı tarafından atanan hükümet aracılığıyla yürütülür.[167]

Nuri Killigil, hazırladığı raporlarda Tatar aydınlarından Ahmet Temir, Azerbaycanlı aydınlardan Mehmet Sadık Aran[168] ve Türkistanlı Mecdettin Delil'den[169] destek almıştır.

---

[167] TDV, Ziyat Ebüzziya Arşivi, **ZE-132-3182.**

[168] Mehmet Sadık Aran, 11 Şubat 1892'de Zengezur'da doğmuştur. Nakhçıvan Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra Bakü Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nde öğrenim görmüştür. 7 Aralık 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu kurulduğunda, Zengezur temsilcisi olarak parlamentoya katılmıştır. 1924 yılında Türkiye'ye gelmiş ve Trabzon'da bir yıl öğretmenlik yaptıktan sonra İstanbul'a yerleşmiştir. Burada, Müsavat Partisi Dış Bürosu bünyesindeki Kültür Komitesi aracılığıyla Azeri-Türk Gençler Birliği'ni kurmuş ve başkanlığını yürütmüştür. 1927'de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde öğrenimine başlamış, ancak Nihal Atsız'a göre eğitimini tamamlamamıştır. Aynı dönemde *Azeri-Türk* dergisinin yönetimini üstlenmiştir. 1930'ların başında Finlandiya'ya giderek Turan Ocağı derneğini kurmuş ve 1932'de burada *Yeni Turan* adlı gazeteyi yayımlamaya başlamıştır. 1936'da İstanbul'a dönmüş, 1939–1941 yıllarında ise *Ulus* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde İran muhabiri olarak görev yapmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında, Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği ve Türk Kültür Çalışmaları Derneği gibi kuruluşların hayata geçirilmesine öncülük etmiştir. Aran, 28 Mayıs 1971'de İstanbul'da vefat etmiştir. Yazılarını "Mehmet Sadık Aran", "M.S. Sanan", "Sanan Azer" ve "M. Sisyanlı" imzalarıyla kaleme almıştır. Eserleri arasında 1935'te İstanbul'da yayımlanan *Ergenekon Yolları* adlı şiir kitabı, 1942'de *İran Türkleri* bulunmaktadır. 1951'de *Türk Yolu* dergisini çıkarmıştır. - Şimşir Sabahattin, **Mehmet Sadık Aran. Yaşamı ve Mucadelesi**, İstanbul, Bilgeoğuz, 2012, s. 8-11.

[169] Mecdettin Delil, 1902 yılında Taşkent'te doğmuş ve liseyi memleketinde tamamladıktan sonra 1923 yılında Türkiye'ye gelerek Diş Hekimliği Fakültesi'ni 1926 yılında bitirmiştir. Türkiye'de, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için yürütülen faaliyetlerde aktif rol almış; 1927'de Türkistan Türk Gençler Birliği başkanı seçilmiş, Yeni Türkistan Dergisi'nin müdürlüğünü yapmış ve Türkistan Milli Birliği

Nuri Paşa'nın Türk halklarının tek bir devlet çatısı altında birleşmesine yönelik çalışmaları, Amerikalılar tarafından ele geçirilen Alman arşiv belgeleriyle de doğrulanmaktadır. Alman Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden Woermann imzalı bir raporda, Nuri Paşa'nın gerçekleştirdiği görüşmeler ve ileri sürdüğü düşünceler hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Woermann, 26 Eylül 1941 tarihli notunda, Nuri Paşa ile 11, 18 ve 25 Eylül tarihlerinde görüştüğünü belirtmiş ve onun Türkiye'nin mevcut sınırları dışındaki bölgelerde yaşayan Türk halkları için bağımsız devletlerin kurulmasını savunduğunu aktarmıştır. Woermann'ın notuna göre, Nuri Paşa ilk aşamada Sovyetler'deki Türk halklarını kastettiğini ifade etmiş ve düşüncesindeki "Türk haritasını" şu şekilde aktarmıştır: Öncelikle Azerbaycan ve onun kuzeyinde yer alan Dağıstan bölgeleri, yani tüm Transkafkasya değil; daha çok Kırım, Volga ve Ural arasındaki geniş alan ile kuzeyde Tatar Sovyet Cumhuriyeti'ne (başkenti Kazan) kadar uzanan bölgeler söz konusudur. Bu bölgelerin bir kısmının çoğunluğunu Türk halkları, bir kısmını ise diğer azınlıklar oluşturmaktadır. Buna ek olarak, Nuri Paşa tüm eski Türkistan bölgesini hesaba katmış; hatta şeklen Çin'e ait, ancak o dönemde Sovyet nüfuzunda bulunan eski Doğu Türkistan'ın batı kısmı (bugünkü Sincan) da bu kapsama dahildir. Nuri Paşa ayrıca, İran'ın kuzeybatısından Hamadan'a kadar uzanan alanı ve eski Sovyet sınırı boyunca Hazar Denizi'nin güneydoğu ucundaki Kuzey İran sınır şeridini Türk halkına ait olarak nitelendirmiş; buna ek olarak Irak'taki Kerkük ve Musul bölgeleri ile Suriye'nin sınır şeridini de dâhil etmiştir. Woermann, Atatürk'ün Türkiye'nin tamamen millî bir devlet olarak kalmasını arzuladığını, yalnızca belirli sınır düzeltmeleri öngördüğünü ve mevcut topraklar dışında herhangi bir amaç gütmediğini belirttiğinde, Nuri Paşa, Atatürk'ün bu politikasının yalnızca Sovyetler'e duyulan korkudan kaynaklandığını ve Almanya ile iş birliği yapıldığı ve Sovyetlerin yenileceği mevcut koşullarda bu yaklaşımın geçerliliğini yitirdiğini vurgulamıştır. Alman Siyasi Daire Başkanı'na göre, Nuri

içindeki yenilikçi Hizip grubuna katılmıştır. 1931'de derginin kapatılması ve resmi başvuruların sonuçsuz kalmasının ardından, 1933 yılında Doğu Türkistan'a giderek bağımsızlık mücadelesine katılmış, Kaşgar'da tutuklanmış; serbest kaldıktan sonra yaklaşık üç yıl boyunca eğitim çalışmalarında bulunmuştur. Doğu Türkistan mücadelesinin başarısızlığını görmesi üzerine 1937'de Türkiye'ye dönmüş ve 1940 yılında Türk Hükûmeti'ne, Doğu Türkistan Türklerinin ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarını içeren kapsamlı bir rapor sunmuştur. - Muzaffer Başkaya, "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler", **Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 89**, 2019, s. 215-236.

Paşa, Türk Hükûmeti'nin ardından herhangi bir dolap çevirmediğini ve Berlin'e hareket etmeden önce Başbakan Refik Saydam'ı bilgilendirdiğini belirtmiştir. Belgede, Nuri Paşa'nın bazı taleplerine de yer verilmektedir. Buna göre, Türk kökenli ve genel olarak Müslüman tüm Rus savaş esirlerinin ayrıştırılarak, önceki savaşta uygulanan Wunsdorf örnek kamp modeline uygun şekilde özel bir kampa yerleştirilmesi öngörülmektedir. Söz konusu esirlerden, Panturan hareketine yönelik özel bir askeri birliğin oluşturulmasının da değerlendirilmesi talep edilmektedir. Ayrıca, Nuri Paşa, Türk halklarının yoğun olarak yaşadığı bölgelerin yönetiminin yerli Türk kökenli ve Müslüman nüfusa bırakılmasını istemektedir.[170]

Nuri Paşa'nın bu girişimleri, harp esirlerinin hayatlarının kurtarılmasına ve bir kısmının lejyon birliklerinde istihdam edilmesine imkân tanımış olsa da, kendisi Almanya'dan beklediği desteği elde edememiş ve oradan hayal kırıklığı içerisinde dönmüştür.[171] Von Mende, onun Turancı düşüncelerinin zamansız olduğunu ve Almanya'da destek görmediğini açıkça ifade etmiştir.[172] Ayrıca, onun Almanya'dan sınır dışı edildiği yönünde iddialar da bulunmaktadır.[173]

1941 Ekim ayında, davet üzerine Harp Akademisi Komutanı Korgeneral Ali Fuat Erden ile Hüsnü Emir Erkilet, Almanların doğu cephesini ziyaret etmişlerdir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye oldukça yakın olan Erden, gözlemlerini Almanların lehinde yayın politikası izleyen *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika halinde yayımlamıştır. Bu gezinin ardından, Almanların esirlerden askeri kuvvet olarak yararlanma düşüncesi netleşmiştir.[174] Erkilet, Almanya'nın Türkiye'deki Büyükelçisi Franz von Papen aracılığıyla Türk generallerini Alman makamlarıyla bir araya getirerek, eski komutanlar ve bilim insanlarının Turan meselesine ilişkin görüşlerini Berlin'e rapor etmekteydi. 1942 yılının Mayıs ayında, Türkiye'nin Azerbaycan politikasıyla bağlantılı olarak Franz von Papen, 1918'de Bakü'nün kurtarılması

[170] Sezen Kılıç, **Hitler'in Gizli Dosyalarında Türkiye**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2012, s. 489-492; Atilla Oral, **Nuri Killigil**, İstanbul, Demkar, 2016, s. 402-404.
[171] Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İstanbul, Baha, 1969, s. 32; Patrik von zur Mühlen, a.g.e, s. 80.
[172] Müstecip Ülküsal, a.g.e, s. 361.
[173] Atilla Oral, a.g.e, s. 407.
[174] Ömer Özcan, **Bir Vatandan Bir Vatana. Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar**, İstanbul, Dergah, 2018, s. 584.

harekâtına komuta etmiş olan Mürsel Baku Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Mürsel Paşa, Türk ordusunda Kafkasya, özellikle de Azerbaycan kökenli pek çok subayın bulunduğunu, ileride bu subaylardan yararlanmanın mümkün olacağını ifade etmiştir. Ardından, Mürsel Paşa, Azerbaycanlı Kerim Oder'in memorandumunu von Papen'e sunmuştur. Bu memorandumda Kafkasya'daki özgürlük mücadelesinin temel gelişmeleri vurgulanmakta, Rus işgalleri ve Kafkas halklarının durumu ele alınmaktaydı.

1942 yılının Nisan ayında von Papen ile görüşen Başbakan Şükrü Saracoğlu, Turancı düşünceye resmî destek veremeyeceğini, ancak resmî sıfatı bulunmayan şahıslar aracılığıyla Alman hükümeti ile bu konuda temas kurulmasına da karşı çıkmayacağını belirtmiştir. General Erkilet ve General Ali Fuat Erden'in, Almanya Dışişleri Bakanlığı danışmanı Henting ile kurduğu ilişkiler, söz konusu gayri resmî anlayışın bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.[175]

Berlin Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen raporda, General Erkilet ve General Ali Fuat Erden'in Almanya'ya gerçekleştirdikleri temasların hem askerî hem de siyasî boyutlarının dikkatle değerlendirildiği ve devletin gelişmelerden sürekli olarak haberdar edildiği vurgulanmaktadır:

> *"... Harb Akademisi Komutanı Kor General Ali Fuad Erden'le askeri muharrirlerden Emekli General Hüseyin Hüsnü Erkilet cebhedeki seyahatlarından Berline Cumhuriyet Bayramından bir gün evvel dönmüşler, meçhul askere çelenk koydukdan sonra Berlin Türk Kulubündeki ihtifalde ve Büyük Elçilikdeki resmi kabulde[176] hazır bulunmuşlardır. 30.10.1941 akşamı da Ordu Baş Kumandanlığı namına İkmal Ordusu Kumandanı Generaloberst Fromm tarafından şereflerine benim de med'u bulunduğum mükellef bir akşam yemeği verilmiştir.*
>
> *Korgeneral Ali Fuad'ın seyahatından askeri bakımdan çok müstefid döndüğünü, bilhassa cephe gerisini görmüş olmasındaki kıymeti, Cumhuriyet bayramında Berlinde ikameti vesilesile siyasi, askerî bir çok ricalle temasa gelmiş bulunmasındaki ehemmiyeti hassaten tebarüz ettirmek isterim. Gerek Führerle görüşmelerinde ve gerek bütün temaslarında kendilerine bir müttefik*

[175] Cemil Hesenli, a.g.e, s. 278.
[176] Emir Erkilet, *Çınaraltı* dergisinde kaleme aldığı makalesinde, her iki törende katılımına dair ayrıntılı bilgiler sunmuştur. H.E. Erkilet, "Berlin'de "Çınaraltı"", **Çınaraltı**, Sayı: 15, 15 Kasım 1941, s. 4.

ordunun erkânı gibi pek samimi ve dostane muamele edilmiş olduğunu arzeder bilvesile saygılarımı sunarım."[177]

Mültecilerden Dr. Baymirza Hayit'in *Hergün* gazetesine verdiği mülakata göre, Türk generallerin Almanlara sundukları şartlar şunlardır: Türkiye, Almanya'nın safında derhal savaşa katılacaktır; ancak bu katılım birkaç şarta bağlanmıştır. Bu şartlar şunlardır: Azerbaycan hemen Türkiye'ye ilhak edilecektir; İdil-Ural-Kazan bölgesinde bir Türk devleti kurulacaktır ve bu devlet, Türkiye'den gönderilecek uzmanlar ve subaylar tarafından inşa edilecektir; Türkistan'da bağımsız bir Türk devleti kurulacak ve bu devlet de Türk subayları ve uzmanları tarafından inşa edilecektir.

Ancak Almanlar, bu şartları kabul etmemiştir. Çünkü bu taleplerin gerçekleşmesi halinde, Asya'da üç büyük Türk devletinin ortaya çıkacağı ve bu devletlerin Türkiye'nin kontrolü altına gireceği endişesi taşımışlardır. Bu durum, Büyük Turan devletinin kurulması anlamına gelmekteydi. Almanlar, Türk generallerin isteklerini güçlü şekilde reddetmiş ve Türkiye'nin Almanya safında savaşa katılmayacağını bildirmişlerdir.[178] Erkilet, savaştan kısa bir süre sonra kaleme aldığı makalesinde, II. Dünya Savaşı'nın Türk milletlerinin bağımsızlıkları için bir fırsat olduğunu belirtmektedir. Ancak, Almanların yaptığı hatalar nedeniyle Rusya'nın bölünmesi ve Türk milletlerinin kurtuluşunun gerçekleşemediğini ifade etmiştir.[179]

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, hatıratında kendisinin de Alman yetkililerle görüşmeler yaptığını ve esirlerle ilgili çeşitli teklifler sunduğunu belirtmiştir. Gerede'ye göre, Doğu Cephesi'nde zaferden zafere koşulan dönemde Almanların eline yarım milyon Müslüman esir geçmiştir:

"Bu konu dini, ırki ve siyasi bakımdan beni çok ilgilendirmişti... Soydaşlarımız, Alman zaferlerini kendi bağımsızlıklarını sağlayacağı ümit ve hayali ile, Alman kuvvetlerini kurtarıcı olarak kabul etmiş, karşılamış, fırsat ve imkân ölçüsünde Alman ordularının askeri başarılarını kolaylaştırmışlardı...

[177] **TDA, 501- 32094 - 127188 – 2**, (Berlin Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 1 Kasım 1941 tarihli rapor).
[178] **Hergün**, 30.7.1977, s. 3.
[179] H. Emir Erkilet, "Bir Işık", **Kızılelma**, Sayı: 16, 23 Nisan 1948, s. 14.

Ben, bu soydaşlarımızın esir kamplarından kurtarılarak, kendilerinden istifade edilmesini özel ve gayriresmi bir şekilde ele almayı, milli ve vicdani bir borç saymıştım. Samimi bir dostumuz olan Genel Sekreter Weizsäcker'e, yeni müsteşarımız Kemal Nejat Bey'i 1941 Ağustos'unda takdim ederken, bu fırsattan yararlanarak, jeopolitik bakımdan müşterek düşmanımız olan Ruslara karşı kazandıkları zaferlerin ülkemizde büyük sevinç uyandırdığını bildirmiş, Rusya'daki Müslümanlar hakkında harita üzerinde izahat vermiştim. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ordumuzun harekât şubesi şefliğini yaptığımı, Kâzım Karabekir kolordusunun kurmay başkanlığı görevinde bulunduğumu anlatmış, bu esirlerden istifade etmelerini şahsi ve özel kaydıyla tavsiye etmiştim".[180]

Gerede, Amerikalıların yayımladığı gizli belgeler kitabında, genel sekreterin bu görüşmeyi ayrıntılı şekilde Ribbentrop'a bildirdiğini okuduğunu da ifade etmiştir:

"O zaman, Kafkas halkının bir tampon devlet halinde birleştirilebileceğini, Hazar Denizi'nin doğusunda bağımsız bir Türkistan ve Moğol devletin kurulabileceğini belirttiğimi de, bu eserde okuyarak hatırlamıştım. Weizsäcker'in o raporunda, Ali Fuat Paşa ile Erkilet'in de aynı görüşleri ortaya attıklarını ve benim, Bakü'nün baştan başa Türk dili konuşan bir halk ile meskûn olduğuna işaret ettiğimi yazmış olduğunu gördüm. Türkiye'de yaşayan savcı, avukat Kemal Edige ve Fâzıl Müstecip gibi hamiyetli ve değerli Kırım Tatarı soydaşlarımızın da, bu vatani görevle Berlin'e geldiklerini hatırlıyorum. 1943'ten itibaren de bu soydaşlarımızdan dört gönüllü lejyon, toplam 180 bin kişilik bir kuvvet oluşturulduğunu övünerek duymuştum. Sovyet yönetimi savaştan sonra Türk ve Tatarları kısmen göçe zorlamış, kısmen de intikam almakta gecikmemiş, hatta Almanlarla ilgileri olmayan Çek, İnguş ve Kalmukları da vatana ihanet suçuyla cezalandırmıştır. Bir milyon Müslümanın 1946'da Doğu'ya (Sibirya, Kazakistan ve Kolima) altın madeni havzasına sürgün edildiği tahmin edilmektedir."[181]

Hüsrev Gerede'nin bahsettiği Kırımlı Müstecip Ülküsal, kendi hatıratında Nuri Killigil'in görüşlerinden ve alınan kararlardan söz etmiştir. 12 Nisan 1942 tarihinde Nuri Paşa'nın konakladığı pansiyonda bir araya gelen temsilciler (İdris Alimcan, İdil-Urallı Dr. Ahmet Temir, Azerbaycanlı Hilal Münşi, Azerbaycanlı Abdurrahim Gökçeay, Miralay Kazım, Edige Kırımal, Müstecip Ülküsal) aşağıdaki kararları almışlardır:

[180] R. Hüsrev Gerede, **Hitler Almanyası'nda Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)**, Haz: Hulûsi Turgut, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2021, s. 402-404.
[181] R. Hüsrev Gerede, a.g.e, s. 404-405.

1. Bütün Türk lider ve temsilcilerinin tek cephe halinde "Dilde, Fikirde, İşde Birlik" şiarını esas tutarak hareket etmeleri;
2. Rusya'nın ve Bolşevikliğin yıkılması yolunda Almanlara her türlü yardımda bulunmaları;
3. Türk dünyasının Almanya için yararlı ve gerekli olduğunu, Türklerle Almanların Slav dünyası karşısında hem çıkar ve hem tehlike bakımından aynı durumda bulunduğunu Almanlara anlatmaları;
4. Kurtulacak ve büyük bir kuvvet meydana getirecek Türk illerinin ortak Türk-Alman menfaatlerine ve gayelerine daha büyük ve etkili yardımda bulunabileceğini Almanlara izah etmeleri;
5. Her Perşembe akşamı saat 20'de Berlin'deki Türk Klübü'nde toplanmaları;
6. İşittikleri ve öğrendikleri haberleri ve bilgileri bir-birlerine aktarmaları gerektir ve bunlar bir sistemli program halinde yerine getirilmeye çalışılmalıdır.[182]

Ancak, SSCB'nin işgalinden sonra Almanların Türk halklarına bağımsızlık verme konusundaki isteksizliği nedeniyle, bu girişimler Alman yetkililer tarafından kabul görmemiştir. Ülküsal, hatıratında bunu açıkça belirtmiştir:

> *"Çok samimî ve inançlı olarak aldığımız bu kararlardan Almanların memnun kalacaklarını, bize teşekkür edeceklerini ve destek sağlayacaklarını beklerken tam tersini gördük. Bize karşı duydukları tereddüt, soğukluk ve güvensizlik daha çok arttı. Bizi daha büyük şüphe ile karşılamağa ve takip etmeğe başladılar. O günlerde von Mende'yi gördüğümüzde, alaylı bir tarzda gülümseyerek: "Nuri Paşa ile neler konuştuğunuzu, neler yapmak istediğinizi hayretle öğrendik. Berlin'in Almanya'da olduğunu, Türkiye'de olmadığını unutmamalısınız. Nuri Paşa'ya bütün kapılarımız kapanmıştır. Size bugünden sonra onunla görüşmemenizi tavsiye ederim" dedi."*[183]

Nuri Killigil'in Almanya'daki girişimleri, özellikle Türk asıllı harp esirlerinin durumlarının kısmen de olsa iyileştirilmesine katkı sağlamıştır. Cebbar Ertürk'e göre, Türk mültecilerin Almanya tarafından bir askerî potansiyel olarak görülmeye başlanmasında Nuri Paşa'nın kayda değer bir rolü olmuştur. Ertürk'ün anlatımına göre, Nuri Paşa, İstanbul'dan Berlin'e giderek Nazi yönetimi içinde daha önce

[182] Müstecip Ülküsal, a.g.e, s. 354-355.
[183] Müstecip Ülküsal, a.g.e, s. 355.

tanıdığı bazı üst düzey yetkililerle temas kurmuş ve Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmak isteyen Türk esirlerin değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Görüşmelerinde, bu kişilerin sistemli bir şekilde imha edilmesinin hem insanî hem de stratejik açıdan büyük bir hata olduğunu dile getirmiştir.

Almanların Sovyet vatandaşı Türk ve Müslüman esirlerden lejyon orduları kurup Sovyetler'e karşı kullanılması, Türk kamuoyunda bazı gazetelerin dikkatini çekmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın, *Yeni Sabah* gazetesindeki *"Ateşe Atmak İstedikleri Türkler"* başlıklı makalesinde, Alman radyosunda yayınlanan ve Azerbaycan Türklerinin Alman ordusuna katılma teklifini içeren bir müracaatı eleştirmiştir. Yalçın, bu girişimin Azerbaycanlı askerlerin Rusya'da kalan akrabalarına ve yakınlarına zarar verebileceğini vurgulamıştır:

> *"Azerbaycanlılara Alman hakimiyetinin ne getireceğini anlamak için Alman istilası altındaki Avrupa memleketlerinin haline bakmak kafidir... Azerbaycanlı kardeşler, Almanlar, Alman radyosunun dediği gibi, bilmem ne kadar Rus ordusunu gerçekten mahvetmiş olsalardı, sizin yardımınıza hiç muhtaç olurlar mıydı? Acaba bütün Azerbaycan Türkleri bir tarafa konsa ve karşısında da bir damla Alman kanı bulunsa, Naziler bunlardan hangisini tercih ederler?"*[184]

II. Dünya Savaşı'nın Almanya açısından mağlubiyeti, hem lejyon birliklerinde görev yapanların hem de Almanya'ya işçi statüsünde getirilen bireylerin hayatlarında derin ve kalıcı değişikliklere yol açmıştır. Savaş döneminde çeşitli kanallarla Türkiye'ye intikal eden Sovyetler Birliği vatandaşlarından oluşan mülteciler, diğer ulusların temsilcileriyle birlikte Türkiye'de oluşturulan mülteci kamplarında barınma imkânı bulmuşlardır. Buna karşılık, Avrupa kıtasındaki esir kamplarında tutulan savaş esirleri, özellikle Avusturya ve İtalya gibi ülkelerde kurulan mülteci kamplarında ağır ve elverişsiz koşullar altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Savaşın sona ermesini takiben, bu kamplarda bulunan esirlerin bir kısmı Türkiye'ye göç etme yönünde girişimlerde bulunmuştur.

[184] Hüseyin Cahid Yalçın, "Ateşe Atmak İstedikleri Türkler", **Yeni Sabah**, Sayı: 1534, 12 Ağustos 1942, s. 1.

1.3.3. Türkiye'deki Mülteci Kampları ve Mültecilik Kavramına İlişkin Kararlar

İkinci Dünya Savaşı sırasında savaşın yarattığı siyasi ve askerî koşullar nedeniyle Türkiye'ye yabancı ordu mensupları ve farklı uyruklardan çok sayıda mülteci sığınmıştır. 1940–1949 yılları arasında Türkiye'de toplam 91.490 mülteci bulunmuş, savaşın sona erdiği 1945 yılı ve sonrasında bunlardan 67.022'si ülkeyi terk ederken 27.780'i Türkiye'de kalmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla 1949 yılının sonlarına gelindiğinde, Türkiye'de hâlen savaşta yenilen devletlere mensup mülteciler varlığını sürdürmekteydi.[185] Bu dönemde, Almanya'nın baskısından kaçan ve Filistin'e göç etmeyi amaçlayan yoğun Yahudi nüfusunun yanı sıra, Yunanistan'dan da önemli ölçüde mülteci akını Türkiye'ye yönelmiştir. 1939-1942 yılları arasında Türkiye'ye ulaşan Yahudi göçmen sayısı 7136 olarak kaydedilmiştir. Bu göçmenlerin 6092'si Filistin'e geçiş yapmayı başarırken, 885'i ise yolculuk sırasında yaşamını yitirmiştir. Türkiye'de kalan 159 kişi ise, vize işlemlerinin tamamlanmasının ardından Filistin'e sevk edilmiştir. II. Dünya Savaşı süresince Türkiye üzerinden Filistin'e ulaşan mülteci sayısının yaklaşık 25.000 olduğu öngörülmektedir.[186] Bu dönemde Türkiye'ye, hem savaş koşullarından dolayı hem de Sovyetler Birliği'nde yaşanan açlık ve yoksulluktan kaçan SSCB vatandaşı mülteciler de intikal etmiştir. Örneğin, 1941 yılında, SSCB vatandaşı 17 mülteci Türkiye'ye iltica etmiş ve bu kişiler Sivas'ta gözetim altında tutulmuştur.[187] 1941 yılının Kasım ayında Kırım'ın Alman kuvvetleri tarafından işgal edilmesinin ardından, içerisinde Sovyet sivil ve asker mültecilerin bulunduğu bazı Sovyet gemileri, Türkiye'nin Karadeniz kıyısındaki Sinop, Samsun ve İnebolu limanlarına sığınmaya başlamıştır. Nitekim Sinop Limanı'na sığınan bir Sovyet gemisiyle Türkiye'ye iltica eden 22 sivil Rus mülteci, geçici olarak Çorum'a sevk edilmiş;

[185] Özlem Kılınççeker, "II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Bir Mülteci Misafirhanesi (Kastamonu Mülteciler Misafirhanesi)", **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** 11, sy. 23, Haziran 2025, s. 43.
[186] Erdem Çanak, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanların İşgalinin Türkiye'ye Etkisi: Yahudi Mülteciler Meselesi", **Turkish Studies (International Peridical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.** Cilt:10, Sayı: 9, s. 136.
[187] **ATASE, IDH, 110-9-1-14/ 1 - 0 – 24.**

akabinde ise bu kişiler Sovyet yetkililerine iade edilmiştir.[188] Bu dönemde Türkiye'ye Sovyetler Birliği vatandaşları arasında, Türk kökenli askeri ve sivil mülteciler de yer almaktaydı. Örneğin, 2/3 Haziran 1942 gecesi, Sovyetler Birliği'ne bağlı Amasya ilinin İlleroyuğu köyünden Azerbaycanlı Tayyip oğlu Seyyad Esadof, eşi ve üç çocuğu ile aynı köyden Hüseyin oğlu Muharrem Mehmedof sınırı aşarak Çıldır'a geçmiştir. Hudutta tespit edilen bu mültecilerin işlemleri tamamlanmış, herhangi bir şüpheli durum görülmediğinden Kars Vilayetine teslim edilmişlerdir.[189]

İkinci Dünya Savaşı döneminde mülteci kavramı, savaş nedeniyle yaşadığı yerden ayrılmak zorunda kalan sivilleri, karşı cepheye esir düşen veya gönüllü olarak geçen askerleri, farklı sebeplerden dolayı savaş bölgesinde kalmak zorunda olan insanları içermektedir. Özellikle Alman zulmünden kaçan Yahudiler ile Almanların ele geçirdiği milyonlarca asker ve sivil kişi, bu kategoriyi oluşturmaktadır. Bu nedenle savaş boyunca ve savaş sonrasında mültecilerle ilgili kararların alınması ve onların durumlarıyla ilgilenen kuruluşların oluşturulması hızla hayata geçirilmiştir. Farklı mülteci kategorilerinin varlığı, bu dönemde mülteci kavramına yönelik bakışların da netleştirilmesine yol açmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından, Expulsion (sürgün), Convention Refugees (anlaşmalı mülteci), International Refugees (uluslararası mülteci), Evacuees (tahliye edilenler), National Refugees (milli mülteci), Emigrants (göçmenler), Political Emigrants (siyasi göçmenler), Repatriates (geri dönenler), Homeless (evsizler), Stateless (vatansızlar) ve diğer terimlerle ifade edilen ve çeşitli kategorilere ayrılan göç kavramları oluşturulmuştur.[190]

Türkiye'de mültecilerle ilgili işlemler, 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen İskân Kanunu ile düzenlenmiştir. Söz konusu kanunun, muhacirlerin ve mültecilerin kabulüne ilişkin birinci faslında her iki kavramın tanımlaması yapılmıştır. Üçüncü maddeye göre, Türkiye'de yerleşmek amacıyla dışarıdan, münferiden veya topluca gelen, Türk soylu meskûn ya da göçebe fertler ve aşiretler ile Türk kültürüne bağlı meskûn kimseler, bu kanunun hükümleri doğrultusunda Dâhiliye Vekâlet'inin

[188] Hatice Yıldırım, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Çorum'da Asker Ve Sivil Mülteciler", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi** 19, sy. 33 (Aralık 2021), s. 239.
[189] **ATASE, IDH, 110-9-1-14 / 10 - 1 – 2.**
[190] Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç Ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, İstanbul, Nurgök, 1966, s.11.

emriyle kabul edilirler; bu kişilere "muhacir" denilmektedir. Hangi kimselerin ve hangi memleket halklarının Türk kültürüne bağlı sayılacağı, İcra Vekilleri Heyeti kararı ile belirlenmektedir. Öte yandan, Türkiye'de yerleşmek amacı olmayan, ancak bir zaruret nedeniyle geçici oturmak üzere sığınanlara ise "mülteci" denir.[191] II. Dünya Savaşı sürecinde askeri mülteciler meselesinin daha da yaygınlık kazanması üzerine, Türkiye'ye iltica eden bu kişilere ilişkin özel bir yasal düzenleme yapılmıştır. 11 Ağustos 1941 tarihli ve 4104 sayılı, dokuz maddeden oluşan "Muharip Yabancı Ordu Mensuplarından Türkiye'ye İltica Edenler Hakkında Kanun", savaş döneminde Türkiye'ye sığınan yabancı ordu mensuplarına yönelik düzenlemeleri kapsamaktadır. Kanuna göre, yabancı ülkelerden Türkiye'ye sığınan savaşçıların ülkeye girişlerinden iade edilecekleri tarihe kadar nakil, iaşe, giyim, barınma ve tedavi gibi temel ihtiyaçları hükümet tarafından karşılanacaktır. Türkiye topraklarına veya kara sularına giren mülteciler, giriş anında silah, mühimmat ve diğer savaş araçlarından ayrılmak zorundadır. Kişisel eşyalar dışında kalan tüm silah, mühimmat, teçhizat, ulaşım araçları, gemiler, uçaklar, askerî malzemeler ve diğer savaş araçları ordu tarafından muhafaza altına alınacak, bunların korunması için gerekli harcamalar devlet tarafından üstlenilecektir. Gözaltında bulunan subaylar, askerî görevliler ve erlerin yiyecek, giyim ve diğer yardımları için, mensubu oldukları hükümetlerle anlaşma yapılabilecektir. Böyle bir anlaşmanın bulunmaması hâlinde yapılacak harcamalar ve nakdî yardımlar hükümet tarafından belirlenecek ve bu giderler ile kanunun birinci maddesinde öngörülen diğer masraflar, özel bir hesaba kaydedilerek Milli Müdafaa Vekâleti bütçesinden ödenecektir. Gözaltındaki yabancı askerlerin yönetimi Kızılay'a devredilebilecek; bu durumda nakil, iaşe, giyim, barınma ve tedavi gibi tüm idari işlemler Kızılay tarafından yürütülecek ve yapılan masraflar sonradan hükümetçe karşılanacaktır. Ayrıca, gözaltına alınanlar için kurulacak kamplardaki disiplinin sağlanması ve yönetimi, Türk Ordusu Dâhilî Hizmet Kanunu esaslarına göre Milli Müdafaa Vekâleti tarafından belirlenecektir. Gözaltına alınan yabancı askerlerin cezai işlemleri Türk Askerî Ceza ve Askerî Muhakeme Usulleri Kanunlarına tabi olacak; kanunun yayımlanmasından önce

[191] **Resmi Gazete**, Sayı: 2733, 21 Haziran 1934, s. 1.

Türkiye'ye sığınan ve gözaltına alınanlar için Milli Müdafaa Vekâleti tarafından yapılan harcamalar da bu kanun hükümlerine göre kaydedilip mahsup edilecektir.[192]

Yabancı Ordu mensuplarından Türkiye'ye iltica edenler hakkında tatbik olunacak muamele hakkındaki 13559 sayılı talimata ekte mültecinin tarifi ve nevi şu şekilde verilmiştir: Askeri ve siyasi bir tazyik ve sebep neticesinde Türkiye hudutlarına iltica eden yabancılara mülteci denir. Bu kayıtların haricinde kalanlar bu talimat hükümlerine tabi tutulmayacaklardır. (Mesela: iaşe ve yaşama müşkülatı üzerine gelenler gibi). Mülteciler üç nev'e ayrılır: A) Askeri mülteciler: İltica ettiği zaman bir askeri sıfatı olan ve bunu ispata yarayan vesikaya malik bulunan veya askeri kisve taşıyan ve işbu talimatname hükümlerine tabi tutulması lazım gelenler. B) Siyasi mülteciler: Askeri bir sıfatı haiz olmadığı halde gerek mensup olduğu devletin ve gerekse bu devlete düşman bulunan veya hâkim bir nüfus tesis etmiş olan diğer bir devletin tazyiki muvacehesinde hudutlarımıza iltica edip, milletler arası mevcut hükümlerden istifade edenler ve bu talimat hükümlerinden hariç bulunanlar. C) Sivil Mülteciler: Yabancı bir devlet tarafından yapılan askeri bir harekât neticesinde hudutlarımıza ilticaya mecbur kalan ve askeri bir sıfatı haiz olmayanlar ve bu talimatname hükümlerinden hariç bulunanlardır. (Jandarma ve polis teşkilatına mensup olanlarda sivil mülteci addolunur).[193]

Talimatnamede, askerî mültecilerin iltica şekli ve mahiyetine göre tasnifine dair ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Askerî bir sıfat taşıyan yahut askerî kıyafetle gelen mültecilerin durumları, yalnızca geldikleri coğrafî bölgeye göre değil; aynı zamanda Türkiye'ye geliş şekilleri ve bu gelişin gerekçeleri esas alınarak farklı kategorilerde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, askerî mülteciler iltica başvurularının niteliğine göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır:

A) Kendi Ordusundan Firar Edenler:

Bunlar, herhangi bir fiili baskıya maruz kalmaksızın, mensubu bulundukları ordudan firar ederek Türkiye hudutlarına sığınan şahıslardır. Eğer bu kimselerin memleketimizde kalmaları açısından bir mahzur görülmezse, serbest bırakılmaları

[192] **Resmi Gazete**, Sayı: 4887, 15 Ağustos 1941, s. 1554.
[193] **ATASE, IDH**, 110-9-1-14/ 1 – 036.

mümkündür. Ancak, kamu güvenliği bakımından bir tehdit arz ettikleri takdirde, bu kişiler sürekli gözetim altında tutulmak üzere mülteci kamplarına yerleştirilebilir.

B) Esaretten Kaçan Harp Esirleri:

İkinci grubu ise, başka bir devlete esir düşüp orada tutulan, ancak esaretten firar ederek ülkemize sığınan kişiler teşkil eder. Bu kimselerin durumları da iki şekilde değerlendirilir:

I. Kaçak harp esiri olduğu açıkça anlaşılanlar, mahallî emniyet teşkilatlarının yardımıyla incelendikten sonra, 1907 tarihli Lahey Mukavelenamesinin 13. maddesi gereğince, memleket haricine çıkmaları kaydıyla serbest bırakılır. Bu şahıslar, temel ihtiyaçlarını karşılamak ve pasaport işlemlerini tamamlamak üzere ait oldukları devletin sefaret veya konsolosluklarına, mahalli idarelerin aracı olmasıyla teslim edilirler.

II. Ancak bazı durumlarda, bir mültecinin kaçak harp esiri olup olmadığının tespiti için hem askeri hem de mülki makamlarca geniş çaplı bir soruşturma yürütülür. Eğer yapılan tetkikat sonucunda kişinin gerçekten harp esiri olduğu kesinlik kazanırsa, elde edilen tahkikat belgeleri ve kanaat raporları, bağlı bulunulan bir üst makama gönderilir. Bu makamın da onay vermesi hâlinde, yukarıda açıklanan I numaralı hüküm uygulanır. Durumun takibi ve kayda geçirilmesi amacıyla ayrıca Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Müdafaa Vekâlet'ine de bilgi verilir.[194]

Savaş süresince Türkiye'ye farklı milletlerden ve dinlerden askerler ile siviller sığınmıştır. Bu süreçte gözaltı kamplarında İngiliz, Fransız, Rus, Yunan, Türk, İtalyan, Alman ve diğer çeşitli milletlere mensup mülteciler barınmıştır. Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye'ye iltica eden mültecilerin gerçek kimliklerinin tespit edilmesi ve olası şüpheli durumların önlenmesi amacıyla mültecilere ilişkin süreçlerde son derece titiz ve dikkatli bir yaklaşım sergilemiştir.[195] Ayrıca,

[194] **ATASE, IDH, 110-9-1-14/ 1 – 036 - 10**

[195] Örneğin, durumu şüpheli görülen Alman mülteci Jozef Valdes'in yurt dışına çıkarılmak üzere Sivas Vilayetine teslim edilmesi süreci bu hassasiyetin bir göstergesidir. Valdes'in Almanca dilekçesinde yer alan ciddi ifade ve imla hataları, kimliğinin doğruluğu konusunda şüphe uyandırmış; bu nedenle durumunun netleştirilmesi için özel bir inceleme yürütülmüştür. Bu süreçte diğer

Türkiye'ye ulaşan tüm mültecilerin sağlık kontrollerinden geçirilmesi zorunlu tutulmuştu. Bu çerçevede, mültecilerin menşe ülkelerine iade süreçlerinin sürdürülebilmesi amacıyla savaş süresince Türkiye'de çeşitli mülteci kampları faaliyet göstermiştir. Söz konusu kamplar Niğde, Ankara, Yozgat, Isparta, Erdek ve Sivas bölgelerinde kurulmuştur. Yabancı muharip ordu mensuplarından Türkiye'ye iltica ederek gözaltına alınanlara ilişkin 15 Temmuz 1942 tarihli kuvve cetveline göre; Niğde Kampı'nda 107, Ankara'da 76, Yozgat'ta 147, Isparta'da 101, Erdek'te 249, Sivas'ta 1 ve Adana'da 7 mülteci bulunmaktaydı.[196] Bu kamplarda bulunan mültecilere ilişkin olarak 15 Temmuz 1942 tarihli, kampların konumlarını ve mevcut sayılarını gösteren haritaya göre mültecilerin menşe ve kimlik dağılımları şu şekilde belirtilmiştir: Alman 13, Yunan 107, Fransız 361, İtalyan 31, Rus 125, Bulgar 12, İngiliz 9, İspanyol 1, Amerikan 28. Toplam 688.[197]

Savaşın sonlarına doğru, aralarında Türk kökenli Sovyetler Birliği vatandaşlarının da bulunduğu mültecilerin en yoğun biçimde toplandığı yerlerden biri Yozgat Kampıdır. Yalta Konferansı sonrasında, Yozgat Kampı'nda bulunan mültecilerin Sovyetler Birliği'ne iade edilmesi meselesi, savaş sonrası dönemde de tartışmalara konu olmuştur. Türkiye, Yalta Konferansı'nda alınan kararlar doğrultusunda, ABD ve İngiltere gibi, Sovyet vatandaşı olan mültecileri iade etmek zorunda kalmıştır. Tarihe Boraltan Köprüsü Olayı olarak geçen bu süreçte, toplam 195 kişi Sovyet yetkililerine teslim edilmiştir. 1 Ocak 1949 tarihi itibarıyla Yozgat Kampı'nın Millî Müdafaa Vekâleti ile olan kurumsal ilişiğinin tamamen kesilmesine karar verilmiştir. Bu idari düzenlemenin ardından, kampta barınmakta olan mültecilerin tüm iaşe, ibate ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması sorumluluğu Türkiye Kızılay Cemiyeti'ne devredilmiştir.[198] Yozgat Kampı'nın kapatılmasının ardından, kampta bulunan ve çeşitli nedenlerle ülkelerine geri dönemeyen askeri mültecilerin durumu, Türkiye Cumhuriyeti tarafından insani bir çerçevede ele alınmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye Kızılay Derneği tarafından

---

mültecilerden ayrı bir otele yerleştirilmiş ve hareketleri sıkı bir şekilde gözetim altında tutulmuştur. **ATASE, IDH, 110-9-1-14 / 10 - 1 – 2.**

[196] **ATASE, IDH, 110-9-1-14 / 1 - 0 – 32.**

[197] **ATASE, IDH, 110-9-1-14 / 1 - 0 – 31.**

[198] Süleyman Tekir; "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Sivil ve Asker Mülteciler Meselesi", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 23, Bahar 2019, s. 250.

Kastamonu ilinde Mülteciler Misafirhanesi adıyla yeni bir barınma merkezi oluşturulmuştur. Söz konusu düzenleme kapsamında, 2 Haziran 1949 tarihinde Yozgat Kampı'nda bulunan farklı uyruklara mensup toplam 53 askeri mülteci, Kastamonu'daki bu misafirhaneye nakledilmiştir. Bu mülteciler arasında Rus, Bulgar, Mısırlı, İtalyan, Yunan, Türk ve Alman vatandaşları yer almaktadır.[199] 24 Haziran 1949 tarihi itibarıyla Kastamonu Mülteciler Misafirhanesi'nde toplam 52 kişinin barındırıldığı görülmektedir. Bu kişilerin arasında 6 Rus subayı (bunların 4'ü Türk asıllıdır), 22 Rus askeri (8'i Türk asıllı), 19 Bulgar eri (9'u Türk asıllı), 2 Mısır vatandaşı, 1 İtalyan, 1 Türk uyruklu Yunan vatandaşı ve 1 Alman er yer almaktadır.[200] 26 Mart 1952 tarihli belgeye göre, misafirhanede 35 mülteci bulunduğu kaydedilmiştir.[201]

1.3.4. Avrupa'daki Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne Teslim Edilmesi

Bu dönemde Batı devletleri de kamplarda tuttukları Türk ve Müslüman mültecileri vatandaşı oldukları devletlere teslim etmeye başlamışlardır. Özellikle İngiltere, SSCB vatandaşı olan mültecilerin ayrıştırılıp Rusya'ya teslim edilmesine yol açan kararlar almıştır. Örneğin, Drau katliamına neden olan olaylarla ilgili olarak 13 Mart 1945 tarihli bir İngiliz belgesinde,

> *"Sovyet vatandaşlığı" tanımı yapılmış ve bu kişilerin SSCB'ye teslim edilmeleri hususunda açıklamalar yer almıştır: "Tüm sivil veya askeri nitelikteki Sovyet vatandaşları, gecikmeksizin Alman savaş esirleri arasından ayrılmalı ve başka bir esir kampına yerleştirilmelidir. Savaşın başlamasından önceki Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan bölgelerden gelen herkes, Britanya yasalarına göre Sovyet vatandaşı olarak kabul edilir. Sovyet vatandaşı olduğu şüphe götürmez nitelikte olan herkes, kendi bireysel arzuları dikkate alınmaksızın iade edilecektir."*[202]

[199] Özlem Kılınççeker, a.g.m, s. 41.
[200] Ulvi Keser, "Arşiv Belgeleri Işığında İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Mülteciler Ve Esirler Sorunu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi** 8, sy. 18, Haziran 2009, s. 206.
[201] **BCA, 513-41640-169520-31.**
[202] Cem Kumuk, **General Sultan Kılıç Girey. Bir Hanzadenin Kafkasya'dan Moskova'daki Darağacına Uzanan Trajik Yaşam Öyküsü**, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023, s. 194.

Bu süreç, Yalta Konferansı sonrasında daha da hız kazanmıştır. 1945 yılı başlarında, İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefikler lehine sonuçlanacağının belirginleşmesiyle, Avrupa'da yeni bir düzen kurulması ve bu düzende kazanan devletlerin haklarının tespiti amacıyla, SSCB, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) liderleri 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Kırım'ın Yalta şehrinde toplanmışlardır. Konferans kararları doğrultusunda, bir süredir uygulanan Müttefikler tarafından işgal edilen topraklarda bulunan SSCB vatandaşı mültecilerin iadesi kararlaştırılmıştır.[203] Savaşın sona erdiği tarihte bu kişilerin sayısının yaklaşık 4.109.304 olduğu tahmin edilmektedir. 1 Mart 1946 itibarıyla ise toplam sayı 4.199.488'e yükselmiştir. Bu nüfusun 2.660.013'ünü sivil halk, 1.539.475'ini ise savaş esirleri oluşturmaktaydı.[204]

8 Temmuz 1945'te Müttefik Sefer Kuvvetleri Yüksek Karargâhı (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force - SHAEF), "Sovyet geri dönüş görevlileri tarafından tespit edilen SSCB vatandaşlarının" derhal evlerine gönderilmesini onaylamıştır. 1945-1946 işgali sırasında Almanya'da görev yapan tüm ABD birliklerine dağıtılan eğitim paketlerinde de "Sovyet geri dönüş temsilcileri tarafından Sovyet vatandaşı olarak tanımlanan kişilerin kişisel isteklerine bakılmaksızın ülkelerine geri gönderilmeleri" talimatı yer alıyordu.[205] İadelerle SSCB tarafından meşgul olan kurum, Sovyet Geri Dönüş İşleri Tam Yetkili Temsilciliği İdaresi (The Soviet Administration of the Plenipotentiary far Repatriation Affairs/APRA) idi ve tüm Sovyet mültecilerini geri göndermekle görevli resmi bir kuruluştu. APRA'nın Dış Misyonu, 23 ülkede faaliyet gösteriyor ve Batı kontrolündeki bölgelerden yerinden edilmiş kişileri geri göndermek için yasal ve yasadışı yöntemleri kullanıyordu. APRA, Doğu Avrupalıları evlerine dönmeye teşvik etmek için broşürler ve gazeteler dağıtıyor, filmler gösteriyor ve komünizm altında daha iyi yaşam koşulları vaat eden konuşmalar yapıyordu. Yalta'da imzalanan

[203] Nikolai Tolstoy, **Victims of Yalta**, London, Corgi, 1979, s. 317.
[204] Cemil Hasanlı, **Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1953)**, İstanbul, Bilgi, 2011, s. 421.
[205] "The Last Million:" Eastern European Displaced Persons in Postwar Germany. (Çevrimiçi), www.nationalww2museum.org/war/articles/last-million-eastern-european-displaced-persons-postwar-germany,
5 Kasım.2023.

anlaşmalar, geri dönüş çabalarında güç kullanımına açıkça değinmemiş olsa da "kurtarılan bu vatandaşların tahliyesini sağlamak için uygulanabilir tüm araçlara" izin vermişti. APRA, Batılı Müttefiklerin izniyle, batı işgal bölgelerindeki yerinden edilmiş kişilerin kamplarına serbestçe erişebilmiş ve sık sık yerel işçi kayıt belgelerini inceleyerek Slav isimleri olanları vatandaşlık statülerine bakmaksızın gözaltına almıştır. Ancak Sovyetlerin iade edilenleri katletmesi ve sürmesi, teslim olmak istemeyen mültecilerin intiharları, ABD'yi harekete geçirmiştir. 21 Aralık 1945'te Amerikan Devlet-Savaş-Donanma-Koordinasyon Komitesi, yerlerinden edilen kişilerin Alman üniformasıyla yakalanmadıkça, 22 Haziran 1941'den sonra Sovyet silahlı kuvvetleri mensubu olup daha sonra terhis edilmedikçe ya da Sovyetler Birliği düşmana gönüllü olarak yardım ettiklerini kanıtlamadıkça zorla geri gönderilmelerini yasaklamıştır. Yeni protokoller, 1946 yazında ABD, İngiliz ve Fransız işgal bölgelerinde geniş çaplı zorunlu geri dönüş operasyonlarını büyük ölçüde sınırlandırmış olsa da, APRA 1947 ortalarına kadar Doğu Avrupalı mültecileri isteklerine bakmaksızın tutuklamaya ve evlerine göndermeye devam etmiştir. [206]

1947 senesine kadar Türkiye Sovyet vatandaşı Türk mültecileri kabul etmediği için Amerikalılar ve İngilizler toplu halde kamp sakinlerini Ruslara teslim etmişler. Mültecilerden Safioğlu, teslim sırasında yaşananlara şu şekilde değinmiştir:

> *"Kendilerinin Ruslara teslim edileceklerini öğrenen Türkler muhtelif yollarla intihara başlamışlar, Amerikalılar ise sırtlarında Alman askerî üniforması bulunan Türkleri kamplara doldurarak oralardan Rus makamlarına teslime koyulmuşlardı. Amerikalılar birdenbire çoğalan intiharlara mâni olmak için Türklerin üstlerinde kesici hiç bir madde bırakmamışlardı. Fakat ölümü Rus'a teslimden çok daha güzel bulan Türkler kafalarını duvarlara çarparak intiharda devam ediyorlardı, Kendilerini öldürmeye imkân ve fırsat bulamayanlar Ruslara teslim ediliyor, bunlardan bir kısmı kaçmaya savaşıyor, lakin çoğu kamyonlara doldurularak götürülüyorlardı. Amerikalılar intiharları önlemek için birçok Türkü münferit hapsetmek gibi çarelere bile başvurmuşlar, fakat Moskofların eline geçmek istemeyen Türkler hapsedildikleri odaların*

[206] A.g.y.

camlarını kırıp o kırık camlarla boyunlarını kesmek suretiyle emellerine erişmişlerdir."[207]

Safioğlu, yaklaşık 3,000 Türk'ün kurtulabildiğini ve Münih'te bazı sivil kamplarda toplandıklarını, kendisinin de Frayman kampında bulunduğunu belirtmiştir. Kamp içinde bir Türk bayrağı çektiklerini ifade eden Safioğlu, Almanya'da eğitim alan Cevat, Nihat ve Sabahattin adlı Türk gençlerinin kendilerini Rusların eline geçmekten kurtardıklarını yazmıştır. Türkistanlı mültecilerden Ğaypen Bayis, kaleme aldığı hatıratında mültecilerin karşılaştığı zorluklar ve Sovyet yetkililerine teslim edilme sürecine dair kişisel gözlemlerini aktarmıştır:

"Savaş esirlerine ilişkin Cenevre konvansiyonu hükmünce savaşan taraflar Kızıl Haç örgütü vasıtasıyla diğer taraf nezdindeki esirlere mektup, yemek ve diğer yardım malzemelerini gönderebilirler. Kızıl Haç örgütü böyle bir taleple Sovyet hükümetine başvurunca Stalin "bizim esirlerimiz yoktur, esir düşenler vatan hainidir" cevabını vermiştir. Almanlar da "kendi hükümeti için bir anlam ifade etmeyenleri biz niye besleyelim" mantığıyla hareket ettikleri için yüzbinlerce esir açlıktan kırılmıştır."[208]

Sovyet vatandaşı mültecilerin zorunlu iadesi kamplarda ciddi itirazlara neden olmuş, bu süreçte intihar vakalarında artış yaşanmıştır. Bu dönemde bir Türk grubu, kaldıkları tahta barakayı ateşe vererek kitlesel intihara başvurmaya çalışmıştır.[209]

Mehmet Sadık Aran, bir makalesinde Ruslara iadelerin durdurulması amacıyla Zonguldak milletvekili Dr. Rebii Barkan aracılığıyla Türkiye Başbakanına başvurduğunu belirtmiştir.[210] 1943 yılında Almanlarla birlikte Rusya'dan batıya iltica edenler, savaşın sonunda Kuzey İtalya'da bulunan 65 bin Sovyet mülteci, Yalta Anlaşması hükümlerine göre Ruslara teslim edilmiştir.[211] Mühlen'e göre iadeler 1945 yazından itibaren başlamıştır. 162. Türk Tümeni'nin askerleri İtalya'nın Modena kentindeki büyük bir kampta toplanmış, ardından Taranto'da Sovyet yetkililerine teslim edilmek üzere tasnif edilmişlerdir. Mühlen, Mende'nin arşivlerine dayanarak

[207] Safioğlu, *a.g.m*, s. 5.
[208] Musa Türkistanlı, *a.g.m*, s. 48.
[209] "İtalyada Ruslara Teslim Edilen Türk ve Müslümanlar", **Son Saat**, Sayı: 302, 21 Mayıs 1947, s. 5.
[210] M. Sadık Aran, "Öldürülen Türk Mültecileri", **Son Havadis**, Sayı: 473, 29 Kasım 1961.
[211] Mahmut Aslanbek**, Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**, Ankara, Çankaya Matbaası, 1952, s. 79.

teslim edilen Kafkasyalıların sayısını toplamda 100 bin olarak bildirmiş, ancak bu sayıyı düşük bulmuştur.[212]

T.C. Hariciye Vekâleti Şifre Müdürlüğü tarafından 4 Ağustos 1945 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne gönderilen şifreli bir telgrafta, Müttefik kuvvetlerce 120 Türk vatandaşının İtalya'ya getirildiği ve çeşitli mülteci kamplarında tutuldukları bilgisine yer verilmiştir.[213]

İade süreci kapsamında, tarihe "Drau Katliamı" olarak geçen olayda, binlerce Sovyetler Birliği vatandaşı Türk ve Müslüman, zorla Sovyet yetkililerine teslim edilmiştir. Savaş sırasında, Alman ordusu, Karaçay-Malkar Türklerinin[214] desteğiyle birlikte Kuzey Kafkasya'ya kadar ilerlemiş ve 21 Ağustos 1942 tarihinde Elbruz Dağı'na Alman bayrağını dikmiştir. Ancak 1942 yılının sonlarında Rusya'ya karşı yenilgiye uğrayarak Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu çekilme sürecinde, Adige-Kabardey, Karaçay-Malkar ve Osetlerden oluşan 15 bin kişilik bir kafile de Almanlarla birlikte bölgeyi terk etmiştir. 1943 yılının ortalarında, 15 bin Kafkasyalı mülteci, Avusturya'nın Drau Irmağı kıyısındaki bir mülteci kampında yaşamıştır. Ancak, 28 Mayıs 1945 tarihinde bu mültecilerin İngilizler tarafından Sovyetlere teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karara karşı çıkan mültecilerin bir kısmı Ruslarla savaşmış, bir kısmı dağlara kaçmış ve bir kısmı ise Drau Irmağı'na atlayarak intihar etmiştir. Sonuç olarak, 7 bin Kafkasyalı hayatını kaybetmiştir. Kuzey Kafkasya liderlerinden Sultan Kılıç Girey Sovyet vatandaşı olmamasına, kurtulma imkânına rağmen halkını terk etmemiş ve Sovyetlere gönüllü olarak teslim olmuştur.[215]

Mültecilerden Kuzey Kafkasyalı Ramazan Traho, Lienz faciası olarak da bilinen bu katliam hakkında önemli bilgiler vermiştir. Traho'nun aktardığına göre, 28

---

[212] Patrik von zur Mühlen, *a.g.e*, s. 231.

[213] **TDA, 541- 44138 - 209267 – 35**, (Hariciye Bakanlığı Şifre Müdürlüğü'nden Hariciye Bakanlığı'na yazılmış 4 Ağustos 1945 tarihli telgraf).

[214] Söz konusu topluluk, Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türkî bir halk olup kendilerini ağırlıklı olarak 'Karaçaylı' ve 'Malkarlı/Balkarlı' adlarıyla tanımlamaktadır. 'Malkar' biçimi Rusça ile yerel resmî kullanımda daha yaygınken, 'Balkar' formu Türkiye'de ve Türkoloji literatüründe daha sık tercih edilmektedir.

[215] Ufuk Takvul, "28 Mayıs 1945 Drau Katliamının 60. Yıldönümü", **Emel'imiz Kırım**, Sayı: 52-53, 2005, s. 22-24.

Mayıs 1945 tarihinde müttefiklerin Almanya'yı işgalinden sonra Lienz (Avusturya) civarında Oberdrauburg'da bulunan 5000 Kuzey Kafkasyalı, Bolşeviklere teslim edilmiştir.[216] Yılmaz Nevruz, geri gönderilen 7 bin kişiden neredeyse bininin Karaçay-Malkar Türkü olduğunu ifade etmiştir: *"Sovyet Rusya'ya iade edilenlerin içinde Karaçay'ın ünlü tıp doktoru, büyük cerrah Prof. Dr. Koçharların Hacı Murat, Subay Toturkulların Dobay, eski mültecilerden Çerkes General Kılıç Girey, Çerkes Albay Beyazıt ve daha başkaları vardı."*[217] Münih İslam Cemiyeti Başkanı İbrahim Gacaoğlu tarafından, Drau katliamının kurbanlarının anısına bir anıt inşa edilmiş ve üzerine Almanca bir yazı yerleştirilmiştir.[218]

Kuzey Kafkasyalı komutan Sultan Kılıç Girey'in mülteci Kafkasyalıların Ruslara verilmesi sırasında vatandaşlarını yalnız bırakmayarak gönüllü olarak[219] Ergeş Şermat Bulakbaşı, 70 binden fazla Türkistanlı askerin Ruslara teslim edildiğini belirtmiş; ayrıca Avrupa'da ise yaklaşık bin civarında vatandaşlarının bulunduğunu ifade etmiştir.[220]

Temmuz 1945'in başı itibarıyla, yaklaşık 1,5 milyon Sovyet vatandaşı müttefik güçler tarafından Sovyetler Birliği'ne iade edilmişti. Bu süreçte karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, "Sovyet vatandaşı" kavramının uluslararası düzeyde açık ve kesin bir biçimde tanımlanmamış olmasıydı. Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan coğrafi ve siyasal değişimler, bu kavramın uygulanabilirliğini daha da karmaşık hâle getirmiştir. Özellikle Curzon Hattı'nın doğusunda yer alan Polonya topraklarının Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilmesi, vatandaşlık statüsüne ilişkin belirsizlikleri derinleştirmiştir. Sovyet makamları, bu bölgelerde yaşayan bireyleri Polonya vatandaşı olarak değil, doğrudan Sovyet vatandaşı olarak değerlendirmiştir. 1945 yazında ise Amerika Birleşik Devletleri ile Birleşik Krallık, 1 Eylül 1939 itibarıyla

[216] Ramazan Traho, "Çılgınlık Kurbanları", **Kafkasya,** Sayı: 13, Ağustos 1952, s. 19-20.
[217] Yılmaz Nevruz, **Kafkasya Davasıyla İlgili Hatıralarım**, İstanbul, Kafkas Vakfı Yayınları, 2023, s. 145.
[218] Anıt üzerindeki yazının Türkçesi şu şekildedir: "28 Mayıs 1945 tarihinde burada, İngiliz İşgal Kuvvetleri tarafından 7000 Kuzey Kafkasyalı (erkekler, kadınlar ve çocuklar) Sovyetler'e teslim edildiler, İslam'a ve Kafkasya'nın Kurtuluşu idealine olan bağlılıklarının kurbanı oldular".
[219] Dr. Vasfi Güser, "Dünya Tarihinde Kanlı Bir Facia (Drau)", **Kafkasya**, Sayı: 7, Haziran-Ağustos 1965, s. 31.
[220] Çağatay Koçar, a.g.e, s. 61.

Sovyetler Birliği sınırları içinde ikamet eden tüm bireylerin "Sovyet vatandaşı" olarak kabul edileceği yönünde bir mutabakata varmışlardır.[221]

İadelerin engellenmesi, teslim edildikten sonra mültecilerin hapsedilmesi veya sürgün edilmesi, özellikle Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere büyük güçlerin harekete geçmesini tetiklemiştir. Bu süreçte, Eleanor Roosevelt'in 15 Aralık 1946 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşma da söz konusu girişimlere önemli bir destek sağlamıştır.[222]

1.4. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Avrupa'da Kurulan Mülteci Kampları

1.4.1. Displaced Persons (Yerinden Edilmiş Kişiler)

II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ve savaşın hemen ardından, Alman esir kamplarında tutulan Sovyetler Birliği vatandaşı savaş esirleri ve lejyon askerlerinin durumu uluslararası düzeyde ciddi bir sorun haline gelmiştir. 1947 yılından itibaren ise söz konusu kişilerin yaşam koşulları, Türkiye ve Mısır gibi bölgesel aktörlerin müdahil olmasıyla birlikte kısmen değişim göstermeye başlamıştır. Avrupa genelinde kamplarda yaşayan Türk ve Müslüman mültecilerin durumu, özellikle Türk kamuoyu ve basını tarafından dikkatle izlenmiş; bu bağlamda kamplardaki yaşam koşullarına dair çeşitli haber ve yorumlara yer verilmiştir.

Savaşın ardından Batılı Müttefikler, Almanya, Avusturya ve İtalya'da "Displaced Persons" (DP) kamplarını hayata geçirmiştir. Naziler tarafından Almanya'ya yabancı işçi ve köle işçi olarak getirilen yaklaşık 400.000 Polonyalı, Mart 1946 itibarıyla yerinden edilmiş kişilerin neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. Bunun yanı sıra, yaklaşık 150.000–200.000 kişi arasında değişen bir grup, eski

[221] "The Last Million: Eastern European Displaced Persons in Postwar Germany, (Çevrimiçi), https://www.nationalww2museum.org/war/articles/last-million-eastern-european-displaced-persons-postwar-germany, 5 Kasım 2023.

[222] Speech to the General Assembly on the International Refugee Organization, (Çevrimiçi), https://www.encyclopedia.com/politics/news-wires-white-papers-and-books/speech-general-assembly-international-refugee-organization, 20 Aralık 2023.

Wehrmacht askerlik yükümlüleri ve gönüllülerden, göçmen işçiler ve köle işçilere; ayrıca Kızıl Ordu'nun ilerleyişinden kaçan sivillere kadar çeşitli topluluklardan meydana gelmekte ve böylece büyük bir Baltık grubunu teşkil etmekteydi. Diğer önemli topluluk, 150.000 etnik Ukraynalıyı kapsamaktaydı. Bu grup, Eylül 1939'a kadar Polonya yönetimi altında yaşamış Batı Ukraynalılar ile II. Dünya Savaşı başladığında Sovyet vatandaşlığına sahip Doğu Ukraynalılardan oluşmaktaydı. 1946 başlarında Yahudi mülteciler, toplam DP nüfusunun yüzde 10'undan daha azını oluşturmaktaydı. 1947–1948 yıllarında zirveye ulaşan dönemde, Almanya'daki Amerikan işgal bölgesinde yaklaşık 250.000 Yahudi mülteci yaşamaktaydı; bunların yaklaşık yüzde 25'i ise Berlin ve Münih'te resmi DP kamplarının dışında bulunmaktaydı.[223]

Uluslararası Mülteci Teşkilatı'nın (International Refugee Organization – IRO) 1947 yılı Eylül ayına kadar olan dönemi kapsayan verilerine göre, İtalya'daki mülteci kamplarında toplam 31.365 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun etnik dağılımı şu şekildeydi: 13.389 Leh, 8.120 Yugoslav, 3.029 Rumen, 1.581 Macar, 934 Çekoslovak, 661 Rus, 617 Arnavut ve 3.030 kişi diğer çeşitli milletlerden oluşmaktaydı.[224]

DP kamplarının durumu, özellikle burada yaşayan Türk kökenli mülteciler bağlamında, Türkiye'deki bazı gazete ve dergilerde ele alınmıştır. Bu kapsamda, *Tasvir, Son Saat, Şark Yolu* ve *Ergenekon* gibi yayın organları konuyu gündeme taşımıştır. Dönemin milliyetçi yayın organlarından biri olan *Ergenekon* gazetesi ise, Nurullah Barıman'ın editörlüğünde, mülteci meselesine ilişkin kapsamlı haberler yayımlamıştır. Barıman, bizzat kaleme aldığı bir makalesinde Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ni 2.500 Türk'ü ölüm tehlikesi altında terk etmekle eleştirmiş; bu kişilerin Sovyetler Birliği'ne iade edilmeleri durumunda ya infaz edileceklerini ya da Sibirya'ya sürgün edileceklerini ifade etmiştir.[225]

---

[223] Gerard Daniel Cohen, **In War's Wake: Europe's Displaced Persons in the Postwar Order**, New York, Oxford University Press, 2012, p. 5-6.
[224] "31365 Kişinin Barındığı İtalya Kamplarında Mültecilerin Feci Durumu", **Son Saat**, Sayı: 490, 28 Kasım 1947.
[225] A. Nurullah Barıman, "Milliyetçi olduğunu iddia eden CHP 2500 Türkün öldürülmesine göz yumuyor", **Ergenekon**, Sayı: 8, 29 Nisan 1947, s. 1-2.

21 Mayıs 1947 tarihli *Son Saat* gazetesi, İtalya'da bulunan Türk ve Müslüman mültecilerin durumuna ilişkin şu bilgileri kamuoyuyla paylaşmıştır:

> *"İtalya'da 2000-2500 kadar Türk ve Müslüman mülteci bulunmaktadır. Belirlenen rakamlara göre, bu grupta 250 Anadolu Türkü, 120 Kosovalı Türk, 80 Boşnak, 75 Makedonya, Yunanistan, Bulgaristan Türkü, 60 Kafkasyalı, Kırımlı, Türkistanlı ve Çarlık döneminde Rusyayı terk ederek Polonya'ya yerleşmiş Asya Türkleri bulunmaktadır. Ayrıca, Amerikan askeri kampında bulunan 155 kadın ve çocuktan oluşan 300 kişilik bir kafile vardır; bu grup özellikle Alman ordusunun peşinden göç eden Kafkasyalılar ve Kırımlıların büyük bir kısmını içermektedir."*[226]

21 Mayıs 1947 tarihli *Son Saat* gazetesinde yayımlanan "İtalya'daki Mülteci Kamplarının İçyüzü" başlıklı haberde, İtalya'da yer alan mülteci kamplarındaki yaşam koşulları, bu kamplarda barınan Türk ve Müslüman mültecilerin durumu ile nüfus dağılımları ele alınmıştır. Haberde, özellikle Müttefik kuvvetler tarafından kurulan kamplar arasında Bruksun, Milano, Froglia, Roma, Santa Maria Turo, Veronna, Cine-Città ve Averso kamplarına dikkat çekilmiştir. *Son Saat* gazetesi, 8 Haziran 1947 tarihli sayısında, aynı başlıklı haberinin devamında, İtalya'daki bir Rus teşkilatının çeşitli usullerle Müttefiklerin elinden aldıkları mültecileri Rusya'ya götürdüklerini belirtmiştir. Özellikle, Rusların İtalya'da kurdukları Modena kampına girenlerin bir daha ölümden yakasını kurtaramadıkları ifade edilmiştir.[227]

1.4.2. Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin Mültecilere Yönelik Faaliyetleri

İkinci Dünya Savaşı sürecinde mülteci haklarının korunmasında Milletler Cemiyeti'nin yetersiz kalması, bu alanda yeni uluslararası yapıların kurulmasını zorunlu kılmıştır. Savaş devam ederken mülteci sorununa kalıcı çözümler bulmak amacıyla, özellikle Amerika Birleşik Devletleri öncülüğünde önemli girişimler gerçekleştirilmiştir. ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt, Kasım 1942'de Dış Yardım ve Rehabilitasyon Operasyonları Ofisi'nin (Office of Foreign Relief and Rehabilitation Operations - OFRRO) kurulması yönünde adım atmıştır. Ardından

[226] "İtalyada Ruslara Teslim Edilen Türk ve Müslümanlar", **Son Saat**, Sayı: 302, 21 Mayıs 1947, s. 1.
[227] **TDV, ZE – 78-2158.**

Mayıs 1943'te Virginia eyaletinde düzenlenen bir toplantıda, 44 devletin katılımıyla uluslararası ekonomik yardım programlarını koordine etmek ve devletlerin kendi vatandaşlarına yardım etmeleri için gerekli araçları sağlamak amacıyla Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - UNRRA) kurulmasına karar verilmiştir. UNRRA, ulusal hükümetler ile yerinden edilmiş kişiler ve mültecilerin yönetim sorumluluğunu üstlenecek organlar faaliyete geçene kadar, fiilen Müttefik Sefer Kuvvetleri Yüksek Karargâhı'na (SHAEF) bağlı olarak görev yapmıştır. Bu girişim, mülteci sorunlarına küresel ölçekte çözüm üretmeyi amaçlayan uluslararası bir yapının kurulmasına yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.[228] Mayıs ve Haziran 1945 tarihleri arasında, SHAEF günlük ortalama 80.000 mülteciyi olmak üzere toplamda yaklaşık 5,25 milyon mülteciyi menşe ülkelerine geri göndermiştir.[229]

UNRRA, 9 Kasım 1943 tarihinde 44 ülkenin mutabakatıyla kurulmuş ve faaliyetleri 1946 yılının ikinci yarısında sona ermiştir. Konsey oturumları arasındaki dönemde acil kararlar alma yetkisi, dokuz hükümetin temsilcilerinden oluşan Merkez Komiteye verilmiştir. Bu komite, kırk sekiz üye devletten oluşan yapının küçük ölçekli ancak temsil gücü yüksek bir örneklemi niteliğindeydi. Üyelerden beşi, yani çoğunluğu, başlıca tedarikçi devletler arasından seçilmiştir: Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Kanada, Avustralya ve Brezilya. İki üye işgal edilmiş ülkeleri temsil etmekteydi: Sovyetler Birliği (her ne kadar merkezi düzeyde yardım talebinde bulunmamış olsa da en ağır yıkıma uğramış iki Sovyet cumhuriyeti yardım isteminde bulunmuştur) ve Fransa. Diğer iki üye ise hem işgal edilmiş hem de yardım almış ülkelerden seçilmiştir: Çin ve Yugoslavya. Merkez Komite, başkanın çağrısı üzerine UNRRA'nın Washington'daki merkezinde toplanmaktaydı. Yürütme sorumluluğu, Genel Direktör unvanını taşıyan bir üst yöneticiye verilmiş olup, ona bağlı idari bir kadro görev yapmaktaydı. Bu görevi üstlenen üç Genel Direktörün tamamı Amerika Birleşik Devletleri vatandaşıdır: New York'un eski valisi Herbert H. Lehman, New York'lu F. H. LaGuardia (görev süresi içinde vefat etmiştir) ve

[228] Peter Gatrell, *"Forced Migration during the Second World War: An Introduction",* **Refugees, Relief, and Resettlement, Gale**, a Cengage Company, 2000, s. 5.
[229] What happened to people displaced by the Second World War? (Çevrimiçi), https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-to-people-displaced-by-the-second-world-war, 10 Mart 2023.

Tümgeneral Lowell W. Rooks.[230] Örgütün merkezi Washington, D.C.'de bulunurken, Avrupa Bölge Ofisi Londra'da kurulmuştur.

UNRRA'nın temel amacı, Birleşmiş Milletler üyesi herhangi bir devletin kontrolü altındaki bölgelerde savaş mağdurlarına gıda, yakıt, giyecek, barınak ve diğer temel ihtiyaçların yanı sıra tıbbi ve sosyal hizmetlerin sağlanması için yardım tedbirlerini planlamak, koordine etmek, yönetmek veya düzenlemek olmuştur. UNRRA, yerinden edilmiş kişilerle ilgili faaliyetlerine 1944 yılının Mayıs ve Haziran aylarında, İngilizlerin işletmekte olduğu kampları devralarak başlamıştır. Aralık 1945 itibarıyla Almanya ve Avusturya'da 252 kamp faaliyette bulunmaktayken, bir yıl sonra bu sayı 951'e yükselmiştir. Haziran 1947'de sahadan çekildiği dönemde ise hâlen 762 kamp faaliyetine devam etmekteydi. Ayrıca, Aralık 1945 sonu itibarıyla UNRRA, toplam 323 toplanma merkezinin yaklaşık 263'ünü denetlemiş; kamp nüfusunun büyük çoğunluğuna (%81,4) ek olarak kamplarda ikamet etmeyen mültecilerin önemli bir kısmının sorumluluğunu da üstlenmiştir. UNRRA'nın raporlarına göre, Temmuz 1945'te yalnızca Almanya'da yaklaşık 2 milyon mülteciye bakım sağlanmıştır.[231] UNRRA Başkanı Fiorello H. La Guardia, 12 Ağustos 1946 tarihinde yaptığı bir açıklamada, kurumun savaş sonrası dönemde muhtaç durumdaki ülkelere sağladığı yardımların toplamının 3,6 milyar dolara ulaştığını belirtmiştir. La Guardia, savaş sırasında istilaya uğramayan ülkelerin, UNRRA aracılığıyla yapılan bu yardımları finanse etmek amacıyla millî gelirlerinin yaklaşık yüzde birini kuruma tahsis ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca, söz konusu harcamaların yaklaşık %75'lik kısmının Amerika Birleşik Devletleri tarafından karşılandığını vurgulamıştır.[232] 1943–1948 yılları arasındaki beş yıllık faaliyet süresi boyunca UNRRA, savaşın yarattığı yıkımı gidermek üzere altyapıların yeniden inşasına destek vermiş, açlıkla mücadele kapsamında gıda ve barınma imkânı sağlamış, mülteci kampları kurarak bu kamplarda görev alacak personeli temin etmiş ve yerinden edilmiş kişilerin ülkelerine geri gönderilmesi (repatriation) sürecini

[230] **The Story of UNRRA**, Washington, 1948, s. 7.
[231] Jessica Reinisch, "Old Wine in New Bottles? UNRRA and the Mid-Century World of Refugees", Matthew Frank and Jessica Reinisch (eds), **Refugees in Europe 1919-1959: A Forty Years' Crisis?,** Broadway, Bloomsbury Academic, 2017, s. 159.
[232] **TDA, 514- 44394 - 212036 – 3**, (Prag Büyükelçiliği'nden, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş 15 Ağustos 1946 tarihli rapor).

yürütmüştür. Ancak özellikle geri gönderme politikası, kuruluş içi önemli bir gerilimi beraberinde getirmiştir. Batı'da kalmak isteyen Sovyet vatandaşlarının ülkelerine iadesinin durdurulması yönünde ABD ve Birleşik Krallık tarafından alınan karar, Sovyetler Birliği ile UNRRA bünyesindeki diğer üye devletler arasında açık bir çatışma zemini oluşturmuştur. Bu siyasi çekişmelere rağmen, UNRRA savaş sonrası Avrupa'da mülteci ve yerinden edilmiş kişi nüfusunun önemli ölçüde azaltılmasında etkili olmuş; kamp nüfusu yaklaşık 1–1,5 milyon kişiye kadar indirilmiştir.[233]

UNRRA'nın Sağlık Dairesi 1 Ocak 1947 tarihinde faaliyetlerini sonlandırmış; Mülteciler Dairesi ise altı ay sonra kapatılmıştır. Avrupa'daki misyonlar Haziran 1947'de çalışmalarını sona erdirirken, Uzak Doğu'daki misyonlar aynı yılın sonunda görevlerini tamamlamıştır.[234]

1.4.3. Uluslararası Mülteci Örgütünün Mültecilere Yönelik Faaliyetleri

Almanların teslimiyetinin hemen ardından Avrupa kara yolları, evlerine dönmekte olan mülteci kitleleriyle dolup taşmıştır. Tren, kamyon ve yaya yoluyla yaklaşık 4.500.000 mülteci, ordular ve UNRRA'nın desteğiyle, kurtarılmaların ardından ilk üç ay içinde ülkelerine geri dönmüştür. Aralık 1945 itibarıyla geri döndürülen kişi sayısı 5.500.000'e ulaşmış, ancak dönüş hızı yavaşlamaya başlamıştır. Bazı mültecilerin, ülkelerindeki savaş kaynaklı siyasi ve sosyal değişiklikler nedeniyle anavatanlarına dönme isteği giderek azalmıştır. 1946 sonunda yaklaşık 7.000.000 kişi geri döndürülmüş olmasına rağmen, dünya genelinde yaklaşık 1.600.000 mülteci bulunmaktaydı ve bu kişilerin uluslararası düzeyde çeşitli yardımlara ihtiyaç duyduğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda, Aralık 1946'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, söz konusu sorunun tüm boyutlarıyla ele alınması

[233] Carl J. Bon Tempo, "The United States and the Forty Years Crisis", **Refugees in Europe 1919-1959: A Forty Years' Crisis?,** Broadway, Bloomsbury Academic, 2017, s. 184.
[234] **The Story of UNRRA**, Washington, 1948, s. 45.

ve o dönemde sorumluluk taşıyan diğer kuruluşların yerine geçilmesi amacıyla Uluslararası Mülteci Örgütü'nü (IRO) kurma kararı almıştır.[235]

Birleşmiş Milletler'in geçici kuruluşlarından biri olan IRO, Nisan 1946'da kurulmuş ve UNRRA'nın işlevlerini devralmıştır. IRO, aralarında Amerika Birleşik Devletleri'nin de bulunduğu 25 ülkenin katılımıyla kurulmuş olup, kuruluşun bütçesine en büyük katkıyı ABD sağlamıştır. Amerikan hükümeti, IRO bütçesine 237 milyon dolardan fazla kaynak aktararak, toplam harcamaların yaklaşık yarısını finanse etmiştir. Bu mali katkının yanı sıra, ABD örgütün yönetim mekanizmalarında da kilit roller üstlenmiştir. Tıpkı selefi olan UNRRA gibi, IRO da mülteci kamplarının idaresini üstlenmiş ve yerinden edilmiş kişilerin farklı ülkelere yerleştirilmesi sürecini koordine etmiştir. Ancak IRO'nun faaliyetleri, yalnızca insani yardım ve nakil organizasyonlarıyla sınırlı kalmamış; sosyal refah programları — özellikle mesleki eğitim gibi uygulamalar— aracılığıyla mültecilerin topluma yeniden kazandırılmasına yönelik daha sistematik bir yaklaşım benimsemiştir. Ayrıca, ABD merkezli çok sayıda sivil toplum kuruluşu da bu süreçte IRO ile iş birliği içinde çalışarak, yerinden edilmiş kişilerin barınma, sağlık, eğitim ve yerleştirme ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sunmuştur. UNRRA'dan farklı olarak IRO, yalnızca yerinden edilmiş kişilerin bakım ve iadelerinden değil, aynı zamanda onların talep etmeleri hâlinde üçüncü bir ülkeye göçlerinin organize edilmesinden de sorumluydu. Nitekim Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Şubat 1946'da, "kendi ülkelerine dönmeye kesin ve tam bir özgürlük içinde geçerli itirazlarını ifade eden hiçbir mülteci veya yerinden edilmiş kişinin, menşe ülkesine dönmeye zorlanamayacağı" yönünde bir karar almıştı.[236]

1948 yılı Haziran ayı sonunda, 561.709 kişi IRO tarafından kamplarda barındırılmakta; ayrıca 36.736 kişi de mali açıdan IRO'nun sorumluluğu altında bulunmaktaydı. Almanya, Avusturya, İtalya ile Orta ve Uzak Doğu'daki bu kamplar,

[235] **The Facts About Refuguees**, Geneva, Palaıs Des Nations, International Refugee Organization, 1948, s. 6.
[236] **Beyond Europe Findings on the International Refugee Organization (IRO) in Africa and Asia**, 1947–1951, Ed: Christian Höschler, Akim Jah, Bad Arolsen, 2021, s. 10. (Çevrimiçi), https://arolsen-archives.org/content/uploads/hoeschler-jah-beyond-europe.pdf, 15 Ekim 2023.

küçük özel konut gruplarından devasa eski Alman askeri karargâhlarına kadar farklı büyüklüklerdeydi. Kampların nüfusları 100'ün altında kişiden 10.000'in üzerinde kişiye kadar değişiklik göstermekteydi. İşletme maliyetleri ise, yerel gıda tedarikinin durumu ve diğer bölgelerden yapılan gıda sevkiyatlarının maliyetine bağlı olarak, kişi başına günlük 20 ila 35 sent arasında değişmekteydi. Kamp ve toplama merkezlerinde ortak bir özellik bulunmaktaydı: aşırı kalabalık. Beş, altı veya yedi kişilik aileler, ya tek bir küçük odada ya da büyük bir odanın perdelerle bölünmüş bir kısmında yaşamaya zorlanıyordu.[237]

IRO, faaliyetleri süresince bir milyondan fazla mültecinin yerleştirilmesini sağlamış; ancak 1952 yılında feshedilmiştir. Bu tarihten sonra, uluslararası mülteci yardım ve koruma çalışmalarının sorumluluğu Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (United Nations High Commissioner for Refugees - UNHCR) geçmiştir.[238]

IRO'nun Türkiye'deki faaliyetleri Temmuz 1947'de başlamış ve Mart 1951'de sona ermiştir. Bu dönemde, 25 Haziran 1948 tarihinde Cenevre'de Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile IRO Hazırlık Komisyonu arasında, yerinden edilmiş kişilerin Türkiye'ye göçüyle ilgili bir anlaşma imzalanmıştır. IRO'nun Türkiye'de yürüttüğü çalışmaların idari denetimi ise Kahire merkezli IRO Misyonu tarafından gerçekleştirilmiştir. IRO faaliyetlerinden önce, 1946 yılından itibaren Türkiye'de önemli bir aktör olan Uluslararası Kurtarma Komitesi (International Rescue Committee – IRC), Ekim 1946'dan itibaren Floyd Black'in başkanlığında mültecilerin temel insani ihtiyaçlarının karşılanması ve yeniden yerleşim süreçlerinin desteklenmesi alanında çalışmalar yürütmüştür. II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de IRO koruması altındaki mülteci sayısının sınırlı kalmasının temel nedenlerinden biri, Balkanlar'dan gelen mültecilerin büyük bir kısmının Türk kökenli olmasıydı. Bu etnik kimlik, ilgili bireylerin UNRRA veya IRO koruması kapsamına alınmasını engellemiş ve dolayısıyla resmi mülteci sayısının düşük kalmasına yol açmıştır. Ayrıca, Türk hükümetinin belirli bir geçici süre (örneğin bir yıl) sonrasında

[237] **The Facts About Refuguees...,** s. 8.
[238] What happened to people displaced by the Second World War? (Çevrimiçi), https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-to-people-displaced-by-the-second-world-war, 10 Mart 2023.

mültecilere Türk vatandaşlığı verme uygulaması, bu kişilerin IRO'nun koruma statüsünden çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye'de IRO koruması altındaki mülteci sayısının azlığı, öncelikle söz konusu vatandaşlık verme politikasıyla ilişkilendirilebilir.[239]

Savaş sonrası dönemde mülteci statüsünün kimlere tanınacağı konusundaki belirsizlikler, Birleşmiş Milletler' in 1951 yılında uluslararası düzeyde mültecilerle ilgili kapsamlı bir düzenleme yapmak üzere bir kongre düzenlemesine yol açmıştır. Bu süreçte BM, mültecilerin haklarını uluslararası normlar çerçevesinde kodlayan kapsamlı bir mülteci tanımı geliştirmiş ve mülteci yardımıyla ilgilenen önceki uluslararası kurumları birleştirmiştir. 1951 tarihli Mültecilerin Statüsüne İlişkin Sözleşme (Refugee Convention) öncesinde var olan dar kapsamlı ve belirli gruplara yönelik tanımların aksine, bu sözleşme mülteci tanımını zulme uğrayabilecek çok çeşitli bireyleri kapsayacak şekilde genişletmiştir. Sözleşmenin 1. maddesinde mülteci, şu şekilde tanımlanmıştır: "Irkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri nedeniyle zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkeye dönemeyen veya dönmek istemeyen kişi."[240]

Bu tanım, bireylerin ırk, din, tabiiyet, toplumsal grup üyeliği veya siyasi görüşler sebebiyle zulme maruz kalma veya bu korkusunu taşımalarını esas almakta ve sözleşme kapsamında mültecilere tanınan hakların temelini oluşturmaktadır. Daha sonra, Birleşmiş Milletler tarafından 1967 yılında kabul edilen Protokol, mülteci tanımını genişleterek 1951 Sözleşmesi'nde belirtilen tarihsel ve coğrafi sınırlamaları ortadan kaldırmıştır. Böylece, mülteci statüsü sadece 1951 Sözleşmesi'nin başlangıçta belirlediği olaylara değil, zaman içinde ortaya çıkan yeni durumlara da uygulanabilir hâle gelmiştir. 1967 Protokolü, mülteci statüsüne ilişkin uluslararası

[239] Karolina Wanda Olszowska, "The Protection Provided by International Refugee Organizations in Turkey in the Immediate Post-War Period", **Prace Historyczne**, Issue No: 3, 146/2019, p. 609-610.
[240] The Refugee Conventıon, 1951, (Çevrimiçi) www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/4ca34be29.pdf, 4 Kasım 2023.

standartları güncellemiş ve günümüzde hâlen geçerli olan temel bir belge olma özelliğini korumaktadır.[241]

1.4.4. Mülteci Kamplarındaki Türkler

Müttefikler, mültecileri iki ana kamp türüne ayırmışlardır:[242]

Askeri İdareye Bağlı Esir Kampları: Bu kamplarda Alman askerleri, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşan Ukraynalılar, Vlasov[243] ordusu mensupları, Beyaz Ruslar ve Polonyalılar barınmaktaydı. 1947 yılı itibarıyla bu kamplardaki kişi sayısı yaklaşık 35.000 civarındaydı. Ayrıca, bu kamplarda Anadolu ve Balkan kökenli Türkler ile Müslüman kadın ve çocukların sayısının oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir.

UNRRA İdaresindeki Sivil Mülteci Kampları: Bu kamplarda farklı milletlerden mülteciler barınmaktaydı. UNRRA'nın lağvedilmesinin ardından, bu kamplardaki mültecilerle ilgilenmek üzere Hükümetlerarası Komite (Inter-Governmental Committee - IGC) görevlendirilmiştir. 1947 yılında bu kamplarda yaklaşık 12.000 kişi yaşamaktaydı.

Özellikle Aversa Kampı, Napoli yakınlarında kurulmuş olup, Türk mültecilerin yoğun olarak yaşadığı bir merkez olmuştur. Rusya'dan kaçan Türkler, 1945 yılından itibaren bu kampta yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aynı yıl Roma Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen şifreli bir telgrafta, Aversa'daki mültecilerin durumunun tespiti için bir Türk memurun görevlendirilmesi

[241] "The Last Million: Eastern European Displaced Persons in Postwar Germany, (Çevrimiçi), https://www.nationalww2museum.org/war/articles/last-million-eastern-european-displaced-persons-postwar-germany, 5 Kasım 2023.
[242] "İtalyada Ruslara Teslim Edilen Türk ve Müslümanlar*",* **Son Saat**, Sayı: 303, 22 Mayıs 1947, s. 5.
[243] Vlasov Ordusu (Rus Kurtuluş Ordusu), adını eski Sovyet generali Andrey Andreyeviç Vlasov'dan almaktadır. Vlasov, başlangıçta Kızıl Ordu'da görev yapmış, ancak 1942 yılında Almanlar tarafından esir alınmıştır. Esir düşmesinin ardından, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmak üzere Almanlar tarafından kurulan bu ordunun başına geçmiştir.

talebi yer almıştır.[244] *Son Saat* gazetesinde yayımlanan haberde, kamptaki zor yaşam koşullarına ilişkin çeşitli tespitlere yer verilmiştir:

> *"Vapur kamaralarında veya tren kompartmanlarında olduğu gibi iki veya üç katlı tahta ranzalarda yatan bu zavallılara bir sene müddetle, fasılasız olarak her gün ve her öğün verilen yemek bir makarna-bezelye halitasıdır. Bu yemeğin ne yağı vardır ne de tuzu. Ekmekler ise, buğday unu şöyle dursun, arpa, yulaf ve hatta samandan bile yapılmayıp, gıda verici hiçbir hassası olmayan, kimyevi maddelerden imal edilen, sert ve lezzetsiz bir beyaz maddeden ibarettir. Çamur bu kamp sakinlerinin en çok haşır-neşir oldukları bir nesnedir. Kamptaki barakaların ekserisi o yerlerin ahır olarak kullandıkları çatılardır. Bunların zemini ise çamurdur... Allahın her günü bir-iki kişi tifüse kurban gitmektedir... Kadın erkek bir arada oturmakta, bir arada yatmakta, en tabii ihtiyaçlarını bile bir arada görmektedirler".*[245]

Cine-Città Kampı, diğer kamplara kıyasla daha iyi koşullara sahip olup, ağırlıklı olarak Yahudi nüfusa ev sahipliği yapmaktaydı. Kampta bulunan bir görgü tanığının ifadesine göre, bu kamp yemek ve içme ihtiyaçları açısından daha hijyenik ve çeşitli imkânlar sunmaktaydı. Ayrıca banyo, elektrik, radyo ve sinema gibi çeşitli eğlence ve rahatlama olanakları da sağlanmaktaydı.

Son Saat gazetesinin raporuna göre, İtalya'daki mülteci kamplarının koşulları son derece olumsuzdu. Özellikle askeri kamplar, örneğin Piza'dakiler, bataklıklarla çevrili ormanlık alanlarda, çadırlar altında barınmak zorunda kalan mülteciler için zorlu yaşam alanları teşkil etmekteydi. Sivil mülteci kampları da benzer şekilde yetersiz koşullara sahipti. İtalya'nın en soğuk bölgelerinde kurulan kamplarda, kış aylarında odun eksikliği nedeniyle yaşam şartları ağırlaşırken, yaz aylarında aşırı sıcaklar mültecilerin hayatını daha da güçleştirmekteydi. Örneğin, bir kampta, bir topçu kışlasının binasına sığamayan mülteciler, kışlanın ahırlarında kalmak zorunda bırakılmıştı. Bununla birlikte, 150 Arnavut mülteci daha iyi koşullara sahip bir binaya yerleştirilmişti. Ancak genel olarak, kamplardaki mültecilerin giyim ve barınma şartları oldukça kötüydü. Savaş sonrası dönemde kamplarda bulunan mültecilerin büyük çoğunluğu, ülkelerini işgal eden komünist güçlerden kaçmış kişilerden oluşmaktaydı. Arnavutlar Enver Hoca rejiminden; Boşnaklar ve

[244] **TDA, 541- 44138 - 209267 – 4**, (Roma Büyükelçiliği'nden, Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş 23 Kasım 1945 tarihli şifreli telgraf).
[245] "İtalya'daki Mülteci Kamplarının İçyüzü", **Son Saat**, Sayı: 319, 7 Haziran 1947, s. 6.

Kosovalılar Tito rejiminden; Makedonyalılar ve Bulgarlar Dimitrof yönetiminden; Polonya Türkleri, Kırımlılar ve Kafkasyalılar ise Kızıl Ordu'nun baskısından kaçarak mülteci durumuna düşmüşlerdi. İtalya'daki yerel komünist ve sosyalist gruplar da Sovyetler Birliği'ne iyi görünmek amacıyla bu zorunlu iade politikasına destek vermekteydi. Dünya genelinde savaş sonrası mülteci kabul koşulları oldukça sınırlıydı. 1947 yılında İtalya'daki kamplardan yalnızca yaklaşık 1.000 kişi Güney Amerika'ya göç edebilmişti. Bu nedenle, İtalya hükümeti mülteci ve savaş esirlerini, kendi vatandaşlıklarına sahip oldukları ülkelerine iade etme politikasını benimsemişti.

Son Saat gazetesinin Roma'dan gönderdiği bir haberde, kamplardaki en ağır koşullarda bulunanların Sovyet vatandaşı Müslüman mülteciler olduğu ifade edilmiştir.[246] Roma'dan *Tasvir* gazetesine gönderilen mektuba göre, İtalya'daki 19 mülteci kampının 14'ü Milletler Cemiyeti'nin kuruluşlarından olan IRO yönetiminde, geri kalan beşi ise doğrudan İtalya hükümeti denetimindedir. IRO kamplarında, 48 farklı milletten yaklaşık 30.000 kişi barınmaktadır. Napoli yakınlarındaki Bagnoli kampında ise Türk, Arnavut ve Azerbaycanlı olmak üzere toplam 364 mülteci yaşamaktadır. Söz konusu kampın müdürlüğünü İngiliz bir miralay yürütmektedir. Gazete, hem Sovyetler Birliği hem de Almanya tarafından IRO kamplarına yönelik asılsız iddiaların dile getirildiğini belirtirken, İtalyan hükümetine bağlı kamplarda daha sıkı disiplin ve kontrol mekanizmalarının uygulandığını ifade etmiştir. Ayrıca, gıda temini açısından kamplarda günlük ortalama 1.500 kalori değerinde besin sağlandığı vurgulanmıştır. Mektupta, Roma'ya yaklaşık iki saat mesafede bulunan Frascheti kampında 63 Müslüman Türk, Boşnak ve Arnavut mültecinin bulunduğu, bunlardan 60'ının Napoli'ye sevk edildiği; kalan üç kişinin ise yabancı kadınlarla evli olmaları nedeniyle kampı terk etmedikleri kaydedilmiştir. Kampın toplam nüfusunun ise 900 mağdur insandan oluştuğu bildirilmiştir.[247]

[246] "İmha Edilen Türkler", **Son Saat**, Sayı: 297, 16 Mayıs 1947, s. 1.
[247] S.N. Tansu, "İkinci Cihan Savaşı'nın Yarattığı Bir Mesele: Mülteciler Davası", **Tasvir**, Sayı: 997, 9 Mayıs 1948, s. 3-4.

Türkiye'nin 1947-1948 yıllarına kadar İtalya'daki mülteci kamplarında bulunan kişileri ülkeye getirememesinin iki temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'nın kazananları arasında yer almasıdır; ikincisi ise Türkiye'nin Sovyet tehdidine karşı güvenliğini sağlama gerekliliği ve mültecilerle birlikte potansiyel komünist ajanların ülkeye girişini engelleme çabasıdır. Bu bağlamda, *Son Saat* gazetesinde yayımlanan bir makalede Türkiye hükümeti ve özellikle Napoli Konsolosu Şakir Bey sert bir şekilde eleştirilmiştir:

> *"Hükumetimiz neden lakayt kalıyor? Senelerden beri devam eden yersiz bir mantıkın neticesidir. Tek saik "Rusya ne der?" sualidir. Bu yüzden senelerdir Rusyaya hoş görünmek için herşey yapılmış, neticede de Rusya resmen hem Şark vilayetlerimizi, hem boğazları istemek kadar cüret gösterebilmiştir... İkinci tereddüd "bunların arasında fena unsurlar varsa" endişesidir. Olabilir. Çeşit-çeşit insan içinde iyi de vardır, kötü de. Fakat "ya kötüler varsa" diyerek bir çok iyi insanı ölüme terketmek ne insani, ne mantıkidir. Derhal bunların hepsini memlekete getirtmek, bir kampa yerleştirmek, bir komisyon kurmak, teker teker hepsini elden geçirerek iyilerini almak, kötü olduklarına kanaat getirilenleri de geldikleri yere iade eylemek kabildir... Bugün İtalya'da Türkün yardımını bekliyen insanlar Türkiye'yi daima ana vatan, ana yurt telakki etmiş kimselerdir. Bizi bunlara yardıma mecburen sevkeden sebepler meydandadır. Aynı millete mensubuz, ekserisi ile ayni kanı taşıyoruz, dinimiz birdir, lisanımız aynıdır."*[248]

Son Saat gazetesi yazarı Bahadır Dülger, köşe yazısında, İtalya'daki kamplardan çıkarılan 118 Türk mültecinin durumunu eleştirmiş ve bu süreçte elçilik ile konsoloslukların tutumunu sorgulamıştır: *"İtalya'daki sefirimiz ve konsoloslarımız, 118 Türkü himaye etmekten aciz midirler? Yoksa bu feryat, oradaki mümessillerimizin bir ihmali neticesi midir?"*[249]

Makalenin devamında, hükümetin kısa süre içerisinde atabileceği somut bir adım önerilmektedir:

> *"Hükumetin İtalya'daki müttefik kumandanlığına bir tek telgraf çekmesi, "mülteci Türklerin akıbeti ile meşgul oluyoruz, mecburi iadeleri durdurunuz" demesi kafidir. Bu arada derhal gönderilecek bir heyet hem kampları gezer, hem İngiliz ve Amerikalılara bu insanların sahipsiz olmadıklarını gösterir, hem*

[248] "İtalyada Ruslara Teslim Edilen Türk ve Müslümanlar*",* **Son Saat**, Sayı: 303, 22 Mayıs 1947, s. 5.
[249] Bahadır Dülger, "İtalya'dan Yükselen Feryat"**, Son Saat,** Sayı: 431, 30 Eylül 1947, s. 1.

de bunları, bilahere ne yapacağımızı karar vermek üzere, Türkiye'de bir kampa toplar, ölümden kurtarırız."

Ergenekon gazetesi yazarı İsmet Rasim Tümtürk, yazısında kamplarda bulunan Türk mültecilerin yaşam koşulları ve genel durumları üzerine kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır:

> *"Memleketimizin her yerinde bizden olmayanlar kum gibi kaynarken, ve çeşitli yabancılar boyuna yeniden de girerken, bu bir-iki bin Türkün gelmesine şimdiye kadar müsaade edilmedi; hala niçin gelemiyorlar: acaba bu iş daha ne kadar müddet sürüncemede bırakılacak?... Unutmayalım ki, dışarıdaki kandaşlarımız, sırf Türk oldukları için ızdırap çektirilen kandaşlarımız, aylardan beri yalnızlık, yokluk ve hürriyetsizliğin bunaltıcı ızdırabı içinde, gözlerini Tanrıdan sonra tek ümit kaynakları olan buraya dikmiş bir türlü onlara uzanamayan yardım elimizi beklemektedirler".*[250]

Dönemin yazarlarından Eugene Lyosa'ya göre, kamplarda bulunan veya saklanan mültecilerin sayısı yardım kuruluşları tarafından yaklaşık 1.200.000 olarak tahmin edilmektedir. Bu grubun en az yarım milyonu, Sovyetler Birliği topraklarından iltica edenlerden oluşmaktadır. Ayrıca, yaklaşık 250.000 kişi, Sovyetler tarafından ilhak edilen üç Baltık Cumhuriyeti'nden kaçan mültecilerden meydana gelmektedir. Bahsi geçen 1.200.000'lik nüfus, Sovyet rejimine karşı en etkili, ilkeli ve dirençli muhalefeti temsil etmektedir. İntiharı bile göze alan bu topluluk, eski memleketlerine dönme çabalarında karşılaştıkları her türlü zorluğa karşı büyük bir dayanıklılık göstermektedir. Komünist rejimlerin baskısı altında yaşayan bu bireyler, Kızıl diktatörlüklerin tebaası olmaktansa hayatlarını feda etmeyi tercih etmektedirler.[251] Azerbaycanlı mülteci Nurullah Muganlı, kaleme aldığı makalesinde, Ruslara esir düşmemek amacıyla Veschnau kampında önce kardeşini, ardından kendisini bıçaklayarak yaşamına son veren Ali oğlu Nadir'in hikâyesini anlatmıştır.[252]

---

[250] İsmet Rasim Tümtürk, "Kamplarda İnleyen Türklerin Hali Ne Olacak?", **Ergenekon**, Sayı: 10-3, 26 Kasım 1947, s. 1-2.
[251] Eugene Lyos, "Avrupa Kamplarındaki Mültecileri Öz Vatanlarına Dönmekten Alıkoyan Sebeb Nedir?", Çeviren: M. Zeki Sofuoğlu, **Kızılelma**, Sayı: 15, 2 Nisan 1948, s. 5.
[252] Nurullah Muganlı, "Avrupa Kamplarında Bulunan Azeri Türklerinin Feci İntiharları", **Türk İzi**, Sayı: 1-2, 1954, s. 13.

1.4.5. Mülteci Kamplarından Türkiye'ye Gönderilen Mektuplar

Gazeteci Ziyad Ebüzziya'nın arşivinde, kamplarda bulunan Türk ve Kafkasyalı mültecilerin yazdığı mektuplar yer almaktadır. 15 Mayıs 1947 tarihinde, Roma'dan *Ergenekon* gazetesi aracılığıyla Türk münevverlerine ulaşan bir mektupta, 2.400 mülteci Türk, İtalya'daki yaşanan felakete Türk yazarların sessiz kalmasını sert bir dille eleştirmiştir. Mektup, yoğun bir sitem ve eleştiri tonu içermektedir.

> *"Onurlu Türk tarihinin gururları sizler, biz Türklere Şinasi, N. Kemal, Gökalp, M. Yurdakul olacağınız evezine beş senelik İkinci Dünya savaşında milyondan fazla kurban veren, 2000 senelik yurt ve ilinden Sibirya enginliklerine sürülen biz kardeşlerinize Bayronun Rumlara yazdığı kasidelerin birisini bile yazmayarak gözlerinizi kapayıp, kulaklarınızı tıkadınız. Değil ki, bizi az tanıyan gencler, hatta bizi bir zamanlar eser ve ideyalarının özü sanan Halide Edip, Orhan Seyfi, Yakup Kadri, Hüseyin Cahit Yalçın gibi adlı sanlılar bile susarak eski yazdıklarına veda ettiler. Yazdıklarımız mektup ve sayğılara dahi cevap vermeyerek Türk sesimizi, Türk gözyaşlarımızı yabancı inilt*isinden *gayri bir şey sanmadılar. Milyon kurbanların kalığı 10 binlerle saf öztürkleri tanımak istemeyen, ulusunu politik olayların oyuncağı etmeği vicdanına sığdıran siz münevverlerin bir zaman hep bizim sesimiz işitilmez olurken kışkıracağınızı, belki gözyaşı akıtacağınızı dahi sanırız. Fakat fırsatı kaçırdığınız için gelecekteki gönül feryadınıza şimdiki halımızla acıyor ve hayıf diyoruz.*
>
> *Harp 2 seneden beri bitmişken, Ebüzziya Beyin şahsi kadirşinas yardımından ve dün hapisten kurtulmuş Atsız'la Barıman'ın bir kaç yazısından gayri, Habeş, Ermeni, Yahudi ve dünyanın en geri kültür milletlerinden bile hissiz kalan milletimizin önderleri siz münevverlerimizin bugünkü durumuna kalben acıyoruz... 8 Mayısta 130 nefer günahsız bir Türk kafilesi, NKVD'ye*[253] *verildi, 2400 kadın, çocuk ve ihtiyarlar da kendi ölüm növbesini beklemektedirler..."*[254]

Roma'dan M. Türkekul[255] imzasıyla gönderilen telgrafta, bahsi geçen 2.400 Türk adına şu ifadeler yer almaktadır: *"... 8 Mayısta 130 kişilik bir Türk kafilesi*

[253] SSCB İçişleri Halk Komiserliği.
[254] **TDV, ZE-77-2123.**
[255] Mustafa Hakkı Türkekul, Azerbaycan'ın Şuşa şehrinde doğmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşmüş ve savaşın ardından bir süre mülteci kamplarında yaşamıştır. Daha sonra Mısır Prensi İbrahim'in girişimleriyle Kahire'ye götürülen mülteciler arasında yer almıştır. 1950 yılında Türkiye'ye gelen Türkekul, 1952 yılında Azerbaycan Kültür Derneği'nde "Azerbaycan Musikisi"

NKVD'ye verildi. 2400 kadın, çocuk ve ihtiyarlar da ölüm sırasını beklemektedirler".[256] *Son Saat* gazetesi, 2400 Türk'ün durumuyla ilgili bir yazıya ilk sayfasında yer vermiştir.[257]

Mehmet Süleyman adlı mülteci, Roma'dan kamp sakinleri adına kaleme aldığı 13 Mayıs 1947 tarihli mektubunda, 8 Mayıs'ta toplam 76 kişinin (68 Müslüman, 8 Hristiyan) Sovyet yetkililerine teslim edildiğini belirtmiştir.[258] *Son Saat* gazetesinde yer alan habere göre, iade süreci sırasında mülteciler ile İngiliz nöbetçiler arasında şiddetli bir arbede yaşanmış ve çatışma her iki taraftan can kayıplarına yol açmıştır. Olaylar sırasında, Rusya'yı hiç görmemiş olan 25 yaşındaki Mustafa Hikmet isimli bir Türk de bu kargaşa esnasında yaşamını yitirmiştir.[259] Ayrıca, Pisa'dan Ziyad Ebüzziya'ya iletilen bir telgrafta ise 150 kişinin Ruslara teslim edildiği ifade edilmektedir.[260] Nadir, Selim, Hasan ve Salih adlı mültecilerin 12 Mayıs 1947 tarihli telgrafında, Romanya'dan gönderilen bir bildirime atıfta bulunularak, İtalya'daki sahipsiz Türklerin bir grup halinde Sovyet yetkililerine teslim edildiği belirtilmiştir.[261]

Cumhuriyet, Tasvir, Son Saat, Şark Yolu ve Ergenekon gibi gazetelerde, kamplarda yaşayan Türk mültecilerin gönderdikleri mektuplara ilişkin çeşitli bilgiler yayımlanmıştır. Özellikle Tasvir gazetesi yazarı Ziyad Ebüzziya'nın Roma'ya giderek mültecilerin zor koşullarını kamuoyuna aktarması, kamuoyunda mültecilere yönelik destek hareketlerinin başlamasına öncülük etmiştir. Şark Yolu gazetesine Kars'tan gönderilen bir mektupta ise şu ifadeler yer almaktadır:

> *"... Sizden, bu sesimi Peker hükümetine duyurmanızı istiyorum. Eğer hükümetimiz, bu 2500 ve diğer benzer Türklere siyasi sebeplerden değil de, mesela iskan ve iaşe bakımından zorluğu düşünerek el uzatmıyorsa, bu düşüncesinde yanılıyor. İki bin beş yüz değil, iki yüz elli bin dahi olsalar, o ki*

---

başlıklı bir konferans vermiştir. 1962'de Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Türkekul, 1974 yılında burada vefat etmiştir. Ayrıca 1963 yılında İstanbul'da "Azerbaycan Türk Şairi Hüseyin Cavid" adlı eserini yayımlamıştır. – **Odlar Yurdu**, Sayı: 5, Bakü, Mart 1991.

[256] "İtalyada İmha Edilen Türklerden", **Şark Yolu**, Sayı: 22, 19 Mayıs 1947, s. 4.

[257] "Mazlum Türkler", **Son Saat**, Sayı: 298, 17 Mayıs 1947, s. 1.

[258] **TDV, ZE – 77-2134.**

[259] **Son Saat**, 24 Haziran 1947; TDV, ZE – 78-2158.

[260] **TDV, ZE – 77-2124.**

[261] "Kızıllara Teslim Edilen Türkler", **Son Saat**, Sayı: 295, 14 Mayıs 1947, s. 4.

zalim Moskof elinden kaçmışlar ve o ki kalbimizde "Turan" denilen kutsi bir ateş yanmaktadır, bu kardeşlerimizi kapışırcasına paylaşmaya her Türk yuvası hazırdır. Kendisini ancak geçindirebilen bir Türk sıfatıyla söylüyorum; hükümetimiz bu kardeşlerimizi getirsin, birisine hatta ikisine bakmaya hazırım. Lokmamı onlarla paylaşır, çamaşırımı, elbisemi, ayakkabımı onlarla giyer, yatağımda da sarmaş-dolaş olur yatarız."[262]

Gazetede yayımlanan haberde, Karslı gençlerin Başbakan'a ilettikleri mektup, Türkiye'deki hükümetin İtalya'daki mülteci Türklerle ilgili politikalarını eleştirmekte ve mültecilere destek çağrısında bulunmaktadır. Mektupta, Türk milletinin tarihî bağları ve insani değerleri ön plana çıkarılarak, mültecilere yardım elinin uzatılması talep edilmiş ve bu yönde atılacak adımların önemi vurgulanmıştır:

"İtalyan esir kamplarında türlü işkenceler altında inleyen 2000'e yakın ırkdaşımızın bulunduğunu gazetelerden öğrendik. Meydana getirdiğimiz altı oktan ikincisi milliyetçilikdir. Buna nazaran milletimizi teşkil eden insanların her yerde, her türlü hak ve hukukunu korumak vazifemizdir... Bu okun kiymetini düşünerek sizden İtalyan esir kamplarında bulunan ve ölüme gönderilecek olan ırkdaşlarımıza el uzatmanızı, onları Anadolu'nun vefakar göğsüne basmanızı ister ve yurdumuza getirildikten sonra bu ırktaşlarımıza her türlü yardımı seve seve yapacağımızı bildirir, hürmetle ellerinizden öperiz".[263]

Mektup, Karslı öğrenci ve öğretmenler tarafından imzalanmıştır.

İtalya'daki Reggio Emilia mülteci kampından gazeteci Nurullah Barıman'a gönderilen mektup, kamplardaki ağır yaşam koşullarını daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır:

"Dün Piza şehrindeki kamptan kaçmış bir arkadaşımız oradaki Türklerin seksen tanesinin zorla ellerini ayaklarını bağlayıp Rusya'ya teslim için nasıl müşkil bir vaziyette tayyareye yükleyip alıp gittiklerini söyledi... Kardeşler, bizler de sizin gibi Türk evlatları, Türk torunlarıyız... Bizlere acıyınız. Bizlere yardım ellerinizi uzatınız."[264]

---

[262] "Kahraman Karslıların Ölüm Kamplarında İnleyen Yüzlerce Türkün Akıbeti Hakkında Gösterdikleri Candan Hassasiyet…", **Şark Yolu**, Sayı: 21, 14 Mayıs 1947, s. 1-2.
[263] "Kars Gençliğinin Başbakana Açık Mektubu", **Şark Yolu**, Sayı: 22, 19 Mayıs 1947, s. 1.
[264] "Reşat İslam Tarafından Bay Nurullah Barımana Gönderilen Mektuptan Bir Parça", **Şark Yolu**, Sayı: 23, 28 Mayıs 1947, s. 1.

Kamptan gönderilen diğer bir mektupta, yaşanan trajik olaylar şu ifadelerle aktarılmıştır: 41 yaşındaki Mehmet Veli cami içerisinde kendisini asarak yaşamına son vermiştir; ayrıca Hasan, Murtaza, Ramazan, İsmail ve Cafer isimli mülteciler jilet bıçağı ile damarlarını keserek intihar etmişlerdir.[265] Reggio Emilia kampında bulunan mülteci Ahmet, gazeteye gönderdiği mektubunda Karslı ve Kayserili vatandaşlara yönelik minnettarlığını dile getirmiştir:

> *"Gerek sizin, gerek kahraman Kars ve Kayseri gençlerinin gösterdiği yakın alakaya teşekkür ederiz. Sağ olunuz, var olunuz. Milletimiz var olsun. Bize mektup yazınız. Gazete gönderiniz... Hiç olmazsa milli düşmanlar görsünler ki, bizler de bir millet olan Türkleriz. Bizim de sahibimiz var. Öksüz değiliz... Bizleri mektupsuz, gazetesiz bırakmayınız. İtalya Reggio Emilia kampında Türk kardeşleriniz".*[266]

İstanbul Arnavutköy kökenli mülteci Ahmet Şamlı, Karslı gençlere yazdığı mektubunda mevcut durumlarını şu ifadelerle aktarmıştır:

> *"Sevgili Kars gençliği. Bizim hakkımızda yazmış olduğunuz 19/5/47 tarihli Şark Yolu gazetesindeki makalenizi okuduk... Sağ olunuz... El memleketinde yaşamak kolay değildir... Bizler de hür, serbest Türk bayrağı altında yaşamak istiyoruz. Denizde boğulacağız, sonunda Türkiye'ye gideceğiz.... Çoklarımız sabun ile ipler hazırladık... Akdeniz yalılarına gelen vapurlara Allaha yalvarır gibi yalvarıyoruz... Gümüş gibi saçları ağaran anneler, beli bükülmüş babalar gece gündüz dua ediyorlar. Yardım, yardım..."*[267]

İtalya'daki esir kampından *Kürşad* dergisine gönderilen başka bir mektupta, harp esirleri yaşadıkları koşulları şu şekilde ifade etmişlerdir:

> *"Dünyada en kanlı rejim şüphesiz ki komünizmdir. Bu insan kasaphanesinde hak, hürriyet, adalet ve insaniyetin en ufak bir nişanesi bile yoktur. Bütün halk aç, sefil ve perişan bir durumdadır. Bu diyarda yüzlerce insanı haksız yere öldürmek, bir köpeği öldürmekten daha kolaydır. İşte biz tam altı sene oluyor ki, komünist kasaplığından kaçtık. Bu uzun zamandan beri İtalya'da esiriz. Sefil ve perişanız. Burada bizimle beraber sayısı yüzbinleri geçen diğer esirler de vardı. Fakat zamanla hepsinin sahibi çıktı ve herkes barınacak bir yer, ısınacak bir yuva ve yiyecek bir lokma ekmek buldu. Ne yazık*

[265] "İtalya Kamplarindaki Türklerin Akibeti", **Şark Yolu**, Sayı: 24, 4 Haziran 1947, s. 2.
[266] "Kamplardaki Türkler", **Şark Yolu**, Sayı: 26, 18 Haziran 1947, s. 1.
[267] "Kamplardaki Türkler", **Şark Yolu**, Sayı: 26, 18 Haziran 1947, s. 1.

ki, biz Türklerin sığınacak, gidecek hiçbir yerimiz yok, ruhumuzu okşayacak, gönlümüzü güldürecek ve bir lokma ekmek verecek kimsemiz yok... Demek ki, biz dünyanın en bedbaht insanlarıymışız. Acaba tarihi şan ve şerefle dolu olan biz Türklerin niçin bir sahibi çıkıp, bizi komünist cellatların kanlı hançerlerinden kurtarmıyor? Altı senelik esaretin ardından tekrar kızıl kasaplığa teslim ediliyoruz. Orada hepimizi kılıçtan geçirecekler. Her an ölüm bekleyen bizleri kurtaracak, imdadımıza koşacak kimse yok mudur? Büyük ve hür milletimize, insanlık camiasına hitap ediyoruz, yalvarıyoruz. Kimsesiz esir Türklerin komünistlere teslim edilmesine mani olunuz, bizi kurtarınız..."[268]

Almanya'daki mülteciler adına, Aksam Yusufoğlu imzasıyla Oberstdorf'dan 6 Mart 1947 tarihli ve *Altın Işık* dergisinde yayımlanan bir mektup, mültecilerin durumunu ayrıntılı biçimde anlatmaktadır: "Hukuki cihetten biz kanın dışı ilan edilen insanlar halindeyiz. Bizi hiçbir kanun himaye etmiyor, bizim menfaatleri kimse korumuyor. Medeni 20nci asırda biz eski zaman kölelerinden daha aşağı mevkideyiz. Bizi burada hepsi kenara (yabana) atıyor, hatta kölelik hukukundan dahi mahrum ediyorlar." [269]

1.4.6. Kamplarda Yaşayan Türk ve Müslüman Mültecilerin Sosyo-Kültürel Hayatları

Kamplarda yaşayan Türk ve Müslüman mültecilerin sosyo-kültürel yaşamlarına ve eğitim meselelerine dair bazı bilgilere, hatırat ve dönemin kaynakları aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Nitekim Almanya'daki Amerikan işgal bölgesinde yer alan bir kampta, Eylül 1946 tarihinde *Okul Kitabı* adıyla bir eser yayımlanmış ve eğitim faaliyetleri bu kitap üzerinden yürütülmüştür. Aynı bölgede bulunan bir diğer kampta ise Mayıs 1946'dan itibaren *Ümid* adlı, "terbiyevî ve edebî" içerikli aylık bir dergi çıkarılmıştır. Türk harfleriyle ve Türkiye Türkçesinin edebî üslubuyla yayımlanan derginin ilk sayısının önsözünde Ziya Gökalp'in *"Ümid, ruhun gençliğidir!"* sözü şiar olarak benimsenmiştir. Ayrıca önsözde, kamptaki eğitim faaliyetlerinin önemi şu şekilde vurgulanmıştır:

[268] "İtalya'daki Esir Türk Kardeşlerimizin Bir Yazarımıza Gönderdikleri Mektuptan Parçalar!", **Kür Şad**, Sayı: 3, 10 Haziran 1947, s. 2.
[269] "Esir kamplarından Bir Mektup", **Altın Işık**, Sayı: 5, Mayıs 1947, s. 2.

"İkinci Dünya Harbinin kanlı savaşları içerisinde her türlü felaketlere uğrayan, nihayet açlıktan, ölümlerden kurtulmuş olan yüzlerce Türk ailesi, binlerce erkek, kadın ve çocuklar, şimdi büyük Amerika devletinin himayesinde yaşıyor; UNRRA'nın alicenab yardımları ile bugün ikinci denilebilecek hayatlarını devam ettiriyorlar. Bizim bugünkü durumumuzda, milletdaş, dindaş ve bilhassa çocuklarımız daha çok okuma rabıtasına muhtacdırlar. Maalesef; şimdi elimizde Türkçe kitab, dergi ve gazetelerimiz yoktur. İşte bunun için sayın arkadaşlarımızın bu ruhi ihtiyaçlarını tatmin edebilmek ve her şeyden evvel mektebli çocuklarımıza okuma vasıtaları temin etmek için şu küçük dergiyi neşretmeğe başladık. Biz büyük Amerika devletinin unutulmaz yardımları ve Türkiyemizin yüksek insanı ve milli kayguları neticesinde yeniden yurd ve yuva sahibi olacağımıza kalben inanıyor ve bunu ümid ediyoruz. Mukaddes Türk vatanına dönünceye kadar dergimizin daha bir bir kaç numarasımı hazırlamağa, bir sıra çocuk edebiyatı nümuneleri ve bazı terbiyevi, dini, ilmi ve mizahi nevide yazılar neşretmeğe çalışacağız."[270]

Ümid dergisinin Temmuz 1946 tarihli üçüncü sayısında yer alan bilgilere göre, Bavyera'daki Türk Komitesi tarafından, Güney Almanya'nın Mittenwald şehrinde bulunan transit kamptaki yaklaşık 2.000 Türk'ü bir araya getirmek amacıyla *Akın* adlı bir kulüp kurulmuştur. 25 Mayıs 1946 tarihinde faaliyete geçen *Akın Kulübü*, edebiyat, sağlık, kadın ve kızlar, temsil, spor ve teknik olmak üzere altı farklı branşta faaliyet göstermiştir. Kulübün edebiyat kolu kapsamında *Son Haberler* adlı bir radyo gazetesi yayımlanmıştır.[271]

Kırım Türklerinin yaşadığı Avrupa kamplarında eğitim veren Kerim Toktar'a göre, Kırım Türklerinin yaşadığı üç farklı ülkede en ağır kaderi paylaşanlar İtalya'daki kamplardaki kişiler olmuştur. Bu gruptan bazıları işgalin ilk günlerinde Bolşeviklere teslim edilmiş, bazıları ise intihar etmiştir. Savaşın ardından Almanya, müttefikler arasında işgal bölgelerine ayrıldıktan sonra Kırım Türkleri çeşitli kamplara yerleştirilmiştir. Bu mülteciler esas olarak Almanya'nın Mittenwald şehri civarındaki kampa, Avusturya'da ise ilk olarak Landeck şehri civarındaki kampa, daha sonra Tirol bölgesinde Bregenz şehri civarındaki Alberschwende köyündeki kampa nakledilmiştir. Alberschwende kampındaki grup, 300'ü aşkın nüfusa sahip olup, büyük çoğunluğunu aileli bireyler oluşturmaktaydı. Bu nedenle, mülteci

[270] Mirza Bala, "Batı Avrupa'daki Esir ve Muhacir Türk Külteleri", **Cumhuriyet**, Sayı: 8076, 10 Şubat 1947, s. 2.
[271] Mirza Bala, *a.g.y.*

çocuklarının eğitim alması gerekliliği doğmuştur. Mülteciler arasında bulunan öğretmenler ve aydın velilerin girişimiyle, öncelikle Landeck kampında çocuklar için bir okul açılmıştır. Aynı zamanda Feldkirch şehrinde bulunan az sayıda aile de kendi çocuklarını eğitmeye başlamıştır. Abdullah Kırımcan'ın öncülüğünde ve katkısıyla burada, bir ya da iki öğretmen tarafından *Baltacılar* adıyla bir okuma kitabı hazırlanmıştır. Toktar'a göre, Landeck'teki Kırım Türkleri çok uzun süre kalamamış ve Alberschwende kampına nakledilmiştir. Burada Fransız ordusunun desteğiyle, kampta okul için bir baraka tahsis edilmiş, masa, sandalye ve kara tahta ile donatılan odalar sınıf olarak düzenlenmiş ve eğitim faaliyetleri düzenli şekilde başlatılmıştır.

> *"Böylelikle resmen Fransız makamları tarafından tanınmış ve maddi yardım dahi görmüş olan Türk kamp okulu üç sene devamlı faaliyet göstermiş, plânlı şekilde eğitim yapmıştı. Bu senelerde anavatan Türkiye ile bağ kurulmuş, buradaki kardeşlerimizin temin ettikleri kitap, gazete, dergi gibi araçlarla bir dereceye kadar ihtiyaçlar da temin edilmişti. Bu okulun programında: ana dili Türkçe ve edebiyatı, tarih, coğrafya, yurt bilgisi, matematik, fizik ve din dersi yer alıyordu. Son zamanlarda haftada iki saat Almanca dersleri de programa alınmıştı. Okulda 1, 2, 3, 4, 5 ve bir de yüksek karma sınıfı olarak 6 sınıf mevcuttu. Öğrenci adedi 53 olup bu sınıflarda yer alıyorlardı... Türkiye'deki okulların program ve plânları ile mütenasip bir şekilde yönetilmeye gayret edilen bu öğretim sayesinde bu Kırım Türk çocukları 1948 senesinin Kasım ayında Anayurda gelmiş, hemen hemen hepsi muadili sınıflara girebilmiş ve tahsillerini devam ettirmişlerdir. Öğrencilerin hepsinin ellerinde kamp idaresi tarafından tasdikli ve öğretmenler tarafından imzalanan şehadetnameler bulunuyordu. Bu öğrenciler orta okulları bitirip yüksek okullara girmiş, bir çokları şimdi üniversite mezunu olmuştur. Bunlar arasında doktorlar, kimyagerler, diş hekimleri, mühendisler, eczacılar, iktisatçılar ve göz doktorları da mevcuttur..."*.[272]

Kerim Toktar, Almanya ve Avusturya'daki Mittenwald ile Alberschwende kamplarında yalnızca eğitim faaliyetlerinin değil, aynı zamanda halk oyunları ve türkü gruplarının oluşturulduğunu belirtmiştir. Ayrıca, mevcut imkânlar dâhilinde tiyatro eserlerinden parçalar alınarak müsamere etkinlikleri düzenlenmiştir. Alberschwende kampındaki Kırım Türklerinin eğitim faaliyetleri hakkında Dilara Kırımtaylı şu bilgileri aktarmaktadır:

[272] Kerim Toktar, "Kırım Türklerinin Kamplardaki Kültür Çalışmalarına Dair", **Emel**, Sayı: 41, Temmuz-Ağustos 1967, s. 17-19.

"Okul binası barakalardan biri idi ve yarısı cami, yarısı da okul olarak kullanılıyordu. Araç, gereç ve kitap yoktu. Bu nedenle İstanbul'da tatarların toplandıkları Hamza Göktay kahvesine mektup yazıp eski kitap göndermelerini istediler. Kitaplar gelince bu kitapların yardımı ile bir program hazırladılar... Dersler genellikle uygulamalı olarak yapılıyordu. Örneğin bazı oyunlar sahnelenmiş, öğrenciler de bu oyunlarda rol almışdılar. Üzeyir Hacıbekov'un Arşın Mal Alan'ı bunlardan biri idi… Bazı öğrenciler Almanca öğrenmek amacı ile Alman okuluna da gittiler ve çok başarılı oldular".[273]

Alberschwende kampında eğitim faaliyetleri, Kemal Ortaylı'nın tarih, Şefika Ortaylı'nın İngilizce, Fahri Hoca'nın matematik, Kerim Toktar'ın Türk dili, Kelam Çongarlı'nın din bilgisi ve eski yazı dersleri vermesiyle yürütülmüştür. Türkçe ve okuma dersleri Mustafa Cankılıç tarafından verilmiş, beden eğitimi Arif Hoca'nın sorumluluğunda olmuştur. Anaokulu sınıfını Fatma Hanım, bale ve dans eğitimini ise Asiye Tarcan yürütmüştür. İlkokul birinci sınıf öğrencilerine Yakup Hoca eğitim vermiştir. Ayrıca, İspanyol ressam Santos Seminas Tomas resim dersleri vermiş ve yılsonunda öğrencilerin eserleri sergilenmiştir. Kamp yaşamı folklor oyunları ve dans yarışmalarıyla da renklendirilmiştir.[274] Edige Kırımal, *Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi*[275] adlı doktora tezi kapsamında araştırma yapmak amacıyla Alberschwende kampını ziyaret etmiş; burada, 1917 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde toplanan kurultaya üye olan kamp sakinleriyle, özellikle Mustafa Kurtiyef (Berke)[276] gibi kişilerle görüşmeler gerçekleştirmiştir.[277] Temmuz 1947'de Toprak ve İskân Genel Müdürü Cevdet Atasagun ile Zürih Kültür Ataşesi Hakkı Akil Bey,

---

[273] Dilara Kırımtaylı, "2. Dünya Savaşında B. M. (U.N.R.R.A) Kampında Kırım Tatarları Arasındaki Kültür Etkinlikleri", **Kırım**, Sayı: 19, Nisan-Haziran 1997, s. 33.

[274] Dilara Kırımtaylı, *a.g.m*, s. 33-35.

[275] Edige Mustafa Kirimal, **Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917–1918**, Emsdetten, Verlag Lechte, 1952.

[276] Mustafa Kurtiyef (Berke), 2 Mayıs 1881 tarihinde Kefe'de doğmuş bir Kırım Tatarı aydını ve yazardır. İlköğrenimini Kırım'da tamamladıktan sonra Petersburg'da tıp eğitimi almış; ancak 1905 Devrimi'ne katılması nedeniyle eğitimine devam edememiştir. 1906'dan itibaren "Genç Tatarlar" hareketi içinde aktif rol almış ve *Vatan Hadimi*, *Kırım Ocağı* ile *Azat Kırım* gibi gazete ve dergilerde yazarlık yapmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında sağlık memuru olarak görev üstlenmiş; 1917'de Kırım Müslümanları Merkezi İcra Heyeti üyeliğine seçilmiş ve Kurultay çalışmalarına katılmıştır. Sovyet döneminde Kırım'da kalarak zaman zaman hapse girmiş, Alman işgali sırasında ise yayıncılık faaliyetlerini sürdürmüştür. 1949 yılında Türkiye'ye göç eden Kurtiyef, burada ekonomik güçlükler içinde yaşamını sürdürmüş ve 1957 yılında Almanya'da vefat etmiştir. - Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer ve Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi**, Dergah, İstanbul, 2025, s. 347-349.

[277] F. Rahman Yurter, "Kırım Hatıralarından Kesitler", **Emel'imiz Kırım**, Sayı: 33, Ekim-Aralık 2000, s. 15.

kampı ziyaret etmiş; burada kafile başkanı Mecit Sukuti ve Feyzi Rahman Yurter ile görüşmelerde bulunmuşlardır.[278]

Feyzi Rahman Yurter'in hatıralarına göre, savaş sonrası dönemde Kırım Türklerinin toplandığı ana kamp Landeck Kampı idi. Avrupa'daki kamplarda bulunan yaklaşık bin Kırım Tatarı, doğrudan ya da dolaylı olarak bu kampta toplanmış, ardından farklı kamplara sevk edilmişlerdir. Almanya'nın Mittenwald şehrindeki kampta kalanlar da 1945-1946 yılbaşını Landeck'te geçirdikten sonra, "Amerikalıların yanında bulunalım" düşüncesiyle Mittenwald'a gitmişlerdir. Landeck Kampı'nda Bilâl Hoca, Kelâm Hoca, Canıklı Mustafa Hoca ve diğer bazı kişiler iş birliğiyle bir ilkokul kurulmuş; Kırım'da eğitim alma imkânı bulamamış kişilere Türkiye'den getirilen ders kitaplarıyla temel eğitim verilmiştir. Bu okul daha sonra Alberschwende Mülteci Kampı'nda da sürdürülmüş, eğitim ilkokuldan ortaokul seviyesine kadar genişletilmiştir. Yurter ayrıca, Landeck Kampı'na ulaşan Kırımlıların bir kısmının yollarda bombalanmalar sonucu Piller Kampı'na sığındığını ve burada en az üç ay kaldıktan sonra Landeck Kampı'na varabildiklerini belirtmiştir. Ayrıca Tirol, Vorarlberg, Steiermark ve Avusturya'nın diğer eyaletlerindeki çeşitli mülteci kamplarında bulunan Kırımlıların da önce Landeck Kampı'nda toplanmış olduğunu aktarmıştır.[279]

Yurter, kamplarda verilen derslerle ilgili olarak da bazı bilgiler aktarmıştır. Anlattıklarına göre, Alberschwende Kampı'nda Gezleve kökenli Fahri Hoca fizik dersini; Kırım'daki 13 (Semiletka) ortaokulunun eski öğretmeni Toktar Kerim Türkçe dersini; Kemal Ortaylı tarih dersini ve Şefika Ortaylı İngilizce dersini vermekteydi.[280]

Kırımlı Fikret Yurter, 2005 yılında Avusturya'ya bir seyahat gerçekleştirmiş ve bir dönem yaşadıkları kamp bölgelerini ziyaret etmiştir. Bu seyahate ilişkin hatıralarını *Birlik* dergisinde yayımlamış; söz konusu hatıratında mülteci kamplarındaki yaşam koşullarına da değinmiştir:

---

[278] **Kırım**, Sayı: 18, Ocak-Mart 1997, s. 48.
[279] Feyzi Rahman Yurter, "Himberg Kampından Kaçış", **Birlik**, Sayı: 2, New York, 2000, s. 178.
[280] Feyzi Rahman Yurter, a.g.m, s. 178.

"İkinci Cihan Harbi sona ermeden Almanlar bizleri, ailece, Almanya'ya alıp götürdüler ve Thüringen eyaletinde bulunan Keula köyüne yerleştirdiler. Köy işlerinde çalıştırdılar bizleri... Sonra, bazı zorluklar yüzünden Avusturya'ya, Viyana, İnnsbruck, Piller, Landeck, derken kendimizi Alberschwende köyünde bulduk… Kampımızda okul bile açılmıştı. Çocuklar ve isteyenler mektebe gidiyorlardı. Ben de onlardan biri idim. Fizik, matematik, tarih, Türkçe hatta İngilizce bile ders veriliyordu. Ayrıca İspanyol olan Gimenez Tomas Santos hocamızdan resim dersi alıyorduk. Santos'tan öğrendiğimiz resim sanatı sayesinde "Alberschwende" resmi meydana getirilmiştir."[281]

Fikret Yurter, hatıratında kendisiyle birlikte mülteci kamplarından Türkiye'ye gelen bazı Kırımlıların isimlerini de zikretmiştir. Bunlar arasında meslekleriyle birlikte şu kişiler yer almaktadır: Dr. Elmira Kırımtaylı, Dr. Ruşen Kermençikli, Dr. Zeynep Mirasbay, Av. Enver Bazgazı, öğretmen Münevver Temelli, öğretmen Dilara Kırımtaylı, öğretmen İsmet Yurter, Dr. Suade Yurter, Dr. Leyla Bazgazı, Elektrik Yüksek Mühendisi Lenzi Toğaylı, Ziraat Yüksek Mühendisi Meliha Kırımtaylı ve Kimya Yüksek Mühendisi Naira Çongarlı.[282]

Avrupa kamplarında yaşayan mülteciler, kültürel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Türkiye'den kitap talebinde bulunmuşlardır. 19 Kasım 1946 tarihli mektupta, Alberschwende'deki Bregenz-Osterrich kampında yaşayan 300 Türk mülteci adına Abdülaziz Bosgosi adlı mülteci, İstanbul Eminönü Halkevi Başkanlığı'ndan kitap istemiştir. CHP Genel Sekreterliği tarafından kampa yazılan 21 Şubat 1947 tarihli cevap mektubunda ise 20 adet kitabın gönderildiği belirtilmiş ve gönderilen kitapların listesi verilmiştir. Ayrıca, CHP Genel Sekreteri ve Erzurum Milletvekili Münir Hüsrev Göle'nin, Çalışma Bakanı vekiline 1 Temmuz 1947 tarihinde gönderdiği belgede, Avusturya'daki yaklaşık 300 Türk muhacirin ikinci defa kitap talebinde bulunduğu; bu talepte iş ve sigorta mevzuatına dair yayımların da yer aldığı belirtilmiştir. Bu yazıya göre, kamp sakinlerine kanunlar ve konferanslarla birlikte toplam 38 adet kitabın gönderildiği ve kitapların listesi de belgeye eklenmiştir.[283]

[281] Fikret Yurter, "Bir Seyahatten Hatıralar", **Birlik**, Sayı: 16, New York, 2006, s. 19-21.
[282] Fikret Yurter, a.g.m, s. 23.
[283] **BCA, 490-1-0-0/ 1295 - 300 – 1-19/29.**

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN AVRUPA'DAKİ MÜLTECİLERİ KURTARMA FAALİYETLERİ

2.1. Yalta Konferansı Sonrası Türkiye-SSCB İlişkileri

2.1.1. SSCB'nin Türkiye'den Talepleri

1945 yılında mültecilerin iadesinin başlaması ile Türkiye'nin mültecileri kabul etmeye başladığı 1947 yılı arasındaki dönem, önemli siyasi gelişmelerin yaşandığı bir süreç olmuştur. Yalta Konferansı başlamadan önce, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu raporda, Sovyetlerin temel hedefinin Boğazlar sorununu kendi çıkarları doğrultusunda çözmek olduğunu özellikle vurgulamıştır.[1] Yalta Konferansı sırasında, Sovyetlerin Boğazlar meselesini ilerleyen dönemde uluslararası gündeme taşıyacakları hususu açıkça anlaşılmıştır.[2] Konferansta Josef Stalin, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin artık hükmünü kaybettiğini öne sürerek yeni bir düzenleme yapılması gerektiğini dile getirmiştir. ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt, bu düşünceyi desteklemiş ve Sovyetler Birliği'nin sıcak denizlere serbestçe inebilmesi gerektiğini belirtmiştir. Buna karşılık İngiltere Başbakanı Winston Churchill ise daha ihtiyatlı bir tutum sergileyerek yapılacak değişikliklerin Türkiye'nin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü koruyacak şekilde düzenlenmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiştir.[3] Almanya'nın yenilgisinin artık kesinleşmeye başlaması, Türkiye'yi savaş sonrası şekillenecek karar süreçlerine katılmak ve olası Sovyet baskılarına karşı önlem almak amacıyla harekete geçirmiştir. Bu doğrultuda Türk hükümeti, savaşın sona yaklaştığını dikkate alarak uluslararası ortamda Sovyetler Birliği, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile aynı cephede bulunmanın en mantıklı seçenek

[1] **TDA, 571- 68095 - 298075 – 61**, (Moskova Büyükelçiliği'nden Hariciye Bakanlığı'na gönderilmiş 27 Ocak 1945 tarihli şifreli telgraf).
[2] **TDA, 571 - 68149 - 297467 – 125**, (Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Bakanlığı'na gönderilmiş 17 Mart 1945 tarihli şifreli telgraf).
[3] Feridun Cemal Erkin, **Türk- Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası, 1968, s. 266.

olacağını değerlendirmiş ve 23 Şubat 1945'te Almanya ile Japonya'ya resmen savaş ilan etmiştir.[4] Takip eden gün Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Kremlin'de Sovyet Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov ile görüşmüş; Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etme kararının, savaşın başından beri sürdürdüğü dış politikanın doğal bir devamı niteliğinde olduğunu dile getirmiştir.[5] Buna karşın, Türkiye'nin savaş ilanına rağmen Sovyetler Birliği, 1925'te imzalanan ve hâlen geçerli olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın savaş sonrası uluslararası duruma uygun olmadığını ileri sürerek Boğazlar konusunda hızlı bir diplomatik girişimde bulunmuş ve Türkiye'ye 19 Mart 1945 tarihinde resmî bir nota iletmiştir. Söz konusu notada Sovyet Hükûmeti, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki dostane ilişkilerin sürdürülmesinde 17 Aralık 1925 tarihli antlaşmanın önemini takdir ettiğini belirtmiş; ancak özellikle İkinci Dünya Savaşı sürecinde meydana gelen köklü değişiklikler nedeniyle antlaşmanın artık yeni uluslararası şartlara uygun düşmediği ve ciddi şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.[6] Sovyetler Birliği'nin 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması'nı feshetme niyetini resmen Türkiye'ye bildirmesi üzerine, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi, söz konusu bilginin Cumhuriyet Hükûmeti'ne derhal iletileceğini belirtmiş ve yeni bir antlaşmanın çerçevesi hakkında bilgi talep etmiştir. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ise henüz somut bir teklif sunamayacağını; öncelikle Türkiye'nin fesih gerekçelerini değerlendirip yeni bir anlaşmaya açık olduğunu ifade etmesi gerektiğini belirtmiştir. Molotov ayrıca mevcut antlaşmanın, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan uluslararası koşullara artık uygun olmadığını vurgulamıştır. Türk Büyükelçi, ikili ilişkilerin hızla yeniden düzenlenmesinin her iki ülkenin yararına olacağını ifade etmiş ve bu doğrultuda girişimlerin Ankara'da da sürdürüleceğini bildirmiştir. Molotov, söz konusu tutumu memnuniyetle karşıladığını dile getirmiştir.[7]

[4] **TDA, 501- 32097 - 126698 – 6**; **Resmi Gazete**, Sayı: 5940, 24 Şubat 1945, s. 1
[5] **TDA, 571- 68095 - 298075 – 56**, (Moskova Büyükelçiliği'nden Hariciye Bakanlığı'na gönderilmiş 26 şubat 1945 tarihli şifreli telgraf).
[6] **Türkiye Dış Politikasında 50 yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1973, s. 250.
[7] **Cumhuriyet**, Sayı: 7395, 22 Mart 1945, s. 1.

4 Nisan 1945 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Sovyetler Birliği Büyükelçisine gönderdiği yanıtla, Türkiye'nin uzun süredir sürdürdüğü iyi komşuluk ve dostane ilişkileri ne denli önemsediğini vurgulamış ve 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması'nın feshi yönündeki Sovyet talebini kabul ettiğini bildirmiştir. Yanıtta ayrıca, her iki tarafın güncel çıkarlarına daha uygun yeni bir antlaşmanın yapılması önerisinin Türkiye tarafından olumlu karşılandığı ve bu doğrultuda iletilecek tekliflerin iyi niyetle değerlendirilmeye hazır olduğu ifade edilmiştir.[8] Bu yaklaşım, 7 Nisan 1945 tarihinde Ankara ve Moskova'da yapılan resmî açıklamalarla kamuoyuna duyurulmuş ve Türkiye, Sovyetler'in eski antlaşmanın yerine yeni bir anlaşma yapılması talebini resmen kabul ettiğini ilan etmiştir.[9]

Ancak Sovyetler Birliği, Türkiye'nin ılımlı tutumuna rağmen yeni bir antlaşmanın hemen imzalanmasına sıcak bakmamıştır. Molotov, 7 Haziran 1945'te Selim Sarper'e gönderdiği ikinci notada, iki ülke arasında yeni bir antlaşmanın yapılabilmesi için öncelikle mevcut sorunların çözülmesi gerektiğini belirtmiştir.[10] Molotov, 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın Sovyetler açısından zayıf bir dönemde imzalandığını ve bazı toprak değişikliklerine yol açtığını ifade etmiş; bu durumun düzeltilmesinin öncelikli konu olduğunu vurgulamıştır. O, 1921 tarihli Moskova Antlaşması'na atıfta bulunarak Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı kendilerine bırakmasını talep etmiş; Molotov, Türkiye ile yeni bir antlaşma yapılabilmesi için ikinci temel sorun olarak Boğazlar konusunu gündeme taşımıştır. Sarper ise, 1921 Antlaşması'nın Sovyetler üzerine zorla kabul ettirilmiş bir belge olmadığını; aksine tarihi bağlamda haksızlıkları düzeltici bir nitelik taşıdığını dile getirmiştir.[11]

Molotov'un üçüncü gündem maddesi, 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden ele alınması olmuştur. Molotov, Türkiye ile yürütülen ittifak antlaşması görüşmeleriyle eş zamanlı olarak Montrö Sözleşmesi'nin de yeniden

[8] **TDA, 571-68095 - 298075 – 34.**
[9] **Türkiye Dış Politikasında 50 yıl…,** s. 254.
[10] Selim Deringil, **Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Tarih Vakfı
Yurt Yayınları, 1994, s. 252
[11] Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", **CTAD**, Yıl 9, Sayı 18 (Güz 2013), s. 122.

değerlendirilmesini önermiştir. Sarper ise bunun bir yarar sağlamayacağını ve özellikle İngiltere'nin bu durumu sorgulamasının ne Türkiye'nin ne de Sovyetler'in çıkarına olacağını belirtmiştir. İttifak antlaşması müzakerelerinin yöntemi konusunda Sarper, önce kapsamlı bir taslak hazırlanmasını ve her maddenin ayrı ayrı ele alınmasını önermiştir; Molotov ise buna katılmayarak önce mevcut sorunların çözülmesi gerektiğini, ardından antlaşma konusunun gündeme getirilebileceğini savunmuştur. Bu tutum, Sovyetler Birliği'nin yaklaşan "Üç Büyükler Konferansı" öncesinde Boğazlar meselesini ikili ve hızlı bir şekilde sonuçlandırmak istediğini göstermektedir.[12]

Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda askerî üs kurma ve Kars ile Ardahan üzerindeki ısrarlı toprak talepleri, Türkiye'nin iyi niyetli yaklaşımını etkisiz hâle getirmiştir. Sonuç olarak, Sovyetler'in 19 Mart 1945 tarihli resmî notasına atıfla, 7 Kasım 1945'te Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yürürlükten kaldırıldığı ilan edilmiştir.[13] Sovyetlerin bu toprak ve üs talepleri, Türkiye'de kamuoyunda ve siyasal çevrelerde ciddi huzursuzluk ve tepki yaratmış; özellikle ülkenin doğu sınırlarına yönelik tehdit algısını güçlendirmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Karabekir, 20 Aralık 1945 tarihli Meclis oturumunda yaptığı konuşmada, Kars'ın Sovyetler'e verilmesinin yalnızca bir toprak kaybı anlamına gelmeyeceğini; aynı zamanda Anadolu'nun istilasına yol açabilecek stratejik bir boşluk oluşturacağını vurgulamıştır. Karabekir, Sovyetlerin Kars üzerindeki taleplerini sert bir dille ele alarak, bunun yalnızca bölgesel bir sınır sorunu değil, Anadolu'nun bütünlüğüne yönelik ciddi bir stratejik tehdit olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Kars yaylasına hâkimiyet, Dicle ve Fırat havzaları boyunca Akdeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan yolları kontrol eden kilit bir noktayı elde etmek anlamına gelmektedir. Karabekir, Türkiye'nin geçmişte müttefiksiz olarak İstiklal Harbi'ni kazandığını hatırlatarak, bugünkü durumun o döneme göre daha avantajlı olduğunu belirtmiş ve Türk milletinin gerektiğinde son ferdine kadar mücadele edeceğini vurgulamıştır. Bununla birlikte, Türk tarafının dostluğu bozmak istemediğini ve

[12] **Türkiye Dış Politikasında 50 yıl…,** s. 264-265.
[13] Burcu Değirmencioğlu, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Dünya Siyasetinde Yaşanan Kırılmaların Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecine İlk Etkileri: İnsan Hakları Bağlamında Bir Değerlendirme", ***Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*** 6, no. 2, Ocak 2025, s. 2203.

düşmanlığın her iki taraf için de ağır bedeller doğuracağını ifade etmiştir. Karabekir, Rus dostluğunun yalnızca Türk milletinin iradesine dayanan meşru devlet yapısına saygı gösterildiğinde mümkün olacağını belirterek, Türk dostluğunun Rusya için bir tehdit değil, bir güç kaynağı olduğunu dile getirmiştir.[14] Neticede 17–25 Temmuz ve 28 Temmuz–2 Ağustos 1945 tarihleri arasında, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin katılımıyla Berlin'de gerçekleştirilen Potsdam Konferansı'nın 22 Temmuz'daki 6. oturumunda Boğazlar konusu ele alınmıştır. Molotov, Montrö Sözleşmesi'nin günümüz koşullarına artık uymadığını ve bu nedenle feshedilmesi gerektiğini; Karadeniz'e tek çıkış ve giriş yolu olan Boğazlar'ın yönetim yetkisinin hem Türkiye hem de Sovyetler Birliği'nde olması gerektiğini ve Boğazlar'da yalnızca Türk askeri üsleri değil, Sovyet üslerinin de kurulması gerektiğini ifade etmiştir.[15] Netice itibarıyla, ABD, İngiltere ve SSCB arasında 2 Ağustos'ta imzalanan protokolde, Montrö Sözleşmesi'nin Boğazlar konusunda çağın şartlarına uymadığı ve değiştirilmesi gerektiği karara bağlanmıştır.[16]

Sovyetler Birliği'nin tehdit ve taleplerinin devam ettiği bu dönemde, Türkiye, tarihe Boraltan Köprüsü Hadisesi olarak geçen olay çerçevesinde, mülteci statüsündeki bazı Sovyet vatandaşlarını iade etmiştir.

2.1.2. Mültecilerin İadesi ve Boraltan Hadisesi

23 Şubat 1945 tarihinde Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan etmesinin ardından, Müttefikler içerisinde yer alan Sovyetler Birliği, kendi vatandaşları olan askerî mültecilerin geri verilmesini talep etmiştir. Bu durum üzerine Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 21 Mayıs 1945 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği bir tezkereyle konuyu resmî olarak gündeme taşımıştır.[17] Bahsi geçen yazışmada, savaş hâlinde olunan Almanya ve Japonya'dan Türkiye'ye sığınan Müttefik devletlerin askerlerinin, mütekabiliyet ilkesine uygun olarak iadesinin yerinde olacağı ifade edilmiştir. Bu öneri, Bakanlar Kurulu tarafından değerlendirilmiştir. Yapılan görüşmelerin ardından, Mayıs 1945 tarihli ve 3/2563

[14] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: VII, Cilt: 20, s. 259.
[15] Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Ankara, TTK Yayınları, 1991, s. 293-294.
[16] Kamuran Gürün, a.g.e, s. 298.
[17] **BCA, 30-18-1-2/108-29-16.**

sayılı kararla; Almanya, Japonya ya da her iki ülkeyle savaş hâlinde olan devletlerin uyruğundaki ve Türkiye'de bulunan askerî mültecilerden yalnızca askerî görevde bulunanların, karşılıklı esaslara göre iade edilmesine karar verilmiştir.[18] Alınan bu karar, 6 Ağustos 1945 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[19]

İade süreci sırasında çeşitli zorluklar yaşanmış; nihayetinde, İçişleri Bakanı Mustafa Hilmi Uran tarafından Başbakanlığa gönderilen belgede, iade edilmesi planlanan mültecilere ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Belgeye göre, 1945 yılı Mayıs ayının sonlarına doğru, Bakanlar Kurulu'nun 21 Mayıs 1945 tarihli ve 3/2563 sayılı kararı uyarınca, Sovyetler Birliği'ne iade edilmesine karar verilen 243 Rus mültecinin sevk işlemleri başlatılmıştır. Bu mültecilerin 241'i Yozgat Mülteci Kampı'nda, 2'si ise İstanbul'da bulunmaktaydı. Ancak sevk süreci daha hazırlık aşamasındayken ciddi idari ve güvenlik sorunlarıyla karşılaşılmış; gelişmeler uygulamada önemli tereddütlere yol açmıştır. Bu nedenle, durumun açıklığa kavuşturulması ve gerekli tedbirlerin alınabilmesi amacıyla üst makamların onayının alınması zorunlu hâle gelmiştir. Saha gözlemleri ve ilgili kurumlardan alınan raporlar, mültecilerin büyük çoğunluğunun Sovyetler Birliği'ne dönmeyi kesin bir şekilde reddettiklerini ortaya koymuştur. Özellikle Sovyet Elçiliği görevlileri, uzun süredir Yozgat Kampı'nı düzenli olarak ziyaret ederek kamptaki Sovyet askerlerini vatana dönüş konusunda ikna etmeye çalışmış, ancak bu çabalar sürekli olumsuz yanıtlarla karşılanmıştır. Mültecilerin kendi beyanları da bu isteksizliği açık biçimde teyit etmiştir. Bu isteksizlik, uygulama sürecinde ciddi güvenlik riskleri doğurmuştur. Yozgat Valiliği tarafından gönderilen yazışmalarda, mültecilerin Sovyetler Birliği'ne döndükleri takdirde öldürüleceklerine inandıkları, bu nedenle sevk sırasında isyan çıkarabilecekleri ve her türlü kaçış girişiminde bulunabilecekleri ifade edilmiştir. Kaçmayı başaramayanların ise intihara teşebbüs edebileceklerine dair raporlar iletilmiştir. Bu bağlamda, kamp komutanlığı, sevk işleminin güvenlik içinde tamamlanabilmesi için mültecilerin yolculuk süresince ellerinin arkadan kelepçelenmesini önermiştir. Tüm bu değerlendirmeler doğrultusunda, aşağıdaki

[18] **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt 9, Birleşim 101, 18 Temmuz 1951, s. 204-205.
[19] İsmail Köse, "Boraltan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi** 32, sy. 93, Aralık 2016, s. 170.

önlemlerin alınması gerekli görülmüştür. Yozgat Kampı'nda toplanan 241 mültecinin Sovyetler Birliği'ne sevkinde güvenliğin sağlanabilmesi amacıyla, yolculuk süresince ellerinin arkadan kelepçelenmesi; Sevki gerçekleştirecek askerî birliğe gerekli güvenlik talimatlarının iletilmesi; Ancak İçişleri Bakanı, sevk sırasında mültecilere kelepçe takılmasını uygun bulmadığını belirtmiş; bununla birlikte, kaçış girişimlerinin mümkün olabileceğine de dikkat çekmiştir. İçişleri Bakanlığı ile şifahen yapılan görüşmeler sonucunda alınan kararlarda mutabık kalınmıştır.[20]

Resmî yazışmalarda "Rus mülteciler" şeklinde tanımlanan kişilerin önemli bir kısmı, gerçekte Türk kökenli Sovyetler Birliği vatandaşlarıydı. Bu durum, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin ardından, konunun Türkiye Büyük Millet Meclisi gündemine taşınmasına neden olmuştur. Olayın ortaya çıkmasıyla birlikte, basında geniş bir tartışma konusu haline gelmiş ve kamuoyunda çeşitli tepkilere yol açmıştır. Türkiye'nin eski Moskova basın ataşesi Memduh Talat Tezel, 25 Ocak 1950 tarihli *Vatan* gazetesindeki yazısında, Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkileri değerlendirirken hükümetin yanlış politikaları sonucunda 160 siyasi mülteciyi Sovyetlere teslim ettiklerini iddia etmiştir. Aynı konu, 14 Nisan 1950 tarihli *Son Saat* gazetesinde "Ruslara Teslim Edilerek Ölüme Verilen 160 İnsan" başlıklı haberde de ele alınmış ve bu mültecilerin Sovyetlere teslim edildikten sonra sınır dışında öldürüldükleri belirtilmiştir.[21]

Son Saat gazetesi muhabiri, Memduh Talat Tezel'i evinde ziyaret ederek iddialarıyla ilgili bir mülakat gerçekleştirmiştir. Tezel, 1945 yılında diplomatik kurye olarak Moskova'dan Ankara'ya geldiğini ve Ankara'da bir süre kaldıktan sonra Moskova'ya dönmeden bir veya iki gün önce olayın gerçekleştiğini belirtmiştir. Hadiseyi Erzurum'da iken duyduğunu ifade eden Tezel, oradaki halkın yaşanan olaydan büyük ölçüde etkilendiğini vurgulamıştır. Tezel'e göre, mülteciler Bolşeviklerin kendilerini öldüreceğini düşünerek ellerindeki her şeyi halka dağıtmışlardır. Olayı kendi gözleriyle görmediğini belirten Tezel, Erzurum'dan Sovyet sınırına kadar tüm halkın bu olaya tanık olduğunu söylemiştir. Halkın

[20] **BCA, 30-10-0-0, 117 - 815 – 20**, (Dahiliye Vekâleti'nden Başbakanlığa gönderilen 30 Temmuz 1945 tarihli rapor).
[21] "Ruslara Teslim Edilerek Ölüme Verilen 160 İnsan", **Son Saat**, Sayı: 1345, 14 Nisan 1950, s. 2.

anlattığına göre, huduttaki Kızılçakçak istasyonunda mültecilerle görevliler arasında bir münakaşa yaşanmış ve görevliler emir kulu olduklarını ifade etmişlerdir. Tezel, karısının ve diğer diplomatik kuryelerin de bu olaya şahit olduklarını belirtmiştir.[22]

Memduh Talat Tezel'in eşi Beria Tezel, gazeteye şahit olduğunu iddia ettiği olayı şu şekilde anlatmıştır:

> *"Moskova'ya gidiyordum. Kızılçakçak mevkiinde bir mülteciyi kendi arzusu hilafına Ruslara teslim edeceğimizi söylediler... Bu mültecinin evvelce Ruslara teslim ettiğimiz 160 siyasi mültecinin arasından kaçarak tekrar Türkiye'ye iltica ettiğini öğrendim. Bu adamın sekiz sene Sivas'ta ikamet etmiş, yuva kurmuş olduğunu duyunca, hayret ettim. Adamın rengi sapsarı olmuştu. Hüngür hüngür ağlıyor ve beni teslim etmeyin diye bağırıyordu… Az sonra Arpaçay üzerindeki köprüye gelmiştik. Burası bizim trenin Rus toprağına girdiği bir yer idi. Adamcağızı zorla trenden indirdiler ve bu köprünün üzerinde bıraktılar."*[23]

Boraltan Köprüsü olarak bilinen iade olayında, ilk seferde 195 mülteci, 6 Ağustos 1945 tarihinde Kars'ın Kızılçakçak yerleşimine bağlı Tiknis (Kalkankale) Köyü sınır kapısından, sınır çizgisinin geçtiği Camızboğan Deresi üzerindeki halk arasında "Doğu Kapı Köprüsü" olarak adlandırılan demir yolu köprüsünden geçirilerek iade edilmiştir.[24] İade edilenlerden Azerbaycanlı Enver Gaziyev (Anar), mektubunda son durumlarını şu şekilde aktarmaktadır:

> *"... Sarıkamış'tan Kars'a kadar gelince neler çektik, Allah bilir. İntihara da bir türlü muvaffak olamadık; şimdi Kars'tan hududa doğru hareket ediyoruz. İki-üç saat sonra hayatımızın sonudur… Vazife başında ölmek şereftir. Yaşasın İstiklal; Yaşasın Türk Birliği…"*[25]

Bu konu, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarında gündeme gelmiştir. Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan, 18 Temmuz 1951 tarihli TBMM oturumunda Başbakan'a ve hükümete aşağıdaki soruları yöneltmiştir:

---

[22] "Memduh Tezel 160 Mültecinin Ruslara Teslimini Anlatıyor", **Son Saat**, Sayı: 1346, 15 Nisan 1950, s. 1-2.
[23] "Bayan Beria Tezel Hadiseleri Anlattı", **Son Saat**, Sayı: 1348, 17 Nisan 1950, s. 2.
[24] İsmail Köse, a.g.m, s. 149-186.
[25] **TDV, ZE - 77 – 2084.**

"Muhtelif tarihlerde memleketimizde siyasî mültecilik haklarına dayanarak iltica etmiş (156) mülteci, 1947 senesinde milletlerarası hukuk kaidelerine tamamen aykırı olarak Sovyet Rusya'ya teslim edildikleri doğru mudur? Facia kurbanlarının sevk şekli de kurban gönderilen mabudun usullerine uygun olmasından ve akıbetlerini görmesinden, teslim işinde vazifeli Yedek Subay Posta Müfettişi Reşat'ın asabî rahatsızlığa uğradığı ve sinir hastanelerinde elyevm tedavi olduğu doğru mudur?; 1945'te Almanya'daki öğrencilerimizi getiren İsveç bandıralı vapurla (Enver Anar ve Âdem isminde) iki münevver askerî Türk mülteci gencin, senelerden beri memleketimizde tavattun etmiş amca ve teyzesinin yanından alınarak ("Ankara'ya gönderiyoruz" diye) Komiser Muavini Ali Rıza nezaretinde Kars'ta aynı mabuda kurban sundukları vaki midir?"

Bu sorulara yanıt veren Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çeşitli devletlerin tabiiyetinde bulunan kişilerin Türkiye'ye geldiklerini ve Yozgat'ta kurulan bir kampa enterne edildiklerini belirtmiştir. Konuşmasının devamında Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu, 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilân edilmesinin ardından, müttefik konumundaki Sovyetler Birliği'nin kendi tebaasından olan askerî mültecilerin iadesini talep ettiğini belirtmiştir:

"Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığınca Başbakanlığa yazılan 22.V.1945 tarihli tezkerede, Almanya ve Japonya ile harp hâline geçmemizden sonra memleketimize iltica etmiş olan müttefiklerimiz tebaasından asker olanların mütekabiliyet şartıyla iadelerinin uygun olacağı teklif edilmiştir. Keyfiyet, Bakanlar Kurulunca incelenerek; neticede ittihaz olunan Mayıs 1945 gün ve 3/2563 sayılı kararla, "Almanya veya Japonya veya her ikisi ile harp hâlinde olan devletler uyruğundan memleketimizde bulunan mültecilerin yalnız askerlik hizmetine mensup olanlarının mütekabiliyet esası çerçevesinde iade edilmeleri" tasvip edilmiştir. Karar mucibince ve Ankara'daki Sovyet Sefareti ile mütekabiliyet esasını tespit eden bir nota teatisi suretiyle 237 Sovyet askerî mültecisinden 195'i ilk parti olarak 6.VIII.1945 tarihinde Tıhmıs kapısından Sovyetlere iade edilmiştir. Fakat Sovyetler 'in, Rusya'ya iltica etmiş olan bir subayımızla iki erimizi, izlerinin bulunamadığını beyanla geri vermedikleri ve bu suretle mütekabiliyet esasını ihlâl ettikleri cihetle, mütebakisinin ve ilk partisinin sevki esnasında yolda kaçan birkaç kişinin iadesinden vazgeçilmiştir.'"[26]

[26] **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt 9, Birleşim 101, 18.07.1951, s. 204; "Rusya'ya geri verilen mülteciler meselesi", **Akşam**, Sayı: 11776, 19 Temmuz 1951, s. 2.

Nasuhioğlu'nun ifadesine göre, bu gelişmenin ardından Başbakanlığın tensibiyle Dışişleri, İçişleri ve Millî Savunma Bakanlıklarının temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan rapor, Bakanlar Kurulu'nun 1 Eylül 1947 tarihli toplantısında incelenmiş; komisyon raporu doğrultusunda işlem yapılması uygun görülmüştür. Bu çerçevede, Yozgat kampının dağıtılması ve Türkiye'de kalmayı arzu edenlerden Türk ırkına mensup olanların vatandaşlığa alınması esası benimsenmiştir.

İade edilmeden iki saat önce Kars'tan mektup göndermiş olan Azerbaycanlı mülteci Enver Gaziyev'in durumuna ise Nasuhioğlu açıklık getirmiştir:

> *"Enver Anar (Enver Kaziyef) ile Kadri Başaran (Adem Kardeşbeyli) adındaki Kızılordu eski subaylarından iki kişinin de Sovyet Rusya'ya iade edilen, yukarıda yazılı 195 kişilik listeye dâhil bulundukları anlaşılmıştır. Teslim işinde vazifeli Yedek Subay Posta Müfettişi Reşad'ın asabî rahatsızlığa uğradığı ve elyevm sinir hastanesinde tedavi edilmekte olduğu hakkında bilgi mevcut değildir."*[27]

Adalet Bakanı tarafından doğrulanan bu olay, her ne kadar bir defaya mahsus gerçekleşmiş olsa da, sonraki yıllarda da kamuoyunda ve siyasi gündemde yer bulmaya devam etmiştir. 1961 yılında bu mesele tekrar gündeme getirilmiş, Azerbaycanlı Mehmet Sadık Aran bu konuyla ilgili birkaç makale yazmıştır. Aran, Bakü'den tanıştığı Türkiye'nin eski Bakü konsolosu ve CHP sekreteri Memduh Şevket Esendal'a başvurduğunu, ancak 160 mülteciyi kurtaramadıklarını yazmıştır.[28] Aran'ın bu konuyu gündemde tutmasına karşı Azerbaycan Milliyetçiler Derneği Genel Sekreteri Naki Bayramgil, *Ulus* gazetesinde böyle bir olayın yaşanmadığını, teslim edilenlerin Azerbaycanlı Türkler olmadığını, farklı gruplara mensup siyasi mahzur teşkil eden unsurlar olduğunu iddia etmiştir.[29] İki Azerbaycan Türkünün bu konu üzerine matbuat üzerinden tartışması sürmüştür.[30]

Ziyad Ebüzziya'nın, *Son Saat* gazetesinin 1 Mayıs 1950 tarihli sayısında bu olaya ilişkin mektubu yayımlanmıştır. Onun aktardığına göre, mülteci kafilesine

---

[27] **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt 9, Birleşim 101, 18.07.1951, s. 204.
[28] Mehmet Sadık Aran, "Kardeş, Kardeşi Nasıl Vurdu?", **Son Havadis**, Sayı: 437, 12 Ekim 1961, s. 2.
[29] "Maksatlı Bir Yazıyı Yetkililer Yalanladı", **Ulus**, Sayı: 13693, 14 Ekim 1961, s. 5.
[30] Mehmet Sadık Aran, "Azerbaycanlılar Meselesi", **Son Havadis**, Sayı: 448, 23 Ekim 1961; Naki Bayramgil, "Zaruri Bir Açıklama", **Türk İzi**, Sayı: 25, 1963, s.11-14.

Çankırı kampından 110 kişi ve dışarıdan 50 kişi eklenmiş; bunların 90'ı Türk ve Müslüman, 35'i Türk tabiiyetine geçmiş vatandaş, diğerleri ise Beyaz Ruslar ve benzeri unsurlardan oluşmuştur. Bu kişiler trenle sınır bölgesine sevk edilmiştir. Tren Ardahan'a ulaşana kadar 15 kişi atlayarak kaçmış, bunlardan üçü yakalanmış, diğerleri ise kurtulmuştur. Ebüzziya, Ruslara teslim edilenler arasında iki Azerbaycanlı gencin bulunduğunu belirtmiştir. Bu gençler, Almanya'dan yurda dönen Türk öğrencilerle birlikte gelmiş; biri gazeteci, diğeri petrol mühendisi olmuştur.[31] Kılıç Ali, hatıralarında Kars'tan iade edilen mültecilerle ilgili bazı bilgiler aktarmaktadır. Anlattığına göre, bu mülteciler Kars'tan geçerken en değerli eşyalarını — hatta kibrit kutularını bile — tren penceresinden dışarı atarak, *'Bunlar sizlere, Türk kardeşlerimize kalsın; Kızıl Moskof'a kalmasın!'* demişlerdir.[32]

1945 yılında yaşanan bu olayı, savaş sonrası dönemin mevcut politik koşulları çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir.

2.1.3. Türkiye'nin Batı Bloğuna Katılımı

Türkiye'nin Sovyet tehdidini hafifletme amacıyla 195 mülteciyi iade etmesine rağmen, Sovyetler Birliği'nin talepleri devam etmiştir. Sovyetler Birliği, Türkiye'ye yönelik taleplerini yalnızca diplomatik ve siyasi yollarla değil, akademik sahada da meşrulaştırma çabası içerisine girmiştir. Bu doğrultuda, 21 Aralık 1945'te Moskova'da yayımlanan bazı gazetelerde, iki Gürcü tarih profesörünün kaleme aldığı yazılarda Giresun, Gümüşhane ve Bayburt'u kapsayan bölgenin tarihsel gerekçelerle Sovyet Gürcistan'a iade edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür.[33] Benzer şekilde, Sovyet hukuk profesörü V. Khvostov[34], Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri Grigori Arutinov[35] ve İngiltere'de Canterbury Kilisesi'ne

[31] **TDV, ZE – 77-2158.**
[32] "Kılıç Ali Anlatıyor", **Milliyet**, Sayı: 709, 29 Nisan 1952, s. 7.
[33] **TDA, 571- 36185 - 142708 – 11**, (Moskova Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 22 Aralık 1945 tarihli şifreli telgraf).
[34] **Tanin**, Sayı: 4454-874, 4 Şubat 1946, s. 1-2.
[35] **Tanin**, Sayı: 4454-877, 7 Şubat 1946, s. 1-2.

bağlı din adamlarından Hewlett Johnson da[36] Türkiye'nin doğu sınırları aleyhinde benzer tarihsel ve siyasi iddiaları kamuoyuna taşımışlardır.

Sovyetlerin tarihsel ve siyasal iddialarına karşılık, Türkiye kamuoyu millî reflekslerle harekete geçmiş ve ülkenin farklı bölgelerinde güçlü tepkiler ortaya koymuştur. Yurt genelinde düzenlenen mitingler ve yayımlanan toplu bildiriler aracılığıyla halk, Sovyet taleplerine karşı kararlılığını açıkça ortaya koymuştur. Nitekim Sürmene'de yaklaşık beş bin kişinin katılımıyla gerçekleştirilen bir mitingde, halk vatan toprağını koruma iradesini beyan etmiştir. Benzer şekilde, Çıldır'da vatandaşlar, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gönderdikleri 4752 imzalı bir telgrafla Sovyet taleplerine karşı devletin yanında olduklarını ifade etmişlerdir.[37]

7 Ağustos 1946'da Sovyetler Birliği, Türkiye'ye üçüncü kez nota vermiştir. Bunun üzerine dönemin Başbakanı Recep Peker, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada Sovyet taleplerini şu şekilde aktarmıştır: Sovyetlere göre, Boğazlar her zaman tüm ülkelerin ticaret gemilerine açık olmalıdır. Karadeniz'e kıyısı bulunan devletlerin savaş gemileri serbestçe geçiş hakkına sahip olmalı; kıyısı bulunmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişi ise yalnızca özel durumlarda mümkün olmalıdır. Karadeniz'e giriş ve çıkışın tabiî geçidi olan Boğazlar üzerinde uygulanacak rejim, Türkiye ile Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin yetkisi altında bulunmalıdır. Ayrıca, ticari seyrüseferin serbestliği ve Boğazların güvenliği bakımından en fazla sorumluluk ve imkâna sahip olan Türkiye ile Sovyetler Birliği, bu suyollarının Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin çıkarları doğrultusunda kullanılmasını engellemek amacıyla Boğazların savunmasını birlikte üstlenmelidir. Peker, konuşmasının devamında, Türkiye'nin milletlerarası mukavelelerin hükümlerine bağlı kalacağını, ancak her şeyin ötesinde ülkenin toprak bütünlüğünü ve hükümranlık haklarını muhafaza etmenin vazgeçilmez bir sorumluluk olduğunu vurgulamıştır.[38]

[36] **TDA, 534- 37398 - 150257 – 76** (Buenos-Ayres Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 7 Temmuz 1945 tarihli yazı).
[37] **Ulus**, Sayı: 8782, 3 Ocak 1946, s. 1.
[38] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VIII, C. 1, Toplantı: O. Birleşim: 3, s. 30.

Bu dönemde Türkiye'de iç politikada da dikkate değer gelişmeler yaşanmıştır. 7 Ocak 1946'da Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'nün öncülüğünde Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasıyla, tek parti döneminin sona ermesine giden süreç resmiyet kazanmıştır. Bu gelişme, hem Türkiye'nin demokratikleşme yolunda attığı en önemli adımlardan biri olarak görülmüş hem de iktidar ile muhalefet arasında yeni bir siyasal rekabet ortamı doğurmuştur. Ardından 21 Temmuz 1946'da Türkiye'de ilk çok partili genel seçimler yapılmış; seçimleri Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kazanmakla birlikte, Demokrat Parti 61 milletvekili ile parlamentoda yerini alarak Türk siyasal hayatında kalıcı bir muhalefet geleneğinin başlangıcını teşkil etmiştir.[39]

Türkiye, 22 Ağustos tarihinde Sovyet notasına resmî bir yanıt vererek, son iki maddenin Türkiye'nin egemenlik ve güvenlik haklarına aykırı olduğunu bildirmiştir.[40] 24 Eylül 1946 tarihinde Sovyetler Birliği, önceki taleplerini tekrarlayarak Türkiye'ye dördüncü notasını resmî olarak sunmuştur.[41] Bu notada, Boğazların ortak denetim altına alınması ve Boğazlar bölgesinde Sovyet üslerinin kurulması yönündeki talepler yeniden dile getirilmiştir. Buna karşılık, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri bir kez daha Türkiye'nin yanında yer alarak, 9 Ekim 1946 tarihinde Sovyetler Birliği'ne bir nota vermiş ve meselenin Birleşmiş Milletler nezdinde müzakere edilmesini talep etmişlerdir.[42] 18 Ekim 1946 tarihinde Sovyetler Birliği'nin notasına resmî yanıt veren Türkiye, meselenin Montrö Antlaşması'nı imzalayan devletler ile Amerika Birleşik Devletleri'nin katılımıyla düzenlenecek bir konferansta müzakere edilmesinin uygun olacağını bildirmiştir.[43] Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1946 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Sovyet talepleri karşısında Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve egemenlik haklarına halel getirmemek kaydıyla bir müzakerenin mümkün olabileceğini ifade etmiştir.[44] Notalar yoluyla taleplerini gerçekleştiremeyen Sovyetler Birliği, 22 Ekim 1947 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Siyasi Komitesi'nin oturumunda

[39] **Ulus**, Sayı: 8983, 23 Temmuz 1946, s. 1.
[40] **Türkiye Dış Politikasında 50 yıl…,** s. 286-294.
[41] **Ulus**, Sayı: 9051, 29 Eylül 1946, s. 1.
[42] **Ulus**, 12 Ekim 1946, s. 1 ve 4.
[43] **Ulus**, 21 Ekim 1946, s. 1 ve 4.
[44] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem VIII, C. 2, Toplantı: 1, Birleşim: 1, s. 3-4.

Türkiye'yi savaş kışkırtıcılığıyla suçlamıştır.[45] Sovyet delegesi Vışinski'nin suçlamalarına yanıt olarak Türkiye temsilcisi Selim Sarper, Türkiye'nin barıştan yana olduğunu vurgulamış; Türk halkı ve ordusunun söz konusu iddialardan rahatsızlık duyduğunu belirtmiş ve Sovyetler Birliği'ni Birleşmiş Milletler nezdinde resmî olarak şikâyet etmiştir.[46] Vışinski, Türkiye'yi açık bir şekilde II. Dünya Savaşı sırasında Almanya ile ittifak yapmakla suçlamış ve Kars ile Ardahan'ın Sovyet Gürcistan'ına katılmasını talep etmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin bu talepleri, Birleşmiş Milletler nezdinde reddedilmiştir.[47] Sovyetler Birliği temsilcisi, Birleşmiş Milletler'deki tartışmalar sonucunda ileri sürdüğü iddialardan geri adım atmak zorunda kalmıştır.[48]

Sovyetler Birliği'nin gönderdiği dört nota; Boğazlar'da üs kurma talepleri, Türkiye'den toprak istemesi, meselenin Birleşmiş Milletler gündemine taşınması ve nihayetinde Batılı devletlerin Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'ye destek vermesi, Türkiye'nin Batı ile ittifak kurma sürecini hızlandırmıştır. 21 Şubat 1947 tarihinde İngiltere, Yunanistan ve Türkiye hükümetlerine sağlamakta olduğu mali yardımı sürdüremeyeceğini resmî olarak bildirmiş; bunun üzerine Amerika Birleşik Devletleri, her iki devlete destek sağlamak amacıyla önemli bir adım atmıştır. Bu doğrultuda, 12 Mart 1947 tarihinde ABD Başkanı Harry S. Truman, ABD Kongresi'nin ortak oturumunda yaptığı konuşmada Yunanistan ve Türkiye'ye yönelik askerî ve ekonomik yardım sağlanması için Kongre'den 400 milyon dolarlık bir ödenek talebinde bulunmuştur. Söz konusu konuşma, daha sonra "Truman Doktrini" olarak anılacak olan dış politika yaklaşımının temelini oluşturmuştur.[49] Truman Doktrini, Sovyetler Birliği'nin Doğu Akdeniz bölgesindeki yayılmacı politikasına karşı bir denge unsuru olarak ortaya konmuş ve özellikle Türkiye ile Yunanistan'ın Sovyet nüfuzu altına girmesini engellemeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda, söz konusu doktrin hem Amerika Birleşik Devletleri hem de Türkiye açısından Sovyet genişlemesini durdurmaya yönelik önemli bir dış politika aracı işlevi görmüştür. Bu nedenle, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Başbakan Recep

[45] **Ulus**, 23 Ekim 1947, s. 1 ve 4.
[46] **Ulus**, 25 Ekim 1947, s. 1 ve 4.
[47] **Ulus**, 26 Ekim 1947, s. 1 ve 4.
[48] **Ulus**, 28 Ekim 1947, s. 1 ve 4.
[49] **TDA, 502-23642-102999-1.**

Peker, Truman Doktrini'nin Türkiye açısından taşıdığı stratejik öneme dikkat çeken çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır.[50] Truman Doktrini, Sovyetler Birliği'nde olumsuz bir biçimde karşılanmış; dönemin Sovyet basınında, Türkiye'nin Amerikan hegemonyası altına gireceği yönünde değerlendirmelere yer verilmiştir.[51] Bu eleştirilere yanıt olarak, eski Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, bir gazetede yayımlanan makalesinde, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası dönemde Boğazlar ve toprak taleplerine ilişkin herhangi bir geri adım atmadığını vurgulamış; dolayısıyla Türkiye'nin güvenlik kaygılarını gidermeye yönelik somut bir girişimde bulunulmadığını ifade etmiştir.[52]

12 Temmuz 1947 tarihinde, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nda düzenlenen törenle, Türkiye adına Hasan Saka ve Amerika Birleşik Devletleri adına E. Wilson tarafından sekiz maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır.[53] 4 Temmuz 1948 tarihinde Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik kalkınma programı olan Marshall Planı kapsamına dâhil edilmiştir.[54]

1945–1948 yılları arasında Türkiye, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri arasında şekillenen uluslararası gelişmeler, yalnızca Türkiye'nin dış politikasını değil, aynı zamanda mültecilere yönelik yaklaşımını da derinden etkilemiştir. Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından, 6 Ağustos 1945 tarihinde, aralarında Türk kökenlilerin de bulunduğu 195 Sovyet vatandaşını iade ederek mülteci meselesinde daha ihtiyatlı bir tutum benimsemiştir. Ancak 1947 yılında Truman Doktrini'nin ilanıyla birlikte Türkiye'nin Batı bloğuna yönelişi netlik kazanmış; bu yeni dış politika yönelimi, Sovyetler Birliği'nden kaçan Türk kökenli mültecilere yönelik yaklaşımda da önemli bir kırılma noktası teşkil etmiştir.

Bu çerçevede, Türk hükümeti Haziran 1947'de, mülteci kamplarındaki durumu yerinde incelemek ve uygun bulunan kişilerin kabulünü değerlendirmek üzere, Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Dr. Cevdet Atasagun başkanlığında bir heyet

[50] **TDA, 502-23642 - 102999 – 2.**
[51] **TDA, 571- 88438 - 319082 – 162.**
[52] Dr. Tevfik Rüştü Aras, "Amerika Cumhurbaşkanı'nın Son Nutku Münasebetiyle", **Kuvvet**, Sayı: 88, 18 Mart 1947, s. 4
[53] **TDA, 502- 23642 - 103018 – 3.**
[54] **TDA, 502-23872 - 104407 – 2.**

göndermeye karar vermiştir. Heyet, başta Almanya olmak üzere Avusturya ve İtalya'daki kamplarda incelemelerde bulunmuş; mültecilerin etnik kökeni, kültürel aidiyeti, siyasi geçmişi ve sağlık durumlarına ilişkin ayrıntılı raporlar hazırlamıştır. Aynı dönemde, Türkiye'nin Avrupa'daki büyükelçilikleri de mülteci kamplarındaki gelişmeleri yakından izlemeye başlamış; özellikle Viyana ve Roma'daki diplomatik temsilcilikler, kamplarda bulunan Türk soylu mülteciler hakkında Dışişleri Bakanlığı'na düzenli olarak raporlar göndermiştir.

2.2. Mültecileri Kurtarmak İçin Çalışan Gruplar Ve Kişiler

2.2.1. Türk Muhacir Liderlerin Mültecileri Kurtarma Faaliyetleri

1945-1950 yılları arasında Avrupa'daki kamplarda yaşayan Türk mültecileri kurtarmak ve Türkiye'ye getirmek amacıyla çaba sarf eden çeşitli grup ve kişiler bulunmaktaydı. Özellikle, Türklerin yaşadığı farklı bölgelerden gelen önceki nesil muhacirler bu konuda daha aktif rol oynamıştır. 1920 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından, önce Türkiye'ye, ardından Avrupa'ya yerleşen Mehmet Emin Resulzade ve beraberindeki grubu, savaş dönemi ve sonrasında mültecilerin kurtarılması için önemli çabalar sarf etmişlerdir. 1946 yılında, Resulzade'nin talimatıyla Almanya'da *Azerbaycan Demokratlar Birliği* kurulmuştur. Birliğin temel amacı, savaş sonrasında Almanya'da kalan Azerbaycan Türklerinin kurtarılması ve güvenli bölgelere nakledilmesiydi. Bu nedenle cemiyetin başkanlığına, savaşta esir düşenlerden biri olan Dr. Mehmet Kengerli getirilmiştir. Birlik, aynı yıl Dr. Kengerli'nin el yazısıyla kaleme alınan *"Azerbaycanlı Mücahitlere Çağrı"* başlıklı bildiriyi yayımlayarak faaliyetlerine başlamıştır. Bildiride, mültecilere Türkiye'ye hicret etmeleri tavsiye edilmiştir. Birliğin kurucularının da Türkiye'ye göç etmesinin ardından teşkilat, 1951 yılında

feshedilmiştir.[55] Teşkilat, Sovyet etkisi altında yaşamış mülteciler için *Azerbaycan Tarihinden* başlıklı bir kitapçık da yayımlamıştır.[56]

Resulzade, 5 Ağustos 1946 tarihinde Mittenwald'dan vaktile Türkiye'nin Romanya Büyükelçiliği'nde Askeri Ataşelik görevini yürütmüş Kurmay Albay *Kenan Kocatürk*'e yazdığı mektupta, kamplardaki esir Türklerin Türkiye'ye gitmek için hasretle beklediklerini ifade etmiştir:

> *"... Bunların arasında biz de varız. Yakında dostlarla görüşeceğimizi ümit ediyoruz. Doğrusu, bu kışı da emniyetsizlik, işsizlik, muhitsizlik ve evsizlik hissinin ezici baskıları altında geçirmek tasavvuru karşısında ürkütüyoruz... Felaketi görmüş bütün Türklerin hareketi meseleleri, farz-i mahal olarak uzarsa o zaman hususi teşebbüsle hareket için say edeceğim ve bu hususta dostların delalet ve yardımlarını ümit ederim."*[57]

Resulzade'nin gençlik yıllarından itibaren tanıdığı Türk Ocağı Başkanı, Romanya Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver, Kenan Kocatürk gibi şahısların muhtemel yardımları sonucunda Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye'ye gelişine izin verilmiştir. 8 Temmuz 1947 tarihli Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün ve Bakanlar Kurulu'nun imzalarıyla verilmiş kararda, *Haymatloz Resulzade*'nin Türkiye'ye girişine müsaade edilmiştir.[58] Tanrıöver, Resulzade ile birlikte onun durumunda olan bütün mültecilerle ilgilendiğini bir dostuna yazdığı 28.1.1947 tarihli kısa notunda şöyle belirtmiştir: *"Memleketimize alınacak mülteciler için Dış İşleri Bakanı Hasan Saka, Bakanlar Kurulu'na bir mektup yazıp bu hususta müsaade istediğini dün bana bildirdi."*[59]

Ankara'ya yerleşen Resulzade, 2 Ocak 1948 tarihli mektubunda, İsmail Haydar isimli mülteciye Türkiye hükümetinin kamplardaki mültecilerin Türkiye'ye alınmasına dair kesin bir karar verdiğini, bu bilgiyi bizzat İskân Müdürü'nden duyduğunu ve işlemin ilkbaharda başlatılacağını belirtmiştir. Mektubunda, içerisinde

---

[55] Sebahattin Şimşir, **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002, s. 115-116.
[56] **Azerbaycan Tarihinden**. Münih, 1947.
[57] Kenan Kocatürk, **Bir Subayın Anıları 1909-1999 (Bitmemiş Senfoni)**, İstanbul, Kastaş, 1999 (Ekler bölümü).
[58] **BCA, 30-18-1-2-114 - 47 – 13.**
[59] Ömer Özcan, "Mehmet Emin Resulzade'nin Bilinmeyen Yazıları", **Türk Yurdu**, Sayı: 276, Ağustos 2010.

30'a kadar Azerbaycanlı bulunan 118 kişilik bir kafilenin Mısır'a gittiğini, ancak bu kişilerin Türkiye'ye dönmek istediklerini ifade etmiştir. Ancak, Türkiye'nin aldığı kararın şu an için Avrupa'daki kamplarda kalan mültecileri kapsadığını belirtmiştir.[60]

Bolşevik işgalinin ardından Avrupa'da muhacir hayatı yaşayan Azerbaycanlı devlet adamlarından Abbas Atamalıbeyov[61], II. Dünya Savaşı yıllarında aktif görev üstlenmiş ve Albay Fethalibeyli'ye destek olmuştur. 1943 yılında düzenlenen Millî Azerbaycan Kurultayı'na da katılan Atamalıbeyov, savaş yıllarında ve sonrasında esirlerin ve mültecilerin kurtarılması yönünde faaliyet gösteren isimlerden biri olmuştur. Hatıratında, 1941 yılında Almanlara esir düşen Azerbaycanlıların sayısının 45 bin olduğunu belirten Atamalıbeyov, Almanya'daki esir kamplarını dolaştığını, hemşerilerini kurtarmaya çalıştığını ve 1945 sonrasında Uluslararası Kızılhaç ile ABD'ye bağlı kuruluşlarla müzakereler yürüttüğünü ifade etmiştir. Ayrıca, mültecilerin Müslüman ülkelere – özellikle Türkiye ve Arap ülkelerine – gönderilmesi için çaba gösterdiklerini aktarmıştır.[62]

Azerbaycanlı muhacirlerden *Mehmet Altunbay*[63], 1947 yılının Kasım ayında *Kızılelma* dergisi aracılığıyla mültecilerin durumu hakkında Başbakan Hasan Saka'ya

---

[60] Nesiman Yagublu, **Türkiye'nin Azerbaycanlılara Mustakillik Mücadelesinde Desteği (Sovetler Donemi: 1920-1991-ci İller**, Bakü, Abşeron, 2009 (Ekler Bölümü).

[61] Abbas Atamalıbeyov, 10 Mart 1896 tarihinde Şavşeti'de doğmuştur. İlköğrenimini tamamladıktan sonra 1909–1913 yılları arasında Tiflis İdadi Okulu'nda eğitim görmüş, 1913'te Sankt-Peterburg Politeknik Enstitüsü'ne girmiştir. Rusya'da gerçekleşen devrim nedeniyle 1917'de ülkesine dönmüş, Azerbaycan Millî Şurası'nda ve Cumhuriyet Parlamentosu'nda görev almıştır. Ayrıca Versay'a gönderilen Azerbaycan heyetinde yer almış; Cumhuriyet tarafından Avrupa'ya tahsil için gönderilen yüz öğrenciden biri olmuş ve 1923'te Paris Siyasî Bilgiler Enstitüsü'nden mezun olmuştur. Cumhuriyetin işgalinden sonra Avrupa'da yaşamış, Promete hareketinin faal üyelerinden biri olmuştur. 1941–1945 yıllarında Almanya'da bulunmuş, 6 Kasım 1943'te Berlin'de toplanan Azerbaycan Millî Kurultayı'nda konuşma yapmıştır. Bu dönemde Azerbaycan Karargâhı'nın diplomatik ve siyasî faaliyetlerini yürütmüş; ayrıca Uluslararası Kızılhaç Cemiyeti aracılığıyla Alman esaretindeki Azerbaycanlıların yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve savaşın ardından Türkiye'ye gönderilmeleri hususunda önemli hizmetlerde bulunmuştur. 1948'de Şili'ye göç eden Atamalıbeyov, 1966'ya kadar bu ülkede, Yeol şehrinde yaşamış ve bir süre Türkiye Büyükelçiliği'nde kâtiplik yapmıştır. 1966'da eşi Reyhan Hanım'ın Şili'de vefatının ardından önce Mısır'ın İskenderiye şehrinde çalışan oğlunun yanına gitmiş, 1967'de ise Amerika Birleşik Devletleri'nin Cleveland kentine yerleşmiştir. 1971 yılında burada vefat etmiştir. - Adalet Tahirzade, Oğuztoğrul Tahirli, **Azerbaycan Cumhuriyeti Talebeleri**, Bakü, TeasPress, 2016, s. 407-428.

[62] Abbas Bey Atamalıbeyov**, Siyasi Muhacirin Hatıraları**, Bakü, Kitab Klubu, 2018, s. 68-71.

[63] Mehmet Altunbay, 1911'de Gence'de dünyaya gelmiştir. 1933'te Odessa Askerî Hava Okulu'ndan mezun olarak pilotluk mesleğine adım atmıştır. 1939'da Hasan Zeynallı ve Celal Mehmetzade ile birlikte bir Rus uçağını kaçırarak iltica etmiştir. İran'da bir süre hapiste kaldıktan sonra, Türkiye Büyükelçiliği'nin desteğiyle 1941'de Türkiye'ye gelmiştir. 1943'te Genelkurmay Başkanlığı'na yaptığı başvuru sonucunda Eskişehir Hava Okulu'na gönderilmiş, burada girdiği sınavlar neticesinde

müracaat etmiştir. Altunbay, Avrupa'daki kamplarda kalan mültecilerin Azerbaycanlı, Kırımlı, Türkistanlı, İdil-Urallı ve Şimali Kafkasyalı Türklerden oluştuğunu, komünizmin kanlı pençesinden kurtulmak amacıyla kaçtıklarını, ağır koşullar altında yaşam mücadelesi verdiklerini ve acı dolu hayatlarını anlatarak Türkiye'ye mektuplar gönderdiklerini belirtmiştir. Mültecilerin birkaç günlük ekmek paralarını bir araya getirerek ipek kumaş satın aldıklarını ve Türk bayrağı hazırlayarak bulundukları yerlerde duvarlara astıklarını aktaran Altunbay, Doktor Cevdet Bey'in başkanlığındaki Türk heyetinin çalışmalarının oldukça yavaş ilerlediğini, kamplardan gelen mektuplarda bu durumun mültecileri ümitsizliğe sürüklediğini ve zaman uzadıkça açlık ve sefalet nedeniyle hayatlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını ifade etmiştir. Mektubunun sonunda Altunbay, aralarında yüzlerce mühendis, doktor, öğretmen ve uzman teknisyenin bulunduğu bu mültecilerin bir an önce yurda getirilmesinin milyonlarca Türk'ün ortak arzusu ve talebi olduğunu belirtmiştir.[64]

1946 yılının Kasım ve Aralık aylarında, Mittenwald Kampı'ndaki Türk mültecilerin durumunu Müslüman dünyaya duyurmak amacıyla Paris'e üç kişilik bir heyet gönderilmiştir. Heyette, Kırımlılar adına Edige Kırımal, Kuzey Kafkasyalılar adına Aytek Namitok ve Tatarlar adına Alimcan İdrisi[65] yer almıştır.[66] Alimcan İdrisi, daha sonra mülteci kamplarını dolaşarak mültecilere Mısır'a gitmeleri

---

Türkiye'de pilotluk yapma yetkisi kazanmıştır. 1945–1960 yılları arasında Türk Hava Yolları'nda pilot olarak görev yapmıştır. 1960–1963 yıllarında Azatlık Radyosu'nun Azerbaycan bölümünde çalışmıştır. 28 Aralık 1987'de vefat etmiştir. Hatıraları *Hürriyete Uçan Türk Mehmet Altunbay'ın Hatıraları* adıyla yayımlanmış, ayrıca *Gök Börü* dergisinde *"Rusya'dan Nasıl Kaçtım"* başlıklı anıları basılmıştır. Onun hayatı, 501 Numaralı Hücre adlı filme de konu olmuştur. – Aygün Attar, Sebahattin Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Ankara, Berikan, 2013, s. 242.

[64] Mehmet Altunbay, "Başbakana Açık Mektup", **Kızılelma**, Sayı: 5, Kasım 1947, s. 12-15.

[65] Alimcan İdris, 1887'de Sibirya'nın Troitsky Rayonu'nda doğmuştur. İlköğrenimini 1902 yılına kadar doğduğu yer olan Kızılyar'daki bir medresede tamamlamıştır. Daha sonra altı yıl boyunca Buhara'da eğitim görmüş; bu süreçte Arapça, Farsça ve çeşitli Türk lehçelerini öğrenmiştir. 1907 yılında Buhara'dan İstanbul'a giderek felsefe ve ilahiyat alanlarında öğrenimine devam etmiştir. 1911'de, Buhara'daki Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin bir şubesini İstanbul'da kurmuştur. 1913 yılında ise doktora eğitimi almak üzere Belçika'nın Liège Üniversitesi'ne başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'daki Müslüman savaş esirlerine yardım faaliyetlerinde bulunmuş, aynı türden çalışmalarını İkinci Dünya Savaşı yıllarında da sürdürmüştür. Âlimcan İdrisî, 1959 yılında Münih'te hayatını kaybetmiştir. - Halime Türen, **Tatar aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve Basında Çıkan Yazıları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s.5-15.

[66] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 329.

yönünde telkinlerde bulunmuştur.[67] Alimcan İdrisi, II. Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'daki kamplarda bulunan mültecilerin özellikle Müslüman ülkelere sevk edilmesi amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. İdrisi, bu bağlamda Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi Nizamettin Ayaşlı'ya yazdığı bir mektubunda, 1947–1948 yıllarında Mısır hükümetinin Avrupa'daki Türk ve Müslüman mültecilere gönderdiği 7.000 yardım paketini iki Mısırlı arkadaşıyla birlikte İtalya, Almanya, İsviçre ve Avusturya'yı dolaşarak bizzat dağıttığını ifade etmiştir.[68]

Azerbaycanlı Zahid Han Hoylu, hatıralarında ablası Vala Hanım ve eniştesi Cihangir Kazımbeyli'nin savaş yıllarındaki faaliyetlerine özel bir yer ayırmaktadır. Anlatıya göre, 1930–1944 yılları arasında Varşova'da ikamet eden Kazımbeyli ailesi, şehirdeki askerî hastanede bulunan Azerbaycanlı harp esirlerinin tedavisine katkıda bulunmuş ve bu çerçevede insani yardım faaliyetleri yürütmüştür. Ailenin öncülüğünde teşkil edilen Azerbaycan Yardım Komitesi, Kızılhaç aracılığıyla ulaştırılan yardımları esirlere dağıtmış; ayrıca evlerinde hazırladıkları yiyecekleri hastaneye göndererek destek sağlamıştır. 1944 yılında Sovyet ordusunun Varşova'yı işgali üzerine Kazımbeyli ailesi önce Avusturya'nın Tirol bölgesine, savaş sonrasında ise İtalya'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Burada Cihangir Kazımbeyli, Azerbaycan Yardım Komitesi'ni Roma'daki ikametgâhına taşımış ve kamplarda bulunan mültecilerin kurtarılması amacıyla özellikle Türkiye ve Mısır hükûmetleri nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu çabalar neticesinde, Komite'nin desteğiyle bazı mültecilerin Mısır'a nakli mümkün olmuştur.[69] Ancak söz konusu faaliyetler sırasında trajik bir hadise yaşanmıştır. Vala Hanım Kazımbeyli, İstanbul'dan Roma'ya dönüşü esnasında, 26 Ekim 1947 tarihinde Atina yakınlarında gerçekleşen uçak kazasında yaşamını yitirmiştir. *Tasvir* gazetesi, kazayla ilgili haberinde Vala Hanım'ın İtalya'daki mülteci Türklere yönelik yardım faaliyetlerine değinmiş ve

[67] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 341.
[68] **TDA, 559- 36928-148282-1**
[69] Zahid Han Hoylu'nun daktiloyla yazılmış hatıratı şahsi koleksiyonumuzda bulunmaktadır. **Hatırat**, New York,
1992, s. 9-11.

mülteci Türklerin bu trajik olayla birlikte önemli bir destekçilerini kaybettiklerini ifade etmiştir.[70]

Kırım Türklerinin muhaceretteki önde gelen isimlerinden Cafer Seydahmet Kırımer, mültecilerin kamplardan çıkarak Türkiye'ye yerleşebilmeleri için yoğun çaba sarf etmiştir. Kırımer, 8 Ocak 1947 tarihinde Ankara'ya gitmiş; iki gün sonra Suphi Tanrıöver'in aracılığıyla Numan Menemencioğlu ile görüşmüştür. 24 Şubat 1947 tarihinde deniz yoluyla Avrupa'ya hareket eden Kırımer, 1 Mart'ta Napoli'ye, 5 Mart'ta ise Cenevre'ye ulaşmıştır. Cenevre'de Birleşmiş Milletler Mülteciler Komitesi Başkanı Henri Ponceau ile görüşmüş ve bu görüşmede mültecilerin Türkiye'ye kabulü meselesini müzakere etmiştir. 25 Mart 1947 tarihinde Londra'ya giden Kırımer, burada Mülteciler Komisyonu yetkililerileriyle görüşmüş; dönüş yolunda yeniden İsviçre'ye uğrayarak Türkiye'nin Bern Büyükelçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nu ziyaret etmiştir. 30 Mayıs 1947 tarihinde İstanbul'a hareket ederek seyahatini tamamlamıştır.[71]

Tasvir ve *Son Saat* gazetesi yazarı Bahadır Dülger, gazetedeki köşesinde mültecilerin durumu hakkında çeşitli makaleler kaleme almıştır. *"İtalya'dan Yükselen Feryat"* başlıklı makalesinde, Yunanistan, İtalya ve Avrupa'daki kamplarda dolaşan Türk komisyonunun varlığından bahsetmiş ve kamplardan dışarı atılan 118 Türk mültecinin durumuna değinmiştir.[72] *"Yine İtalya'daki Türkler"* başlıklı yazısındaysa Dülger, yabancı ülkelerde bulunup Türkiye'ye dönme arzusunu dile getiren mülteci Türkler hakkında hükümetin bir prensip kararı aldığını, bunlardan savaş suçlusu olmayanların ülkeye kabul edilmesinin karara bağlandığını ifade etmiştir. 18 Nisan 1948 tarihinde İtalya'da yapılacak seçimlere değinen Dülger, komünistlerin iktidara gelmesi durumunda mültecilerin Sovyetler Birliği'ne teslim edilme tehlikesinin bulunduğunu vurgulamış ve Türkiye'nin daha fazla ihmalde bulunmaması gerektiğini belirtmiştir.[73]

[70] **Tasvir**, Sayı: 804, 29 Ekim 1947, s. 7.
[71] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 333-336.
[72] Bahadır Dülger, "İtalya'dan Yükselen Feryat", **Son Saat**, Sayı: 431, 30 Eylül 1947, s. 1.
[73] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 43.**

2.2.2. Türkiye Büyükelçiliklerinin Mültecileri Kurtarma Faaliyetleri

II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemde, Avrupa'daki Türkiye Büyükelçilikleri, kamplarda bulunan Türkiye vatandaşları ve Türk kökenli diğer ülke vatandaşlarının kurtarılmasıyla ilgili önemli çabalar sarf etmiştir. Elçilik temsilcileri, kamplarda bizzat bulunarak durumu değerlendirmiş ve aynı zamanda Amerika, İngiltere gibi ülkelerden bilgiler edinmişlerdir.

İtalya'nın Livorno kampını ziyaret eden Türkiye Başkonsolosu tarafından 26 Eylül 1945 tarihinde hazırlanan rapor, söz konusu kampta bulunan Türkler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Büyükelçi Cemal Hüsnü Taray'ın Hariciye Vekâlet'ine gönderdiği raporda, Amerikan ve İngiliz askeri makamlarının Alman ordusunda hizmet görmüş yabancıları kolaylıkla kendi hükümetlerine teslim ettiklerini, ancak kendilerine sahip çıkılmayan yabancıları ya Sovyetlere teslim ettiklerini ya da Alman esiri kabul ederek farklı hizmetlerde ve ülkelerde çalıştırdıklarını ifade etmiştir:

> *"Livorno'daki kampa gittim. Amerika Sefareti'nin notasında 119 kişi gösterilen esirlerden ancak 51 kişi kalmıştır. Diğerleri Türk vatandaşlığı iddiasından vaz geçmişler, başka kamplara sevk edilmişlerdir. Kalanların 33'ü asker 18'i sivildir. Siviller de Alman ordusu için çalışmış addedildiklerinden askerlerin aynı muameleye tabi tutuluyorlar. Bunların hiç birisinde Türk vatandaşı olduklarını isbat edecek vesika yoktur. Bunlardan 26'sı henüz çocuk iken Türkiye'den çıktıklarını ve bundan dolayı pasaportsuz ve kayıtsız olduklarını, 2'si Türkiye'den pasaportsuz gittiklerini, 2'si Bulgar sularında Almanlar tarafından yakalandıklarını, diğerleri pasaportlarıyla sair vesikalarının Almanlar tarafından veya partizanlar tarafından alındığını söylemektedirler.*
>
> *İçlerinden yalnız birisi aslen Kafkasyalı olduğunu, fakat kamptaki fişine kendisini Ankaralı olarak yazdırdığını söylemiştir. Yaşadıkları memleketlere göre şöyle ayrılmaktadırlar: Romanya 19, Rusya 14, Bulgaristan 14, Macaristan 2, Yunanistan 1, Polonya 1.*
>
> *Yaş bakımından: 4'ü 45'ten yukarı, 15'i 45-35 arasında, 14'ü 34-25 arasında ve 18'i de daha küçük yaştadır.*

Meslek nokta-i nazarından: 141 muallim, diğerleri rençper, bahçıvan, arabacı, makinist ..... ve işçidir. Hemen hepsi Türkiye'de akraba veya tanıdık adresi verebilmektedirler."[74]

Roma Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 23 Kasım 1945 tarihli şifreli telgrafta, Aversa kampında bulunan mültecilerin çoğunun kamp yetkililerine isnaden Türk vatandaşlığını gösteren vesika veya pasaporta sahip olduğu bildirilmiş; bunları inceleyip gerçekten Türk vatandaşı olanları olmayanlardan ayırmak üzere bir memurun kampa gönderilmesinin Müttefik Komisyon tarafından talep edildiği ifade edilmiştir.[75] Neticede Napoli Başkonsolosu, farklı tarihlerde toplam sekiz kez Aversa kampını ziyaret etmiş ve burada tutulan mültecilere ilişkin çeşitli incelemelerde bulunmuştur. Yapılan gözlemler neticesinde hazırlanan 16 Şubat 1946 tarihli rapor, Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiş olup, bu kapsamda aşağıda belirtilen bulgulara yer verilmiştir:

Kampta 315 erkek, 78'i kadın, 67'si çocuk olarak 469 kişi vardır. Abdülkerim adında biriyle kızı müstesna, bunlardan hiçbirisinin Türk vatandaşlıklarını ispat edecek vesikaları yoktur. Bu şahıslar şu suretle tasnif edilebilirler:

I – Muntazam Türk vatandaşı oldukları ve hariçte kayıtlarını yaptırdıklarını iddia eden – 23

II – 1920'de Türkiye'den kaçan ve dönebilmek için Yunanistan'daki konsolosluklarımıza beyanname vermiş olan 57 kişilik Çerkez grubu

III – Türkiye'den birçok sene evvel çıkan, lakin hariçte muntazam durumda bulunmuş olan 7 kişi

IV – Yugoslav, Yunan, Alman, Polonya tabiiyetinde bulunan 23 kişi

V – Romanyalı 7 Müslüman kadın

VI – Yugoslavyalı 34 Müslüman

[74] **TDA, 541- 44138 - 209267 – 12**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 26 Eylül 1945 şifreli telgraf).
[75] **TDA, 541- 44138-209267-4**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 23 Kasım 1945 şifreli telgraf).

VII – 142'si Kırımlı, 113'ü Kafkasyalı, 23'ü Orta Asya, 8'i Kırımlı ve Sibiryalı, 30'u Çerkez, ikisi Gürcü olmak üzere 318 kişi.

Napoli Başkonsolosluğu tarafından hazırlanan raporda, Aversa kampında bulunan mültecilerin bir bölümünün daha önce Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmış kişilerden oluştuğu, diğer bir bölümünün ise Almanlar tarafından esir alınarak zorla yol yapımı ve fabrika işlerinde çalıştırıldığı belirtilmiştir. Raporda, özellikle Kırım kökenli mültecilerin çoğunlukla aile toplulukları hâlinde bulundukları ve bazı bireylerin Türkiye'de yakın akrabalarının olduğu bilgisi aktarılmıştır. Mültecilerden, Rusya kökenli iki Çerkez ile birlikte yalnızca birkaç kişinin Türkçe bilmediği; geri kalan büyük çoğunluğun Türkçe konuşabildiği ifade edilmiştir. Yaş dağılımı bakımından mültecilerin önemli kısmının 20 ila 45 yaş aralığında olduğu; meslekî dağılım açısından ise çoğunluğunun rençper ve çiftçi olduğu bildirilmiştir. Bunun yanı sıra fabrika işçisi, şoför, makinist, berber, terzi, tatlıcı ve fırıncı gibi mesleklere mensup kişilerin bulunduğu, ayrıca içlerinde az sayıda da olsa doktor, veteriner, mühendis, avukat ve öğretmen gibi meslek erbabının yer aldığı vurgulanmıştır. Türk vatandaşı olduğunu beyan eden mülteciler arasında, Sovyet ya da Alman ordularında görev almış herhangi bir kişinin bulunmadığı da raporda özellikle belirtilmiştir. Ayrıca bazı mültecilerin konsolosluk yetkilileriyle doğrudan temas kurarak karşılaştıkları sıkıntıları ve yaşadıkları ıstırapları aktardıkları da raporun dikkat çeken unsurları arasında yer almaktadır.[76]

Mültecilerden Bayda Mahamed ve Bünyamin, 10 Şubat 1948 tarihli mektuplarında, Roma Başkonsolosluğu tarafından gönderilen anketleri doldurup teslim ettiklerini ve konsolosluğun bu bilgileri Ankara'ya ileteceğini ifade etmiştir.[77] Söz konusu mülteciler, 18 Mayıs 1948 tarihli mektuplarında, Napoli'deki Türk konsolosunun çaresiz ve samimi olmadığını da belirtmişlerdir.[78]

[76] **TDA, 541- 44226-210239-17**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 16 Şubat 1946 tarihli şifreli telgraf).
[77] İsmail Doğan, **Mülteci Kamplarından Karaçay-Malkar Türkçesi Mektupları**, Konya, Ülkü Basımevi, 1992, s. 51.
[78] İsmail Doğan, a.g.e, s. 58.

Şubat 1948'de Roma Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin, *Tasvir* gazetesine verdiği beyanatta, İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde yaşayan mülteci Türklerle ilgili olarak Türkiye'nin artık harekete geçmek üzere olduğunu ifade etmiştir.[79] Erkin, 20 Mart 1948 tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderdiği şifreli telgrafta, İtalyan Hariciye Nezaretinin mültecilere ilişkin teminat meselesine dair görüşlerini aktarmıştır. O, İtalyanların mültecileri üç kategoriye ayırdığını belirtmiştir:[80]

a) İRO kamplarındakiler. Bunların içinde harp mücrimi yoktur. İRO, esasen lüzumlu garantiyi vermektedir.

b) İtalya hükümetinin elindeki kamplardakiler. Bunlar, İRO kamplarına alınmayan mültecilerdir. Londra'daki komiteye isimleri verilen harp mücrimlerinden olmamakla beraber, durumları birincilere nazaran tereddüde muciptir. Nitekim Rus ve Yugoslav hükümetleri, bunların "quisling"[81] ve "collaborateur"[82] olduklarını ileri sürerek listelerini yapmış ve iadelerini istemiştir. İtalya, Sulh Muahedesi'nin 45. maddesi mucibince harp mücrimlerini iade mecburiyetinde olmakla beraber, istenilen bu mültecilerin durumları hakkında tahkikat icra etmeden hiçbir memlekete gitmelerine ve menşe memleketlerine iadelerine müsaade etmeyeceğini bildirmiştir.

c) İtalya'da serbest yaşayan mülteciler. Hariciye icap eden tahkikatın yapılabilmesi için bunların listelerini istemiştir. Evvelce beyannameleri konsolosluklarımızca bakanlıklarına peyderpey sunulmuş olan bu mültecilerin isimleri Hariciyeye bildirilecektir. Ancak, bunlardan hangilerinin memleketimize alınacağına dair şimdiye kadar beyanname üzerine bakanlıklarından hiçbir cevap alınamamıştır.

Erkin, daha sonra Avrupa'ya gönderilen Türk komisyonunun bir an önce İtalya'ya gelmesi gerektiğini ifade etmiştir:

---

[79] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 43.**

[80] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 45**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 20 Mart 1948 tarihli şifreli telgraf).

[81] Quisling terimi, II. Dünya Savaşı sırasında Nazi işgaline karşı Norveç'te Almanlarla işbirliği yapan Vidkun Quisling'in adıyla anılmış olup, genel anlamda "vatana ihanet eden işbirlikçi" anlamında kullanılmaktadır.

[82] "Collaborateur" terimi, II. Dünya Savaşı sırasında Nazi işgaline karşı Fransızlarla işbirliği yapan kişiler için kullanılmış olup, "işbirlikçi" anlamına gelmektedir.

"... Heyetin elan geciken hareketi, bizi aşılmaz müşkülatla karşı karşıya bırakmaktadır. Komisyonun Roma'ya bir an evvel muvasalatı ve bu kamplara giderek İtalyan Hariciyesine verilmek üzere listeleri hazırlaması zaruridir. Hariciye, bu listeleri mezkûr hükümetlerin kendisine tevdi ettikleri mülteci iade talebi listeleri ile karşılaştıracağını ve listelerde ismi olmayanlar için teminat vereceğini bildirmiştir. Geri kalanlar için gereken tahkikatın icrasını müteakip karar verilecektir. Suçlu olmayanların sonradan memleketimize gitmelerine müsaade olunacaktır."[83]

Erkin, daha sonra İRO memurlarının, Türkiye'ye sevk edilecek mültecilerin masraflarını ve ulaşım için gerekli vapuru temin edeceğini, eğer vapur bulunamazsa Türk vapurunun masraflarını karşılamayı kabul ettiğini belirtmiştir. Ayrıca, mültecilerin Nisan ayının ilk haftasında gönderilebilmesi için İskân Genel Müdürü'nün kamplara gelmesinin zorunluluğuna dikkat çekmiştir.[84] Erkin, 26 Mart 1948 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği şifreli telgrafta, mültecilerin pasaport, eşya beyannamesi ve diğer işlemlerinin aksaksız ve kısa sürede yapılabilmesi amacıyla, dil bilen iki yardımcı memurun görevlendirilmesini talep etmiştir.[85]

Bern Büyükelçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu, anılarında İsviçre'de gördüğü Türk mültecilerden bahsetmiştir:

"Anglo-Sakson esirlerinin arkasından İsviçre'ye, birçok da Rus esiri iltica etmekte idi. Bunlar arasında bizim Türk soydaşlarımız da vardı. İsviçreliler bu Türkçükleri önce Ruslarla karışık olarak muhtelif köylerde grup grup teksif etmişlerdi. Çok geçmeden ayırıp bir köyde toplamak zorunda kaldılar; zira İsviçre'nin göbeğinde, nerdeyse bilmem kaçıncı Türk-Moskof muharebesi patlamak üzere idi. Azerbaycan'ın, Özbekistan'ın veya Kırım'ın bu bedbaht delikanlıları, "Biz," diye sızlanırlarmış; "bu Moskof gâvurlarından kurtulmak için kaça kaça buraya kadar geldik. Şimdi gene mi Sovyet? Gene mi Kolhoz?" ve dünkü efendilere dönüp yumruklarını sallarlarmış. Harpten sonra Moskova'dan bir askeri heyet gelip de bunları öbürleriyle birlikte "vatanlarına" iade ettirmek isteyince, bizim Şarklı ve Şimalli kardeşler hep birden ayak direyip, "Gitmeyiz!" diye bağrışmışlardı. Nasihat, tehdid hiçbiri kâr etmedi. Komünist cennetine asla dönmek istemiyorlardı. "Bizi Türkiye'ye, olmazsa Mısır'a gönderin," diyorlardı.

[83] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 45.**
[84] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 45.**
[85] **TDA, 541- 44305-210879-44**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 26 Mart 1948 tarihli şifreli telgraf).

"Neden Türkiye'ye? Neden Mısır'a?" İsviçreliler şaşırıp kalmışlardı. Çünkü o zamana kadar bunların ne Türk soyundan ne İslâm ümmetinden olduğunu bilmiyorlardı ve kendilerine bu hususta malumat verilince daha büyük bir hayrete düşüyorlardı.

"Demek ki, Rusya'da bir de Türk ekalliyeti var!"

"Hem ne ekalliyet. Siz deyin 30 milyon, biz diyelim 45 milyon."[86]

Karaosmanoğlu, mültecilerin çok çalışkan ve tokgözlü olduklarını belirtmiş; hatta bundan dolayı, mülteci kampındaki görevlinin, mültecilerin Türkiye'ye gitmemelerini ve İsviçre'de kalmalarını istediğini yazmıştır. İsviçreli kadınlarla evlenseler ve yaşam koşulları iyi olsa da, mülteciler orada kalmak istememişlerdir:

"İsviçre'de kavuştukları bütün rahatlığa ve saadete rağmen aralarından hiçbiri burada kalmak meylini göstermedi. Hepsinin derdi, emeli bir İslâm memleketine gitmekti. Kaldı ki, Birleşik Milletler Enternasyonal Mülteciler Teşkilatı ile hükümetimiz arasında bunların Türkiye'ye nakilleri anlaşması benim tarafımdan imza edilmiş bulunuyordu ve Sıhhat Vekâletimiz erkânından bir zatın başkanlığı altında, dâhiliye memurlarımızdan müteşekkil bir heyet de bunları alıp götürmeye gelmişti."[87]

Karaosmanoğlu, mültecilerin bu heyetin onuruna bir ziyafet verdiklerini, küçük bir köy lokantasını özenle süslediklerini, elçilikten temin ettikleri bir bayrağı kapıya astıklarını, yemek sonunda nutuklar söylediklerini ve bir grup mültecinin vedalaşmak üzere yanına geldiklerini aktarmaktadır:

"Tertemiz giyinmiş olduklarını ve bu "bir nevi yurda dönüşten" kaplarına sığmayacak kadar sevindiklerini görmüştüm. Sonradan öğrendim ki birkaçı İsviçreli karılarını da beraber alıp gitmişti. Hatta bu genç kadınlardan ikisi çoktan ana olmuştu ve yavrularının dantelalı yorganlarla örtülü çocuk arabalarını, sanki kısa bir gezintiye çıkmış gibi, yavaş yavaş, nazlı nazlı iterek Türkiye yolunu boylamıştı. Allah vere de, bu yavrucaklar aynı "nazüniem"le büyüyüp yetişmiş olsalar... Ama hiç zannetmiyorum. Gene sonradan aldığım haberlere göre, bunların babaları ile anaları, daha yurdumuz topraklarına ilk adımlarını atar atmaz, uğramadıkları sıkıntı kalmamıştı. Döviz meselesi, eşya muayenesi meselesi ve bu çocuk arabalarından gümrük alma meselesi gibi bir sürü müşkülatla karşılaşmışlar ve uzun müddet, pek uzun bir müddet ne barınacak yer, ne doyuracak iş bulabilmişlerdir. Hatta gene uzun bir müddet

[86] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat**, İstanbul, İletişim, 13. Baskı, 2025, s. 272.
[87] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, a.g.e, s. 273.

ellerine Türk tabiiyeti vesikası alamamışlardır. Hâlbuki "Milletlerarası Mülteci Teşkilatı" ile imzaladığımız anlaşmanın bize tahmil ettiği taahhütlerin en başında, bunların yurdumuza varır varmaz hemen Türk tabiiyetine geçirilmeleri ve hemen bir eve ve bir işe yerleştirilmeleri maddesi geliyordu.''[88]

2.2.3. Yüzbaşı İhsan Ünesen'in Mültecilerle İlgili Faaliyetleri

1 Temmuz 1946 tarihinde, Avrupa'daki kamplarda yaşayan mültecilerin durumunu incelemek üzere Türkiye Hükûmeti tarafından bir komisyon kurulmuştur.[89] Komisyon tarafından aynı yıl Almanya'da Amerikan İşgal Kuvvetleri Başkomutanlığına irtibat subayı olarak[90] gönderilen Yüzbaşı İhsan Ünesen, kampları gezmiş ve Türkiye'ye gitmek isteyen mültecilerin listelerini hazırlamıştır. İhsan Ünesen'in faaliyetleri, mültecilerden Musa Ramazan, Baymirza Hayit, Cebbar Ertürk gibi kişilerin hatıralarında önemli bilgiler içermektedir. Baymirza Hayit, verdiği bir röportajda, İhsan Bey isimli yüzbaşının kamplardaki mülteci listelerinin hazırlanmasıyla ilgili önemli çalışmalar yürüttüğünü ifade etmiştir.

"... Savaş sona erdiğinde birliklerimizin büyük bir kısmı Çekoslovakya'da bulunuyordu. Rusların eline geçmemiz halinde akıbetimizin ne olacağını biliyorduk. Subaylar, eğitimciler, din adamları, astsubaylar ve diğer bütün yöneticiler öldürülecekti. Erler ise Sibirya'ya çalışma kamplarına gönderilecekti... Savaş sona erer ermez Komite dağıldı. Komite başkanı Veli Kayyum Han tevkif edilerek Nürnberg'e gönderildi. Orada diğer harp suçluları ile yargılanacaktı. Komitenin diğer üyeleri ise hayatta kalabilmek için çare arıyorlardı. Amerikalılar ve İngilizler ellerine geçen askerlerimizi Ruslara teslim ediyorlardı. Biz "hayır biz Rus değiliz. Biz Türk'üz bizi Ruslara teslim etmeyiniz, kendi vatanımızı kurtarmak için Kızıl Orduya karşı savaştık" diyorduk. Fakat Amerikalılara ve İngilizlere dert anlatmak mümkün değildi. Bize, "şayet Türk'seniz diyorlardı, Türkiye büyükelçiliği veya konsoloslukları sizi Türk olarak kabul etsin. Bize bu konuda vesika ibraz etmelisiniz." Biz İsviçre'de Türk diplomatik temsilciliğine başvurduk. Bize Türk olduğumuza dair bir belge verin veya bizi Türkiye'ye gönderin dedik. Hayır diyorlardı. Bu çok zor günlerimizde şerefli bir Türk subayının çok büyük yardımlarını gördük, onun hayatımızı kurtarmak için sarf ettiği insanüstü gayretlere şahit olduk. Münih'te Kurmay Yüzbaşı İhsan Ünesen isimli bir Türk subayı ile tanıştım. Kendisi bana elinden gelen yardımı yapacağını söyledi. Yüzbaşı İhsan Bey'le oturarak lejyonlarda dövüşen bütün subaylarımızın ve erlerimizin bir listesini

[88] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, a.g.e, s. 274.
[89] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 318.
[90] **BCA, 30-18-1-2, 110 - 12 – 5.**

yaptık. İhsan Bey bu listeleri çantasına koydu. Bir askeri uçağa binerek Türkiye'ye hareket etti. İhsan Bey ve annesinin de bulunduğu askeri uçak, Yugoslavya'da Ruslar tarafından düşürüldü. Yüzbaşı İhsan'ın annesi ve uçakta bulunan diğer şahıslar kazada öldüler. İhsan Bey'e bir şey olmadı. Ufak tefek yaralarla kazayı atlatmıştı. Ancak yanındaki listeler de Rusların eline geçti. Kurmay Yüzbaşı İhsan Ünesen Ankara'da durumu Genel Kurmay Başkanlığı kanalıyla hükümete intikal ettirmiş. Genelkurmay bütün Türkistanlı askerlerin Türkiye'ye kabulünün doğru olacağı şeklinde fikir beyan etmişti. Akıllı Türk subayı, listelerin bir kopyasını da daha önce hazırlatarak, bir kurye vasıtasıyla Genelkurmay'a göndermiş. Yani Türk resmi makamlarının elinde bir liste bulunmaktaymış. Hariciyecilerin teşvik ve verdikleri bilgilere göre Türk hükumeti isteğimizi reddederek bizi Türkiye'ye kabul etmeme kararı almış".[91]

Kuzey Kafkasyalı mültecilerden Musa Ramazan, hatıratında, 1946 yılında Türkiye'den Albay İhsan Arslan'ın[92] mültecilerin durumunu incelemek amacıyla Türklerin yaşadığı Mittenwald kampına geldiğini aktarmaktadır. Ramazan, İhsan Bey'in burada Kuzey Kafkasyalı Profesör Aytek Namitok, Tatar İdris Efendi ve din görevlileriyle görüştüğünü belirtmektedir. Musa Ramazan'ın başkanlığını yaptığı folklor ekibi, Türk albayın şerefine bir gösteri düzenlemiştir. Gösterinin ardından İhsan Bey, bir konuşma yapmış, Türkçe bilmeyenler için Kırım Türklerinden biri tercümanlık yapmıştır. İhsan Bey, konuşmasında parlamento tarafından görevlendirildiğini, incelemelerinin sonuçlarını ve gözlemlerini hükümete rapor edeceğini belirtmiştir. Ayrıca, mültecileri en kısa zamanda Türkiye'de görmekten memnuniyet duyacağını ifade etmiştir.[93]

Kırım Türklerinden Feyzi Rahmen Yurter, Ünesen'e kamplarındaki duruma ilişkin bilgi vermiştir.[94]

Kırımlı mültecilerden Rauf Hacıoğlu, bir konuşmasında Ünesen'in faaliyetleri hakkında bilgi aktarmıştır. Hacıoğlu'nun anlatımına göre, İhsan Bey kamplara geldiğinde Sovyetler Birliği vatandaşı olan mülteciler, kendilerini koruyabilmek amacıyla Türkiye vatandaşı olduklarını beyan etmişlerdir. Ancak tecrübeli Ünesen, bu yaklaşımı anlayışla karşılamakla birlikte, Ankara'da böyle bir

[91] "Dr. Baymirza Hayit Anlatıyor", **Hergün**, 1 Ağustos 1977, s. 3.
[92] Soyadını hatalı şekilde anımsamaktadır.
[93] Musa Ramazan, a.g.e, s. 116-117.
[94] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 319.

tutumun olumlu karşılanmayacağını ifade ederek mültecilerden gerçek kimliklerini açıklamalarını istemiştir. Bunun üzerine mülteciler doğum yerlerini bildirmiş ve yeniden listeler hazırlanmıştır. Hacıoğlu'nun belirttiğine göre, Ünesen Amerikalılara sunduğu raporda kampta 35 Türkiye vatandaşının bulunduğunu, geri kalanların ise Balkan Türkleri olduğunu belirtmiştir. Böylece Ünesen, Kırımlıların Sovyet vatandaşı olduklarını özellikle gizlemiştir.[95] Azerbaycanlı Mehmet Kengerli, konuşmasında kamplardaki Türklerin kendilerinin iade edilmemesi amacıyla Türkiye'den geldiklerini belirttiklerini ve sorgu sırasında yanlış cevap vermemek için Türkiye hakkında bilgi öğrenmeye başladıklarını aktarmıştır.[96]

Türkistanlı Mırat Taçmırat, hatıratında Türk Komitesinin faaliyetleri hakkında bazı bilgiler sunmuştur:

> *"II. Dünya Savaşı'nın acımasız yüzü sona erdiğinde biz Tübingen'deydik. Tam da bu dönemde Münih'te, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız ve Tatar gibi Türk kökenli göçmenlerin Türkiye'ye nakledilmesi amacıyla bir Komite kurulduğuna dair haber aldık. Bu Komite, söz konusu göçmenleri Türk olarak tanımakta, onlara ilgili kimlik belgeleri vermekte ve askeri makamlar nezdinde haklarını savunmaktaydı. Böylece biz de Tübingen'den ayrılarak Münih'e taşındık. Orada gördük ki gerçekten de bu Türk Komitesi, kökeni Türk olan tüm mültecileri himayesi altına almış, onları büyük bir kampa yerleştirmiş, UNRRA aracılığıyla gıda temin etmiş ve Türkiye'ye nakledilmeleri için çalışmalar başlatmıştı."*

O, bu komitenin üyelerinin Sadi Kerimoğlu, Nihat Tezeren, Celal Soylak, Cevad Bey ve bir hanımefendiden oluştuğunu yazmıştır. 1946 yılında Taçmırat'ın bulunduğu kamp, Yukarı Bavyera'da bulunan Mittenwald şehrindeki eski Alman dağcı birliklerinin kışlalarına taşınmıştır:

> *"Burada, Münih Türk Komitesi'nin girişimiyle ve muhtemelen Türkiye hükümetinin de desteğiyle, Amerikan ordusunda görev yapan Türkiye temsilcisi Yüzbaşı İhsan Ünesen, kampımıza gelerek Türkiye'ye gidecek olanları kayda aldı. Ne yazık ki, Yüzbaşı İhsan Bey'in bu listeyle birlikte Türkiye'ye giderken bulunduğu uçak Yugoslavya üzerinde düşürüldü ve İhsan Bey hayatını kaybetti… Ancak, listenin posta yoluyla gönderilen bir kopyası Türkiye hükümetine ulaştı."*

[95] Neşe Sarısoy Karatay, a.g.e, s. 378.
[96] Neşe Sarısoy Karatay, a.g.e, s. 388.

Taçmırat'ın hatıratında mültecilerin Türkiye'ye göçünün kolay bir süreç olmadığını yazmıştır:

> *"Öncelikle, Türkiye Büyük Millet Meclisi aralarında casusların olabileceği endişesi taşıyordu. Ayrıca, Sovyetler Birliği hem müttefiklerine hem de Türkiye'ye baskı yaparak bu kişilerin iadesini talep ediyordu. Özellikle Birleşik Krallık, eski lejyonerlerin Sovyetler Birliği'ne geri gönderilmesi konusunda ısrarcıydı ve bu amaçla silahlı güç kullanmaktan çekinmiyordu. Buna ek olarak, mülteci kamplarında faaliyet gösteren çok sayıda Sovyet ajanı, bu kişilerin Sovyetler Birliği'ne teslim edilmesi için her türlü yolu deniyor, hatta gerektiğinde silahlı müdahaleye başvuruyordu."*[97]

İhsan Ünesen başkanlığındaki heyetin, İngiliz ve Amerikan işgal bölgelerinde yürüttüğü çalışmalar sonucunda, 7.170 kişinin Türkiye'ye gelmek istediği tespit edilmiştir.[98]

Mültecilerin hatıratlarında İhsan Ünesen hakkında yer alan bazı bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır. Kendisi, 1946 yılında Almanya'ya gönderildiğinde piyade yüzbaşı rütbesindeydi. Devlet arşivlerinde yer alan kayıtlara göre, İhsan Bey'i taşıyan uçağın Yugoslavya'nın Kranj köyü yakınlarında düştüğü, evrak çantasının Yugoslav yetkililerin eline geçtiği belirtilmiştir. Uçağın düşmesi sonucu İhsan Bey'in yaralandığı da arşiv belgelerinde yer almaktadır.[99] Türkiye'nin verdiği notanın ardından yaralı İhsan Bey, Türk Konsolosluğu'na teslim edilmiş ve Belgrad'da özel bir klinikte 15 gün boyunca tedavi görmüştür. Hazırlanan raporda, İhsan Bey'e ait çantanın kırılarak içindeki kıymetli eşyaların alındığı, belgelerin ise büyük ihtimalle Sovyet yetkililerine teslim edildiği belirtilmiştir.[100]

Akşam gazetesi, söz konusu olayla ilgili bazı ayrıntılara yer vermiştir:

> *"Geçenlerde Viyana'dan Roma'ya uçmakta olan bir Amerikan yolcu uçağı, fena hava şartları yüzünden Yugoslavya semasından geçmek mecburiyetinde bulunduğu bir sırada Yugoslav uçakları tarafından inmeye mecbur edilmiş ve içinde bulunan on bir Amerikan subayı ile Yüzbaşı İhsan Ünesen yaralı bir halde enterne edilmiştir. Amerika ile Yugoslavya arasında*

[97] Мырат Тачмырат. "Воспоминания", (Çevrimiçi), https://abai.kz/post/8409, 12 Aralık 2024.
[98] Cemil Hasanlı, a.g.e, s. 421.
[99] **TDA, 585- 43916 - 207157 – 61.**
[100] **TDA, 585 - 43916 - 207157 – 60.**

şiddetli notalar teatisine sebep olan bu hâdise, Yugoslav hükümetinin enterne ettiği bütün subayları memleketlerine iade etmesi kararıyla kapanmıştı. Yüzbaşı İhsan Ünesen de yarası kapandıktan sonra yurdumuza dönmüş ve buradan Ankara'ya gitmiştir. Yüzbaşı İhsan sol eli hareketsiz bir halde kaldırıldığı hastanede tedavisine çalışılmaktadır."[101]

11 Mayıs 1951 tarihinde Kıdemli Yüzbaşı İhsan Ünesen'in, rütbesine denk gelen Muvazzaf Askerî Memur sınıfına nakledildiği görülmektedir.[102] 29 Temmuz 1955 tarihinde Kıdemli Binbaşı rütbesindeki İhsan Bey, Ankara Emniyet Başmüfettişliği görevine tayin edilmiştir.[103]

2.2.4. Cevdet Atasagun Başkanlığındaki Komisyonun Mültecileri Kurtarma Faaliyetleri

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin kamplardaki mültecilere ilişkin bir heyet oluşturma meselesi, 1947 yılının başlarından itibaren gündeme gelmiştir. Suphi Tanrıöver, Cafer Seydahmet Kırımere'e gönderdiği 21 Şubat 1947 tarihli mektubunda, Dışişleri Bakanlığı'na iki kez müracaatta bulunduğunu; aldığı yanıtta, çeşitli bakanlıkların temsilcilerinden oluşan bir komisyonun kurulacağının bildirildiğini belirtmiştir.[104] Ali Han Kantemir, Kırımer'e yazdığı 20 Haziran 1947 tarihli mektubunda, Roma'dan edindiği bilgilere göre hükûmetin 400 kişiyi kabul edeceğini ve üç nüsha hâlinde anket formlarının hazırlandığını bildirmiştir.[105]

Nihayet, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 26 Haziran 1947 tarihli toplantısında alınan bir karar doğrultusunda, Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı tarafından İtalya ve Almanya'da gözetim altında tutulan ve ayrıca Yunanistan'daki çeşitli kamplarda bulunan Müslüman ve Türk kültürüne mensup unsurların durumunu incelemek; elçilikler, konsolosluklar ve ilgili yabancı kurumlarla temas kurmak; kabul edilecek mültecilerin sevkiyatı ile diğer zorunlu işlemleri belirlemek amacıyla bir heyet gönderilmesine karar verilmiştir. Heyet, İskân Genel Müdürü Dr.

[101] "Yüzbaşı İhsan Ünesen geldi", **Akşam**, Sayı: 10062, 21 Ekim 1946, s. 2.
[102] **BCA, 30-11-1-0, 223 - 20 – 4.**
[103] **BCA, 30-11-1-0, 252 - 26 – 9.**
[104] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 366.
[105] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 364.

Cevdet Atasagun'un[106] liderliğinde, İstanbul Emniyet Müdür Muavini Şükrü Borhan ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'ndan Dr. Mahmut Sabit Akalın'ın da dâhil olduğu toplu bir komisyon tarafından oluşturulmuştur.[107] Heyet, beş üyeden meydana gelmiş ve mülteci kamplarındaki faaliyetlere katılmıştır.[108] 8 Temmuz 1947 tarihinde görevine başlayan heyetin faaliyet süresinin yaklaşık 2,5 ay olacağı öngörülmüşse de, komisyon Türkiye'ye 12 Kasım'da dönmüştür.[109]

İtalya'daki mültecilerin durumunu yakından takip eden *Şark Yolu* gazetesi, komisyonun oluşturulma haberini ilk sayfasında "Avrupa'da Esir Kamplarındaki Irkdaşlarımıza Müjde!" başlığıyla duyurmuştur. Gazeteye göre, heyet önce Yunanistan'daki Türkleri sevk edecek ve ardından İtalya'ya geçecek, getirilecek mülteciler, hükümetin belirlediği yerlerde iskân ettirilecekler. İlgili haberde, heyetin çalışmalara başladığına dair bilgilere yer verilmektedir: *"Bu kararın tesiri şimdiden görülmeğe başlandığını Roma'dan aldığımız bir mektuptan öğrenmiş bulunuyoruz. Altı kampta dağılmış olarak bulunan Türk'leri bir kampa toplamaya başlamışlardır."*[110]

Albay Abdurrahman Fethalibeyli, 10 Temmuz 1947 tarihinde Roma'dan Mehmet Emircan'a yazdığı mektubunda, komisyonun henüz İtalya'ya gelmediğini, Yunanistan'da bulunduğunu ve bir hafta içinde İtalya'ya ulaşacağını ifade etmiştir.[111] *Son Saat* gazetesinin 23 Temmuz 1947 tarihli sayısında, İtalya'daki Reggio Emilia

---

[106] Dr. Cevdet Atasagun, 1889 yılında Bafra'da, Enderunoğulları ailesine mensup olarak dünyaya gelmiştir. 1911 yılında İstanbul Tıp Fakültesi'nden mezun olmuş, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları'na katılarak vatani görevini yerine getirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Fransa, İtalya ve İspanya'ya çeşitli görevlerle gitmiş, 1938 yılında Yugoslavya ile yapılacak muhaceret anlaşması kapsamında kurulan komisyonda Türkiye'yi temsilen görev almıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın il idare heyetinde yer almış; Türk Ocakları, Halkevleri ve Kızılay gibi kurumlarda aktif görevlerde bulunmuştur. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün onayıyla, Bursa Sıtma Mücadele Mıntıka Reisi görevindeyken 26 Kasım 1935 tarihinde İskân Umum Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. (BCA, 30-11-1-0, 100 - 36 – 20). 1935-1950 yılları arasında İskân Umum Müdürü olarak hizmet vermiştir. 1950 yılında emekliye ayrılmıştır. (BCA, 30-18-1-2, 123 - 55 – 8) 1950-1951 yıllarında yerel *Bafra* Gazetesi'nde çeşitli makaleler kaleme almıştır. Dr. Atasagun, 1951 yılında geçirdiği kalp krizi sonucu İstanbul'da vefat etmiştir. (Çevrimiçi), https://www.bafrahaber.com/yazaryazi/bir-erken-cumhuriyet-donemi-burokrati-bafrali-cevdet-atasagun--36692.html, 29 Nisan 2025.

[107] **BCA, 30-18-1-2, 114 - 41 – 8**; **BCA, 30-18-1-2, 115 - 99 – 13**.

[108] "Avrupa'da Esir Kamplarında Bulunan Irkdaşlarımız", **Son Saat**, Sayı: 347, 5 Temmuz 1947.

[109] **Ulus**, Sayı: 9478, 27 Kasım 1947, s. 5.

[110] "Avrupa'da Esir Kamplarındaki Irkdaşlarımıza Müjde!", **Şark Yolu**, Sayı: 29, 9 Temmuz 1947, s. 4.

[111] **TDV, ZE – 77 – 2085.**

Kampı'nda bulunan Türklerin, komisyonun oluşturulması ve mültecilerin Türkiye'ye kabulü nedeniyle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gönderdikleri teşekkür telgrafı yayımlanmıştır.[112] *Ulus* Gazetesi, heyetin 26 Temmuz 1947 tarihinde Napoli'den Roma'ya hareket ettiğini bildirmiştir.[113] *Şark Yolu* gazetesi bu tarihi 11 Ağustos 1947 olarak belirtmiştir. Bu tarih, büyük olasılıkla söz konusu dönemde kaleme alınmış bir mülteci mektubuna dayanmakta ya da heyetin İtalya içindeki hareketleriyle ilişkilendirilmektedir.[114] Nitekim mültecilerden Şükrü Kaya, *Akın* gazetesine gönderdiği 15 Temmuz 1947 tarihli mektubunda[115], heyetin en geç bir buçuk ay içerisinde kendilerini Türkiye'ye ulaştıracaklarına dair söz verdiğini bildirmiştir. Bu ifadeden hareketle, heyetin 15 Temmuz itibarıyla İtalya'daki çalışmalarına başlamış olduğu anlaşılmaktadır.[116] Heyet, 1947 yılının Temmuz ayında Avusturya'daki Alberschwende mülteci kampını ziyaret etmiştir. Cevdet Bey'i kampın kafile şefi Mecit Sükuti ile Feyzi Rahman karşılamıştır. Ziyaret sırasında Cevdet Bey'e, Zürih Büyükelçiliği Kültür Ataşesi Hakkı Akil Bey de eşlik etmiştir.[117]

Türk heyetinin kamplara gelişine dair haber, hızla İtalya dışındaki ülkelerde yaşayan mültecilere de ulaşmıştır. Karaçay-Malkar Türklerinden olan mültecilerden İbrahim Musa oğlu, Almanya'dan gönderdiği 13 Ağustos 1947 tarihli mektubunda, heyetin geldiğine dair duyumlarını ifade etmiştir:

> *"Türkiye'den bizim için İtalya'ya komisyonun geldiği haberini işittik. Fakat o komisyon Almanya'ya kadar gelecek mi? Biz bilemiyoruz. Bu kış burada açlık çok büyük. Bir ayda 6 kilo ekmek, elbise, et, yağ, patates, işte bizim bir aylık rızkımızın hepsi bu."*[118]

Mültecilerden M. Bayramoğlu, 29 Ağustos 1947 tarihinde Reggio Emilia kampından Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda, Türk heyetinin İtalya'da bulunduğunu teyit etmiştir:

---

[112] **TDV, ZE – 78 – 2158.**
[113] "İtalya'ya Giden Heyetimiz", **Ulus**, Sayı: 9351, 27 Temmuz 1947, s. 2.
[114] "İtalya'daki Irkdaşlarımızın Durumu", **Şark Yolu**, Sayı: 35, 27 Ağustos 1947, s. 2.
[115] Şükrü Kaya, mültecilerin içinde bulundukları durumu şu şekilde tasvir etmiştir: *"İşte size sefaletimizin bir nümunesi, bir kaç münevver arkadaşım İtalyan battaniyesinden diktirdikleri pantolonlarla geziniyorlar."*
[116] "İtalya'daki Esir Türkler", **Akın**, Sayı: 37/3, 25 Eylül 1947, s. 2.
[117] **Kırım**, Sayı: 18, Ocak-Mart 1997, s. 48.
[118] İsmail Doğan, a.g.e, s. 21.

"Bütün Türkler Reggio Emilia'ya toplanmıştır. Toplama kamplarında ve dışta yaşayan arkadaşlarımız da buraya gelmektedirler. Bizlere istikbal kazandıran yüksek şahsınıza karşı her gönülde sonsuz sevgiler vardır. Ben ve Riccione'deki arkadaşlarım 2,5 aydan beri Reggio Emilia'dayız. Türk heyetinin İtalya'ya, hususen Reggio Emilia'ya gelmesi bizlere büyük yardımlar etti. Politik olayların durumuna göre çok güzel muamele yaptılar. Eylülün sonuna kadar vatana kavuşacağımıza söz verdiler."[119]

Edige Kırımal, Cafer Seydahmet'e gönderdiği 12 Eylül 1947 tarihli mektubunda, Türk heyetinin 24 Ağustos 1947 tarihinde İsviçre'den Viyana'ya hareket ettiğini ve 1 Eylül tarihinde Avusturya'nın Innsbruck şehrine ulaştığını bildirmiştir.[120] Cevdet Atasagun, 4 Eylül 1947 tarihli telgrafında, Avusturya'nın İngiliz işgal bölgesinde bulunan kamplardaki incelemelerini tamamladıklarını, bir hafta içerisinde Amerikan bölgesindeki incelemelerini de bitirerek Almanya'ya, ardından İsviçre'ye gideceklerini bildirmiştir.[121] Atasagun, 14 Eylül 1947 tarihli telgrafında, Avusturya'nın Amerikan ve Fransız işgal bölgelerindeki araştırmalarını tamamladıklarını, o tarihte Almanya'ya gideceklerini ve ilk kez Frankfurt'ta incelemelerde bulunacaklarını bildirmiştir.[122] 20 Eylül 1947 tarihinde heyet, Almanya'nın Heidelberg kentine ulaşmıştır. Amerikan askeri makamlarından elde edilen bilgilere göre, burada bulunan mülteci kamplarında Türkiye Cumhuriyeti tebaasına mensup 78 Türk mülteci barınmaktadır.[123]

Karaçay-Malkar Türklerinden olan mültecilerden Şagman Yusuf Tamayogul, 27 Aralık 1947 tarihli mektubunda kamplardaki durum ve Türk temsilciler hakkında bazı bilgiler vermiştir:

"İtalya'nın Roma şehrinde bir komite var. Müslümanların adıyla o komitede görev yapanlar Azerbaycanlılar, Kırım Tatarları ve Çerkezlerdir. Onların her biri kendi milleti için çalışıyor, Bizim gibi az sayıda olan milletlere bir şey olmuyor. Kime müracaat edeceğimizi bilmiyoruz. 19.12.47 tarihinde Türkiye konsolosluğundan bir görevli gelip bizim listemizi alıp gitti. Biz de 3 haftaya kadar Türkiye'ye gidersiniz dedi. Daha önce yapılanları gördüğüm için

[119] **TDV, ZE – 77 - 2113.**
[120] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 384.
[121] **TDA, 506- 42797 - 193150 – 10**, (Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 4 Eylül 1947 tarihli şifreli telgraf).
[122] **TDA, 506- 42797 - 193150 – 9**, (Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 14 Eylül 1947 tarihli şifreli telgraf).
[123] "Almanya'daki Vatandaşlarımız", **Vatan**, Sayı: 2270, 21 Eylül 1947, s. 2.

ona da inanmıyoruz… Benim durduğum kampta 60 Müslüman var. Onların içinde biz Kafkaslılar 3 kişiyiz. Biri Dağıstan'da İmam Şamil'in soyundan, adı İsmail Ahmet Ramazan'dır."[124]

Son Saat yazarı Bahadır Dülger, makalesinde gazetelerde yayımlanan yazıların ve hükümete yapılan müracaatların nihayet sonuç verdiğini, tüm bu çabalar sayesinde mültecilerin ülkeye getirileceğini belirtmiştir. Ayrıca, bu amaçla bir heyetin Türkiye'den hareket ettiğini, çeşitli şehirlerdeki kamplarda incelemeler yapacağını ve Türkiye'ye getirilecek kişilerin tek tek tespit edileceğini, bu nedenle sürecin zaman alacağını ifade etmiştir. Bahadır Dülger, Almanya'da yaşayan mültecilerin durumunun son derece vahim olduğunu, bir kişi için aylık gıda rasyonunun 150 gram yağ, 400 gram et, 500 gram şeker, dört kilo ekmek ve 12 kilo patatesten ibaret olduğunu yazmıştır.[125]

Çarlık Rusya'sı döneminde Azerbaycan'ın önde gelen petrol zenginlerinden biri olan Hacı Zeynalabidin Tagiyev'in kızı Leyla Esedullah, Bolşevik işgalinin ardından eşiyle birlikte Avrupa'ya göç etmiştir. Esedullah, Lozan'dan Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği 18 Ekim 1947 tarihli mektubunda, Türk heyetinin başkanı Cevdet Bey ile görüştüğünü, Roma'daki 118 kişinin durumunu aktardığını ve IRO başkanının Cevdet Bey ile görüşeceğini ifade etmiştir.[126] Esedullah, 1947 yılında Ziyad Bey'e gönderdiği bir telgrafta, İtalya'daki kampların durumunu büyük bir endişeyle aktarmıştır:

"İtalya'dan mesaj alındı. Felaket durumu. Amerikan otoriteleri, Türk Komisyonu'nun geçişinden sonra görevlerini tamamladıklarını değerlendirerek yardım ve erzak sağlamayı durdurdu. 188 kişi tehdit altında. Menşe ülkeye dönüş. Tüm Türk basınında duyurulması rica olunur."[127]

Mültecilerden Enver Girey Alpigar, 17 Aralık 1947 tarihinde Münih'ten gönderdiği mektubunda, aynı yılın Eylül ayında heyetin Almanya'daki Türk mültecilerini ziyaret ettiğini ve bu süreçte çeşitli incelemelerde bulunduğunu

[124] İsmail Doğan, a.g.e, s. 40.
[125] Bahadır Dülger, "Türk Irkından Harp Esirleri Memleketimize Getiriliyor", **Son Saat**, Sayı: 348, s. 1.
[126] **TDV, ZE – 77 – 2129.**
[127] **TDV, ZE – 77-2130.**

belirtmiştir. Mektubunda, Türkiye hükümetinin tüm mültecileri kabul edeceğine dair kendisine sözlü olarak bilgi verildiğini ifade etmiştir. Ancak, bu beyanın üzerinden uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen henüz hiçbir mültecinin kabul edilmediğini vurgulamıştır. Ayrıca, Mısır hükümetinin Müslüman mültecilere gıda paketleri dağıttığını da dile getirmiştir.[128]

Avrupa'daki mülteci kamplarındaki çalışmalarını tamamlayan heyet, 12 Kasım 1947 tarihinde *İstanbul* vapuru ile yurda dönmüştür.[129] Heyet, görev süresi boyunca tüm mülteci kamplarını ziyaret etmiş; aynı zamanda, Türkiye'ye kabul edilmek isteyen komünistlerin mülteci grupları arasına karışmasını önlemeye yönelik tedbirler almaya çalışmıştır.[130] Komisyonun faaliyeti hakkında *Cumhuriyet* gazetesi bazı bilgiler edinmiştir:

> *"Yunanistan, İtalya, İsviçre ile Almanya ve Avusturya işgal mıntıkaları dâhilinde Müslüman ve Türk kültüründeki mültecileri memleketimize göndermek üzere Avrupa'ya gitmiş olan İskân Umum Müdürü Cevdet Atasagun'un başkanlığında, İstanbul Emniyet Müdür Muavini Şükrü Saib ve Mahmut Sabit Akal'dan müteşekkil heyet, şehrimize dönmüştür. Dün, kendisiyle görüşen bir arkadaşımıza Cevdet Atasagun seyahatleri hakkında şunları söylemiştir: "Avrupa kamplarındaki mültecilerin durumları ile yakından meşgul olduk. Bunların bir kısmı kampların dâhilinde, bir kısmı da kampların haricinde kendi mesaileriyle meşgul bulunmaktadır. Buralarda İRO teşkilatı tarafından bütün mültecilere her türlü insani yardım yapılmaktadır." Öğrendiğimize göre, Avrupa memleketlerinde mevcut bütün kamplarda 1,5 milyon mülteci barınmaktadır. Mülteci Türkler, bulundukları yerlerde kendi aralarında birleşerek birer komite kurmuşlardır. Hemen hepsi Türkiye'ye gelmek istemekte ve Şili, Arjantin gibi Cenubi Amerika memleketlerinden yapılan teklifleri reddetmektedirler. Avrupa kamplarına giden heyetimiz, din, dil, ırk ve kültür gibi sosyal meseleleri ön planda tutmak suretiyle Türkiye'ye gönderilecek mültecileri seçmiştir. Bu kamplarda Türk kültüründen olup da Türkiye'ye gelmeyi bir basamak olarak görenler de bulunmaktadır. Bu gibiler ve bilhassa harp mücrimi olabilecekler, titiz bir seçmeye tabi tutulmuşlardır.*
>
> *Heyetimiz her gittiği kampta mülteci Müslüman ve Türkler tarafından candan karşılanmıştır. İsviçre kamplarında bulunan Türk mülteciler, heyetimizi bulundukları yere bir Türk bayrağı çekmek ve parlak bir istikbal hazırlamak suretiyle karşılamışlardır. Fransa'nın Brenyon kamplarındaki Türkler de sosyal*

[128] **TDV, ZE – 77 – 2110.**
[129] "İstanbul'a Dün Dönen Heyetler", **Ulus**, No. 9459, 13 Kasım 1947, s. 3.
[130] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 339.

terbiyesi çok üstün olan ve iyi bakılan kimselerdir. Bir vakitler halleri pek fena olan İtalyan kamplarında bulunan Türklerin de vaziyetleri çok iyidir.

Öğrendiğimize göre, Mısırlı bir prensin İtalyan kamplarından memleketine götürdüğü mülteciler arasında ancak iki, üç Türk vardır. Geri kalan Türkler, bütün varlıklarıyla memleketimize bağlı olanlardır. Avrupa memleketlerinde bulunan kamplarda Türkiye'ye gelebilecek olanların yekûnu takriben 8 bin civarındadır. Bunların memleketimize ne zaman gelecekleri, hükümetimizin alacağı karardan sonra belli olacaktır. Heyetimiz, Almanya ve Avusturya'da komünistler tarafından yakinen takip edilmiştir. Hatta heyete teklif edilen yardım reddedilmiştir. Rusya'dan gelen mültecilerin hiçbiri Rusya'ya dönmemektedir. Merkezi Cenevre'de olan IRO (Beynelmilel Mülteci Organizasyonu)'nun bakmakta olduğu mülteciler hakkında hazırladığı nizamname, mültecileri Rusya'ya geri göndermemektedir. Zira bu nizamnameye göre hiçbir mülteci arzu etmediği takdirde geldiği memlekete gönderilmez."[131]

Avrupa'daki mültecilerle ilgili olarak yürütülen heyet çalışmaları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündeminde de yer almıştır. 12 Ocak 1948 tarihli oturumda, Isparta Milletvekili Sait Köksal tarafından Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak'a yöneltilen soru üzerine, Sadak konuya ilişkin kapsamlı bir bilgilendirme yapmıştır. Sadak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında istilâ, esaret ve iltica gibi çeşitli nedenlerle Avrupa'nın batı ülkelerinde yaklaşık 1,5 milyon kişinin biriktiğini; bu zor durumdaki insanların meselelerinin çözümü için 1946 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararıyla Milletlerarası Mülteci Teşkilatı'nın kurulduğunu belirtmiştir. Teşkilatın öncelikli hedefi, Avrupa'daki mültecileri kendi ülkelerine iade etmek iken, birçok mültecinin geri dönmek istemediği tespit edilmiştir. Mevzuat çerçevesinde, teşkilat mültecileri zorla ülkelerine göndermek zorunda olmamakla birlikte, birçok mültecinin başka ülkelere göç etmeye başladığı, bunların arasında yaklaşık 7.000 kişinin Türkiye'ye gelme talebini ilettiği ifade edilmiştir. Bu talep, mülteciler ile Milletlerarası Mülteci Teşkilatı tarafından çeşitli zamanlarda hükümete bildirilmiştir.

Sadak, Cevdet Bey başkanlığındaki heyetin 11 Temmuz'da Yunanistan'dan başlayarak İtalya, Avusturya, Almanya (İngiliz ve Amerikan işgali altındaki bölgeler dâhil) ve İsviçre'de gerçekleştirdiği saha incelemelerini Kasım ayında tamamlayarak Türkiye'ye döndüğünü belirtmiş; heyetin hazırladığı raporun hükümetçe

[131] "Avrupa Kamplarındaki Türklerin Durumu", **Cumhuriyet**, Sayı: 8349, 14 Kasım 1947, s. 4.

incelendiğini ve heyet başkanının dinlenerek ek bilgiler alındığını vurgulamıştır. Bu sürecin uzun sürmesinin hem ülke içi koşullar hem de uluslararası yansımaları bakımından önem arz ettiği ifade edilmiştir. Hükümetin, farklı ülkelerden çeşitli sebeplerle ayrılarak Türkiye'ye gelmek isteyen binlerce kişi hakkında kapsamlı güvenlik ve araştırma süreçleri yürüttüğü belirtilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda Milletlerarası Mülteci Teşkilatı'nın, kendi düzenlemeleri gereği, kamplarında savaş suçluları veya vatan hainlerine yer vermediği ve Türkiye'ye gönderileceklerin bu niteliklere sahip olmadığını yazılı teminatla taahhüt ettiği kaydedilmiştir. Binlerce mültecinin kabulünün kolay bir süreç olmadığına da dikkat çekilmiştir.

Konuşmada ayrıca, mültecilerin kabulü öncesinde ülke içinde bazı hazırlıkların yapılması ve mali kaynak tahsis edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Mültecilerin yaklaşık %40'ının geldikleri anda üretken konumda çalışabilecek uzman kişilerden oluştuğu, diğerlerinin ise yerleşim ve bakım için 1–2 milyon lira arasında bir bütçe ihtiyacının bulunduğu ifade edilmiştir. Türkiye sınırına kadar nakiller ise Milletlerarası Mülteci Teşkilatı tarafından sağlanmaktadır. Kabul sürecinde, her mülteci için bireysel, detaylı ve şahsi incelemelerin yapılması gerektiği vurgulanmış, özellikle kampların dışındaki 1–2 bin kişi hakkında kapsamlı bilgi edinilmesinin zorunlu olduğu belirtilmiştir.

Sadak'ın yanıtında bu bağlamda, Türkiye Hükümeti'nin aslında kimseyi zorunlu olarak kabul etme talebinde bulunmadığı, ancak Türk kökenli veya Müslüman olan bazı mültecilerin kabulüne yönelik taleplere merhamet duygusuyla olumlu yaklaşarak, mültecilerin sunduğu şartlar doğrultusunda kabulde bir engel görmediği ifade edilmiştir. Türk vatanının savaş suçlularına veya vatan hainlerine sığınak olmayacağı, Türk milletinin bu konuda son derece titiz ve hassas davrandığı vurgulanmıştır. Sonuç olarak, olası soru ve itirazların giderilmesi amacıyla, mültecilerin kabulüyle ilgili çıkabilecek her türlü sorun karşısında muhatabın

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nden ziyade Birleşmiş Milletlere bağlı Milletlerarası Mülteci Teşkilatı olması gerektiği ifade edilmiştir.[132]

Sadak'ın açıklamasına teşekkür eden Köksal, İtalya'daki Reggio Emilia kampında bulunan Türkler adına Öğretmen Ahmetzade Nebi'nin 2 Aralık 1947 tarihli mektubundan bazı bölümleri okumuştur:

> *"Türkiye haricindeki Türkler her zaman Türkiye'yi mukaddes bir ziyaretgâh gibi görür; onun yükselişinden ilham alır. Ona daima kendisini bağlı hesap ederek onun her münevverini kendisine rehber sayar. Ona ihtiram eylemeyi kendine tabii bir borç bilir. Biz de her bir Türkiyeli Türk'e çocuk samimiliği ile yanaşarak içimizde olup kalanı ona söyler, ondan da bir baba kalbi gibi kaydımıza kalan bir yürek ümit ederiz. Biz Türkiyeli olmasak da Türk'üz. İstiklâl görmediğimiz için yalnız Türkiye'nin istiklâli ile iftihar ediyoruz. Kendimizi soysuz bir millet değil, milletimizin kazandığı bağımsız Türkiye egemenliğine istinat ederek ancak onunla kendimizi mesut sayar ve onunla saadete ermemize iman ediyoruz. Türkiye Cumhuriyeti için her şeyden geçmeye, lâzım gelirse canımızı bile feda etmeye hazır olduğumuza emin olunuz. Bunu dille değil, kalple söylüyoruz. Bizim Türkiye'ye alınmamız Türkiye siyasetine halel getirirse, biz memlekete kabulümüze hiç razı olmayız. Biz ölürüz, Türkiye var olsun deriz. Eğer Hükûmetimiz bizi kızıllık bakımından memlekete almaktan korkuyorsa, bizim, hepimizin Türkiye'deki tanınmış akrabalarımız, tanışlarımız bize kefil olmaya hazırdırlar. Her şeyi gasp etmiş, her şeyi gasp edilmiş olacak biz zavallı sefiller, 9 senedir Türkiye'ye gözümüzü dikip onlardan yardım beklemekte devam ediyoruz. Başka memleketlere gitmek için olan teklifleri reddettik. Bizim milletimiz var, bizim devletimiz var, biz soysuz değiliz, biz Türkiye'ye varacağız diye gururla cevap verdik; yine de bu fikirde ısrar ediyoruz. Şimdi biz şaştık… 1946 senesinde Türkiye'nin İtalya'da Napoli Başkonsolosu Şakir Bey gibi, Cevdet Bey de bizi aldattı. Şakir Bey'in aldanmasıyla 70 nefer Rusya'ya teslim olunma faciasını geçirdi. Şimdi Bay Cevdet'in Ağustos iptidasında 'azami bir buçuk aya kadar anavatanda olacaksınız' diye bizi aldatmasıyla belki de hepimiz yine ölüm tehlikesi karşısına atılırız. Acaba kendi milletini aldatarak onu tehlikeye vermek olur mu? Tarihte misli görülmemiş kızılların engizisyonundan her şeyini bırakıp kaçan, kendi milletinin egemenliğine sığınmak için can atan biz Türk mültecileri için memleket kapısını kapamaya milletimiz nasıl bakacak? Lâkin nüfuzlu Türkiye Devlet Komisyonu Reisi Cevdet Bey'in bize bir buçuk ay vadi, dört ayı geçmesi önünde… bizi şaşırtıyor. İtalya'da 300'den artık olmayan Türkleri memlekete sevk etmek işi yazı, güzü bitirdi. Bu zor iş kışa kaldı. Yine de ortada gerçekleşen hiçbir şey yok. Cevabınız menfi olursa, başka memleketlere*

[132] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem VIII, Cilt: 9, 29. Birleşim, 12.1.1948, s. 16-18; *Vatan*, Sayı: 2381, 13 Ocak 1948, s. 1-5.

müracaat ederek bir çare bulmaya çalışırız. Bu da olmazsa bir yolumuz kalıyor: İntihar etmek."

Köksal, mültecilerin Başbakan Hasan Saka'ya gönderdikleri 2 Aralık 1947 tarihli mektubu da okumuştur:

"Yazdaki kabul kararınız, Bay Cevdet'in vaatleri bizi sonsuz sevindirdi. Yaz, güz bitti, kış geldi. Çocuklar, karılar, ihtiyarlar ahırlarda çıplak; soğuğa tahammül edemiyorlar. Terahhum ediniz. Tehlikeli canımız acele kararınıza bağlıdır. Anavatana kavuşmamızı sabırsızlıkla bekliyoruz."[133]

Köksal, daha sonra hükümetin gerekli olan parayı tahsis ederek mültecileri kurtarmasının önemine değinmiştir.

Türkiye'nin Sovyet vatandaşı mültecileri kabul etmeye başlaması, Sovyetler Birliği'nin diplomatik düzeyde itirazlarına yol açmıştır. Ankara'daki Sovyet Büyükelçiliği, Türkiye'de bulunan bazı Sovyet vatandaşlarının iadesi konusunda Türk hükümetine, Politbüro tarafından onaylanmış bir nota iletmiştir. Notada, Batı Avrupa'daki savaş esiri ve tutuklu kamplarından Türkiye'ye getirilmiş Sovyet vatandaşlarının Kastamonu'daki bir kampta tutuldukları belirtiliyor; bu kişilerden bir kısmının Sovyet Büyükelçiliğine başvurarak ülkeye dönmek istediklerini dile getirdikleri, ancak bu taleplerini resmi bir biçimde beyan edemedikleri ifade ediliyordu. Belgede, geri dönmek istedikleri öne sürülen altı kişinin ismine de yer verilmişti. Sovyet tarafı, Türk hükümetinin hem bu kişilerin hem de Kastamonu kampındaki diğer Sovyet vatandaşlarının Sovyetler Birliği'ne dönüşünü sağlayacağı yönünde bir beklenti taşıdığını dile getiriyordu. Ancak ne adı geçen şahısların ne de Türkiye'ye yerleşmek isteyen diğer Sovyet vatandaşlarının Türkiye'nin resmi makamlarına geri dönme yönünde herhangi bir talepte bulunmamışlardı.[134] Türk hükümeti, söz konusu notaya verdiği cevabında, Sovyetler Birliği tebaası Türk ve Müslüman mültecilerin Türkiye'ye kabul edilmeleri hususunda kendiliğinden herhangi bir girişimde bulunmadığını belirtmiştir. Hükümetin açıklamasına göre, Birleşmiş Milletlere bağlı olarak geçtiğimiz yılki Asamblede teşkil edilen Uluslararası Mülteciler Kurulu, diğer hükümetlerle birlikte Türkiye'ye de müracaat

[133] **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem VIII, Cilt: 9, 29. Birleşim, 12.1.1948, s. 19.
[134] Cemil Hasanlı, a.g.e, s. 422.

ederek bazı harp esirleri kamplarında çeşitli sebeplerle Sovyetler Birliği veya Yugoslavya'ya dönmek istemeyen ve Türkiye'ye gitme arzusunu beyan eden Türk ve Müslümanların bulunduğunu bildirmiştir. Bu doğrultuda, söz konusu mülteciler hakkında karar verebilmek amacıyla yerinde incelemeler yapmak üzere bir heyet gönderilmesini talep etmiştir. Türkiye ise bu talep üzerine, İtalya ve Almanya'daki kamplarda incelemelerde bulunmak üzere üç kişilik bir heyet görevlendirilmesine karar verdiğini ifade etmiştir. Cevap notasında, Türkiye'ye gelen mülteciler arasında harp suçlusu yahut başka herhangi bir suç işlemiş ya da vatan haini konumunda bulunan kişilerin bulunup bulunmadığını araştırmanın, bu tür durumlarda uluslararası hükümlere göre karar vermenin ve söz konusu kişileri serbest bırakmamanın, Birleşmiş Milletler'e bağlı Uluslararası Mülteciler Kurulu'nun yetkisi dâhilinde olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle, yapılacak herhangi bir müracaatın muhatabının Türkiye değil, adı geçen mülteciler kurulu olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Türkiye'ye gelmek isteyen mültecilerin tek tek incelemeye tabi tutulduğu ve haklarında herhangi bir suç unsuruna rastlanmadığı, yalnızca siyasi sebeplerle memleketlerine dönmek istemediklerinin Türk heyeti tarafından tespit edildiği bildirilmiştir.[135]

Mülteciler meselesine yer veren *Akın* gazetesi, Sadak'ın beyanatını şu şekilde değerlendirmiştir:

> *"Türk hükümeti bugün vicdanlarımızı tatmin etmiş olan bu karardan başka bir karara varmış olsaydı, bütün vatandaşların kalplerine ebedî bir hüzün nakış edilecek, mazlumları himaye etmek, yalnız zayıflan korumak, zavallılara günde kucak açmakla şöhret kazanmış olan Türkün vicdanına simsiyah bir leke sürülecekti."*[136]

Hükûmetin kararını Türkiye'den gelen gazeteler aracılığıyla öğrenen mülteciler adına, Reggi Emilia Kampı'ndan Şamlı Ahmet imzasıyla bir mektup

[135] "Sovyet ve Yugoslav Notasına Cevabımız", **Vatan**, Sayı: 2284, 5 Ekim 1947, s. 3.
[136] "Müjde: Mülteci Türkler Birer Vatandaş Olarak Türkiye'ye Geliyorlar", **Akın**, Sayı: 37-19, 15 Ocak 1948, s. 1.

gönderilmiştir: "*Vatana kavuşunca milletimizin ve vatanımızın uğruna rehberlerimizin eli altında gecemizi gündüz ederek çalışacağız.*"[137]

Heyetin raporunu değerlendiren Hükûmet, 19 Aralık 1947 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında şu kararı almıştır: Kamplar içinde ve dışında yaşayan Türk soyundan Müslümanlar ile aslen Türk vatandaşı ve Türkiyeli olup da çeşitli sebeplerle muntazam pasaportu bulunmayan Türk soylu Müslümanların; ayrıca bulundukları yerlerde yüksek içtimaî mevkiye sahip olan ve Türkiye'de birinci dereceden hısımları bulunan, Türk kültürüne mensup Müslüman yabancıların, hükûmetimizden yardım talep etmemeleri ve kendi imkânlarıyla gelmek istemeleri şartıyla, 3/9522 sayılı kararın 3. maddesi gereğince ve yürürlükteki mevzuat hükümleri çerçevesinde Türkiye'ye kabul edilmelerine karar verilmiştir.[138]

Heyetin faaliyetlerinin ardından da Türkiye hükümetine çeşitli müracaatlar yapılmıştır. Mustafa Aday isimli mülteci, İsmet İnönü'ye gönderdiği 22 Ocak 1948 tarihli mektubunda, Kuzey Kafkasya halklarının maruz kaldığı felaketlerden bahsetmiş ve Türkiye'ye gelme arzularını dile getirmiştir:

> *"Türkiye Hükümetinden biz 87 kişi Malkarlı elinizi uzatıp tutmanızı istiyoruz. Bizi bu esirlikten kurtarınız, biz de sizin etinizden kopmuş bir parçayız... Bize yardım etmek size dünya yanında namustur, Allah'ın yanında sevaptır. Şimdi de Türkiye'ye varmağa, katılmak istediğimize izin veriniz."*[139] *Akın gazetesine bir mektup gönderen mülteci grubu, heyetin bölgeye geldiğini belirterek, hükûmet yetkililerinden içinde bulundukları durumun tekrar ele alınmasını istemiştir.*[140]

Türkiye'ye kabul edildiklerini öğrenen Reggio Emilia Kampı'ndaki 305 mülteci, 7 Şubat 1948 tarihinde Napoli'de bulunan IRO kampına nakledilmiştir. Diğer kamplardaki mülteciler ile Roma'daki Türk mülteciler de benzer şekilde Napoli'ye sevk edilmiştir.[141]

---

[137] "İtalya'daki Türkler", **Akın**, Sayı: 37-22, 5 Şubat 1948, s. 3.
[138] **BCA, 30-18-1-2/ 115 - 87 – 4.**
[139] İsmail Doğan, a.g.e, s. 48.
[140] "Esir Türklerin Durumu", **Akın**, Sayı: 37-17, 1 Ocak 1948, s. 3.
[141] **Akın**, Sayı: 37-25, 26 Şubat 1948, s. 3.

Viyana Elçiliğinden gönderilen 1 Mart 1948 tarihli telgrafta, Türkiye'ye kabul edilecek mülteciler konusunda işgal makamlarıyla mutabakata varıldığı bildirilmiştir. İngiliz ve Fransız taraflarının, Türkiye'ye gitmesi mümkün olan ve harp suçlusu olmayan kişilerin listesini vereceği, Amerikalıların ise seçilen mülteciler hakkında kendilerinin de bilgilendirilmesini talep ettiği belirtilmiştir.[142]

Heyet başkanı Dr. Cevdet Atasagun, Türkiye'deki görevini tamamlamasının ardından, Müslüman Türk mültecilerin Türkiye'ye nakilleri için Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı ile gerekli müzakereleri ve anlaşmaları yapmak üzere 21 Mart 1948 tarihinde Ankara'dan hareket etmiş; önce Yunanistan'a, ardından İsviçre, Almanya, Avusturya ve Fransa'ya gitmiştir.[143] Cevdet Bey'in bu seyahatinin ardından, mültecilerin Nisan ayının ikinci haftasından itibaren geçici olarak kalacakları Tuzla Kampı'na nakledileceklerine dair haberler yayımlanmıştır.[144]

Roma Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 12 Mayıs 1948 tarihli şifreli telgrafta, İskân Genel Müdürü'nün ikinci kafileyi oluşturacak mültecilere *İstanbul* vapurunda yer temin etmek üzere kaptanla mutabık kaldığı ve bu hususun IRO'ya da bildirildiği belirtilmiştir. Ayrıca, IRO'nun mültecilerden yalnızca 20 kişilik yer tahsis ettiği ifade edilmiştir.[145] Roma Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığına gönderilen 19 Mayıs 1948 tarihli şifreli telgrafta, IRO'nun, 15 Mayıs tarihinde hareket eden *İstanbul* vapurunda yer bulunmaması nedeniyle İtalya'daki mültecileri sevk edemediği, ancak 5 Haziran'da hareket edecek vapurda 102 kişi için yer ayrıldığı belirtilmiştir. Ayrıca, IRO'nun, Türkiye'nin naklini üstlenmesi konusunda ısrar ettiği 47 "ineligible" mültecinin de sevkinin sağlanmasını talep ettiği ifade edilmiştir. Büyükelçilik, IRO'nun 14 Mayıs tarihli yazısında, İsviçre'de bulunan 282 mültecinin de aynı vapurla gönderilmek istendiğini bildirdiğini, ancak söz konusu vapurun bu kadar yolcu taşımasının mümkün olmadığını vurgulamıştır. Bu sebeple Büyükelçilik, İtalya'daki mültecilerin sevkinin

[142] **TDA, 506- 42786 - 193015 – 24**, (Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 1 Mart 1948 tarihli şifreli telgraf).
[143] **Akşam**, Sayı: 10571, 21 Mart 1948, s. 2.
[144] **Vakit – Yeni Gazete**, Sayı: 10939, 25 Mart 1948, s. 2.
[145] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 40**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 12 Mayıs 1948 tarihli şifreli telgraf).

öncelikli ve gerekli olduğunu bildirmiştir.[146] Roma Büyükelçiliği tarafından 22 Mayıs 1948 tarihinde gönderilen bir diğer telgrafta, Bern Büyükelçiliğinin, İsviçre'de bulunan 280 mültecinin her ne pahasına olursa olsun 5 Haziran vapuruyla sevk edilmesi ve İtalya'dan ise yalnızca 35 mültecinin kabul edilmesi konusunda ısrarcı olduğu belirtilmiştir. Öte yandan, Roma'daki Uluslararası Mülteciler Örgütü teşkilatının, İtalya'daki 102 mülteci için bilet satın aldığını bildirdiği, bu nedenle 35 kişi haricinde biletleri alınmış olan mültecilerin bir kısmının bir sonraki vapuru beklemeleri yönünde işlem yapılmasının talep edildiği ifade edilmiştir.[147]

Avrupa'daki çalışmalarını tamamlayan Cevdet Bey, 19 Mayıs 1948 tarihinde İstanbul vapuruyla Türkiye'ye dönmüştür. Aynı vapurla, İtalya'dan gelen 25 kişilik bir göçmen kafilesi de ülkeye ulaşmıştır.[148]

Dr. Cevdet Atasagun'un ikinci Avrupa seyahati sırasında mülteci kamplarını tekrar ziyaret etmiş olması muhtemeldir. Nitekim Musa Ramazan, heyetin kamplara gelişini 1948 yılının Haziran veya Temmuz ayına tarihlendirmektedir:

> *"1948 yılında Schwabach kampındaki yaşantımız devam ediyordu. Türkiye'ye göç etmek için bekliyorduk. İtalya ve Avusturya'dan Türkiye'ye göçlerin başladığı haberini alıyorduk. 1948 yılının Haziran ya da Temmuz ayına girmiştik ki, Almanya'nın Bonn şehrine Türk büyükelçisi, Dr. Atasagun ile birlikte bir heyetin geldiğini ve beraberlerinde anketler getirdiklerini öğrendik. Demek ki artık Türkiye'ye gidebilecektik, seviniyorduk. Heyeti, başkanımız Aytek Namitok ve sekreteri Adige Ramazan Traho ile yaşlılarımız karşıladılar. Heyetin getirdiği anketler, Türkiye'ye gitmek isteyenlere dağıtıldı. Oldukça detaylı soruları kapsayan anketleri doldurup teslim ederken, arama kolaylığı sağlaması için, anketimizin tarih ve sayısı yazılı olan bir kâğıt verdiler. Anketlerin toplanmasından hemen sonra bizleri toplayan başkanımız Aytek: "Sayın hemşerilerim, Müslüman kardeşlerim! Anketlerimizi teslim ettik, bir kaç hafta ya da ay içinde hareket edebileceğimizi ümit ederim. Yolculuk için hazır olmalısınız. Ancak gideceğiniz ülkenin zengin ve sizlere hemen rahatlık sağlayacak bir yer olduğunu sanmayın. Orada çok çalışmamız gerekecek, ne var ki, korkusuz ve huzurlu yaşayacağız. Türkiye'de başarılı olacağınıza yürekten inanıyorum. Avrupa'da senelerce yaşadınız. Orada, buradaki yaşam şartlarını ümit etmemenizi özellikle gençlerimize bildirmeyi vazife biliyorum.*

[146] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 27**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 19 Mayıs 1948 tarihli şifreli telgraf).
[147] **TDA, 541- 44305 - 210879 – 26**, (Roma Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 22 Mayıs 1948 tarihli şifreli telgraf).
[148] **Akşam**, Sayı: 10631, 20 Mayıs 1948, s. 2.

Sizler çalışkan insanlarsınız. Bu çalışkanlığınızı orada da devam ettirirseniz, kısa sürede iyi, hatta oranın vatandaşlarından daha iyi bir ortama kavuşabilirsiniz" diyerek nasihat etti. Sonunda beklenen gün gelmişti. Verilen kartlarda sağlık muayenesinden geçmemiz gerektiği, sağlam raporu alanların derhal sevk edilecekleri bildiriliyordu… Sağlık muayenesinde bulaşıcı hastalık taşıyıp taşımadığımız araştırılıyor, sağlıklı bulunmamız halinde birer kart veriliyordu. Bu kartların iyi muhafaza edilmesi ve istendiğinde gösterilmesi talimatı verildi."[149]

Mültecilerden Mahmut Kusko yıllar sonra *Tercüman* gazetesine verdiği bir demeçte, 1948 yılının Nisan ayı veya Mayıs başlarında Dr. Cevdet Atasagun ile Frankfurt Başkonsolosu'nun Şvabah'taki kampa geldiklerini aktarmıştır:

"Saat 15.00 civarında en temiz kıyafetlerimizi giyerek kampın meydanında toplandık... Birkaç dakika sonra siyah bir araba geldi. Aralarında bir de bayan olan dört kişi arabadan indiler ve başta Sayın Atasagun olmak üzere karşımıza gelip durdular. Atasagun kendilerine biraz daha yaklaşmamızı istedi. Etrafında çember şeklinde yer aldıktan sonra; "Merhaba arkadaşlar, nasılsınız" dedi. Bizler de; "Merhaba, teşekkür ederiz, hoş geldiniz, yaşasın Türkiye" gibi sevincimizi ifade eden sözler söyledik. Atasagun; "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti hepinizi Türkiye'ye götürmeye kararlıdır. Hükümet herkesin mesleğine göre iş, çiftlik yapmak isteyene arazi ve tarım araç gereçleri, sanatkâr olanlara da kredi verecektir. Formaliteler biter bitmez Türkiye'de olacaksınız" dedi."

Kusko'nun aktardığına göre, kamptaki mülteciler önce Schweinfurt'a götürülmüş ve burada genel sağlık muayenesinden geçirilmişlerdir. Ayrıca bazı resmî işlemler tamamlanmış, 15 günlük karantina sürecinin ardından Augsburg şehrine sevk edilmişlerdir. Burada bir hafta kaldıktan sonra trenle Münih'e nakledilmişlerdir. Münih'te bir süre kaldıktan sonra, 6 Ocak 1949 tarihinde bu şehirden ayrılarak Avusturya üzerinden İtalya'ya geçmişlerdir. Torino şehrine ulaştıklarında, Türkiye'den gelecek gemiyi beklemek üzere bir kampa yerleştirilmişlerdir. 1 Şubat'ta kamyonlarla Cenova Limanı'na götürülen mülteciler, burada hazır bekleyen İstanbul vapuruna binmişlerdir. Vapurun Napoli ve Atina'ya

[149] Musa Ramazan, a.g.e, s. 137.

uğramasının ardından, 16 Şubat günü saat 13.30'da Atina Limanı'ndan ayrılmış ve ertesi gün sabaha karşı İstanbul'a ulaşılmıştır.[150]

Cevdet Bey, Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı'nın toplantılarına katılmak üzere seyahatlerine devam etmiştir. 1 Eylül 1948 tarihinde teşkilatın bir toplantısından dönen Cevdet Bey, mültecilerin sevkine ilişkin tüm ayrıntıları tespit etmiştir. Geriye kalan resmî işlemlerle mahallî konsoloslukların ilgileneceği belirtilmiştir. Gelen mültecilerin herhangi bir zorlukla karşılaşmayacakları ve yakın zamanda büyük bir kafilenin daha Türkiye'ye geleceği, bu kişilerin kıştan önce ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirileceği yönünde kamuoyuna açıklamalar yapılmıştır.[151]

Tüm bunlara rağmen, gazetelerde yayımlanan eleştirel yazılar devam etmekteydi. UNRRA Yardım Teşkilatı'nın eski memurlarından, yüksek mühendis Celal Sulak imzalı mektupta Türk Kızılay'ı aleyhine ifadeler yer almıştır. Mektupta, Amerikan işgal bölgesine sığınan 2200 Türk'ün, Alman muhacir organizasyonlarının yardımlarıyla yaşamlarını sürdürdükleri ifade edilmiş; ancak bu yardımların yetersiz olması nedeniyle mültecilerin, çocuklarıyla birlikte fabrika hangarlarında ağır şartlar altında çalışmak zorunda kaldıkları bildirilmiştir:

> *"UNRRA bu Türkleri kendi teşkilatından ihraç etti. Onlar, kendi muhtacı himmet olan Alman organizasyonlarına sığındılar ve onların ekmeklerine ortak oldular. Kızılay'ın bu insanlara yardıma koşmasını ve hiç olmazsa bayramlarda küçük çocukların ellerine verebileceğimiz bir miktar incir ve üzümü ihtiva eden paketler göndermesini müteaddit mektuplarla rica ettik. Esefle söyleyelim ki cevap bile veren olmadı. Almanya, Avusturya ve İtalya'ya gelen Arap heyeti din kardeşleriyle ilgilendiler ve her biri 7 kiloluk yiyeceği ihtiva eden 7 bin paket gönderdiler. Bunlar mülteci Türklere dağıtılırken Türk tebaası da faydalandı. İtalya'daki kamplardan çıkarılan Türkleri Papa bağrına bastı ve bir kısmını Mısır hükümeti isteyinceye kadar barındırdı. Ne acıdır ki, Kızılhaç konuşuyor, Arap Kızılay'ı konuşuyor, yabancılar konuşuyor... Yalnız ve yalnız Kızılay'ımız susuyor. Türk milleti susuyor, gençlik teşkilatları susuyor. Türk'ün alicenaplığı ne oldu? Yoksa artık insani vazifeler unutuldu mu? Avrupa'daki yedi bin Türkün yurt alınmasına hükümetçe karar verilmişken ve henüz bu işleri tetkikten gelen sayın iskân genel müdürü Dr. Cevdet Bey'in beyanatına göre ilk kafile kışa kadar yurda geleceğine nazaran milletçe bir yardım düşünelim.*

[150] Ali Satan**, II. Dünya Savaşında Türkler**, İstanbul, Timaş, 2025, s. 237-239.
[151] **Akşam**, Sayı: 10742, 9 Eylül 1948, s. 2; **Ulus**, Sayı: 9749, 2 Eylül 1948, s. 3.

Günlük bir gazeteden öğrendik ki, Selim Sarper'in kızı Amerika'daki bir televizyon yayımında milyonlarca insanı, aç, sefil Avrupa mültecilerine yardıma dâvet etmiş. Bunu yurtta yapamayız mıyız? Kızılay'ın iştirakiyle milleti gayrete getirmek ve böylece yurda dönecek yedi bin Türk'e yiyecek ve giyecek yardımı temin etmek mümkündür. Almanya'nın bir soğuğuna daha katlanacak olan yarı aç yaşayacak, bu Türklere hiç olmazsa beşer kiloluk paketler göndermek ne büyük bir iyiliktir, bunu ancak o ıstırabı çekmiş olan bilir."[152]

Viyana Elçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 21 Ekim 1948 tarihli şifreli telgrafta, Avusturya'nın İngiliz işgal bölgesinden 136 ve Fransız işgal bölgesinden 60 kişiden oluşan ikinci mülteci kafilesinin, 31 Ekim'de *İstanbul* vapuruyla Cenova'dan hareket edeceği bildirilmiştir. Ayrıca, vapurdaki iskân ve kontrol muayeneleri için Milano Başkonsolosluğu Muavin Konsolosu Celadet Kiyasi'nin Cenova'da bulunmasının talep edildiği belirtilmiştir.[153]

2.2.5. Gazeteci Ziyad Ebüzziya'nın Mültecilerle İlgili Faaliyetleri

Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam Araştırmaları Merkezi'nin kütüphanesinde, siyasetçi ve gazeteci Ziyad Ebüzziya'nın ve ailesinin arşivi saklanmaktadır. Ziyad Ebüzziya, sahip olduğu dünya görüşü ve düşünce itibarıyla, ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Maliye Bakanı Abdül Ali Emircan'ın kızı Vala Hanım ile evli olduğu için Azerbaycan'la ilgili konulara daima dikkat etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtalya kamplarında sahipsiz kalan Azerbaycanlıların ve diğer ülke esirlerinin kurtulmaları için önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ziyad Bey'e yazılan mektuplardan, başta Albay Fethalibeyli olmak üzere esirlerin sürekli ondan yardım istedikleri anlaşılmaktadır. Ziyad Bey kendisi de doğrudan kamplarda bulunmuş, oradan bilgi toplamış ve fotoğraflar çekmiştir.

Türkiye'de üç nesil gazetecilikle uğraşan ve Türkiye basınının oluşumunda önemli rol oynayan Ebüzziya ailesinin temsilcilerinden Ziyad Bey, 6 Eylül 1911'de İstanbul'da doğmuştur. Aile, 12. yüzyılda Türk hakanlıklarının sınırları içerisinde

[152] "Kızılay'ın El Uzatmağa Lüzum Görmediği Yurddaşlara", **Yeni Sabah**, Sayı: 3412, 23 Eylül 1948, s. 5.
[153] **TDA, 541 - 44305 - 210879 – 23**, (Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 21 Ekim 1948 tarihli şifreli telgraf).

bulunan Horasan'dan Anadolu'ya göç eden Şereflu aşiretine mensuptur.[154] Ziyad Bey, Osmanlı'da Tanzimat döneminin ünlü gazetecilerinden Mehmet Tevfik Ebüzziya'nın torunu, yine gazeteci Talha Ebüzziya'nın oğludur. 1924-1933 yıllarında Galatasaray Lisesi'nde okumuş, 1936 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Gazeteciliğe 1933 yılında amcası Velid Ebüzziya'nın çıkardığı *Zaman* gazetesi ile başlamıştır. 1940-1945 yıllarında Velid Ebüzziya ile birlikte *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çalışmıştır. Velid Bey'in vefatından sonra Cihat Baban ile birlikte bu gazeteyi *Tasvir* adıyla 1945-1949 yıllarında çıkarmıştır. Ziyad Bey, 1933-1947 yıllarında hissedarı olduğu *Matbaa-i Ebüzziya*'nın müdürü olmuştur. Bir süre verem hastalığı ile mücadele etmiş, İsviçre'de tedavi olmuştur. (Esirlerin mektuplarında bu hastalığın onları üzüntüye boğduğu yazılmıştır.) Ziyad Bey, 1946-1956 yıllarında akşamları çıkan *Son Saat* gazetesini yönetmiştir. 1950 yılı seçimlerinde Demokrat Parti'den Konya milletvekili seçilmiştir. 1957 yılına kadar milletvekili olarak görev yapmıştır, Fransızca, Almanca ve Rumca biliyordu. Robert Koleji'nde de Türk dili, tarih ve coğrafya dersleri vermiş (1938-1943) ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin mütevelli heyetinde yer almıştır (1955-1960). 1979-1985 yıllarında İstanbul Üniversitesi'nde ders vermiştir. Ziyad Bey, 1937 yılında Vala Emircan ile evlenmiş, Feza Alev (1938) ve Tevfik Talha (1941) adında iki çocuğu olmuştur. 26 Mayıs 1994'te İstanbul'da vefat etmiş, Zincirlikuyu mezarlığında defnedilmiştir.[155]

Ziyad Bey, bir mülakatında kamplara gittiği dönemde sağlık durumunun iyi olmadığını belirtmiştir:

> *"1946 yılında İtalya'ya göğsüm su dolu, iki ciğerim verem ve günde 3 saatten fazla gazete okumam yasak olduğu halde gittim. Tam istirahat etmem istenirken bir üstü açık jeep ile 15 gün kamp kamp dolaşıp Türkleri toplayıp Türkiye'ye göndermeğe çalışıyordum".*[156]

[154] **TDV, ZE – 77 – 2102.**
[155] **Ziyad Ebüzziya Kitabı. Darçağda Bir Çelebi,** Haz: Şerifoğlu Ö. Faruk, İstanbul, Timaş, 1998, s. 11-12.
[156] Ali Satan, "II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye Getirilen Mülteci Türkler Üzerine...", **Ziyad Ebüzziya Kitabı. Darçağda Bir Çelebi**. İstanbul, Timaş, 1998, s. 158.

Tasvir gazetesi, Ziyad Bey'in Avrupa seyahatine 27 Ocak 1947 tarihiyle yer vermiş ve gazetenin birinci sayfasında, seyahate çıkmadan önce çekilmiş fotoğrafını yayımlamıştır.[157]

Ziyad Bey'in Avrupa'daki faaliyetleri kısa sürede mülteciler arasında rağbet uyandırmış ve kendisine sürekli mektuplar gönderilmiştir. Almanya'da yaşayan mülteciler adına gönderilen 16 Şubat 1947 tarihli mektupta ise duygusal ifadelere yer verilmiştir:

> *"Türk milletinin harikalarla dolu tarihi olduğunu unutamıyoruz ve unutmayacağız. Gurbet ellerde, bayağı ve düşman milletlerin zulmü ve işkenceleri altında ezildikçe katılaşan, döküldükçe çelikleşen biz Türkler! Görmediğimiz zulüm ve hakaret kalmayan biz Oğuz, Cengiz, Fatih ve evlatları! Gözlerimizi yüz binlerin medar-ı iftiharı olan Atatürk'ün bize miras bıraktığı vatanımıza ulaşacağımıza iman ederek oralara dikmekteyiz."*[158]

Tasvir gazetesinin 20 Nisan 1947 tarihli sayısında, Ziyad Ebüzziyan tarafından mülteci kamplardaki durum hakkında gönderilen bilgiler yayımlanmıştır. Ebüzziya, kamplarda farklı bölgelerden gelen Türklerin yaşadığını, aralarında çok sayıda kadın ve çocuğun bulunduğunu, ayrıca doktor, mühendis, hukukçu, sanatkâr ve hatta profesör gibi nitelikli kişiler olduğunu belirtmiştir. Kimi mültecilerin iki yıldır bu kamplarda bulunduğunu, bazılarının ise İtalya'daki zindanlarda kaldığını aktarmıştır. Hükûmeti sert bir şekilde eleştiren Ebüzziya, 150 bin kişi arasında yalnızca Türklerin sahipsiz kaldığını ve Saraçoğlu Hükûmeti'nin bu eksikliğin tarihî sorumluluğunu omuzlarında taşıyacağını ifade etmiştir.[159]

Son Saat gazetesinin 15 Mayıs 1947 tarihli sayısında "Roma muhabirimiz bildiriyor" başlığı altında İtalya'daki Türklerin durumuyla ilgili bilgi verilmiştir. Büyük olasılıkla Ziyad Bey'in gönderdiği yazıda, Avrupa'da toplam 1–5 milyon arası yerinden edilmiş kişinin bulunduğu belirtilmiş, bunların on bine kadarının Türk

---

[157] **Tasvir**, Sayı: 661, 28 Ocak 1947, s. 1.
[158] **TDV, ZE – 77- 2107.**
[159] "2500 Türk ve Müslüman Ölüm Tehlikesinde", **Tasvir**, Sayı: 743, 20 Nisan 1947, s. 1-3.

ve Müslüman olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, bunlar arasında en müşkül vaziyette olanların ise İtalya'daki 2.500 Türk olduğu yazılmıştır.[160]

Abdurrahman Fethalibeyli, 21 Temmuz 1947 tarihinde Kırımlı mültecilere hitaben yaptığı müracaatında, Ziyad Bey'in kamplardaki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermiştir:

> *"Ziyad Ebüzziya, gazetesinde haykırarak bütün Türk-Müslüman dünyasının nazarını bizim korkunç halimize celp etmeye çalışmış. Kendisi İtalya'ya gelerek bütün İtalyan, İngiliz-Amerikan makamları karşısında bizim hayatımızı müdafaa etmiş, bize kitaplar getirmiş, kamplarda bizleri ziyaret etmiş ve bütün makamlara bizim sahipsiz olmadığımızı bildirmiş. Bizim kurtuluşumuz uğrunda çalışan Nurullah Barıman, Atsız, Selime Seden ve başka Türk dostlarımız olmuş. Bu şahıslara bizler daima minnettar olmalıyız."*[161]

Fethalibeyli, 28 Eylül 1947 tarihinde Ziyad Bey'e yazdığı mektubunda, Şark Komisyonu'nun Avrupa'da dolaştığını ve Türk mültecilerin tehlike altında yaşamaya devam ettiğini ifade etmiştir:

> *"Komisyon buraya gedikte bizden artık İngiliz-Amerikanlar sevindiler ki, nihayet Türkleri götürecekler. Yüzden fazla vatandaşımız Kasım ayının 10'una kadar IRO kamplarını terk etmelidirler… "Bizim tez bir zamanda Türkiye'ye sevk edilmemiz için UNO'daki anlaşmazlıktan istifade etmeliyiz. Molotof, New York'a geldikten sonra korkarım ki vaziyet değişir, anlaşırlar; o zaman sizin 'yüksek siyasetçileriniz' korkularından bizim adımızı bile anmazlar."*[162]

Fethalibeyli, 14 Temmuz 1948 tarihinde Kahire'den Ziyad Bey'e gönderdiği mektubunda, mültecilerin artık Türkiye'ye gidebildiklerini belirterek, bu konuda sarf ettiği çabalardan dolayı teşekkür etmiştir.[163] Türkiye'ye gidenler arasında Fethalibeyli'nin eşi Leyla Hanım ve oğlu Ali de bulunuyordu. Fethalibeyli'nin, Helvan'dan Ziyad Bey'e gönderdiği 15 ve 30 Mart 1950 tarihli mektuplarından, kendisinin hâlâ Mısır'da bulunduğu, Türkiye'ye gelmek için gerekli belgeleri temin edemediği ve uygun koşulların oluşmadığı anlaşılmaktadır.[164] Fethalibeyli'nin Ziyad Bey'e yazdığı 1950 senesindeki mektuplarda, hâlâ Almanya'da mülteci Türklerin

[160] **TDV, ZE – 78- 2158.**
[161] **TDV, ZE – 77 – 2086.**
[162] **TDV, ZE – 77 – 2088.**
[163] **TDV, ZE – 77 – 2091.**
[164] **TDV, ZE – 77 – 2092; ZE – 77 – 2093.**

yaşadığı, kendisinin ve diğerlerinin Türkiye'ye gelmek için bekletildiği görülmektedir. Ziyad Bey'in mültecilere gönderdiği bir mektup ise kamp sakinlerine de okunmuştur.

Ziyad Bey aracılığıyla kamplara Tasvir, Son Saat, Şark Yolu, Ergenekon ve Kür Şad gibi gazete ve dergiler gönderilmiştir. Tahir Kolcini adlı mülteci, 12 Haziran 1947 tarihli Reggio Emilia kampından Ziyad Bey'e yazdığı mektubunda, tüm Türk ve Müslüman mültecilerin kendisine minnettar olduklarını ifade etmiş ve gönderilen gazeteler hakkında bazı bilgiler aktarmıştır:

> *"Burada her iki kampın Türk ve Müslüman mültecileri, gönderilen Tasvir gazetesinden çok istifade ediyorduk. Fakat gazetenizin kapanmasıyla biz de bu ruhi gıdadan mahrum kaldık. Bilmiyoruz, gazetenizin kapanma müddeti çok sürecek mi? Ergenekon gazetesi de muntazaman geliyordu, fakat bilmem, şimdi o da kapatıldı mı, yoksa daha seyrek mi çıkıyor?"*[165]

Kamplardan gönderilen mektuplar, mültecilerin Türk heyetinin gelişini büyük bir sabırsızlıkla beklediklerini ortaya koymaktadır. Azerbaycanlı mültecilerden Selim Şeyhzaman, Ziyad Bey'e yazdığı 10 Haziran 1947 tarihli mektubunda, 15 Mayıs tarihinde Pisa kampındaki 150 kişinin Reggio Emilia'ya götürüldüğünü, 105 kişinin ise kampta kaldığını, ayrıca 14 Türk'ün Çoban Osman'ın rehberliğinde Cenova'dan Ege vapuruyla Türkiye'ye gittiğini ifade etmiştir.[166] Şeyhzaman, 11 Haziran 1947 tarihli mektubundaysa, İtalya'dan kabul edilecek 450 Türk'ün durumu ile ilgilenecek heyetin henüz gelmediğini ve elçilikte de bu konuda herhangi bir bilginin bulunmadığını ifade etmiştir. Şeyhzaman, mektubunda kampların durumu ve meydana gelen intiharlar hakkında da bilgiler aktarmıştır:

> *"Pisa'dakilerin hepsi geldi diye düşünmeyiniz, 105 vatandaşımız hala orada kapalı bulunuyor. 15 Mayısta Ömer, 5 Haziranda da Toğrul adlarında iki Türk Pisa'da intihar ettiler. Bu elim olaylar bizleri büsbütün üzüyor ve istikbale karşı bizde hiçbir umut bırakmıyor".*[167]

[165] **TDV, ZE – 77 – 2120.**
[166] **TDV, ZE – 77 – 2119.**
[167] **TDV, ZE – 77 – 2119.**

Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı olan ve o dönemde Avrupa'da muhacir hayatı süren Haydar Bammat, Ziyad Bey'e 24 Mayıs 1947 tarihli gönderdiği mektubunda, Birleşmiş Milletler nezdinde bazı girişimlerde bulunduğunu belirtmiş ve Türk hükümetine, esirlerin kan ve din kardeşleri olarak görülmesi gerektiğini vurgulayan bir çağrıda bulunulacağını ifade etmiştir.[168]

İtalya Müslüman Cemiyeti Başkanı, Reggio Emilia'dan Ziyad Beye gönderdiği 14 Haziran 1947 tarihli mektupda bazı sitemlerde bulunmuştur:

> *"Burada bulunmanızın üzerinden üç aydan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, durumumuz hâlâ belirsizliğini koruyor ve maalesef giderek daha üzücü ve içler acısı bir hal alıyor. Ziyaretiniz sırasında, gelecekteki üç ay içinde, yani 1 Haziran 1947'den itibaren durumumuzun olumlu bir şekilde çözümleneceğini vaat etmiştiniz. Bu süre zarfında, sizi ve vatansız ve hiçbir koruma olmaksızın hayat mücadelesi veren kişilerin kurtuluşu ve korunması için gösterdiğiniz asil çabaları yakından takip ettim. Şu anda Roma'da bir komitemiz var. Başkanımız Bahri Urman-Emirza Bey olup, ben de bu komitenin bir üyesiyim... Günden güne kamptaki yaşam daha sıkıcı ve üzücü hale geliyor. İnsanlar, Türk kardeşlerimizden ve diğer Müslüman kardeşlerimizden yardım ve destek alma umudunu giderek kaybediyor. Diğer tüm mülteciler, biz Müslümanlar hariç, defalarca maddi yardımlar aldılar ve almaya devam ediyorlar. Şu ana kadar, yetimler gibi muamele gördük ve yardım çığlıklarımız çölün ortasında yankılanan bir ses olarak kaldı. Ayrıca, Müslüman halkına yaptığımız çağrıya hiçbir yanıt almadık. Dolayısıyla, İslam kardeşliğinin ve karşılıklı Müslüman dostluğunun varlığına dair hiçbir kanıt almadık..."*[169]

Mülteci Selim Şeyhzaman'ın 1 Temmuz 1947 tarihinde Cenova'dan gönderdiği mektubundan anlaşılmaktadır ki, Ziyad Bey, bazı mültecilerin *Ege* vapuruyla gelebilmeleri için gemi süvarisine bir mektup yazmıştır. Ancak bu mektup, gemi hareket ettikten iki gün sonra mültecilere ulaşmıştır. Bu sebeple gemi, bir haftadan beri limanda bekleyen mültecileri almamıştır:

> *"50'den fazla talihsiz yurttaşımız aç-susuz limanda Ege'yi beklediler, gideceklerine umut ederek sonuncu kırıntılarını satıp yediler. Ege'den sonra hissiyata kapılarak bir de İstanbul'u bekledik. İstanbul geldi, yine sevinç, yine umut. Müsaade alarak süvari beye gittim. Kısaca vaziyeti anlattım, bir de sizin Bay Aziz Derya'ya yazdığınız mektubu gösterdim. O da, sırasında Ege'den telgrafla aldığı emri esas tutarak gayet tabii kanuna karşı duramayacağını*

[168] **TDV, ZE – 77-2111.**
[169] **TDV, ZE – 77-2109.**

söyledi. Böylelikle bu son ümidimiz de boşa çıktı. Milletin bir kısmı kamplara döndü, bir kısmı ise hâlâ Cenova'da tahmin edemeyeceğiniz feci bir durumda, şehir uçuklarında aç-yalvaç sürükleniyor. Türkiye'ye giden ziyadesiyle İtalyan gemileri vardır, adam başına 50-60 dolarınız olursa memnuniyetle alırlar, bu da ki bizim için bir rüya."[170]

Mektubunun devamında, Pisa'daki tüm mültecilerin Reggio Emilia'ya geldiğini ve Albay Fethalibeyli'nin ailesinin de orada olduğunu belirtmiştir. Selim Şeyhzaman, Roma'dan Ziyad Bey'e gönderdiği 4 Temmuz 1947 tarihli mektubunda da, Pisa, Rimini ve Riccione kampındaki Türk ve Müslüman mültecilerin hepsinin Reggio Emilia kampına toplaşmış olduklarını, ancak henüz Türkiye'den herhangi bir konsolosun gelmediğini ve Türk sefaretinde herhangi bir yenilik olmadığını ifade etmiştir.[171] Mültecilerden Mirpaşa Emiraslan Tomay oğlu, Milano'dan gönderdiği 8 Temmuz 1947 tarihli mektubunda, doldurduğu beyannamelerle ilgili henüz bir yanıt almadığını belirtmiştir.[172]

Mültecilerden Mustafa Hakkı, Ziyad Bey'e gönderdiği 28 Eylül 1947 tarihli mektubunda, Türk heyetinin kamplara geldiğini, bir buçuk ay içerisinde mültecilerin Türkiye'ye götürüleceğini belirttiklerini, ancak henüz bu konuda herhangi bir faaliyetin gerçekleştirilmediğini yazmıştır. Mektubunun devamında, UNRRA kamplarının lağvedildiğini ve mültecilerin denetimden geçirildikten sonra IRO kamplarına gönderildiğini, ancak bazılarının kabul edilmeyeceğini belirtmiştir. Parasız ve resmi belgelerden yoksun kalan bu insanların büyük bir facia ile karşı karşıya kalacağını aktarmıştır. Aynı zamanda, İtalya ile bir antlaşma yapıldığı için mültecilerin her an Ruslara teslim edilebileceğini, bu nedenle en kısa sürede Türkiye'ye gelmelerinin büyük önem taşıdığını ifade etmiştir. Mustafa Hakkı, mektubunda Türk heyetinin faaliyetlerini de eleştirmiştir:

"Türk heyetinin hareket tarzı bütün ümitleri suya düşürüyor. Bize öyle geliyor ki, hükümet bizim alınmamız kararını yalnız sizleri susturmak için vermiştir... Acele bir iş yapılmazsa Pisa'dan kasaphaneye gidenlerin ve orada intihar edenlerin akıbeti bizi bekliyor. Türkiye'de olan ırkdaşlarımız bilsinler ki, onların bizlere karşı bu kadar kayıtsızlık ve soğukkanlılıklarını Türk tarihi

[170] **TDV, ZE – 77 – 2118.**
[171] **TDV, ZE – 77 – 2117.**
[172] **TDV, ZE – 77 – 2132.**

hiçbir zaman onlara affetmeyecektir. Biz onların düşmanları olsaydık bile, onların karşısında eğildiğimiz, alçaldığımız ve imdat dilediğimiz için bizlere karşı kayıtsız kalmamalıydılar. Lakin biz ki düşman değil, dost, ırkdaş, dindaş ve kardeşiz. Sizden ve sizin arkadaşlarınızdan yegâne ricamız, bizim durumumuzu son defa olarak Türk efkârına bildirmenizdir."[173]

Mültecilerin mektuplarında yer alan bu tür ifadeler, onların çaresizliklerini ve diğer milletlerden olan mültecilerle kıyaslandığında daha kimsesiz bir halde bulunmalarını yansıtmaktadır. Ahmed isimli mültecinin, *Şark Yolu* gazetesinin imtiyaz sahibi Selime Seden'e İtalya'dan gönderdiği 19 Eylül 1947 tarihli mektubunda, kamplarda 500 Türkün yaşadığını, Hristiyan mültecilerin artık teslim edildiğini ve sıranın kendilerine geleceğini ifade ettiği görülmektedir.[174]

Mültecilerden Celal Hasanoğlu, Reggio Emilia'dan Ziyad Bey'e gönderdiği 6 Ekim 1947 tarihli mektubunda, Türk hükümetinin kendilerini kabul edeceğine dair verdiği kararın hayatlarının en sevinçli günü olduğunu belirtmiştir. Bu mektubun yazıldığı tarihte heyet çalışmalarına başlamış durumdaydı. Ancak mektubunun devamında Hasanoğlu, kamplarda yine facialarn yaşandığını aktarmış ve gelişmelere dair önemli bilgiler vermiştir:

"Ünlü Türk hükümetimizin biz zavallı Türkleri Ana yurda kavuşturmak için karar verdiği 8 Temmuz hayatımızın en sevinçli günü oldu. Çektiğimiz bütün felaketleri bir lahzede unuttuk. Ve yakında Ana vatana kavuşmanın sevinciyle kanatlanmaya başladık. Tam üç aydan beridir ki, bu sevinç içinde yaşayır ve geçen her dakikada Kabemize kavuşmak ümidimiz bir kat daha kuvvetlenirdi... Biz bu mukaddes gaye, bu ulvi ümide kavuşmak emeliyle yaşarken, 28 Eylül'de hayatımızda beklenmedik bir felaket yüz verdi. 118 neferimizi IRO kamptan dışarı – sokaklara bıraktı! Ve IRO nizamnamesine göre sizin kampta yaşamak hakkınız yoktur dedi... Bizi hayrete salan niçin bütün "kanunlar" biz zavallı Türkler üzerinde tatbik edilmesidir. Kamp dışı edilenlerin yüzde 50'si yine biz zavallılarız. Kamptaki üç bin neferden üç yüzü çıkarılmıştır ki, bunun 118 neferi bizleriz."[175]

Ziyad Bey, bahsi geçen 118 mültecinin durumunu *Tasvir* gazetesinin 25 Ekim 1947 tarihli sayısında "Türk Hükümeti Neredesin" başlığı altında detaylı şekilde

[173] **TDV, ZE – 77 – 2115.**
[174] **TDV, ZE – 77 – 2100.**
[175] **TDV, ZE – 77 – 2108.**

aktarmıştır. Gazetede, bu kişilere Mısır Kralı Faruk'un sahip çıktığı belirtilmiştir. Ayrıca, 118 mülteci arasında bulunan bir kişinin anne ve babasının Türkiye'de yaşayan Türk vatandaşı olduğu, yedi kişinin ise yaklaşık 8-10 yıl önce Anadolu'dan Polonya'ya gittikleri ve ellerinde Türkiye pasaportu bulunduğu ifade edilmiştir. Ziyad Bey, bu durumun Türkiye'nin ihmalkâr ve lakayıt yaklaşımı sonucu ortaya çıktığını vurgulamıştır.[176]

Ziyad Bey, kamplarda bulunduğu dönemde mültecilerin grup halinde fotoğraflarını çekmiş ve bu görselleri arşivinde muhafaza etmiştir. İsviçre'deki Sen Gal kampında, Azerbaycanlı mültecilerden Aflan Muğan'ın idaresinde bulunan mültecilerin yanı sıra Reggio Emilia kampındaki mültecilerin de fotoğraflarını kayda almıştır.[177]

Ziyad Ebüzziya'nın, Avrupa kamplarındaki Türk mültecilerin kurtarılması ve Türkiye'ye getirilmesi yönündeki çabaları, mülteciler tarafından unutulmamıştır. Bir süre Mançurya'da yaşadıktan sonra Sovyet Azerbaycanı'na dönen mültecilerden Kerrar Aliaskerov, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gazeteden Ziyad Bey'in hayatta olduğunu öğrenmiş ve ona bir mektup yazarak zamanında kendisine yapılan iyilikleri unutmadığını ifade etmiştir.[178] Ziyad Bey, 26 Ekim 1993 tarihli cevap mektubunda Aliaskerov'a Reggio Emilia kampında çekilmiş fotoğraflar göndermiş ve ondan savaş hatıralarını yazmasını istemiştir. Ayrıca, Türkiye'de yaşayan Azerbaycanlı mülteciler hakkında bilgiler vermiştir:

> *"Türklerin bu korkunç yıllarda neler çektiğini gelecek nesillere bildirmek, ancak siz bunları yaşayan gazilerin hatıraları ile kabil olacak. Hele sizin Türkiye'den Mançurya'ya gittikten sonra, Mançurya'dan Şangay'a inişiniz, Türkiye konsolosu Kenanoğlu'na ilticanızı, ondan sonra da tekrar Azerbaycan'a kavuşana kadar başınızdan geçenler son derece önemlidir."*[179]

Ziyad Bey, yıllar sonra bu faaliyetle ilgili verdiği röportajında, II. Dünya Savaşı sırasında 600 bin Türk'ün esir düştüğünü belirtmiştir. Bu esirlerden 400 bininin, Almanların onları Yahudi zannetmesi nedeniyle barınaksız ve korumasız

[176] "Türk Hükümeti Neredesin", **Tasvir**, Sayı: 803, 25 Ekim 1947, s. 1 ve 5.
[177] **TDV, ZE – 77 – 2102.**
[178] **TDV, ZE – 77 – 2101.**
[179] **TDV, ZE – 77 – 2102.**

bırakılarak donarak hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Sonunda, Magalof[180] adında bir Gürcünün, o dönemde Münih'te bulunan Nuri Killigil Paşa'yı uyarması üzerine 200 bin esirin kurtarıldığını aktarmıştır. Nuri Paşa, durumu Azerbaycan Maliye Nazırı'nın oğlu Fuat Emircan'a, Başbakan Refik Saydam'a ve Alman yetkililere bildirmiştir. Saydam, esir Türkleri kurtarmak istemişse de Türkiye için hassas bir dönem olması nedeniyle herhangi bir girişimde bulunamamıştır.[181] Ziyad Bey, mültecilerin Ruslara verilmesi meselesini şu şekilde aktarmıştır:

> *"Tam o esnada Potsdam Konferansı oluyor. Potsdam Konferansında Stalin Amerikalılara "Müjde, sizin havacıları Almanların elinden kurtardık" diyor. Havacılar dediği 3000- 3500 kadar Amerikalı, İngiliz ve Fransız. Truman'a bunu söyledikten sonra Stalin, "Buna karşı ben de sizden hain-i vatanları istiyorum" diyor. Kim hain-i vatan? Rusya'ya karşı silaha sarılan Türkler. Verelim diyorlar. Batılının umurunda değil ki Türkler. Hemen kamplara bu haber yayılıyor. Panik başlıyor. Sovyetler Birliği vatandaşı Türklerin sevkiyatına başlanıyor. Sevk edilmek üzere iken kaçabilenler muhtelif yerlere sığınıyorlar. O sırada Viyana yakınlarında 128 Azerbaycanlı içinde bulundukları tahta barakayı ateşe verip hepsi birlikte intihar ettiler... o sırada New York Belediye Başkanı Laguvar 'Nasıl olur da Amerika insanları istemedikleri memlekete zorla gönderir' diye isyan etti. Bütün Amerika ayaklandı. Sevkiyat durduruldu ama 110 bin Türk gönderilmişti."*[182]

Ziyad Bey, kampları dolaşırken mültecilerin perişan bir halde olduklarını, çöp tenekelerinden ekmek topladıklarını, İtalya'nın kuzeyindeki Reggio Emilia kampında bulunan Türklerin ahırlarda yaşadığını, Hristiyan mültecilerin ise ikinci katta barındığını aktarmıştır. Ayrıca, kendi çabaları sonucunda evli mültecilerin ikinci kata yerleştirildiğini belirtmiştir. Ebüzziya, 300 Türkün bulunduğu Pisa kampının İskoçyalı komutanının, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Selim Sarper'i eleştirerek onun mültecilerle ilgilenmediğini söylediğini aktarmıştır. Ziyad Bey ise Sarper'in kendisine de kamplarda çalışması için tezkere vermediğini belirtmiştir.[183]

Bu süreçte Ziyad Bey'in hastalığı şiddetlenmiş ve hastaneye kaldırılmıştır. Mültecilerin ona yazdığı mektuplarda da hastalığına dair bilgiler yer almaktadır. Bu

---

[180] Ziyad Bey, Magalof'un babasının Osmanlı ordusunda doktor yarbay olarak görev yapması nedeniyle Türklere karşı ilgi duyduğunu belirtmiştir.
[181] Ali Satan, a.g.m, s. 152-153.
[182] **Ziyad Ebüzziya Kitabı...,** s. 155.
[183] Ali Satan, a.g.m, s. 159-160.

nedenle Ziyad Bey, Pisa'daki Türklerin Sovyetlere teslim edilmesini doğrudan engelleyememiştir. Neticede 150 Türk Sovyetlere teslim edilmiştir. Ziyad Bey'in aktardığına göre, İngiliz komutan mültecileri sıraya dizerek tek-çift saydırmış ve tek sayı çıkanları teslim etmiştir:

> *"Bunları almaya gelen uçak Pisa'ya inemiyor. Bunların epey uzak bir yere götürülmeleri gerekiyor. Yaya olarak götürülüyorlar hem de ellerini arkadan bağlayıp ayaklarını hayvan köstekler gibi köstekliyorlar. İtalyan halkı onların bu haline isyan ederek İngilizlere hücum ediyor. İngilizler ateş ederek 6 İtalyanı öldürüyorlar. Bu arada Türklerden bir kaç tanesi başlarını taşlara vurarak intihara kalkışıyor. Bunlar son verilenler oldu ve bütün bu olaylar da bizim basınımıza yansımadı."*[184]

Mültecilerden Cebbar Ertürk, hatıratında Ziyad Bey'i "felaketzedelerin ömür boyu minnet duyacakları bir yazar" olarak nitelendirmiş ve onun mültecileri kurtarmak amacıyla Almanya, İtalya, İsviçre ve Fransa'ya seyahat ettiğini belirtmiştir. 1946 yılında Roma'da Ziyad Bey ile görüştüğünü aktaran Ertürk, mültecilerle yaptığı görüşmelerde Ebüzziya'nın onlara cesaret verdiğini ve yakında Türkiye'ye götürüleceklerini söylediğini ifade etmiştir. Ziyad Bey'in 1947 yılında Avrupa'da Papa'yı ziyaret ettiğini aktaran Ertürk, onun Hristiyan felaketzedelere gösterilen himaye ve yardımın Müslümanlara da sağlanmasını talep ettiğini belirtmiştir.[185] Ziyad Bey, mülakatında üç Papa ile ahbaplığı olduğunu belirtmiş, Türkleri çok seven Papa XXIII. Jean'ın verdiği tezkereyle Papa XII. Pius ile görüştüğünü aktarmıştır. Hatta sanatoryumda bulunduğu sırada Papa XII. Pius, Ziyad Bey'e bir madalya da göndermiştir.[186] Cebbar Ertürk, hatıratında bu görüşmenin olumlu geçtiğini, neticede Papalık'a yardım ve himaye için başvuran mültecilere özel muamele yapıldığını belirtmiştir. Papalık, Hristiyan mültecilere ayda bin liret yardım yaparken, Müslüman mültecilere ise bin beş yüz liret yardım yapmıştır. Ertürk, Papalık'ın bu adımının bir Hristiyan propagandası olduğunu da ilave etmiştir.[187]

[184] Ali Satan, a.g.m, s. 161.
[185] Cabbar Ertürk, a.g.e, s. 286.
[186] Ali Satan, a.g.m, s. 161.
[187] Cabbar Ertürk, a.g.e, s. 287.

Ziyad Ebüzziya, mültecilerle ilgili yürüttüğü çalışmalar kapsamında, İslamlara Hayır Kurumu başkanı Bahri Urman-Emirza ile[188] iletişim halinde bulunmuştur. Bahri Urman, Avrupa kamplarındaki Müslüman mültecilerin İslam ülkelerine gönderilmesini sağlamak amacıyla faaliyet göstermiş ve bu doğrultuda Mısır devletiyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bahri Urman'ın Ziyad Ebüzziya'ya Kahire'den[189] gönderdiği 23 Temmuz 1947 tarihli mektubunda, Mısır'da oldukça samimi bir şekilde karşılandığı; 500.000'den fazla İtalyan lirası tutarında bir yardım aldığı ve söz konusu yardımı İtalya'ya gönderdiği ifade edilmiştir. Ayrıca mektupta, İtalya'daki Müslümanların bir listesi de eklenmiş; listede yaklaşık 180 Kırım Tatarı ve 140 Azerbaycanlının[190] bulunduğu belirtilmiştir.[191]

Ziyad Ebüzziya'nın faaliyetleri, mültecilerin Türkiye'ye dönüşünde önemli bir aşama olmuştur. Nitekim Cevdet Atasagun'un mültecilerle ilgili imzaladığı anlaşmadan sonra ona mektup yazarak onu haberdar etmesi, bu faaliyetlerin en açık kanıtıdır.

2.2.6. Mısır Prensi Emir İbrahim'in Mültecilerle İlgili Faaliyetleri

Avrupa'daki Türk ve Müslüman mültecilerin kurtarılmasında Mısır Kralı Faruk'un önemli bir rolü olmuştur. Onun emriyle kurulan Avrupa'daki Müslüman Mültecilere Yardım Yüksek Komitesinin başkanlığına Prens Emir İbrahim getirilmiştir. Prens, bizzat Avrupa'ya gelerek durumu yerinde incelemiş ve mültecilere gıda ile diğer insani yardımların ulaştırılması için çaba göstermiştir. *Al-Ahram* gazetesinin 27 Temmuz 1947 tarihli sayısında Emir İbrahim'in dünya Müslümanlarına hitaben kaleme aldığı çağrı yayımlanmıştır. Prens, 400 milyonluk Müslüman dünyasının, kamplarda bulunan 7 bin Müslümana destek olmakla

[188] II. Dünya Savaşı sonrasında mültecilerin kurtarılmasında önemli hizmetler sunan kişilerden biri de Bahri Urman-Emirza olmuştur. Çalışmaları, mültecilerin takdirini kazanmıştır. - **TDV, ZE – 77-2104**; - **TDV, ZE – 77-2136.**

[189] Bahri Urman, Kahire'de bulunduğu dönemde çeşitli gazetelere mülakatlar vermiş ve mültecilerin durumunu Müslüman dünyasına aktarmıştır. - **TDV, ZE – 77-2139.**

[190] Söz konusu listeler, Ziyad Ebüzziya arşivinde muhafaza edilmektedir (Bkz. Ekler).

[191] **TDV, ZE – 77-2139.**

yükümlü olduğunu vurgulamış, komitenin mültecilere gıda yardımı göndermeye karar verdiğini açıklamıştır.[192]

1947'de Türkiye'nin henüz mülteci kabul etmemesi üzerine, Cabbar Ertürk'ün anılarında aktardığına göre, Tasvir gazetesinin başyazarı Ziyad Ebüzziya'nın girişimiyle İsviçre'de bulunan Prens Amir İbrahim'e mültecilerin durumu iletilmiş ve Sovyet tehlikesi karşısındaki bir grubun Mısır'a gönderilmesi meselesi gündeme getirilmiştir. Prens Amir İbrahim'in Kral Faruk ile görüşmesi sonucunda, bazı mültecilerin kabul edilebileceği ifade edilmiş ve Mart 1947'de Mısır'a gönderilecek kişilerin listeleri hazırlanarak Roma'daki Mısır elçiliğine teslim edilmiştir. Aynı yılın ekim ayında, 150 kişilik bir kafile Napoli Limanı'na ulaştırılmıştır. Bu grubun yaklaşık 100'ünü Türkler, geri kalanını ise Çerkez, Arnavut, Boşnak ve Cezayirli Araplar oluşturuyordu. Mülteciler, "Lapaçe" (Barış) adlı gemiyle Napoli'den İskenderiye'ye doğru hareket etmiş ve Türk kafilesinin başkanlığına Cabbar Ertürk getirilmiştir.[193] Cabbar Bey'in anıları ile Azerbaycanlı mülteci Zühtap Kesemenli'nin aile arşivinde bulunan ve fotoğraflar üzerindeki notlarla desteklenen bilgilere göre, Napoli'den ayrılan gemide mültecilerin yanı sıra Prens Amir İbrahim ile Mansur Paşa da bulunmuş ve onlarla birlikte Mısır'a yolculuk etmiştir.[194] Azerbaycanlı mültecilerden Selim Şeyhzaman'ın 27 Ekim 1947'de Kahire'den Ziyad Ebüzziya'ya yolladığı mektupta, yapılan yolculuğun ayrıntılarına dair çeşitli bilgiler aktarılmıştır.

Mülteci Selim Şeyhzaman'ın aktardığına göre, ayın başlarında Mısır'dan Avrupa'daki Müslüman mültecilere gönderilen hediye paketleri ulaştığında, Mısır temsilcisi Dr. Hasan İsmail İsviçre'den Roma'ya gelmiştir. Şeyhzaman, onun gelişini adeta ilahî bir lütuf olarak nitelendirmiştir. Zira tam o günlerde, 118 kişilik bir Müslüman kafilesinin Almanya'ya gönderilmesi yönünde hazırlıklar yapılmaktaydı. Dr. Hasan İsmail, bu sevkiyatın gerçekleşmemesi için yoğun çaba harcamış, her mercie başvurmuş, ancak sorunun çözümü oldukça güç bir hâl almıştır. Nihayet Paris'te bulunan Prens İbrahim'e telgraf çekilmiş ve Prens, 11–12 Ekim tarihlerinde

[192] Ali Satan, a.g.e, s. 337.
[193] Cebbar Ertürk, a.g.e, s. 290.
[194] Zuhrap Kesemenli Aile Arşivi.

derhal Roma'ya gelmiştir. Onun müdahalesiyle mesele yeni bir boyut kazanmış ve söz konusu tehlikeli sevkiyatın önüne geçilmiştir. Şeyhzaman, Prens İbrahim'in son derece cömert ve alicenap davrandığını vurgulamaktadır. Prens yalnızca Almanya'ya sevkiyatı engellemekle kalmamış, sokaklarda kalmış pek çok mülteciyi de kafileye dâhil ederek sayıyı 150'ye çıkarmış; kişi başına 70.000 İtalyan lirası ödeyerek tüm biletleri satın almış ve mültecileri kendisiyle birlikte aynı vapurla birinci mevkiden İskenderiye'ye götürmüştür.

Ertürk'ün aktardıklarına göre, üç gün süren deniz yolculuğunun ardından mülteciler İskenderiye Limanı'na ulaşmış ve burada hatıra olsun diye topluca fotoğraf çektirmişlerdir. Ardından iki gün boyunca askeri bir kışlada misafir edilmiş, daha sonra otobüslerle Kahire'ye gönderilmişlerdir. Başkente ertesi gün varan grup, Abbasiye adlı kışlaya yerleştirilmiştir. İlk zamanlarda günde üç öğün yemek verilen mültecilere, ilerleyen aylarda ise aylık 5 Mısır lirası maaş bağlanmıştır. İskenderiye'ye varan kafile büyük bir ilgiyle karşılanmış, önceden hazırlanmış özel bir kampa yerleştirilmiştir. Kısa süreli bir karantina uygulamasının ardından, mültecilerin Kahire'ye sevk edilerek serbestçe yerleşmelerine imkân sağlanacağı bildirilmiştir.[195]

Azerbaycanlı mültecilerden ve İtalya'daki Azerbaycan Yardım Komitesi temsilcilerinden Zahid Han Hoylu, hatıratında Prens İbrahim'in mülteciler meselesiyle ilgili olarak bizzat evlerine geldiğini belirtmektedir. Zahid Han'ın hatıratına göre, 1947 yılının Kasım ayında Mısır Kralı Faruk'tan bir telgraf gelmiş ve telgrafta Şehzade Emir İbrahim'in gemiyle yola çıktığı bildirilmiştir. Birkaç gün sonra, Kral'ın amcasının oğlu olan Şehzade Emir İbrahim, Roma'daki evlerine gelmiştir. Zahid Han, görüşmelerin ve istişarelerin birkaç gün sürdüğünü aktarmaktadır. Ardından Şehzade Emir İbrahim, İngiliz komutanla bizzat görüşerek, yaklaşık 100 Azerbaycanlı askerin durumunu çözmüştür. Bu askerlerin çoğu vatanlarına dönmek istemelerine rağmen akıbetleri belirsizdi; İngilizler tarafından gizlice trene bindirilip Napoli Limanı'na gönderilmişlerdir. Daha sonra Şehzade Emir İbrahim, Zahid Han'ı şahsen Mısır'a davet etmiş ve birlikte Kahire'ye

[195] Ertürk, a.g.e, s. 295.

gitmişlerdir. Orada Şehzade, Zahid Han'ı Kral'ın sarayına götürmüş; Zahid Han, Azerbaycan Komitesi ve Azeri Türkleri adına Kral'a teşekkürlerini sunmuştur.[196]

Musa Ramazan da, hatıratında Mısır devletinin sağladığı yardımlardan bahsetmektedir. Ona göre, 1947'nin Kasım ve Aralık aylarında Kral Faruk, Avrupa'daki esir Müslümanlara ulaştırılmak üzere bağışlar göndermiştir. Bizzat kralın görevlendirdiği kişilerce denetlenen bu paketler yaklaşık 7 kilogram ağırlığında olup; 1 kilogram şeker, 3 kilogram pirinç, birkaç kalıp sabun, yaklaşık bir metre beyaz patiska, iğne, iplik ve bir paket çay gibi malzemelerden oluşuyordu. Yardımlardan faydalanabilmek için, Müslüman olmayı kabul eden bazı Hristiyanların da bulunduğu kaydedilmiştir.[197]

Fethalibeyli, Ziyad Ebüzziya'ya yazdığı 18 Ekim 1947 tarih mektupta, Eylül ayının ortalarından itibaren çok tehlikeli bir dönemin yaşandığını belirtmiş; 118 kişinin yanı sıra, İtalyan kamplarında ve dışarıda bulunan diğer mültecilerin durumlarının da oldukça korkunç olduğunu ifade etmiştir. Buna rağmen, Mısırlıların yardıma yetiştiğini aktarmış ve 25 Eylül'de bir harp gemisinin hediyeler getirerek Müslüman dünyasının ilgisini gösterdiğini vurgulamıştır. Dr. Hasan İsmail'in geri dönerek 118 kişinin Almanya'ya gönderilmesini önlediği ve ardından Prens Emir İbrahim'in gelerek ilgili makamlarla görüşüp, hükümetinden 118 kişinin alınmasını rica ettiği ve bunda başarılı olduğu ifade edilmiştir. Fethalibeyli'ye göre, 118 kişinin gitmesini engelleyen pek çok zorluk bulunmasına rağmen, Prens Emir İbrahim tüm engelleri aşmış, kişi başına 35 İngiliz lirası masraf ederek birinci mevki bilet almış ve mültecileri kendisiyle birlikte Mısır'a götürmüştür. Ona göre, yüreği olan ve isteyen herkes her şeyi başarabilirdi. Öte yandan, Türkiye komisyonunun yalnızca "İnşallah", "Allah sabır versin" ve "İşe devleti yanaşmak lazım" gibi sözlerle yetinip, mültecilerin hayatlarını kolaylaştıracak veya güvenliklerini temin edecek somut bir faaliyet gerçekleştirmediği; kamplara kabul edilmelerini sağlayan ve tüm makamlarda haklarını koruyan kişinin hep Dr. Hasan İsmail olduğu vurgulanmıştır. Dr. Hasan İsmail'in Türkiye komisyonuyla birlikte çalışması için büyük çaba harcadığı, ancak komisyonun "Hükûmetimizden talimat almamışız" gerekçesiyle bu

[196] Zahid Han Hoylu, a.g.e, s. 11.
[197] Musa Ramazan, a.g.e, s. 123-124.

teklifleri reddettiği de mektupta yer almıştır.[198] Fethalibeyli'nin yazdığına göre, Mısır temsilcisi Dr. Hasan İsmail ile Prens Emir İbrahim kendisine, Türkiye bütün Müslüman muhacirlerini süratle kabul ederse bundan çok memnun olacaklarını ve ellerinden gelen yardımı Türkiye'ye sağlayacaklarını; ayrıca bu konuda engel teşkil etmek isteyen devletlerin ve teşkilatların karşısına birlikte çıkacaklarını bildirmişlerdi. Fethalibeyli, Prens'in kendisini de yanına almak istediğini, ancak kendi vatandaşlarını zor durumda bırakamayacağını dile getirmiştir. Ayrıca, Selim Şeyhzaman ve Mustafa Hakkı'yı özel talimatla Kahire'ye, Prens'in yanına gönderdiğini belirtmiştir. Bu iki kişinin, Mısır medyasında mültecilerin durumunu anlatan makaleler hazırlamakla görevlendirildikleri de kaydedilmiştir.[199] Bu olayı hatıratında doğrulayan Ertürk'e göre, Ziyad Bey'in takdimi ve isteği üzerine Selim Şeyhzaman ile Mustafa Bey, Prens Emir İbrahim'in özel koruması altına alınmıştır. Kahire'ye varınca Prens'in çiftliğine yerleştirilen ikiliye Arapça öğrenmeleri tavsiye edilmiş ve gelecekte Prens'in çiftliklerini yönetme görevini üstlenecekleri bildirilmiştir. Ancak birkaç ay sonra her ikisi de yeniden Abbasiye Kışlası'na dönmek zorunda kalmıştır.[200] Cabbar Ertürk'ün hatıratına göre, Kral Faruk'un yönetimindeki hanedan, mültecilere yardım sağlamış ve Ahmet Muhtar Paşa'nın torunu, Mahmut Muhtar Paşa'nın kızı Prenses Emine Hanım'ın, Mısır Kızılay'ı olarak bilinen Mubarra Muhammed Ali Teşkilatı'nın başkanlığını üstlenmesi, hükümetin mültecilere yaklaşımını olumlu biçimde etkilemiştir. Ancak Mısır halkı, mülteci Türkleri hoş karşılamamış; onları ülkeyi yeniden işgal etmekle suçlamış ve modern giyim tarzları nedeniyle Hristiyan olarak değerlendirmiştir.[201]

Mültecilerin Mısır'da kalmakta isteksiz olmalarının sebeplerinden biri, Kahire'nin ikliminin onlara uygun düşmemesiydi. Örneğin, Zühtap Kesemenli'ye 6 Eylül 1947 tarihinde Tugay imzasıyla Kahire'den gönderilen bir mektup, bu duruma özellikle dikkat çekmektedir. Mektupta, Mısır'ın sıcaklarının çok sıkıntılı olduğu, yılın altı ayında insanların sıcaklardan büyük ıstırap çektiği ve bu nedenle buraya

[198] **TDV, ZE -77-2089.**
[199] **TDV, ZE -77-2089.**
[200] Ertürk, a.g.e, s. 299.
[201] Ertürk, a.g.e, s. 300.

gelinmemesi, herkesin Türkiye'ye gitmek için çalışması gerektiği uyarısı yer almıştı.[202]

Abbasiye Kışlası'ndaki mültecilerden 60 kişi adına Mehmet Bayramoğlu'nun, *Tasvir* gazetesinin yazarı Bahadır Dülger'e gönderdiği mektup, Mısır'daki Türk mültecilerin durumunu en açık biçimde ortaya koymaktadır. Mektupta, II. Dünya Savaşı sonrasında Mısır kamplarında yaşamını sürdüren bu grubun Türkiye'ye kabul edilme umutlarının tamamen tükendiği vurgulanmaktadır. Mültecilerin ifadesine göre, Nuri Paşa'nın vefatı ve Türkiye'deki ekonomik sıkıntılar nedeniyle yaklaşık yedi ay önce alınan sevk kararının iptal edildiği, Kahire Büyükelçiliği tarafından bildirilmiştir. Bu kararın, dokuz yıldır (1941-1950 tarihleri) Türkiye yolunu bekleyen mülteciler için yıkıcı bir darbe olduğu belirtilmiştir. İki yıldır Türkiye'ye gönderilme umuduyla Mısır'da tutulan bu kişilere artık ne Türkiye ne de Mısır makamlarının destek verdiği; hatta büyükelçilik ve konsolosluğun dahi manevi desteğini çektiği ifade edilmiştir. Mülteciler, Türkiye'nin yalnızca kendi vatandaşlarına değil, düşmanlarına bile zor zamanlarda yardım eden bir millet olduğunu hatırlatarak, sayıları altmışı bulan bu gruba memlekette küçük bir yer bile ayrılmamasını anlamlandıramadıklarını dile getirmişlerdir. Konforlu bir hayat beklentileri olmadığını, Türkiye'de çöpçülük yapma ya da orada ölme arzusunda olduklarını belirten mülteciler, kendilerine sunulan Avustralya'ya gitme teklifini ise bir "ölüm yolculuğu" olarak nitelendirmiştir. Avustralya'da İngiliz vatandaşı olmak yerine anayurtta fakirlik içinde yaşamanın ya da orada ölmeyi tercih etmenin onlar için daha onurlu bir seçenek olduğu vurgulanmıştır.[203]

Sonuç olarak, Mısır'da tutunamayan mülteciler, alınan kararlar doğrultusunda ve ileride detaylandırılacağı üzere Türkiye'ye gelmişlerdir.

[202] Zühtap Kesemenli Arşivi.
[203] Bahadır Dülger, "Mısır'daki Türk Mültecilerinin Yalvarışı", **Tasvir**, Sayı: 1379, 17 Temmuz 1949, s. 2-3.

2.3. Türk Asıllı Mültecilerin Türkiye ve Türk Kimliği Algısı

2.3.1. Bolşevik Rejimi Altında Yetişmiş Nesil

Avrupa'daki kamplarda yaşayan Türk ve Müslüman Sovyet vatandaşı mültecilerin Türkiye'ye getirilmelerinde karşılaşılan en önemli meselelerden biri, söz konusu kişilerin yirmi yılı aşkın bir süre Bolşevik idaresi altında yaşamış olmalarıdır. Bu bağlamda, komünist ideolojinin bu mülteciler üzerinde ne ölçüde etkili olduğu, düşünce dünyalarını hangi düzeyde şekillendirdiği ve Türklük bilincinin hangi derecede muhafaza edildiği gibi sorular tartışmaların merkezinde yer almıştır. Bolşevik rejimi öncesinde önde gelen millî hareket liderlerinden olan Mustafa Çokayoğlu ve Mehmet Emin Resulzade, harp esirleriyle gerçekleştirdikleri görüşmelerde, eski dönem ile yeni kuşak arasındaki farklılığı açık biçimde gözlemlemişlerdir. Özellikle Resulzade, mülteciler ve esirler arasında gözlenen bu zihniyet değişiminden derin bir üzüntü duymuştur. Mühlen'in aktardığına göre, Resulzâde'nin savaş esiri hemşehrileriyle gerçekleştirdiği temaslar, iki farklı dünya görüşünün karşılaşmasına sahne olmuştur. Harp esirleri, kendisine güven duymamış ve Azerbaycan'da eski hanların ya da büyük toprak sahiplerinin hâkimiyetini yeniden tesis etmeye çalışmakla suçlamışlardır. Bu nedenle Resulzâde, sürekli olarak kendisine yöneltilen "gerici" imajına karşı savunma yapmak durumunda kalmıştır. Öte yandan Resulzâde'nin bakış açısından da bir yabancılaşma söz konusudur. Ona göre, Ruslaşmış, "proleterleşmiş" ve millî geleneklerden kopmuş bir nesil olarak yetişen bu hemşehrileriyle aralarında hissedilir bir mesafe bulunmaktaydı. Mühlen'e göre, Resulzâde'yi rahatsız eden bir diğer husus, lejyonerler arasında gözlemlediği – gerçek ya da hayalî– komünist etkiler olmuştur. Bu etki, onun üzerinde derin bir öfke uyandırmıştır.[204] Resulzâde, kendi kaleme aldığı bir risalede, savaş esiri gençlerin nasıl bir komünist ideoloji çerçevesinde yetiştirildiklerini şu sözlerle dile getirmiştir:

> *"Yeni nesil kendi dilinde, denebilir ki, tamamen okumasını ve yazmasını biliyor. Hepsi ilk dereceli okuldan çıkmışlardır. Esirler arasında ikinci dereceli*

[204] Mühlen, a.g.e, s. 110.

tahsil görmüşlerin sayısı da epey vardır. Türlü ihtisaslara mensup yüksek tahsillilere de rastlanıyor. Öğretmenlerle tabipler daha çoktur."[205]

Resulzâde'nin gözlemlerine göre, Azerbaycanlı savaş esirleri dinî meseleler ve dinî âdetler konusunda neredeyse tamamen bilgisiz bir durumda bulunmaktaydılar. Sovyet yönetimi altında yetişen yeni nesil, dine karşı büyük ölçüde kayıtsızlık göstermekteydi. En temel dinî merasimleri[206] yahut ibadet usullerini dahi bilmemeleri, bu durumun açık bir göstergesi olarak öne çıkmaktaydı. Sovyet politikaları çerçevesinde camilerin kapatılması, Ramazan ve Kurban bayramlarının genç kuşakların hafızasından silinmesi, Azerbaycan toplumunun dinî kültürle bağının zayıflamasına yol açmıştı. Hatta Azerbaycan kültüründe tarihsel olarak büyük bir öneme sahip olan Nevruz bayramı dahi giderek rağbet görmez hâle gelmişti. Bu süreçte, Azerbaycan'da –tıpkı Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi– yalnızca Ekim Devrimi'nin yıldönümü ve Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi gibi siyasî içerikli bayramlar resmî olarak kutlanır hâle gelmişti.

Resulzâde, buna karşılık Bolşevik yönetimi altında yetişen gençlerin milli kültür konularına karşı büyük bir hassasiyet gösterdiklerini belirtmiştir. Ona göre, kültür insanları—yani yazarlar, sanatkârlar, öğretmenler ve tarihçiler gibi humaniter bilgiye sahip olanlar—milli kültüre karşı derin bir bağlılık ve ateşli bir ilgi sergilemekteydiler:

"Onlar bu kültürün genel Türklük değerleri ve bağlarına pek büyük önem veriyorlar; milli kültürü mânaca da, şekilce de yüksek tutuyorlar. Bolşevizmin kültür hakkındaki, "şekilce milli, muhtevaca komünist" diye ifade olunan ikiyüzlü tarifini nefretle reddediyorlar… Yalnız kültür meseleleriyle bilâvasıta ilgili olanlar değil, kendileriyle temasa geçebildiğimiz harp esirlerinin hemen bütün zümreleri, milli kültür değerleri ve Azerbaycan'ın edebiyat, tiyatro ve musiki alanındaki kazançlarına candan bağlıdırlar. Konuşurken bu adamların çok kere Azerbaycan şair ve yazarlarından alınan beyitler ve aforizmler

[205] Mehmet Emin Resulzade, a.g.e, s. 24.

[206] Resulzade, bu duruma örnek olarak şunları göstermiştir: "Esirlerden bazıları Alman Ordusuna lejyoner olarak yazılmışlardı; bunlardan bir kaçı feci bir olaydan bahsediyorlardı: Bölük komutanı bir Alman, Azerbaycan erlerinden cephede ölen arkadaşlarını İslâm âdeti üzere gömsünler diye talep ediyormuş; erler ne yapacaklarını bilmemişler, fakat Alman el çekmemiş, "İlle yapacaksınız" diye direnmiş. Israrlı kumandanın elinden kurtulmak için Azerbaycanlı gençler nihayet bir çare bulmuşlardır: Yedi defa "Ya Muhammed, ya Muhammed" diye bağırarak arkadaşlarını toprağa gömmüşlerdir. Aynı neviden bir mecburiyette de erler, ölen arkadaşlarını "Arşın mal alan" operetinden nağmeler okuyarak gömmüşlerdir."

kullandıklarını görürsünüz. Bazen genel Türk dünyasının ortak malı olan büyük klasiklerden dahi iktibaslar yaparlar. Azerbaycanlı esirler tarafından 1943'te Berlin'de yayınlanan Azerbaycan gazetesi, Azerbaycan edebiyatının türlü eser ve şahsiyetlerine ait makalelerle doluydu; onlar ellerinde hiçbir antoloji olmadan ezbere yazıyorlardı. Buna rağmen bu canlı makaleler ne kadar enteresan materyaller ve iktibaslarla doluydu."[207]

2.3.2. Lejyon Matbuatında Türk Kimliği Algısı

Eski nesil muhacirler ile yeni nesil aydın mülteciler, lejyon askerleri arasında Türklük şuurunun gelişmesi ve Bolşevik yönetimi tarafından yasaklanan tarihî değerlere yeniden sahip çıkılması amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda gazete ve dergiler aracılığıyla kültürel ve millî bilinci güçlendirmeye yönelik yayınlar yapmışlardır. Örneğin, Resulzâde'nin bahsettiği *Azerbaycan* gazetesinin[208] ilk sayfaları, doğal olarak Alman propaganda içerikleriyle doldurulmuştu. Ancak sonraki sayfalarda, lejyonerlerin kendilerinin kaleme aldığı millî ruh taşıyan şiirler ve öykülerin yanı sıra, Bolşevik yönetiminden önceki dönemde Azerbaycan edebiyatında yer edinmiş yazar ve şairlerin hafızalarda kalan eserlerine de yer verilmekteydi. Ayrıca, Çarlık Rusyası'nın işgaline karşı mücadele eden Cevat Han gibi tarihî şahsiyetler hakkında genç nesle bilgiler aktarılıyordu. Gazetenin sayfalarında özellikle 1918–1920 yılları arasında varlığını sürdürmüş olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ve bu cumhuriyetin kurucu liderleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur.[209] Böylelikle, komünist ideoloji çerçevesinde yetişmiş harp esirleri, Azerbaycan gazetesi aracılığıyla hem Bolşevikler öncesindeki millî hükümet hakkında bilgi edinmişler hem de millî edebiyatın yaşatılmasına katkı sağlamışlardır.

Azerbaycan gazetesinin sayfalarında yalnızca millî edebiyat ve tarihî şahsiyetlere dair yazılar değil, aynı zamanda Türkiye ve önde gelen Türk şahsiyetleri hakkında da makaleler yayımlanmıştır. Nitekim gazetenin 1943 yılına ait

[207] Mehmet Emin Resulzade, a.g.e, s. 26.
[208] *Azerbaycan* gazetesi, II. Dünya Savaşı yıllarında Alman ordusuna esir düşen Azerbaycanlılar tarafından yayımlanmıştır. İlk sayısı 7 Haziran 1942 tarihinde yayımlanan gazete, Berlin'de basılmış olup 6–8 sayfa hacminde ve 10–20 bin arasında değişen tirajla çıkmıştır. Yayının sorumlu yazı işleri müdürlüğünü Mecit Musazade (Karsalanı) üstlenmiştir.
[209] Dr. Mir Memmed Kengerli, "A.Dudanginskinin "Hesabı"na Dair", **Kafkasya**, Sayı: 9, München, Nisan 1952, s. 26-27.

sayılarından birinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin 20. yıl dönümüne ithafen kaleme alınmış isimsiz bir makale neşredilmiştir. Söz konusu yazıda, Türklük ideali ve Mustafa Kemal Atatürk hakkında övgü dolu ifadeler kullanılmış; bu bağlamda, Azerbaycanlı lejyonerlerin Türkiye ile olan manevi bağlarının güçlendirilmesi amaçlanmıştır:

> *"29 Ekim Türkiye'nin en büyük günü – Cumhuriyet Bayramıdır. 1923 senesi 29 Ekim'de Türkiye Anayasası'nda büyük değişiklikler oldu. Orada her şeyden evvel 'Türk devletinin idari şekli cumhuriyettir' yazıldı. Bu kanunla yeni Türk Cumhuriyeti, eski Osmanlı İmparatorluğu'yla tüm mürteci kuvvetlerle rabıtasını bitirdi. Bununla da Türk halkının hayatında yeniçağın başladığını belirtti."*[210]

Gazetenin 1944 yılında yayımlanan sayılarından birinde, Yusuf Akçura'nın vefatının dokuzuncu yıldönümüne ithafen bir makale kaleme alınmıştır. Söz konusu yazıda, Türk Tarih Kurumu başkanlarından olan Akçura'nın biyografisinin önemli kesitleri aktarılmış ve bir fotoğrafına da yer verilmiştir. Ayrıca makalede, Türkiye'nin İdil-Ural bölgesinden gelen bu Türk düşünürüne sahip çıktığı, ona önemli görevler tevdi ettiği vurgulanmıştır.[211]

Azerbaycan gazetesinde yayımlanan "Dil İşi – Millet İşi" başlıklı makalede, Azerbaycan Türkçesinin önemi vurgulanmış ve milli dilin korunmasının, Ruslaştırma politikasına karşı en önemli araç olduğu ifade edilmiştir.[212] Başka bir makalede, Rusça soyadı ekleri olan "-ov"dan vazgeçilmesi ve soyisimlerin millîleştirilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.[213] Gazetede, Türklüğün istiklal idealine dair "Bizim Kızılelma" başlıklı bir makale de yayımlanmıştır.[214]

Gazetede "İbrahimoğlu" müstearıyla makaleler kaleme alan ve savaş sonrasında Türkiye'ye gelen Cebbar Ertürk, harp esirleri arasında Türklük bilincine sahip en donanımlı şahsiyetlerden biri olarak öne çıkmaktaydı. Ertürk, *Azerbaycan* gazetesinde ve *Millî Birlik* dergisinde tarih konulu yazılar yayımlamış; Türkiye'ye

---

[210] "Türkiye Cumhuriyetinin 20 illiyi", **Azerbaycan**, Sayı: 75, Berlin, 21 Kasım 1943, s. 4.
[211] İ. Novruz, "Yusuf Akçura", **Azerbaycan**, Sayı: 92, Berlin, 3 Nisan 1944, s. 3.
[212] **Azerbaycan**, Sayı: 73, Berlin, 7 Kasım 1943, s. 5.
[213] **Azerbaycan**, Sayı: 77, Berlin, 5 Aralık 1943, s. 1.
[214] **Azerbaycan**, Sayı: 82, Berlin, 22 Ocak 1944, s. 3.

yerleştikten sonra ise dönemin milliyetçi dergi ve gazetelerinde makaleler kaleme almayı sürdürmüş, ayrıca birkaç kitap neşretmiştir. *Azerbaycan* gazetesinde yayımlanan "Milli Ülkü, Birlik ve Kurtuluş" başlıklı makalede, milli ülkünün zayıflamasının nedenleri açıklanmıştır.[215]

İdel-Ural gazetesinde, Tatar Komitesi'nin kurultayı dolayısıyla kaleme alınan yazıda, İdil-Ural Türklerinin hürriyet bayrağını yükseltmesi ve yaklaşık üç yüz doksan yıllık sömürgecilikten kurtuluşu büyük bir övgüyle dile getirilmiştir.[216] Yine İdel-Ural gazetesinde yayımlanan bir başyazıda, Rusların Kazan Hanlığı'nı işgaline ilişkin bilgilere yer verilmiştir.[217] Yine gazetede, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yirminci yıldönümüne ilişkin bir makale yayımlanmıştır.[218] İdel-Ural gazetesi, Ayaz İshaki'nin Üyge Taba (Eve Doğru) adlı romanını da sayfalarında yayımlamıştır.[219]

1946 yılında *Tasvir* gazetesinde yayımlanan bir tefrikada, G.R. imzasını kullanan bir şahsın Rus ordusundaki Türklerle karşılaştığı ve bazı gözlemler aktardığı görülmektedir. Anlatıya göre, lehçe farklılıkları bulunsa da bu Türklerle İstanbul Türkçesi aracılığıyla iletişim kurmak mümkün olmuş; en zor anlaşma sağlanan grubun Kırgızlar olduğu, ancak onlarla da iletişimin kurulabildiği ifade edilmiştir. G.R., ayrıca Almanlara esir düşen Türklerle görüştüğünü belirtmiş ve 25 yıllık komünizm yönetimine, tüm dinsizlik propagandalarına, sert uygulamalara ve katliamlara rağmen onların din ve inançlarının tamamen ortadan kaldırılamadığını vurgulamıştır.[220] G.R., gerek Berlin'i işgal eden kuvvetler arasında gerekse Rusya'ya kadar uzanan yolculuğunda ve oradan Türkiye'ye dönerken geçtiği bölgelerde karşılaştığı farklı Türk topluluklarına mensup kişilerin tepkilerini aktarmaktadır. Onun gözlemlerine göre, bu kişilerin bir kısmı "Türk" denildiğinde büyük bir heyecan duymakta, gözleri parlamakta ve Türklüğün kudretini ve büyüklüğünü kavradıklarını belli etmektedir. Ancak bir kısmı ise bu güçlü manaya karşı kayıtsız

[215] **Azerbaycan**, Sayı: 94, Berlin, 18 Nisan 1944, s. 2.
[216] **İdel Ural**, Sayı: 42, Berlin, 5 Eylül 1943, s. 1.
[217] **İdel Ural**, Sayı: 48, Berlin, 17 Ekim 1943, s. 1.
[218] **İdel Ural**, Sayı: 49, Berlin, 24 Ekim 1943, s. 4.
[219] **İdel Ural**, Sayı: 51, Berlin, 7 Kasım 1943, s. 4.
[220] "Rus Ordusunda Türkler", **Tasvir**, Sayı: 393, 1 Mayıs 1946, s. 5.

kalmış, bunun nedeni olarak da 25 yıl boyunca Sovyetler tarafından "Türk" kelimesinin unutturulmaya çalışılması gösterilmiştir. Nitekim G.R.'nin karşılaştığı bazı Türkler kendilerini "Sovyet" olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte G.R., esir düşen Türkler arasında düzenlenen konferanslar ve özel olarak yayımlanan gazeteler sayesinde "Türk" mefhumunun yeniden öne çıktığını ifade etmektedir. Rastladığı gruplar arasında Türklüğünü en fazla idrak edenlerin Azerbaycanlılar ile Kırımlılar olduğunu vurgulamış; Azerbaycan Türklerini Sovyetler içinde Türk kimliğini en güçlü şekilde muhafaza eden topluluk olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple Sovyetler'in özellikle Finlandiya savaşına daha çok Azerbaycanlıları sevk ettiğini belirtmiştir. Ayrıca G.R., esir kamplarında koyu komünist eğilimlere sahip Türklere de rastladığını kaydetmiştir. Bu kişilerin *"Biz Türk değiliz, biz Sovyetiz. Biz Rus yoldaşlarımızla birlikte savaştık, akıbetimizi de onlarla paylaşacağız"* diyerek esir kamplarının ağır koşullarına katlandıklarını aktarmıştır.[221]

G.R., önemli bir noktaya dikkat çekerek Almanların esir alınan Türkleri Ruslardan ayırmalarının ve onların kültürel bakımdan kendilerini geliştirmelerine imkân tanımalarının, ayrıca Türkçe gazete yayımlamalarına izin vermelerinin iki temel amaca hizmet ettiğini belirtmektedir. İlk amaç, bu gruplardan Rusya'ya karşı askerî güç olarak yararlanmaktı; bu, kısa vadeli hedef olarak görülmekteydi. İkinci amaç ise, Rusya'nın yıkılmasının ardından bu toplulukları, bölgede kurulacak millî hükümetlerde Alman yanlısı bir nüve olarak değerlendirmekti. G.R.'ye göre Almanlar, özellikle bu ikinci nokta üzerinde dururken son derece ince hesaplar yapmaktaydı. Zira Rusya'nın çökmesinden sonra oradaki yaklaşık 50 milyonluk Türk kitlesinin tek bir devlet çatısı altında birleşmesi ihtimali, Alman emelleri açısından bir tehdit olarak algılanıyordu. Bu nedenle, her bir Türk topluluğu ayrı bir millet olarak kabul edilmekte; onların diğer soydaşlarıyla hiçbir bağının olmadığı şeklinde bir algı oluşturulmaya çalışılmaktaydı. Bu bağlamda, örneğin bir Azerbaycanlıya hitap edilirken "Sen Türk değilsin, sen Azerisin" denilerek kimlik ayrıştırması yapılmaktaydı.[222]

[221] "Rus Ordusundaki Türklerde Milliyet", **Tasvir**, Sayı: 394, 2 Mayıs 1946, s. 3.
[222] Rusya Türkleri Karşısında Alman Siyaseti", **Tasvir**, Sayı: 396, 4 Mayıs 1946, s. 3.

G.R.'nin aktardığı Almanların Türkleri bölme çabalarına, Azerbaycan asıllı Türkolog Ahmet Caferoğlu da bir makalesinde değinmiştir. Caferoğlu, bu bağlamda özellikle Berlin Radyosu'nun Türkçe yayınlarının yanında ayrıca "Azerice Havadisler" ifadesini kullanmasını örnek göstermektedir.[223]

G.R.'ye göre, Azerbaycanlı askerler arasında bulunan 35-40 yaş kuşağı, Osmanlı edebiyatına olan vukufları bakımından Türkiye'deki aynı yaştaki nesilden farksızdır. G.R., Almanların Azerbaycan Lejyonu'nun bayrağındaki ay ve yıldızı çıkarmalarının büyük bir skandala yol açtığını belirtmiştir. Almanlar, bu sembollerin tüm Rusya Türklerini etrafında toplayacak işaretler olduğu gerekçesiyle yasaklama yoluna gitmişlerdir. Ancak bu durum karşısında Azerbaycanlıların savaşmayacaklarını, Türkistanlıların da onlara destek olacaklarını ifade etmeleri üzerine mesele Hitler'e kadar intikal etmiş, nihayetinde Almanlar taviz vermek zorunda kalmış ve ay-yıldız yeniden iade edilmiştir. G.R., neticede Azerbaycan ve Türkistan Türklerinin Alman cephesinde birleştiğini, SS kumandanlarının nezareti altında Türkistan-Azerbaycan birliklerinden mürekkep bir Türk tümeninin kurulduğunu belirtmiştir.[224] G.R., aynı zamanda Türk lejyonlarında bulunan Türk komünistlerden de bahsetmiş, onların hayatta kalabilmek için kimliklerini gizlediklerini, Berlin'in işgalinden sonra ise yeniden Kızıl Ordu'ya katıldıklarını aktarmıştır. Bu bağlamda, kendi tecrübelerine dayanan bir olaya da değinmiştir.[225]

Savaş döneminde Azerbaycan Millî Birlik Meclisi tarafından yayımlanan *Millî Birlik* dergisi, Türklük düşüncesi açısından önemli yazılar içermiştir. Derginin altıncı sayısında, Türk efsanesi Bozkurt üzerine bir makale ile "Türkçülük" başlıklı bir başka yazı yayımlanmıştır. İkinci makalede, Türklüğün parlak geleceğinin bir gurur ve iftihar kaynağı olduğu vurgulanmış; Kırım'dan Anadolu'ya, Türkistan'dan Azerbaycan'a kadar uzanan geniş coğrafyada bir Türk milletinin birliği ve varlığı üzerinde durulmuştur.[226]

[223] A. Caferoğlu, "Yeni Dünya Mecmuasına Bir Hatırlatma", **Çınaraltı**, Sayı: 33, 21 Mart 1942, s. 5.
[224] "Rusya Türklerinden Kurulmuş Lejyonlar", **Tasvir**, Sayı: 397, 5 Mayıs 1946, s. 5.
[225] "Rus Türklerinde Komünizm", **Tasvir**, Sayı: 398, 6 Mayıs 1946, s. 3.
[226] "Türkçülük", **Milli Birlik**, Sayı: 6, Berlin, 1945, s. 16-17.

Albay Abdurrahman Fethalibeyli, kaleme aldığı makale ve raporlarında da Türk kimliği ve Türklük ile ilgili önemli konulara değinmiştir. Raporlarında Alman makamlarının "Azerbaycanlı" ifadesini kullanmasına karşı çıkarak, bunun yerine "Türk" kimliğinin daha doğru bir tanımlama olacağını vurgulamıştır.[227] Ayrıca, savaşın sonlarına doğru oluşturulan Türk Divizyonunun bayrağının tasarımı ve özelliklerine ilişkin açıklamalarda bulunmuştur:

> *"Genel Türk tümeni bayrağı ise mavi renkli, hilal ve beş köşeli yıldızdan oluşacak şekilde tasarlanmış ve bayrak direğinin ucu "Bozkurt" başı ile taçlandırılacaktı. Bu tümenin askerleri, yaka işaretlerinde SS sembolü yerine Bozkurt başını taşımakta ve kollarında kendi ülkelerinin bayraklarını bulundurmaktaydılar."*[228]

Fethalibeyli'nin raporuna göre, aynı dönemde Türkistan, Kırım ve İdil-Ural millî teşkilatları arasında yakın iş birliği yürütülmekteydi. Amaç, Türk birliğinin tesis edilmesiydi. Bu çabanın en somut ve önemli kazanımı, "Türk Birliği" adını taşıyan bir tümenin kurulması oldu. Söz konusu tümen, tarihî açıdan bir ilki gerçekleştirmiş ve Ümumtürk adı altında Azerbaycan, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım Türklerini bir araya getirmişti. Tümen ayrıca kendi adını taşıyan bir gazete yayımlayarak fikirlerini duyurmaktaydı. Bunun yanı sıra, Vahid Türk Ordusu ve Ümumtürk Komitesi kurulmasına da karar verilmiş; böylece farklı coğrafyalardaki Türk toplulukları arasındaki örgütlenme ve koordinasyon güçlendirilmiş oluyordu.[229]

Fethalibeyli, savaşın ardından görev yaptığı *Azatlık Radyosu*nun Azerbaycan şubesinde, "Türkiye Hakkında Hakikatler" adlı bir program hazırlamıştır. Fethalibeyli'ye göre, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetler Birliği, Türkiye üzerinde yürütmeye çalıştığı "sessiz işgal" girişimlerinde başarılı olamamıştır. Türkiye, Kremlin'in tüm haksız taleplerini reddetmiş ve Sovyet baskısına karşı tek başına durarak, özgürlük ve demokrasinin korunması açısından özgür dünyaya önemli bir katkı sağlamıştır. Bu başarısızlığın ardından Kremlin, kısa süreli de olsa Türkiye karşıtı bir kampanya başlatmıştır. Zehirlenmiş Ermeniler ve Gürcüler ile bazı diğer gruplar aracılığıyla Sovyetler, Türk halklarını Türkiye'ye karşı

[227] **Azerbaycan**, Sayı: 1, München, 1951, s. 16.
[228] **Azerbaycan**, Sayı: 1, München, 1951, s. 20.
[229] Nesiman Yaqublu, **Abdurrahman Fetelibeyli Düdenginski**, Bakı, Adiloğlu, 2008, s. 117.

provokasyonlara yönlendirmeye çalışmıştır. Bu süreçte, Türk halklarının savaşa psikolojik hazırlığı, "onlar Türk değildir ve asıl düşmanları Türkiye ile İran'dır" yönündeki propagandalarla desteklenmiştir. 1949'dan itibaren ABD'nin Kafkasya, Türkistan, Kırım ve İdil-Ural bölgelerini sözde kendi etkisi altına almak istediği iddia edilmiştir. Sovyetler Birliği'nde yönetim içindeki halklar arasında Türkiye'ye karşı yoğun bir nefret oluşturulurken, Türkiye'de tam tersi bir yaklaşım benimsenmiştir. Türk çocuklarına küçük yaşlardan itibaren komşularına ve tüm halklara saygı göstermeleri öğretilmiş; hiçbir halk, özellikle Ruslar, aleyhine nefret aşılanmamıştır.[230]

Cebbar Ertürk, Ziyad Ebüzziya'ya yazdığı bir mektupta, Türk asıllı mültecilerin Türkiye'ye gelme sebeplerini şu şekilde açıklamıştır:

> *"1947'den sonra Avustralya, Amerika ve Kanada da Türk mültecilerine kapılarını açmış bulunuyordu. Aynı zamanda Almanya ve Fransa'da da yerleşmek mümkündü. Fakat Türk asıllıların biricik ideali Türkiye idi. Çünkü Avrupa ve Amerika kıtasına gittikleri takdirde kuracakları aile hayatı Türk aile hayatı olmayacaktı. Aynı zamanda Rus baskısı altında korudukları dillerinden, inançlarından da kopacaklardı. Türkçenin dışında bir dil konuşacak ve böylece milliyet kaybolup gidecekti. Türkiye, kendi şive veya lehçelerinde olmasa da, temelden kendi milli dillerinin hâkim olduğu bir devletti."[231] Bu nedenle savaş döneminde Fethalibeyli, Azerbaycan gazetesinde yayımlanan bir emrinde, lejyonerlerin Türk kökenli olmayan kadınlarla evlenmelerini yasaklamıştır.[232]*

Fethalibeyli, 1951 senesinde Münihte çıkardığı Azerbaycan dergisinin birinci sayısında Atatürkle ilgili bir makale yazmış[233], onun dühasını şu şekilde açıklamıştır:

> *"Türkiye'yi en büyük tehlikeden kurtaran, sonra ise vatandaş savaşına sokmadan: mutlakiyetten cumhuriyete, bir parti sisteminden tam demokrasiye ulaştıran Atatürk'ün yaratıcılığı olmuştur. Ben Atatürk'ün yaratıcı kudreti önünde eğilirim, hem de sınır bilmez sevgi ve saygılarımla eğilirim. İsteyerek*

---

[230] Nesiman Yagublu, **Abdurrahman Fetelibeyli...,** s. 154-155.
[231] **TDV, ZE – 2201.**
[232] **Azerbaycan**, Sayı: 102, Berlin, 12 Haziran, 1944, s. 4.
[233] Fethalibeyli, makalesinde kişisel bir anısını da aktarmaktadır: "1942 yılının 6 Ekim'inde Çortovi Vorota – Şeytan Kapusu civarında Kızıllara karşı çarpışıyorduk, hem de Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda çarpışıyorduk. Akşama kadar, ateş boyunda, savaşı idare eden Major Dr. Gloger çok yorulmuştu. Hiç beklenmeden bana hitap ederek dedi ki: 'Atatürk hayatta olsaydı, İkinci Cihan Harbi olmazdı.' Bu sözler benim kalbimi sevinçlerle doldurdu; Atatürk'ün kudretini bütün varlığımla, tam yakından bir daha hissettim."

büyük fedakârlıklara katlanan Hür Dünyanın sarsılmaz Kalesi Türkiye'nin önünde eğilirim. Sevinirim ki Azeri-Türk'üm, Türkiye'nin kardeşiyim ben."[234]

Azerbaycan gazetesi, *Millî Birlik* dergisi ve Azerbaycan'a bağımsızlık kazandırmış liderlerin harp esirleriyle yaptığı görüşler, 20 yıllık komünist ideoloji altında yetişmiş gençliğin düşünce yapısının değişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Benzer etki, Türkistanlılar ve İdil-Ural Türkleri için de geçerlidir. Sonuç olarak, Türkiye'ye gelen mülteciler, savaş döneminde çeşitli yayın faaliyetlerinden aldıkları etkiler sayesinde Bolşevizm'in ideolojik baskısından tamamen arınmış hâle gelmişlerdir.

[234] A. Fatali, "Yaşasın Atatürk", **Azerbaycan**, Sayı: 1, München, 1951, s. 8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜLTECİLERİN TÜRKİYE'YE GELİŞİ VE İSKÂNI

3.1. Mültecilerin Türkiye'ye Getirilmeleri

3.1.1. Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı ile İmzalanan Anlaşma

Türk heyetinin kamplarda yürüttüğü çalışmaların ardından, mültecilerin Türkiye'ye gelişi süreci başlamıştır. 2 Ocak 1948 tarihinde, çeşitli Avrupa ülkelerinde bulunan mültecilerin Türkiye'ye kabul edilmesine ilişkin olarak Bakanlar Kurulu tarafından lehlerinde bir karar alınmıştır.[1] Suphi Tanrıöver, Cafer Kırımer'e gönderdiği 8 Ocak 1948 tarihli mektubunda, hükûmetin yurda gelmek isteyen mültecilere ilişkin olumlu bir karar aldığını ve bu kararın uygulanması için Dr. Cevdet Atasagun'un görevlendirildiğini belirtmiştir.[2] *Son Saat* gazetesi, 10 Mart 1948 tarihli sayısında, ay sonuna kadar 1500 Türk'ün Türkiye'ye geleceğini yazmıştır.[3]

24 Haziran 1948 tarihinde Cenevre'de, Yerlerinden Olmuş Kimselerin Türkiye'ye Göç Etmeleri hususunda, Türkiye Hükûmeti ile Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı Hazırlık Komisyonu (CPOIR) arasında bir Anlaşma Projesi kabul edilmiştir. Proje, Türkiye Hükûmeti adına Bern Büyükelçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Dr. Cevdet Atasagun; Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı adına ise Arthur Rucher tarafından imzalanmıştır. Taraflar aşağıdaki hususlarda mutabakata varmışlardır:

- İşbu anlaşma hükümleri çerçevesinde, hükümet, Türkiye'ye göç etmek arzusunu beyan etmiş ve bu göç için gerekli şartları, ırkî ve kültürel mülahazaları da dikkate almak suretiyle taşıdığı kanaatine vardığı seçilmiş

[1] **Vatan**, Sayı: 2371, 3 Ocak 1948, s. 3.
[2] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 368.
[3] **TDV, ZE – 78 - 2158.**

mültecileri Türkiye'ye kabul edecektir. Bu mülteciler; İtalya, İsviçre, Fransa, Almanya'nın işgal altındaki bölgeleri veya Avusturya'da bulunanlar arasından seçilebilecektir.

- Türkiye'ye göç için gerekli şartlara sahip olduklarına karar verilecek mültecilerin seçimi konusunda yalnızca hükümet yetkilidir.
- CPOIR, gelecekte yapılacak seçim konusunda herhangi bir sorumluluk üstlenmeksizin, belirlenen şartlara haiz olduğu görünen ve Türkiye'ye göç etmek isteyen mültecilerle hükümeti temasa geçirmek için azamî ölçüde yardımcı olacaktır.
- Hükümet, yukarıda anılan ülkelerde bulunan ve belirlenen şartlara kendi görüşüne göre uygun bulduğu kişilerin isimlerini içeren tek ve kesin bir listeyi CPOIR'e tevdi edecek; CPOIR ise bu listedeki kişilerden kendi vesayeti altına girenlerin isimlerini, IRO Anayasasının 1 numaralı eki hükümlerine göre "şayanı himaye" (eligible) sayılmayanları gerekçeleriyle birlikte bildirecektir. Mültecilerin "şayanı himaye" olup olmadıklarını tespit etmekle CPOIR, IRO Anayasası hükümleri gereğince yükümlüdür.
- CPOIR, seçilecek mültecilerin geçici olarak bulundukları yerlerden, Hükümet tarafından belirlenecek Türk limanlarına naklini üstlenecek; ayrıca bu yolculuk esnasında mültecilerin iaşelerini de temin edecektir. Bu taşımacılık için mümkünse Türk bayraklı vapurların kullanılması öngörülmektedir.
- CPOIR, elindeki mali imkânlar ölçüsünde ve tıbbi seçim sorumluluğu üstlenmemek kaydıyla, seçilen mültecilere ait kişisel sağlık fişlerini hükümete sunacaktır. Bu fişler, CPOIR'ın kendi kıstaslarına göre düzenlediği tıbbi formlar veya taraflarca kararlaştırılmış diğer belgelerden oluşacaktır.
- CPOIR, hükümet tarafından Türkiye'ye kabul edilmek üzere seçilmiş her bir mülteciye, pasaport yerine geçecek ve kimliklerini gösterecek belgeler düzenleyecektir. Hükümet, Türkiye'ye kabul edilen mültecilerin Türk vatandaşlığına alınma işlemleri hakkında uygulanacak usulleri CPOIR'e bildirecektir.
- Bu anlaşma hükümlerine göre Türkiye'ye kabul edilen bir mülteci, daha sonra CPOIR aracılığıyla Türkiye dışında bir ülkeye göç etmek isterse, hükümet, CPOIR ile temasa geçerek bu hususun çözüm yollarını arayacaktır.

- Hükümet, bu kişilerin Türkiye sınırlarına kadar olan seyahat giderlerini karşılamakla yükümlü değildir.
- Hükümet, mültecilerin Türkiye'ye kabulüne ilişkin tüm hususlarda yükümlüdür. Bu anlaşma hükümlerine göre Türkiye'ye varan mültecileri, özellikle muhtaç durumda olanları, iş bulana kadar iaşe edecektir. Ayrıca, bu mültecilerin Türkiye'de karaya çıktıkları limandan çalışacakları yere kadar olan nakil giderlerini de üstlenecektir.
- Hükümet, mülteciler Türk topraklarına ayak bastıkları anda kendilerine tam anlamıyla Türk vatandaşlığını tanıyacaktır. Bu amaçla, anlaşma uyarınca Türkiye'ye gelecek mültecilere derhal her türlü kimlik belgesi ve gerekli evrak verilecektir.[4]

Bu anlaşmadan dört gün sonra, 28 Haziran 1948 tarihli mektubunda Cevdet Atasagun, Ziyad Ebüzziya' ya anlaşmayla ilgili bazı bilgileri içeren bir mektup göndermiştir:[5]

Muhterem Efendim,

Şimdiye kadar zat-i alinize mektup takdim edemediğim ve vaziyet hakkında malumat veremediğim için affınızı sizden rica ederim. Bu teehhür ihmalden değil varılacak neticeyi dahi aynı zamanda yazmak arzusundan ileri gelmiştir. Vaziyetle çok yakından alakadar olduğunuz ve günü gününe her yerden malumat aldığınız için mevzuun teferruatı hakkında uzun uzadıya yazmakla sizi yormak istemem. Bildiğiniz gibi İsviçre'dekileri 5 Haziran'da ve çok iyi bir surette gönderdik… Bu cümleden olmak üzere evvelce bu yüzden sevk edilemeyen İtalya'daki mültecilerin de posta posta yollanmasını kararlaştırdık ve fiilen de gönderdik.

Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı [IRO] ile yapılması mukarrer anlaşmayı dahi tamamıyla hükumetimizin noktayı nazarına göre yaptık ve 24 Haziran'da elçi ile birlikte imzaladık. Anlaşma hükmü için evvelce İtalya ve İsviçre'den gönderdiğinizi de aldık ve onları da aynı hukuki statü çerçevesine ithal ettik.

Ben yarın Frankfurt'a hareket ediyorum. Anlaşma hükümleri dairesinde umumi vaziyeti, sevkiyata ait esasları kaydını ve nihai incelemeyi ikmal ettikten

[4] **TDA, 513- 40733 - 167265 – 10.**
[5] **TDV, ZE – 77 - 2105**

ve işgal makamatındaki görüşmelerimi yaptıktan sonra Avusturya'ya geçerek aynı suret iş üzerinde çalışacağım.

Vapurlara bindirme, yollama işlerini ve .... ayarlanmasını mahalli temsilcilerimize bırakarak Türkiye'ye döneceğim. Esasen benim için de yapılacak başka bir iş kalmamaktadır. Diğerleri teferruata müteallikdir.

Almanya ve Avusturya'daki mültecilerin Türk vapurlarıyla gönderilmeleri çok muhtemel bu itibarla deniz yollarına da mutabık kaldık. Senelerden beri ıstırap çeken soydaşlarımızın ana yurda gönderilmesinde en büyük muvaffakiyet hissesi size müteveccihtir. Tasvir'in bu hususdaki imanlı neşriyatı bu davada dahi büyük rolü oynadı. Bunu itiraf etmeyi bir borç bildim.

Cenevre'den Bern'e gelirken Lozan'a uğradım ve verdiğiniz adresle Haydar Bey'i[6] *aradım ve görüştüm. Çok muhterem ve sözü ve özü çok mazbut ve kuvvetli olan bu zatla tanıştığımdan dolayı hususi bir zevk duydum ve kıymetli fikirlerinden istifade ettim. Almanya ve Avusturya'daki şahıslar hakkında birçok malumat ve not aldım. Son defa neşrettiği büyük bir tetkik eseri olan kitabını hediye etmek lütfunda da bulundular. Bundan dolayı da ayrıca size teşekkür ederim.*

Herhangi bir arzu ve emriniz olur ise Frankfurt Konsolosluğu vasıtasıyla bildiriniz. Münih'e gittiğimiz zamanda da dediğiniz üzere sizdeki zevat ve bu meyanda baldızınız[7] *hanımefendi ile görüşeceğim. Her arzularına amadeyim.*

Size acil afiyetler ve neşe ile dolu ömürler diler, gözlerinizden öperim.

C. Atasagun

3.1.2. Mültecilerin Tuzla Kampına Getirilmeleri

Bu anlaşmanın imzalanmasından yaklaşık iki ay önce, mültecilerin Türkiye'ye gelişi başlamıştır. *Tasvir* gazetesinin 24 Nisan 1948 tarihli nüshasında, Avrupa'dan 259 Türk mültecinin İstanbul'a ulaştığı bildirilmektedir. Panama bayrağı taşıyan *Tete* adlı vapurla 23 Nisan 1948 tarihinde saat 07.00'de Tuzla'ya varan bu mülteciler, İskân Umum Müdürlüğü tarafından Tuzla'da hazırlanan kampa yerleştirilmiştir. Tuzla'ya indirilen mülteciler, Avrupa'daki Sovyet baskısını ve savaş

[6] Kuzey Kafkasyalı muhacir Haydar Bammat.
[7] Ziyad Bey'in eşi Vala Hanım'ın kardeşi, Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanı Abdul Ali Emircan'ın kızı Meryem Emircan'dır.

sırasında maruz kaldıkları trajik hadiseleri aktarmışlardır. Gazeteye verdikleri beyanatta, farklı Avrupa ülkelerindeki mülteci kamplarından gelen Müslüman Türkler olduklarını ifade eden mülteciler, milli egemenlik bayramında vatan topraklarına kavuşmanın heyecan ve mutluluğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca uzun yıllar boyunca çektikleri sıkıntı ve ıstırapları, katlandıkları meşakkatleri ve zaman zaman uğradıkları zulüm ve haksızlıkları da anlatmışlardır:

> *"Hepimiz ikinci dünya harbinin son günlerini ateş ve bomba yağmuru altında idrak ettik. Naziliğin dehşetini yakından seyrettik ve acısını duyduk... Bilhassa müttefikler Avrupa'yı işgale başladıktan sonra mukavemet eden bölgelerde bulunanlarımız adeta bir cehennem yaşadılar. İşgalden sonra müttefikler - İngilizler ve Amerikalıları kastediyoruz – Türklere iyi muamele ettiler. Enterne edilip kamplara gönderildikten sonra buradaki hayatımız nispeten rahat geçti. Amerikan işgal bölgesinde bulunanlarımızın vaziyeti çok daha iyi idi. Fakat Ruslardan ne çektiğimizi tarif edemeyiz. Rus kelimesini artık sefil Avrupa zulmün sembolü olarak kullanıyor."*[8]

Kuzey Kafkasyalı mültecilerden Fatima Abayhan, mültecilerin bulaşıcı hastalık riski nedeniyle bir süre Tuzla'da karantinada tutulduklarını aktarmıştır.[9] *Tasvir* gazetesinde yer alan bilgilere göre, 24 Nisan 1948 tarihinde İmroz Adası'ndan 271 mülteci daha limana ulaşacak olup, bu mülteciler Göçmenler İskân Müdürlüğü tarafından Sirkeci'de bulunan Göçmen Evi'ne yerleştirilecektir.[10]

İlk kafile içerisinde, kamplardan *Akın* gazetesine mültecilerin durumunu anlatan mektuplar gönderen Ahmet Şamlı isimli bir Türk de yer almaktaydı. Şamlı, bu kez Türkiye'den gazeteye bir mektup göndermiştir:

> *"Şükürler olsun bu güne. Bizler yeniden dünyaya geldik. 23 Nisanda sabah saat 11'de 259 kişi olarak çoluk çocuğumuzla beraber İtalya'daki korkulu cehennem hayatından kurtularak geldik. Orada daha 85 kişi kaldı. Onların da 15 gün içerisinde gelmesi çok muhtemeldir. Sağ olunuz, var olunuz. Var olsun aziz milletimiz!"*[11]

---

[8] "Avrupa Kamplarından 259 Irkdaşımız Geldi", **Tasvir**, Sayı 982, 24 Nisan 1948, s. 1
[9] "Fatima Abayhan'ın Gözünden Sürgün ve Drau Faciası", (Çevrimiçi), https://www.kamatur.org/index.php/makaleler/tarih/308-fati-ma-abayhan-in-gozunden-surgun-ve-drau-faci-asi , (15.03.2025).
[10] "Avrupa Kamplarından 259 Irkdaşımız Geldi", **Tasvir**, Sayı 982, 24 Nisan 1948, s. 5
[11] "Esir Türkler Geliyor", **Akın**, Sayı: 37-34, 29 Nisan 1948, s. 1.

Ayaz İshaki, 28 Nisan 1948 tarihli mektubunda kızına, 258 mültecinin Tuzla'ya yerleştirildiğini ve bunlar arasında 2–3 kişinin İdil-Ural kökenli olduğunu yazmıştır.[12]

Yeni Sabah gazetesi, bu gemiyle gelen mülteciler hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Gazeteye göre, 258 kişilik kafileye ek olarak transit pasaporta sahip 47 mülteci daha bulunmaktadır ve bu kişilerin Filistin'e veya Kahire'ye gidecekleri belirtilmiştir. Mültecilerden Azerbaycanlı Adil Abbaszade, İtalya'da üç yıl kaldığını ve Simiç, Bari, Bize, Reggio Emilia ile son olarak Panyol kamplarında bulunduğunu ifade etmiştir. Adil Abbaszade, 258 kişinin Panyol kampından geldiğini, bu kampta kötü muamele görmediğini belirtmiş ve bir dönem Sarıkamış'ta bulunduğunu ifade etmiştir. Azerbaycanlı mültecilerden Hüseyin de İtalya'da üç yıl kaldığını ve Roma ile Napoli kamplarında bulunduğunu ifade etmiştir: *"İngilizler ve Amerikalılar, bize iyi muamele ettiler. İçimizde kamplardaki kadın ırkdaşlarımız veya İtalyan kadınları ile evlenenler var. Ara sıra dışarıya çıkıp gezmemize de izin veriliyordu"*. Kırımlı mülteci Hasan Bekir, Ruslardan büyük zulüm gördüğünü, Kırım'ı işgal eden Almanların geri dönerken onları da yanlarına alıp götürdüklerini, ardından ise İtalya'ya kaçtıklarını anlatmıştır: *"Bazı Kırımlı ve Azerbaycanlı ırkdaşlarımızı Ruslara geri vermek istiyorlardı. Buna kimse rıza gösteremezdi. Bu yüzden 86 kişi ortadan kayboldu. Yani, kimi kaçtı, kimi de intihar etti."*[13]

Kafile başkanı Ömer Bayramkul, Konya'da doğduğunu belirtmiş ve Rusya'daki hayatını anlatmıştır:

> *"Türkiye'de, Konya'nın Kadınlı nahiyesinde doğdum. Birinci Dünya Harbi sıralarında, bir dünya seyahati fikri ile, Odessa'ya, Şimali Kafkasya'ya geldim. 1914'te 2000 kadar Türkü Sibirya'ya sürmüşlerdi. Ben de onlarla gittim. Rus ihtilali sıralarında, yine Kafkasya'ya döndüm. Karaçay'da ilk mekteb kitabları yazıyor, koyu Türkçülük hareketlerinde bulunuyordum. Bu yüzden komünistlerin takibine uğradım. Almanlarla birlikte Polonya'ya gittim. Çekoslovakya'ya ve oradan da İtalya'ya kaçtım. Panyoli kampına verildim. Kamplarda normal bir muameleye tabi tutuldum. Türkiye'ye gelen mülteciler arasında en çok Türkistanlı, Azerbaycanlı, Kırımlı ve Balkanlı Türkler vardır.*

[12] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 344.
[13] Nedret Selçuker, "Tuzlaya Gelen Mülteci Kafilesi", **Yeni Sabah**, No. 3297, 24 Nisan 1948, s. 5.

Bunlar arasında da iki Kazan Tatarı, Yunanistan'daki zülüm ve işkenceden kaçan altı Makedonyalı bulunmaktadır."[14]

Gazete, İtalya'nın çeşitli kamplarında hâlâ 300'e, Almanya ve Avusturya kamplarında ise 5000'e yakın mülteci bulunduğunu, Avrupa'da bulunan İskân Genel Müdürü Cevdet Bey'in ve IRO teşkilatının bu mültecilerin Türkiye'ye götürülmelerine çalıştıklarını belirtmiştir.

Vatan gazetesine göre, ilk kafilede yaklaşık 50 kadın bulunmakta olup, bunların kucaklarında kamplarda doğmuş birkaç çocuk yer almaktadır. Mülteciler karaya çıkarıldıktan sonra öncelikle aşıları yapılmış, kadın ve erkekler iki gruba ayrılarak banyo yaptırılmış, ardından birlikte yemek yemeleri sağlanmış ve kendilerine hazırlanan yerlere yerleştirilmişlerdir. Muhabirin aktardığına göre, Türkiye'de akrabaları veya tanıdıkları bulunanlar serbest şekilde yanlarına gidebilirken, diğer mülteciler iskân edilene kadar Sirkeci'deki göçmen evinde kalacaklardır. İlk kafilede yer alanlar arasında Azerbaycan, Türkistan, Kırım, Balkan ve Kuzey Kafkasya Türkleri ile sınırlı sayıda Kazanlılar ve Türkiye Türkleri de bulunmaktadır. İlk kafiledeki Kırımlı mültecilerden Kurt İbrahim Ahmet, Alman işgalinden sonra Kırım'dan kaçtığını, Romanya, Macaristan ve Avusturya'da yaşadığını aktarmış; Almanların onları adeta bir esir gibi çalıştırdığını ve buna dayanamayarak İtalya'ya sığındığını ifade etmiştir. Öte yandan, Türkistanlı mülteci Muhammet oğlu Ahmet, Aşkabat'ta doğduğunu ve Almanya'da ağır işlerde çalıştırıldığını belirtmiştir. Almanca, Rusça, İtalyanca ve sınırlı ölçüde İngilizce bildiğini söyleyen Ahmet, bu yetenekleri sayesinde Türkiye'de hayatını kazanmayı umduğunu ifade etmiştir.[15]

İlk kafileden sonra mültecilerin Türkiye'ye gelişi devam etmiştir. Gazetelerde, farklı gruplar hâlinde gelen mülteciler hakkında çeşitli bilgiler yayımlanmıştır. Ayrıca, Arolsen Arşivi'nde mültecileri taşıyan vapurlar ve yolcuların listeleri de sunulmaktadır.

[14] Nedret Selçuker, a.g.m, s. 5.
[15] Recep Bilginer, "İtalya'daki Mülteci Kampından Gelenler", **Vatan**, Sayı: 2483, 24 Nisan 1948, s. 4.

Tasvir gazetesinin 4 Haziran 1948 tarihli sayısında, 200 Kırım ve Azerbaycan Türk'ünün Türkiye'ye hareket ettiği belirtilmiştir. İsviçre'den İtalya'ya giden bu mültecilerin Cenova'dan *İstanbul* isimli vapura binecekleri ifade edilmiştir.[16] 9 Haziran 1948'de Türkiye'ye gelen *İstanbul* vapurunda 283 mülteci bulunmuştur. Mültecilerden 230'u Cenova yoluyla İsviçre'den, 41'i Napoli'den ve 12'si Pire'den gelmiştir. Gelen yolcular arasında, Osmanlı hanedanı ile birlikte çıkarılan ve 25 yıldan beri Fransa'da ikamet etmekte olan eski Maarif ve Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa da yer almıştır.[17] Gelen mültecilerden bazıları, Kızılhaç'ın onları önce İsviçre'ye gönderdiğini, bazılarının bu süreçte orada evlendiğini aktarmışlardır. Mülteciler, İsviçre'de gözlemledikleri yaşam koşulları ile Rusya'daki durumları mukayese ettiklerinde, Rusya'da insan onuruna uygun bir hayat sürmediklerini anlamışlardır. Ayrıca mülteciler, yolculuk boyunca kendileriyle ilgilenen gemi kaptanı Şefik Bey ve kamarot Hüseyin Bey'e teşekkür borçlu olduklarını ifade etmişlerdir.[18]

27 Ocak 1949 tarihinde, 108 mülteci İstanbul vapuru ile Türkiye'ye gelmiştir. Bavyera'daki Ulm-Augsburg ve Zonhafen mülteci kamplarından gelen bu kişiler arasında tarih profesörü Namitok, muallim Nusret Hayrettin ve İmam Hatip Abdülkerim Aziz de yer almaktaydı. Gelen mülteciler, Tuzla Misafirhanesi'ne yerleştirilmiştir.[19] Musa Ramazan'ın hatıralarına dayanarak, bu mültecilerin Türkiye'ye hangi yollarla getirildiğine dair bilgi edinmek mümkündür. Ramazan, mültecilerin Schweinfurt'tan Augsburg'a gittiklerini, oradan trenle İtalya'ya geçtiklerini ve Cenova'dan hareket eden bir gemiyle İstanbul'a ulaştıklarını aktarmıştır. Ayrıca, mültecilerin yaklaşık 6-7 ay içinde Türkiye'ye nakledileceğini belirtmiştir:

> *"Bizden önce Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Belçika'ya gidenlere yapılan uygulama, bizlere yapılana hiç benzemiyordu. Türkiye; yaşlı, genç, sakat gibi bir ayrım yapmadan herkesi kabul etti. Bu asil ve insancıl davranış hepimizi duygulandırmıştı. Türkler, vatansız kalmış tüm soydaşlarına,*

[16] "200 Kırımlı ve Azeri Türk "İstanbul" İle Geliyor"", **Tasvir**, Sayı: 1023, 5 Haziran 1948, s. 3.
[17] "Avrupa Kamplarından Kurtarılan Türkler", **Cumhuriyet**, Sayı: 8558, 10 Haziran 1948, s. 1.
[18] "Avrupa Kamplarındaki Mülteci Irkdaşlarımızdan 283'ü Geldi", **Tasvir**, Sayı: 1028, 10 Haziran 1948, s. 2.
[19] "108 Mülteci Daha Geldi", **Tasvir**, Sayı: 1260, 28 Ocak 1949, s. 5.

durumlarına bakmaksızın el uzatmış ve onları bağrına basmıştı. Almanya'dan Türkiye'ye hareket etmek üzere hazırlanan 150 kişilik ilk kafileye 25 kişilik halk oyunları grubumuz ile Profesör Aytek Namitok da dâhildi."[20]

Namitok'un[21] bilinen bir şahsiyet olmasından dolayı, Musa Ramazan, yolculuk boyunca kompartımanlarının sürekli uğrak yeri haline geldiğini belirtmiştir. Bu yoğun ziyaretçi nedeniyle, yolculuklarının ne kadar sürdüğünü ve zamanı nasıl geçtiğini anlamadan Torino'ya ulaşmışlardır. Torino'da bir hafta kaldıktan sonra, Cenova'ya geçilmiş ve oradan bir gemiyle İstanbul'a ulaşılmıştır:

"Vapur personeli tamamen Türk'tü. İlk defa Türkçeyi bu kadar yoğun ve yakından duyuyorduk, sevincimiz sonsuzdu. Kompartımandaki topluluğumuz gemide de bir aradaydı. Hareketle birlikte, Türkçe yapılan bir anons ile Cenova'dan Napoli ve Pire üzerinden İstanbul'a varacağımız ve tüm ihtiyaçlarımızın gemi personeli tarafından sağlanacağı söylenmişti… Profesör Aytek Namitok, 1920'li yıllarda İstanbul'da bulunduğunu ve daha sonra Fransa'ya geçtiğini, bu nedenle İstanbul'u iyi tanıdığını söylemişti."[22]

Diğer yolcularla birlikte mültecileri de taşıyan bu gemi, 1949 yılı Kasım ayında Galata Rıhtımına yanaşmıştır. Ardından, mülteciler küçük vapurlara bindirilerek Tuzla'daki karantina kampına götürülmüşlerdir. Ramazan, kampta Azerbaycanlılar, Türkistanlılar ve Kuzey Kafkasyalılar olmak üzere toplamda 150

[20] Musa Ramazan, a.g.e, s. 139.

[21] Kuzey Kafkasyalı ilim, siyaset ve cemiyet adamı, Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü'nün asil üyesi ve mensubu, İstanbul Pedagoji Enstitüsü Fransız Dili Kürsüsü profesörü Aytek Namitok, Adıge'nin Ponejukay köyünde 6 Ocak 1892 tarihinde dünyaya gelmiştir. 1916 yılında Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, 1921 yılında Sorbonne Üniversitesi'ni tamamlamıştır. 1917 ihtilali sonrasında Birleşmiş Kafkasya Dağlıları Birliği'nin temsilcisi olarak Petrograd'da kalmıştır. 1918 yılında Şimalî Kafkasya hükümetinin temsilcisi olarak Kuban'a tayin edilen Namitok, burada Kuban Meclisi ve Kuban Hükûmetinin adli işleriyle ilgilenen üyeliğini yürütmüş ve aynı yıl Kuban Parlamento delegasyonu üyesi olarak Paris Barış Konferansı'na gönderilmiştir. Kafkasya'nın işgali sonrası Paris'e yerleşmiş ve 1921-1922 yıllarında Prag'da, 1924 yılına kadar ise Türkiye'de bulunmuş, ardından tekrar Paris'e dönmüştür. 1942 yılına kadar Paris'te yaşayan Namitok, başta Kafkasya halklarının tarihi olmak üzere, Çerkes etnolojisi, dil ve folklor alanlarında bilimsel araştırmalar yapmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında *Almanya'daki Institut für Kontinental- Europäische Forschung* müessesesinde Şimalî Kafkasya tarihi üzerinde çalışmıştır. Savaş sonrası Almanya'da kurulan Müslüman Komitesi'nin başkanlığına seçilen Namitok, bu dönemde Fransa ve Batı Avrupa'daki çeşitli elçiliklerle temasa geçerek, Kafkasya'daki Müslüman ve Hristiyan yurttaşlarına büyük hizmetlerde bulunmuştur. 1949'da, yurttaşlarıyla birlikte Türkiye'ye göç etmiştir. İstanbul'da, Şimalî Kafkasya Millî Merkezi'nin başkanlığını üstlenmiştir. 27 Temmuz 1963 tarihinde, 71 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir. - G.H. Traho, "Profesör Aytek Namitok (1892-1963)", **Dergi**, Sayı: 33, Münih, 1963, s. 72-73; Dr. Vasfi Güsar, "Profesör Aytek Namitok", **Kafkasya**, Temmuz-Ağustos 1964, Sayı: 2, s. 13-15.

[22] Musa Ramazan, a.g.e, s. 140.

kişi olduklarını belirtmiştir. Kampa yerleştirildikleri ertesi sabah mültecilere anket formları dağıtılmış, Sovyetler Birliği'nde kalan ailelerinin zarar görmemesi amacıyla kendilerine yeni soyadları teklif edilmiştir.[23] Bu uygulama birçok mülteci tarafından olumlu karşılanmış ve kabul edilmiştir.[24] Hatta kamplarda tutulan anketlerde dahi pek çok mülteci, doğum yerlerini Türkiye olarak beyan etmiştir.

Anketler sonucunda, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlere yerleşme hakkı, genellikle yüksek tahsilli ve meslek sahibi mültecilere tanınmıştır:

> *"Bu üç şehir dışında istenilen yere yerleşilebilirdi. Evli ve çocuklu ailelere kişi başına üç dönüm arsa veriliyordu. Verilecek hazine arsaları Türkiye haritası üzerinde belirtilmişti. Almak isteyenler buradan seçiyordu. Çok kişi bu haktan yararlandı. Biz halk oyunları topluluğu olarak birbirimizden kopmama kararındaydık, İstanbul'a yakınlığı nedeniyle Bursa'ya yerleşmek istedik. Kampta 15 gün kadar kalacaktık. Bu süre içinde, daha önce Türkiye'ye gelmiş olan göçmenlerden kampta yakınları olanlar ziyarete geliyorlardı."*[25]

Karaçay-Malkar kökenli mültecilerden Hamit Etezoğlu, 25 Mayıs 1948 tarihli mektubunda, 23 Nisan günü Tuzla'da vapurdan indiklerini belirtmiştir. Mektubundaki bilgiler, Tuzla kampında gerçekleştirilen işlemler açısından önem arz etmektedir:

> *"Her adama akrabalarına göndereceğiz dediler. Umutla bekliyoruz, gidenler vardı. Böyle akrabası yanına giden adamlara hükümet tarafından yardım yapılmıyor denildi. Bunun için kaygılanıyoruz. Kardeşinle ben birlikteyiz 6 Karaçaylı arkadaşımız ile Mayıs'ın 12'sinde Konya vilayetinin Beş Kuyu çiftliğine gelip burada çalışmaya başladık. Yatacak yer ve elbise verdiler. Kısaca bugün bizim yaşamamız için ne lazımsa fazlasıyla bulunuyor. Hükümet yanından daha iyidir."*[26]

9 Haziran 1948 tarihinde, İsviçre'deki kampta bulunan 283 kişilik Azerbaycanlı mülteci kafilesi, Aflan Zeynelzade'nin liderliğinde deniz yoluyla

[23] Musa Ramazan, a.g.e, s. 143.
[24] Bu uygulama yalnızca Türkiye'de değil, Almanya'da kalan ya da diğer ülkelere iltica eden bazı mülteciler tarafından da benimsenmiştir. Nitekim Fethalibeyli'nin eşi, Ziyad Ebüzziya'ya yazdığı bir mektubunda kendi soyadının kaydedilmesini özellikle rica etmiştir. Benzer şekilde, Azerbaycan'da iken adı Sahavet olan bir mülteci, Türkiye'ye geldikten sonra "Hasan İsmail" adını ve soyadını kullanmaya başlamıştır. Bu tür değişikliklerin temel nedeni, muhtemel Sovyet baskılarından ve suikast tehditlerinden korunma kaygısıdır.
[25] Musa Ramazan, a.g.e, s. 143.
[26] İsmail Doğan, a.g.e, s. 61.

İstanbul'a ulaşmıştır. Aflan Bey, İstanbul'a varışlarının ardından basın mensuplarına yaşadıkları sürece ilişkin açıklamalarda bulunmuştur.[27]

Kırım Türklerinden Feyzi Rahman Yurter, hatıralarında Türkiye'ye geliş süreçlerine dair bazı bilgiler aktarmaktadır. Anlattığına göre, 9 Ekim 1948 günü sabah saat 10 sularında Alberschwende Kampı'na büyük kamyonlar gelmiş; Kırım Tatarları, 15 kilometre uzaklıktaki Bregenz İstasyonu'nda bekleyen trene bindirilmiştir. Tren, Bregenz–İnnsbruck güzergâhı üzerinden Brenner Geçidi'ni (Avusturya–İtalya sınırı) aşarak gece boyunca yolculuğa devam etmiş ve ertesi sabah mülteciler, Torino'daki geçici bir kampa yerleştirilmiştir. 11 Ekim 1948 sabahı ise, aynı şekilde büyük kamyonlarla liman şehri Cenova'ya sevk edilmişlerdir:

> *"İskelede, Türkiye Cumhuriyetinin, orta yaşlarında, bir konsolosu, masa başında oturmuş ve yanında memur veya kâtipleri olan iki kişi ile bizi karşıladı... Bizi getiren kamyonlar halkımızı boşaltıp gittiler. İstanbul vapuru, ayda bir kez Akdeniz seferi yapıyormuş. Şimdi de Marsilya'dan gelip bizi bekliyormuş. Bilemeyeceğim o gün, vapurun uzunluğu tahminen yüz metre kadar vardı. Güvertenin ön tarafında Türk bayrağı dalgalanıyordu. Konsolos Bey, elimizdeki sağlık belgelerimize bakıyor ve özellikle gençlere: "Almanca biliyor musun?" diye takılıyordu. Kimilerine ise "hayırlı olsun" diyor, kimilerine bir mühür vuruyor ve imza atıyordu. Halkımız da, masanın önünden geçerek, metre ilerideki İstanbul vapurunun merdiveninden tırmanarak ve o arada dikilip duran pehlivan kılıklı, Türk polisini selamlayarak, vapura merdiveninden biniyorlardı."*[28] *Kafile, 14 Ekim 1948 tarihinde İstanbul'a varmıştır.*

Ulus gazetesi, 19 Kasım 1948 tarihli sayısında, 150 mültecinin Avusturya'dan Türkiye'ye geleceğini ve bu gelişle birlikte şimdiye kadar kabul edilen Türk kökenli mülteci sayısının 585'e ulaştığını ifade etmiştir.[29] İbrahim Musa isimli mülteci, 27 Kasım 1948 tarihli mektubunda, Türk topraklarına ulaşmış olmanın memnuniyetini dile getirmiştir:

> *"Bugün sana Türkiye toprağından yazmayı Allah nasip etti. Can korkusundan kurtulduk, Allah'a şükürler olsun ve Türkiye hükümetine Allah güç versin. Türkiye'ye vardığımızda hayat rahat ve iyi olur dedik. Bundan dolayı hiç*

[27] Hikmet Bil, "Rusya'dan Kaçan Türkler", **Hürriyet**, 10 Haziran 1948, s. 4.
[28] Feyzi Rahman Yurter, "Himberg Kampından Kaçış", **Birlik**, Sayı: 2, New York, 2000, s. 179.
[29] **Ulus**, Sayı: 9831, 19 Kasım 1948, s. 3.

bir kaygımız yoktur. Ben İzmir'e ya da Eskişehir'e varırız diye umut ettim, bizim akrabalar Konya'ya doğru gideriz diye söylediler… Biz İstanbul'a 30 km. uzakta Tuzla'dayız… Malkarlılar 8 kişi olarak geldik, geriye kalanlarımız ikinci gemiye kaldılar."[30]

İbrahim Musa, 22 Aralık 1948 tarihli mektubunda, yaşamlarına dair yeni bilgiler aktarmıştır:

"… Arkadaşlarımızla birlikte Tuzla'dan Eskişehir'e gittim… Benimle birlikte bizimkilerden 8 adam geldi kalanlarımız gemiyi beklemeye kaldılar. Hükümet şimdi bize yardım ediyor otellerde yatacak yerler verdi ve günde 2 lira yemek parası veriyor."[31]

Viyana Elçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş şifreli telgrafta, Avusturya'nın Fransız ve Amerikan bölgelerinden çıkan 161 kişiye, 21 Kasım'da Cenova'dan kalkacak olan İstanbul vapuru ile gitmek üzere evrakın verildiği belirtilmiştir.[32] Yine elçiliğin göndermiş olduğu telgrafta, 12 Kasım 1948 tarihinde önceki kafilelerden kalan 12 kişinin Alman kamplarından gelecek yeni kafileye katılarak Cenova'dan İstanbul vapuruyla yola çıkacakları ifade edilmiştir.[33]

12 Aralık 1948 tarihinde IRO tarafından Cenova'dan 180 mülteci İstanbul'a gönderilmiştir. Arolsen Arşivi'nde mültecilerin listesi de yer almaktadır.[34]

Mültecilerin Türkiye'ye gelişleri 1949 yılında da devam etmiştir. Bu süreçte farklı mülteci grupları, benzer prosedürler doğrultusunda kabul edilmiş ve İskân Umum Müdürlüğü tarafından belirlenen kamplara yerleştirilmiştir. 23 Ocak 1949 tarihinde IRO tarafından Cenova'dan İstanbul'a 303 mülteci gönderilmiştir.[35]

13 Şubat 1949 tarihinde Cenova'dan 254 mülteci Türkiye'ye getirilmiştir.[36] Tuzla Kampı'na yerleştirilen mülteciler, Türkiye Devleti'ne minnettar olduklarını ve

[30] İsmail Doğan, a.g.e, s. 65.
[31] İsmail Doğan, a.g.e, s. 67.
[32] **TDA, 506- 42786-193015-15**, (Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 16 Kasım 1948 tarihli şifreli telgraf).
[33] **TDA, 506- 42786-193015-14**, (Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 7 Aralık 1948 tarihli şifreli telgraf).
[34] **Arolsen Archives - International Center on Nazi Persecution, IRO, 81727992.**
[35] **Arolsen Archives - International Center on Nazi Persecution, IRO, 81728102.**
[36] **Arolsen Archives - International Center on Nazi Persecution, IRO, 81728157.**

zorunlu olarak Rus ordusunda Almanlara karşı savaştıklarını ifade etmişlerdir. Kazan Türklerinden olan mültecilerden Kurban Ali ise Almanlara özellikle esir düştüklerini anlatmıştır:

> *"Çünkü Rusya'dan kurtulmanın tek çaresi bu idi. Nazi rejiminin ne kadar kötü olduğunu bilmiyor değildik. Fakat Ruslarla dövüşen şeytanlar ordusu olmuş olsaydı, gene onlara iltihak eder Rus bolşevizmine karşı savaşmayı tercih ederdik. Ruslar, Türk ırkını tüketmek, milli edebiyatımızı yok etmek, Türklere anlatılması kabil olmayan imkansız muameleler yapmak için herşeyi yapıyorlar. İşte biz, böyle bir diyardan kurtulmak için herşeyi yapabilirdik."*[37]

Bu kafileyle gelen Kuzey Kafkasyalı doktor Ramazan Traho[38], Almanya'daki Komptuehamr Kampı'ndaki Türk mültecileri vatana döndürmek amacıyla kurulan teşkilatın kurucularından biri olduğunu belirtmiş ve kamplardaki durum hakkında bilgi vermiştir:

> *"Mezkur kampta 400 ırkdaşımız vardı. Fakat bunlardan yarısı memleketimize dönmüş vaziyettedir. Onların vatanımıza gelmesine hemen hemen imkan yok gibidir. Fakat hepsi anavatana kavuşmak hasreti ve hayalleri ile Türkiye'ye gelen ırkdaşlarımız arasında birçok doktor, mühendis, talebe ve her çeşit meslek erbabı var. Ümit ediyoruz ki, hukumetimiz bizlere azami kolaylığı gösterecektir."*[39]

Almanya'da kalan mültecilerle ilgili olarak *Tasvir* gazetesi, Türkiye'ye yeni gelmiş olan Aytek Namitok ile bir mülakat gerçekleştirmiştir. Mültecilerin, durumlarını sürekli gündemde tutan *Tasvir* gazetesine duydukları sevgiyi ifade

---

[37] Kemal Bağlum, "Almanya'daki Kamplardan 254 Irkdaşımız Geldi", **Halkın Sesi**, 26 Şubat 1949, s. 2.

[38] Kuzey Kafkasyalı Ramazan Traho, 1914 yılında Şimalî Kafkasya'nın Şenci adlı bir Çerkes köyünde dünyaya gelmiş, eğitimini 1934 yılında mezun olduğu Moskova Pedagoji Enstitüsü'nde tamamlamıştır. 1934-1941 yılları arasında Şimalî Kafkasya'nın Maykop şehrindeki ortaokullarda Rus dili ve edebiyatı dersleri veren Traho, aynı zamanda Maykop'taki Adıge İlmî-Araştırma Enstitüsü ile de iş birliği yapmıştır. 1941 yılında Sovyet ordusuna alınan Traho, Maykop'un işgali sırasında Almanlara esir düşmüş, ancak kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır. 1943 yılında Alman ordusunun Maykop'tan çekilmesiyle önce Ukrayna'ya, ardından Berlin'e geçmiş ve 1945 yılına kadar Berlin'de basın alanında çalışmıştır. Savaşın ardından, 1949 yılında göçmen olarak Türkiye'ye giden Traho, 1951'de tekrar Almanya'ya dönerek Münih'e yerleşmiştir. 1951-1953 yılları arasında Ali Han Kantemir'in yönetiminde Münih'te Türkçe, İngilizce ve Rusça yayımlanan *Kafkasya* dergisinin yazı işleri kadrosunda çalışmış, 1954 yılında ise Münih'teki Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü kadrosuna alınmıştır. Aynı zamanda Münih'teki *Hürriyet Radyosu* Şimalî Kafkasya Şubesi'nde kadro dışı memur olarak görev yapmıştır. Ramazan Traho, 1964 yılında Münih'te vefat etmiştir. - **Dergi,** Sayı: 37, Münih, 1964, s. 68-69.

[39] Kemal Bağlum, a.g.y.

etmesinin ardından Namitok, 1949 yılı itibarıyla Almanya'daki Türk ve Müslüman mülteci meselesine dair önemli bilgiler vermiştir:

> *"Almanya'daki Türk muhacirlerinin miktarı aşağı yukarı 2200 kadardır. Kendisine müteşekkir olduğumuz İskan genel müdiri doktor Cevdet Atasagun delaletiyle bunlardan 1717'si birinci listeye ithal edilmiş bulunuyor." Namitok, 600 mültecinin kendi hatalarından dolayı zor durumda olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:*
>
> *"Bunlardan 600 kadarı IRO teşkilatı tarafından kabul edilmemiştir. IRO, UNRRA teşkilatının şimdiki ismidir; yani enternasyonal muhacir teşkilatı demektir. Bu 600 muhacirin kendi kendilerine işledikleri bir hata, bugün bu zorlukları meydana çıkarmış bulunuyor. Rusya'yı işgal eden Almanlar geri çekilirken bu Müslüman muhacirler de onlarla beraber Almanya'ya geçmişlerdi. Rusya'nın Alman hududu civarında yaşayan bu muhacirler, Almanya'ya geldikleri zaman, İngiliz ve Amerikalılarla arası iyi olan Ruslar bu muhacirleri geriye almak istemişlerdi. Tekrar Rusya'ya gitmek istemeyen bu zavallılar ise Türkiye'de doğduklarını iddia ederek Rusların ellerinden kurtulmuşlardı. Vaktaki IRO teşkilatı lazım olan evrakı isteyince, iş tamamen değişti ve ortaya bunların yalan söylediği rivayeti çıkarak Türkiye'ye sevklerinin geri bırakılmasına sebep oldu. Ben oradayken kendilerine bunu tashih etmeleri için rica ettimse de cahil muhacirler sözlerimi Ruslar tarafından hazırlanan bir plan zannederek böyle bir teşebbüste bulunmaktan imtina ettiler. Esasen gelen muhacirlerin bütün masrafları IRO'ya ait olduğu için de, teşkilat çok ince eleyip sık dokumaktadır. Muhacirler, Mart ayında yapılacağı söylenen yeni imtihanda vesikalarını ibraz edemedikleri gibi doğruyu da söylemezlerse vaziyetleri cidden nazik ve elim bir safhaya girecektir. Bunun önüne geçebilmek için şimdiden Cenevre'deki IRO teşkilatı merkezi umumisi nezdinde teşebbüse geçmek zarureti vardır. Dışişleri Bakanımız Necmeddin Sadak'ın gazetecilere verdiği beyanatında: Muhacirlerin vaziyetiyle yakından alâkadar olduklarını ve olacaklarını bildirmesinin bizleri ne kadar sevindirdiğini tahmin edemezsiniz. Hepimiz oradayken Türkiye'yi cennet olarak tasavvur ediyor ve rüya görüyorduk. Biz çok şükür hakikatini görebilmek imkânını bulabildik. Darısı onların başına!"*[40]

Gelen mülteciler arasında casus bulunma ihtimalini göz ardı eden Namitok, üç yıl boyunca onlarla yakından ilgilendiğini, herhangi bir komünist eğilim tespit etmediğini, vatan sevgilerinden emin olduğunu ve Türk polisinin gerekli adımları atacağına güvendiğini belirtmiştir.

[40] Zeria Karadeniz, "Türkiye'ye Sevkleri Geri Kalan 600 Muhacir Müşkül Durumda", **Tasvir**, Sayı: 1306, 16 Mart 1946, s. 3.

Tasvir Gazetesi'nde yayımlanan bir mektupta, Cevdet Atasagun'un listesinde yer almayan mültecilerden söz edilmiştir. Almanya'nın Dingolfing kasabasından gönderilen ve 27 Nisan 1949 tarihini taşıyan bu mektupta, mültecilerin Türkiyenin Frankfurt Konsolosluğu ile birçok defa temas kurdukları; temsilciler gönderdikleri, doğrudan başvurular yapıldığı, mektuplar gönderildiği ifade edilmiştir. Ancak bu başvurular ya cevapsız kalmış ya da müphem, oyalayıcı yanıtlarla karşılandığı iddia edilmiştir. IRO-nun mültecileri kategorilere ayırmakta, Sovyet asker kaçağı olduklarını beyan eden Ukraynalı ve Ruslara yardım sağlarken, kendilerini Türk ve Müslüman olarak tanımlayan bu grubu siyasal mülteci olarak tanımamakta ve dolayısıyla yardım sağlamamakta olduğunu, bir mağduriyetin yaşandığını beyan etmiş, bundan dolayı bazı mültecilerin, hayatta kalmak için son çare olarak din değiştirmeye mecbur kalarak Hristiyan olduklarını, başka ülkelere göç ettiklerini belirtmişler.[41] Buna rağmen, söz konusu olumsuzluklara karşın mültecilerin Türkiye'ye olan gelişleri devam etmiştir. 30 Mayıs 1949 tarihinde Napoli'den 191 mülteci, IRO tarafından İstanbul'a gönderilmiştir.[42]

Hükümetin çalışmaları neticesinde, 2 Haziran 1949 tarihinde 188 Kırım Türkü *İstanbul* vapuru ile Türkiye'ye getirilmiştir.[43]

Bu dönemde Mısır'a gitmiş olan mülteciler, iklim koşulları ve diğer yaşam şartlarına uyum sağlayamadıkları gerekçesiyle Türkiye'ye gelmek istediklerini bildirmişlerdir. Abbasiye kampında yaşayan 150 Türk mültecinin durumu hakkında *Tasvir* gazetesi haber yapmış ve mültecilerin fotoğraflarını yayımlamıştır.[44] Sonuç olarak, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Bakanlar Kurulu'nun 27 Aralık 1948 tarihli kararıyla, İtalya'daki kamplardan Mısır, Suriye ve Ürdün'e geçmiş bulunan Türk-Müslüman mültecilerin Türkiye'ye kabul edilmelerine hükmedilmiştir.[45] *Tasvir* Gazetesi'nin 21 Ağustos 1949 tarihli sayısında, Mısır'da ikamet eden yaklaşık elli Türk mültecinin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Şemsettin Günaltay'a hitaben

[41] Dr. A. Lebib Karan, "Almanya'daki Mülteci Irkdaşlarımızın Durumu", **Tasvir**, Sayı: 1378, 27 Mayıs 1949.
[42] **Arolsen Archives - International Center on Nazi Persecution, IRO, 81763538.**
[43] "188 Kırımlı Türk Şehrimize Geldi", **Tasvir**, Sayı: 1335, 3 Haziran 1949, s. 1.
[44] **TDV, ZE – 2158**, **Tasvir**, 30 Temmuz 1948.
[45] **BCA, 30-18-1-2, 118 - 84 – 18.**

kaleme aldıkları bir mektuba yer verilmiştir. 25 Temmuz 1949 tarihinde yazıldığı belirtilen bu mektupta, söz konusu mülteciler, Mısır Hükûmeti'nin kendilerine vatandaşlık hakkı tanımadığını ve istihdam imkânı sağlamadığını ifade etmişlerdir. Bu durum karşısında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendilerini kabul etmesini ve ülkeye girişlerine izin verilmesini talep etmişlerdir.[46] Mısır'daki mültecilerin durumunu Kahire Elçiliği de yakından takip etmiştir. Kahire Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 23 Ekim 1949 tarihli şifreli telgrafta, eligibiliteye haiz olan — beşi çocuk, üçü kadın ve otuz yedisi erkek olmak üzere — toplam 45 Türk-Müslüman mültecinin Mısır Hükûmeti tarafından kampta iaşe edilemeyeceği ve bu kişilerin dışarıda çalışmasına da kesinlikle müsaade edilmeyeceğinin IRO'ya bildirildiği ifade edilmiştir. Neticede IRO'nun, bu kişileri ay sonuna doğru cebren Avustralya'ya göndereceği bildirilmiştir. Bu durum karşısında mülteciler, Avustralya'ya gitmeleri hâlinde millî ve dinî kimliklerinin kaybolacağından endişe ettiklerini belirterek, Türkiye'nin kendilerini kabul etmesini niyaz etmişlerdir. Telgrafta ayrıca, mültecilerin Avustralya'ya sevkinin Müslüman ülkelerde olumsuz bir etki yaratacağı ve bu nedenle söz konusu kişilerin serbest göçmen statüsünde Türkiye'ye kabul edilmelerinin isabetli olacağı ifade edilmiştir.[47] Kahire Konsolosluğu, harp suçluları konusunda hassasiyet göstermiş; mültecilerin IRO'nun Kahire'deki şubesinden belge temin etmeleri gerektiğini belirtmiş ve bu işle ilgili olarak Cebbar Ertürk'ü görevlendirmiştir.[48]

Neticede, 3 Kasım 1949 tarihinde *İstanbul* vapuruyla 41 mülteci Türkiye'ye sevk edilmiştir.[49] Mısır'da yaşamış Azerbaycanlı mültecilerden Cebbar Ertürk, hatıratında 27 Kasım 1949 tarihinde İskenderiye Limanı'na ulaşan *İstanbul* adlı

[46] **TDV, ZE – 78 – 2158.**
[47] **TDA, 559- 36928-148284-2**, (Kahire Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 23 Ekim 1949 tarihli şifreli telgraf).
[48] Ertürk, bir mektubunda, teşkilatın görevli yetkilisinin kendisine bu bilgileri aktardığını belirtmiştir: "Almanlarla işbirliği yaptığınızı, hatta yarım milyondan fazla askerinizin Ruslara, hatta bize karşı, İtalya ve Fransa'da savaştığını biliyoruz. Biz bugün bunu unutuyoruz. Lütfen siz de kendi kimliklerinizi saklayınız; aksi takdirde size gereken vesikayı veremeyeceğiz." Ertürk, Fethalibeylin'in "Ben Komite başkanıyım, bu sıfatımı atamam, Türkiye'ye bir lider olarak gideceğim" diyerek mültecilere verilen "Eligibility" vesikasını istemediğini de yazmıştır. – **TDV, ZE – 2180.**
[49] **TDA, 559- 36928 - 148284 – 1**, (Kahire Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 4 Kasım 1949 tarihli şifreli telgraf).

geminin, Mısır'daki mültecileri alarak Türkiye'ye naklettiğini belirtmiştir.[50] Mevcut kaynaklar, Mısır'a gitmiş olan bu Türk mülteci kafilesinin nihayetinde Türkiye'ye dönüş yaptığını göstermektedir.[51] Mısır'dan Türkiye'ye getirilen mülteciler, iskan edilene kadar Sirkeci Göçmen Evi'nde tutulmuştur.[52] Mısır'da yaşamış Azerbaycanlı mültecilerden Süleyman Tekiner, İstanbul'a 8 Kasım 1949 tarihinde ulaştıklarını kaydetmiştir.[53]

Fethalibeyli'nin 15 Temmuz 1950 tarihinde Münih'ten Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır ki, Avrupa'da hâlen Türk mülteciler bulunmaktadır. Mektubunda, Münih yakınlarındaki Gauting'deki IRO'nun verem hastaları için tahsis ettiği sanatoryumda bulunan 800 hastadan 30'unun Türk olduğunu belirtmiş; bu kişilerin Türkiye'ye neden kabul edilmediğine ilişkin sorular yöneltmiş ve durumlarını diğer milletlerin temsilcileriyle kıyaslamıştır. Fethalibeyli, Azerbaycanlı mültecilerden Mahmut Bahlul'un eşinin ve iki çocuğunun yaklaşık iki yıldır İzmir'de bulunduğunu belirtmiş; ancak Bahlul'un veremli olduğu gerekçesiyle Türkiye'ye kabul edilmemesini eleştirmiştir. Ayrıca, onun Türkiye'de tedavi edilebileceğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, Slav kadınlarla evlenenlere karşı uygulanan farklı muameleyi kınamış ve bu tür evliliklerin sayısının ondan fazla olmadığını bildirmiştir. Fethalibeyli, Rus emperyalizmine karşı mücadele eden Slavlar arasında Polonyalı, Çek ve Ukraynalıların da yer aldığını vurgulamıştır.[54]

Fethalibeyli, savaştan sonra bir süre Kahire'de yaşamış, daha sonra tekrar Avrupa'ya dönmüştür. Eşi Leyla Kazi ve oğlu Ali'yi Türkiye'ye göndermiştir. Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı'na Münih'ten gönderdiği 26 Haziran 1950 tarihli dilekçesinde, kendisi hakkında kısa bilgiler vermiş, eşi ve çocuğunun iki yıldan beri Ankara'da ikamet ettiğini belirtmiş ve Türkiye'ye gelmek için izin talebinde bulunmuştur. Ayrıca, hakkında bilgi alınabilecek kişiler arasında Konya milletvekilleri Ziyad Ebüzziya ile Saffet Gürol, Ankara milletvekili Sadri Maksudi

[50] Cabbar Ertürk, a.g.e, s. 306.
[51] Dilgam Ahmadov, "II. Dünya Savaşından Sonra İtalya'dan Mısır'a Götürülen Türk Mülteciler," **Asia Minor Studies** 13 (2), 2025, s. 78-101.
[52] Cabbar Ertürk, a.g.e, s. 310.
[53] **Muhaceret İrsimizden. Mehemmedemin Resulzade'nin Otuz Mektubu**, (Haz: Ferhad Cabbarov), CBC Matbaası, Bakü, 2018, s. 10.
[54] **TDV, ZE – 77-2098.**

ve Kayseri milletvekili General İsmail Hakkı Berkok'u göstermiştir.[55] Fethalibeyli'nin eşi Leyla Hanım, Reggio Emilia kampından Ziyad Ebüzziya'ya 6 Ekim 1947 tarihinde gönderdiği mektupta, oğlunun 11 yaşını doldurduğunu ancak hâlen eğitim alamadığını belirtmiş, çocuğunun Türk kültüründen uzak bir şekilde yetiştiğini ifade etmiş ve Türkiye'ye gelebilmeleri için yardım talebinde bulunmuştur. Muhtemelen Ziyad Bey'in yardımları sayesinde Leyla Hanım ve eşi, Türkiye'ye gelen kafile içerisinde yer almıştır.[56] 1951 yılında Fethalibeyli, ailesinin yanına Ankara'ya gelmiş; burada 7-8 ay kaldıktan sonra Almanya'ya giderek *Azatlık Radyosu*'nun Azerbaycan şubesine başkanlık yapmıştır. 20 Kasım 1954 tarihinde ise Münih'te, Azerbaycanlı bir Sovyet casusu tarafından katledilmiştir. *Cumhuriyet* Gazetesi, o dönemde Ankara'da yaşayan eşi Leyla Hanım ile bir mülakat gerçekleştirmiştir. Leyla Hanım, eşinin Türk vatandaşlığına geçtiğini ve takip altında olduğunu belirtmiştir.[57] Leyla Hanım'ın oğlu Ali bir süre Ankara'da lisede eğitim görmüş, daha sonra aile Amerika'ya göç etmiştir. Ali 1997 yılında, annesi Leyla Hanım ise 2002 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde vefat etmiştir.

TBMM'nin 28 Haziran 1950 tarihli oturumunda Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu, Avrupa kamplarında bulunan Türk mülteciler meselesine değinmiş; bu kamplarda bulunan 3.384 kişiden bugüne kadar 2.612'sinin Türkiye'ye geldiğini, kalan 772 kişi için ise getirilmeleri yönünde Hamburg Konsolosluğuna gerekli talimatın verildiğini bildirmiştir.[58]

Savaştan sonra Türkiye'ye Türk olmayan Müslümanların da müracaatları olmuştur. Viyana Elçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş telgrafta, 1947 tarihinde 500 Boşnak'ın Avusturya'dan gelerek Türkiye'ye yerleşmek istedikleri bildirilmiştir.[59]

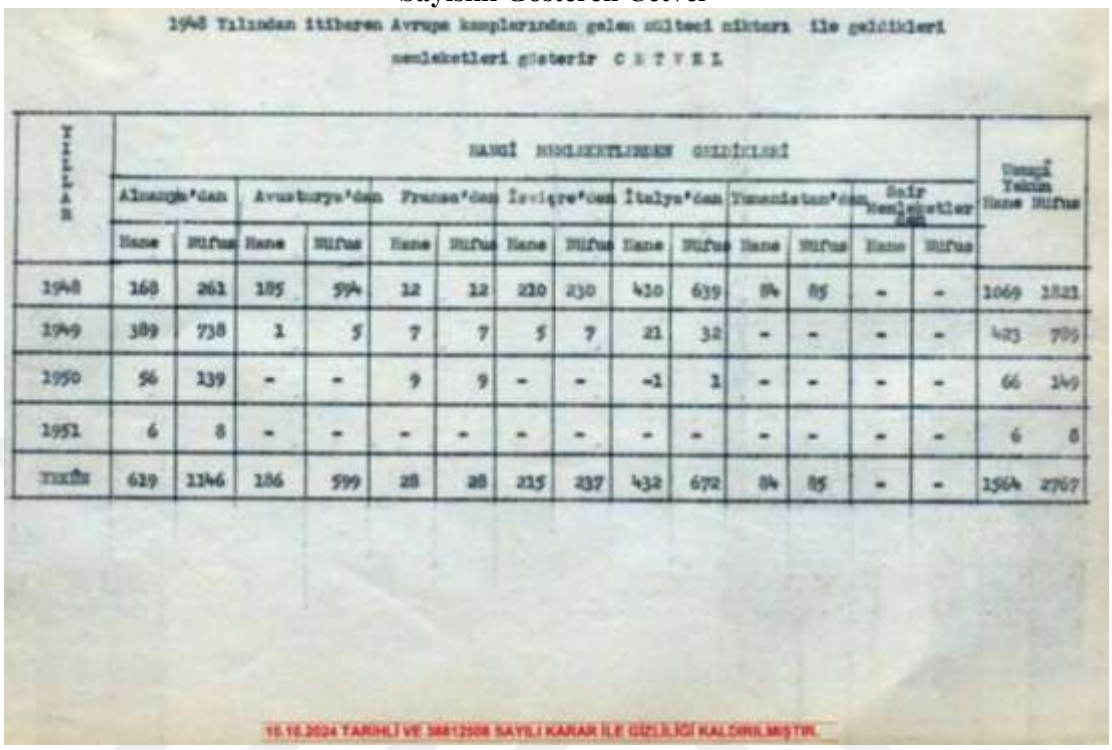
[55] **TDV, ZE – 77 – 2096.**
[56] **TDV, ZE – 77 – 2112.**
[57] **Cumhuriyet**, Sayı: 10909, 12 Aralık 1954, s. 6.
[58] **Ulus**, Sayı: 10417, 29 Haziran 1950, s. 5; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem IX, Cilt 1, 14. Birleşim, 28.VI. 1950, s. 282.
[59] **TDA, 506- 42797-193150-30**, (Viyana Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 15 Nisan 1947 tarihli şifreli telgraf).

3.1.3. Avrupa Kamplarından Türkiye'ye Gelen Türk Mültecilerin Sayısı

İki dünya savaşının yaşandığı 20. yüzyılda, dünya genelinde göç eden insan kitlelerinin sayısı 1960 yılına kadar 150 milyonun üzerine çıkmıştır. Yalnızca 1933–1945 yılları arasında bu sayı 79 milyona, 1945–1954 yılları arasında ise 57 milyona ulaşmıştır.[60] 1923 ile 1970 yılları arasında, Türkiye'ye çeşitli ülkelerden gelen "göçmen", "mübadil" ve "sığınan"ların (bunlardan yalnızca yurt içinde yerleşmelerine izin verilenler) toplam sayısı 1.232.189 kişiye ulaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki yıllarda Türkiye'ye sığınanların sayısı 91 bini aşmıştır. Bunların önemli bir kısmı (67 bini) bir süre kaldıktan sonra ülkeden ayrılmıştır. 1940-1949 yılları arasında Avrupa kamplarından, uluslararası örgütler aracılığıyla Türkiye'ye gönderilen Türk asıllı mülteci sayısı 2.610 kişi, 1950-1960 yılları arasında ise 715 kişi olmuştur.[61] Devlet arşivindeki 1948 yılından itibaren Avrupa kamplarından gelen mültecilerin sayısı ve geldikleri memleketleri gösteren cetvele göre, 1948-1951 yılları arasında 1.564 hane ve 2.767 kişi Türkiye'ye gelmiştir.[62] Arşivdeki başka bir cetvele göre, 1940-1952 yılları arasında Türkiye'ye gelen mülteci sayısı 94.346 kişi olmuştur; bunların 42.405'i Türk, 51.941'i gayri-Türk'tür. Bu kişilerden 67.025'i geri gitmiş, 27.321 kişi ise ülkede kalmıştır.[63]

[60] A. Cevat Eren, "Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması. İlk Kurulan Göçmen Komisyonu", **Türk Dünyası**, Sayı: 1, Şubat-Mart-Nisan 1966, s. 9-10.
[61] Dr. Cevat Geray, "Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)", **SBF Maliye Enstitüsü**, Ankara 1962, No: 9, s. 12.
[62] **BCA, 513- 41640-169520-28**.
[63] **BCA, 513- 41640-169520-29.**

Tablo 1: 1948–1951 Yılları Arasında Avrupa Kamplarından Gelen Mültecilerin Sayısını Gösteren Cetvel

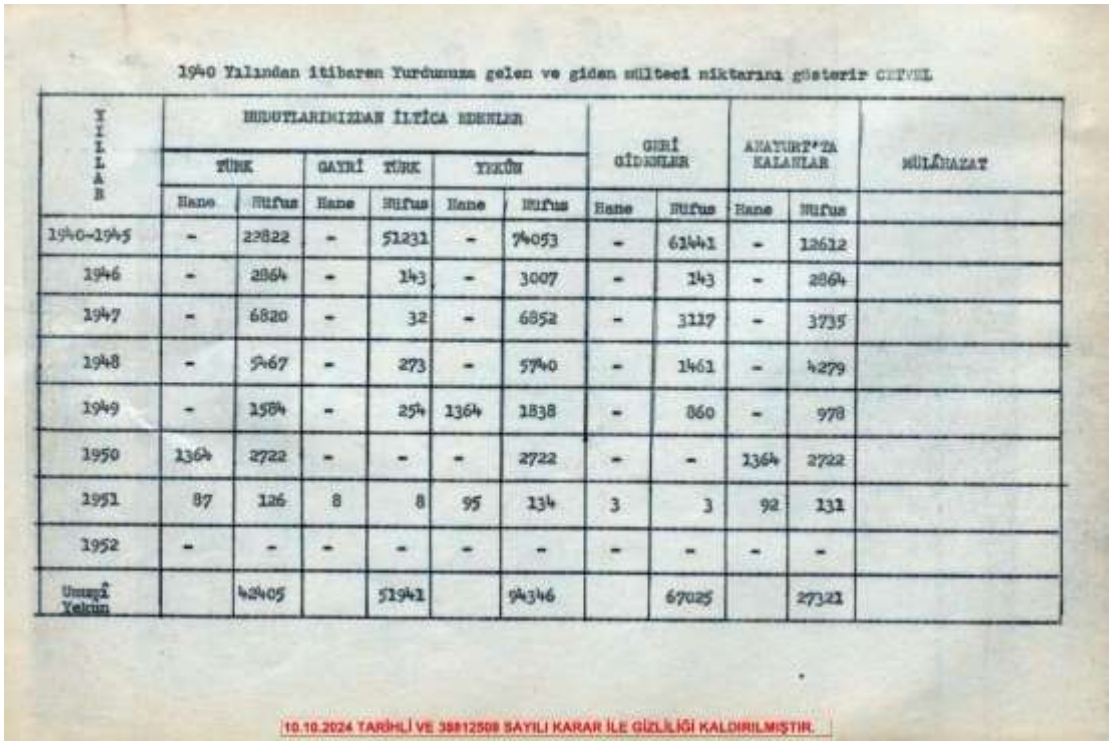

1948 Yılından itibaren Avrupa kamplarından gelen mülteci nikterı ile geldikleri memleketleri gösterir C E T V E L

YILLAR	HANGİ MEMLEKETLERDEN GELDİKLERİ														Umumî Yekûn	
	Almanya'dan		Avusturya'dan		Fransa'dan		İsviçre'den		İtalya'dan		Yunanistan'dan		Sair Memleketler den			
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
1948	168	261	185	594	12	12	220	230	410	639	84	85	-	-	1069	1821
1949	389	738	1	5	7	7	5	7	21	32	-	-	-	-	423	789
1950	56	139	-	-	9	9	-	-	-1	1	-	-	-	-	66	149
1951	6	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	8
YEKÛN	619	1146	186	599	28	28	225	237	432	672	84	85	-	-	1564	2767

10.10.2024 TARİHLİ VE 38812508 SAYILI KARAR İLE GİZLİLİĞİ KALDIRILMIŞTIR.

Tablo 2: 1940–1952 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Mülteci Sayısını Gösteren Cetvel

1940 Yılından itibaren Yurdumuza gelen ve giden mülteci nikterını gösterir CETVEL

YILLAR	HUDUTLARIMIZDAN İLTİCA EDENLER						GERİ GİDENLER		ANADOLU'YA KALANLAR		MÜLÂHAZAT
	TÜRK		GAYRİ TÜRK		YEKÛN						
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	
1940-1945	-	22822	-	51231	-	74053	-	61441	-	12612	
1946	-	2864	-	143	-	3007	-	143	-	2864	
1947	-	6820	-	32	-	6852	-	3117	-	3735	
1948	-	5467	-	273	-	5740	-	1461	-	4279	
1949	-	1584	-	254	1364	1838	-	860	-	978	
1950	1364	2722	-	-	-	2722	-	-	1364	2722	
1951	87	126	8	8	95	134	3	3	92	131	
1952	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Umumî Yekûn		42405		51941		94346		67025		27321	

10.10.2024 TARİHLİ VE 38812508 SAYILI KARAR İLE GİZLİLİĞİ KALDIRILMIŞTIR.

Türkiye, Osmanlı döneminden itibaren mülteci politikalarına sahip olmuş; farklı uyruklardan mültecilerin ülkeye yerleşmesi sebebiyle bu konu her zaman kamuoyunun gündeminde yer almıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk uyruklu mültecilerin Türkiye'ye gelmeleri için büyük çaba harcayan Dr. Cevdet Atasagun, 1949 yılında Türkiye'yi ziyaret eden, Danimarkalı yazar ve Kızılhaç Derneği üyelerinden Bayan Edith Ryssel'e verdiği bir mülakatta şu açıklamayı yapmıştır: *"Türkler hicret etmez. Memleket göçten ziyade tavattuna daha çok uygundur. Birçok memleketler, tavattun için gelenleri kabul etmiyor ve böylelerini iade ediyor. Türkiye, nüfusunu arttırmalıdır. Yabancı topraklardan Türkiye'ye gelmek arzu edenleri o da ister.*" Edith Ryssel, Türkiye gözlemlerine dair kaleme aldığı makalesinde, 1930'dan itibaren her yıl otuz ila kırk bin kişinin Türkiye'ye yerleşmek üzere iskân edildiğini belirtmiştir. İstatistiklere göre 1934 ile 1936 yılları arasında 45.000 Bulgaristanlı, 58.000 Romanyalı ve 7.000 Yugoslavyalı Türk, Türkiye'ye gelip yerleşmiştir. Ryssel, Avrupa'da 1.600.000 mülteci bulunduğunu, Türkiye'nin Türk kültürü ve Türk ırkı ile bağı olanları, ayrıca kendi isteğiyle Türk olmak isteyenleri kabul etme kararı aldığını ifade etmiştir. Yazısında, geçen yıl IRO ile imzalanan anlaşma doğrultusunda Yunanistan, İtalya, İsviçre, Avusturya, Almanya ve Fransa'da bulunan tüm mültecilerin Türkiye'de geçici olarak ikamet edebileceklerini, şimdiye kadar bunlardan yaklaşık 10.000 kişinin Türkiye'ye geldiğini aktarmıştır. Dr. Cevdet Atasagun ise Ryssel'e verdiği demeçte, Türkiye'de başlangıçta mültecilere kolaylık sağlandığını, ilk yıllarda vergiden muaf tutulduklarını, savaş öncesinde gelen tüm mültecilerin sekiz yıl içinde borçlarını tamamen ödediklerini, gelenlerin yüzde doksanının iyi birer vatandaş olduklarını, bilim ve teknik alanındaki kişilerden yararlanıldığını ve bu kişilere ayrıca kolaylıklar tanındığını belirtmiştir: *"Türkiye'ye gelen herkes, geçimini sağlamak, mesleğini özgürce icra etmek ve çalışmak zorundadır. Atasagun, bunun yalnızca bir söylem olmadığını vurgulamış ve "Gelenler yaşayacak ve yaşatılacaktır" ifadesini kullanmıştır. Ona göre bu yaklaşım, Türk karakterine uygun olduğu gibi demokratik ilişkilerin temel ilkeleriyle de örtüşmektedir."*[64]

[64] "Yabancı gözü ile Türkiye", **Ulus**, Sayı: 9989, 26 Nisan 1949, s. 5-6.

3.2. Avrupa'dan Gelen Türk Mültecilerinin İskânına Destek Veren Kuruluşlar

3.2.1. Dosteli Yardımlaşma Derneği'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri

Türkiye'ye gelen mültecilerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan dernekler arasında öncü kuruluşlardan biri Dosteli Yardımlaşma Derneği olmuştur. Dernek, 1946 yılında Azerbaycanlı ve Kuzey Kafkasyalı mülteciler tarafından ortaklaşa kurulmuştur. Derneğin kongre broşüründe kuruluş amacı şu ifadelerle belirtilmiştir: "Bir hayır müessesesi olan Derneğimizin hiçbir siyasi temayülü yoktur. Gayemiz, üyelerimiz arasında tanışmayı, tesanüdü, yardımlaşmayı temin etmek, kültür sevgisini yaymak, genç istidatların inkişafına imkan vermek. Göçmen hemşehrilerimize ve fakirlerimize maddi ve manevi yardım etmek, işsizlere iş bulmak, kütüphane tesis etmek, yoksul talebelerin kitaplarını temin etmek, imkân bulunca dergi çıkarmak, hasta üyelerle alâkadar olmak, tedavilerini sağlamak, icab ederse hastaneye yatmalarında yardımcı olmak, vefat vukuunda ilgilenmek, muhtaç ise masrafını ödemek gibi sosyal hizmetlerdir."[65]

İstanbul'un Mecidiyeköy semtinde faaliyet gösteren bu dernek, yurt dışından Türkiye'ye gelen göçmenlere yardım eli uzatmayı amaçlayan bir anlayışla çalışmalarına başlamış ve mültecilerin yararına balolar düzenlemiştir.[66] 6 Kasım 1949 tarihinde derneğin Marmara Lokali'nde gerçekleştirilen genel kurulunda başkanlığa Kuzey Kafkasyalı Şeref Terim, ikinci başkanlığa ise Azerbaycanlı Mehmet Emircan[67] seçilmiştir. Dernekte ayrıca Azerbaycanlı türkolog Ahmet

[65] **Kafkas**, Sayı: 1, 1 Ocak 1953, s. 3.
[66] Adnan Aktan, "Bir Balo Hazırlanıyor", **Tasvir**, Sayı: 1306, 16 Mart 1949, s. 4.
[67] Mehmet Emircan, 1912 yılında Bakü'de doğmuştur. 1932'de Türkiye'ye gelmiş ve Tasvir-i Efkâr gazetesiyle iş birliği yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Azerbaycanlıların Türkiye'ye yerleşme sürecinde aktif rol üstlenmiştir. Savaş yıllarında Almanya'ya giden Emircan, 1952'de Münih'e yerleşmiştir. Kafkas İstiklal Komitesi'nin kuruluş konferansına katılmış, komitenin aylık yayın organı olan Birleşik Kafkasya dergisinin Türkçe bölümünü yönetmiştir. Basın hayatındaki en önemli görevi, Sovyetler Birliği'ni Araştırma Enstitüsü'nün yayın organı olan *Dergi*'nin yazı işleri müdürlüğü olmuştur. 1968–1972 yılları arasında aynı enstitünün bilim kuruluna başkanlık yapmış, 1972'de enstitünün kapatılmasının ardından emekliye ayrılmıştır. Emircan, ayrıca Paris Bloku çerçevesinde Azerbaycan'ın özgürlüğü için faaliyet göstermiştir. 25 Mayıs 1979'da Münih'te vefat eden Emircan, İstanbul'da defnedilmiştir. 1981 yılında Kültür Bakanlığı, onun çevirisini yaptığı

Caferoğlu da üyeydi. 10 Mart 1950 tarihinde dernek, Taksim Belediye Gazinosu'nda bir balo düzenlemiştir. 21 Ekim 1950 tarihli toplantıda başkanlık görevini Cemal Parman üstlenmiş; 14 Nisan 1951 tarihli kongrede ise başkanlığa önce Tahir Baykal, ardından Dr. Vasfi Güsar getirilmiştir. Dernek 26 Ekim 1952 tarihinden itibaren Kafkas Kültür Derneği adıyla faaliyetlerine devam etmiştir. Yeni derneğin kurucuları arasında gazeteci İsmail Ziya Bersis[68], fen memuru Mehmet Ketey, Dr. Vasfi Güsar, memur Şeref Terim, tüccar Şecaettin Nabuk, avukat Hayri Domaniç ve tüccar Muharrem Bilgiç yer almıştır.[69] Dernek, ayrıca *Kafkas* adlı bir dergi yayımlamıştır.

3.2.2. Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri

31 Mayıs 1948 tarihinde İstanbul'da kurulan Azerî Kardeşler Yardımlaşma Derneği, muhaceret, işsizlik, hastalık, yaşlılık ve benzeri sebeplerle zor durumda bulunan mültecilere maddî ve manevî yardımlarda bulunarak, onların yaşadığı sıkıntıları hafifletmeyi amaçlamıştır. Cemiyetin 12 Ağustos 1948 tarihinde yayımladığı tebliğde, kısa sürede gerçekleştirdikleri faaliyetler şu şekilde özetlenmiştir: "Cemiyetimiz, iki buçuk ayı doldurmayan kısa hayatında, Avrupa'nın muhtelif esir kamplarından Anayurda kabul edilen ırkdaşlarımıza 2.000 liradan fazla yardımda bulunmuştur. Onlardan birçoğunun iş bulmasına, iş buluncaya kadar barınmasına, aile ve süt emen çocuklarına yardım edilmiştir. Hâlâ birçoğu iş bulmayı beklerken Cemiyet yardımından faydalanmakta ve onun himayesinde yaşamaktadır. Unutmayalım ki, mülteci kafilesi henüz gelmeye başlamış bulunuyor. Daha binlerce ırkdaşımız gelmek üzeredir. Azerî Kardeşler Yardımlaşma Derneği, bu muazzam işin muvaffakiyetle başarılmasında biraz olsun faydalı olabilmek için sizlerin maddî ve

---

Tamurbek Devletşin'in *Sovyet Tataristanı* adlı eserini yayımlamıştır. – **Azerbaycan**, Sayı: 231, 1979, s. 16-21.

[68] İsmail Ziya Bersis, 1883 yılında İzmit'in Sapanca ilçesinde, Kuzey Kafkasya'dan göç eden Çerkez bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 1903 yılında Harp Okulu'ndan mezun olmuş, Osmanlı ordusunda subay olarak I. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde görev almıştır. Sivil hayata geçişinin ardından milletvekilliği yapmış; aynı zamanda dernek faaliyetlerinde de bulunmuştur. Bersis, *Kafkas* dergisinin yazı işleri müdürlüğünü üstlenmiştir. 31 Aralık 1953 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir. – İzzet Aydemir, **Muhaceretteki Çerkes Aydınları**, Ankara, 1991, s. 41-42.

[69] **İstanbul Kafkas Kültür Derneği 60.Yıl (1952-2012)**, Haz: Yaşar Güven, İstanbul, Kafkas Kültür Derneği, 2012, s. 3-5.

manevî yardımlarınıza derin bir ihtiyaç hissetmektedir."[70] Derneğin ilk başkanlığı görevini eczacı İdris Yaybulak[71] üstlenmiştir.[72]

3.2.3. Türk Göçmenlerine Yardım Komitesi'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri

1949 yılında, II. Dünya Savaşı mültecilerine destek sağlamak amacıyla Türk Göçmenlerine Yardım Komitesi kurulmuştur. Komite, yurttaşlara yaptığı çağrıda kuruluş amacını şu şekilde ifade etmiştir: "İkinci dünya harbinin korkunç alevleri bütün insanlığı tehdit ederken güzel yurdumuz, hamdolsun, bu afetten masun kalmıştır. Yurdumuza sokulmasını önlediğimiz bu korkunç harbin kudurmuş alevleri birçok ülkelerdeki millettaşlarımızı en acı felaketlere sürüklemiştir. Harap Avrupa'da hiç de müsait olmayan şartlar içinde aç ve sefil bir vaziyette beşerî ıstırapların en acı şekilleri içerisinde kıvranan bu zavallılar, yurdumuza kavuşacakları günü en derin bir hasret içinde beklemektedirler. Her ne kadar bu millettaşlarımızın yurdumuza getirilmesi için hükümetin ilgili makamları teşebbüse geçmişlerse de, bu kardeşlerimizin büyük bir kısmı orada yok olmak tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Bütün milletler; sayıları milyonları bulan ve muhtelif ırklara mensup olan bu felaketzedelere, sırf insanî gayelerle milletçe ve devletçe yardıma koşarken, asalet ve civanmertlikte her milletten üstün olan Türk milleti de bu vatandaşlarına karşı kendisine düşen vazifeyi yapmalıdır ve yapacaktır da."[73]

Yardım Komitesi'nin kurucuları şu kişilerden oluşmaktaydı: Dr. Kâmil Arran (Dosteli Yardımlaşma Derneği'nden), Mustafa Kasım Koltan (Göçmenlere Yardım Derneği Başkanı), Bahadır Dülger (Son Saat Gazetesi Başyazarı), Ziya Kaya (Türkiye Üniversiteleri Talebe Birlikleri Millî Federasyonu Başkanı), Selim Ragıp Emeç (Son Posta Gazetesi Başyazarı), Muzaffer Aşkın (Millî Türk Talebe Birliği

[70] Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği'nin 12 Ağustos 1948 tarihli bildirisi.
[71] İdris Yaybulak, 1899 yılında Azerbaycan'da doğmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti ordusunda subay olarak görev yapmıştır. Türkiye'ye geldikten sonra ticaret ve eczacılıkla meşgul olmuş, Türkiye Tıbbi Müstahzar Sanayi ve Laboratuvarlarının kurucuları arasında yer almıştır. İdris Bey, 27 Nisan 1970 tarihinde vefat etmiştir.
[72] **Azerbaycan Yardımlaşma Derneği Ana Tüzüğü, t.y.**
[73] "Türk Göçmenlerine Yardım Komitesi Kurularak Faaliyete Geçti", **Tasvir**, Sayı: 1369, 18 Mayıs 1949, s. 4.

Çalışmaları Derneği Başkanı), M. Ali Yörük (Türk Kültür Ocağı'ndan), M. Faruk Gürtunca (Hergün Gazetesi Başyazarı), Recep Doksat (İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti), Fahrettin Eminoğlu (Samsun Yüksek Tahsil Gençlik Derneği Başkanı), Zeki Rıza Sporel (Tacir), Doğan Can (Millî Türk Talebe Birliği), Namık Özbay (Göçmenlere Yardım Derneği), Münir Rusat (Millî Türk Talebe Birliği ve Vefa Lisesi'nden Yetişenler Cemiyeti üyesi).

3.2.4. Türkiye'de Mültecilere Yardım Cemiyeti'nin Türk Asıllı Mültecilerle İlgili Faaliyetleri

Ziyad Ebüzziya Arşivi'nde yer alan bir taslak metin, Türkiye'de faaliyet göstermiş olan Türkiye'de Mültecilere Yardım Cemiyeti isimli kuruluşun kuruluş amacı, faaliyet alanları ve taleplerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu beyana göre Cemiyet, Türkiye'de geçici olarak bulunan mültecilere ve anavatanlarından ayrılmak zorunda kalan haymatlos (vatansız) bireylere, ülkede kaldıkları süre boyunca yardım etmeyi ve ülkeden ayrılmaları esnasında da destek sunmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda, Cemiyetin kuruluşu Uluslararası Mülteciler Örgütü'nün (IRO) yönlendirmeleri çerçevesinde gerçekleşmiş; siyasi bir kimlik taşımayan yapısı, Türk şahsiyetlerin yanı sıra bazı Amerikan yardım kuruluşlarının iş birliğiyle ve fiilî katkılarıyla desteklenmiştir. Cemiyetin temel amacı; mültecilerin barınma, geçici istihdam ve temel ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, Türkiye'de kaldıkları süre boyunca insanî koşullar altında yaşamalarını temin etmek ve haklarını hem Türkiye'de hem de uluslararası merciler karşısında savunmaktır. Cemiyet, siyasi mültecilerin Türkiye'de yasal olarak çalışma hakkına sahip olmaları gerektiğini savunmaktadır. Her ne kadar IRO döneminden kalan bazı yasal hükümler geçerliliğini sürdürmekteyse de, siyasi mülteciler ve vatansız bireylerin genel bir "yabancı" kategorisine dâhil edilmesi, Cemiyet nezdinde hukuki ve ahlaki bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Zira bu bireyler, yaşadıkları ülkelerdeki rejimlerin baskıları nedeniyle vatanlarını, ailelerini ve mülklerini terk etmek zorunda kalmış; bugün ise son derece zorlayıcı şartlar altında hayatlarını sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Cemiyetin raporlarında, Türkiye'deki mültecilerin sayıca kayda değer bir grup oluşturmakla birlikte, ülkenin ekonomik dengeleri açısından bir tehdit unsuru teşkil etmedikleri belirtilmektedir. Ancak bu durumlarına rağmen, söz konusu bireylerin Türkiye'ye girişlerinden sonra çalışma hakkından mahrum bırakıldıkları gözlemlenmektedir. Buna karşın, Demirperde ülkelerinden gelen göçmenler, Türkiye'ye kabul edilmelerinin ardından hem yasal çalışma iznine hem de üç yıla kadar vergi muafiyeti gibi bazı ekonomik ayrıcalıklara sahip olabilmektedirler. Bu çerçevede Cemiyet, nitelikleri belirlenmiş olan siyasi mültecilerin, gerekirse geçici veya gayri resmî statüde dahi olsa, Türkiye'de yasal olarak çalışabilmelerinin sağlanması gerektiğini ifade etmektedir. IRO'nun faaliyette bulunduğu dönemde Türkiye'deki mültecilere sağlanan düzenli maddî yardım, bu kurumun görevini sonlandırmasının ardından Türkiye'de kurulan Cemiyet tarafından üstlenilmiştir. Ancak Cemiyet, yaklaşık üç yıldır sürdürdüğü insani faaliyetlerini yalnızca gönüllülük esasına dayalı olarak ve sınırlı dış desteklerle yürütmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, yürütülen çalışmaların sürekliliği ve etkinliğinin sağlanabilmesi, belirli ölçüde kamusal ve kurumsal mali destekle mümkündür. Avrupa'da Fransa, Almanya, Avusturya, İsviçre ve İtalya gibi ülkelerde, IRO hükümetlerle iş birliği içinde siyasi mültecilere yönelik kapsamlı sosyal yardımlar sunmayı başarmıştır. Oysa Türkiye'de benzer bir iş birliği gerçekleştirilmemiş; bu sorumluluk yalnızca Cemiyetin inisiyatifinde kalmıştır. Bu nedenle Cemiyet, Türk Hükûmeti'nden resmî düzeyde mali destek talep etme gereği duymaktadır. Cemiyet, olası bir devlet katkısının etkili ve şeffaf biçimde kullanılabilmesini temin etmek amacıyla, Hükûmetin bir temsilcisinin Cemiyet bünyesinde daimi olarak görevlendirilmesini önermektedir. Bu talep, yalnızca idari bir kontrol mekanizması önerisi olarak değil, aynı zamanda Cemiyetin faaliyetlerine resmî meşruiyet kazandırılması ve Hükûmetle doğrudan bir iş birliği sağlanması amacıyla dile getirilmektedir. Böyle bir iş birliği modeli, hem siyasi mültecilere yönelik sunulan sosyal yardımların etkinliğini artıracak hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin söz konusu insani sürece doğrudan dâhil olmasını mümkün kılacaktır.[74]

[74] **TDV, ZE 78-2160.**

Mültecilerle ilgili meseleler, sonraki yıllarda daha geniş bir boyut kazanmıştır; Türkiye, bu süreçte uluslararası kuruluşlarda aktif bir şekilde yer almıştır. 1951 yılında Zürih'te düzenlenen Milletlerarası Sosyologlar Kongresi'nde, Prof. C. Gini ve Prof. K. Valentin Müller gibi önemli sosyologlar, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'daki milyonlarca muhacirin durumunu hukuki, ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel açılardan incelemişlerdir. Bu kongrede, muhaceret probleminin yalnızca aktüel bir siyasi mesele değil, aynı zamanda çözülmesi gereken büyük bir ilmî sorun olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda, 1951 yılında Almanya'nın Hannover şehrinde toplanan Kızılhaç Kongresi'nde, Avrupa'daki göçmenlerin durumunun ilmî metotlarla araştırılması amacıyla bir enstitü kurulmasına karar verilmiştir. Enstitünün başına geçici olarak Norveçli Prof. E. Bergen atanmıştır. 1952 yılında resmen kurulan ve "Association for the Study of the European Refugee Problem" (AER) olarak adlandırılan bu cemiyet, Avrupa'daki göçmen sorunlarının ilmî olarak incelenmesini hedeflemiştir. Cemiyetin merkezi, derneklerin serbestçe faaliyet gösterebildiği Fransa'nın Strazburg şehri olarak belirlenmiştir. İlk olarak, Avrupa'nın farklı ülkelerinden seçilen bilim insanları tarafından bir tüzük hazırlanmış ve bu tüzük 1952 Münih Kongresi'nde kabul edilmiştir. Aynı kongrede, geçici başkanlık görevini yürüten Prof. E. Bergen'in Uzakdoğu'daki görevleri nedeniyle yeni bir başkan seçilmesi gerekmiştir. Bu süreçte, Türkiye'nin Bulgaristan'dan gelen Türk göçmenleriyle ilgili yaşadığı sorunlar da Avrupa'da dikkat çekmiştir. 1948 yılında Birleşmiş Milletler'in İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni kabul eden Türkiye, 1951'den itibaren Bulgaristan'dan gelen 160 binden fazla göçmeni iskân ederek onlara yeni bir yaşam sunmuştur. İstanbul Valisi Kerim Gökay, bu göçmenlerin yerleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. AER, Türk hükümetinin bu süreçteki çabalarını ve göçmenlere gösterdiği hassasiyeti takdirle incelemiştir. 1952 Münih Kongresi'nde AER'nin başkanlığına Ord. Prof. Dr. F. Kerim Gökay seçilmiş; ikinci başkanlıklara ise Ord. Prof. Schatzel (Almanya) ve Prof. Waris (Finlandiya) atanmıştır. Cemiyetin bilimsel kurul başkanlığına ise İtalyan sosyolog Ord. Prof. Corrado Gini getirilmiştir. Genel sekreterlik görevini ise Prof. Dr. Martin Kornrumpf üstlenmiştir. AER, göçmen problemlerini çözmek amacıyla kültür, ekonomi, gençlik, mesken, sağlık, hukuk, sosyoloji, istatistik ve milletlerarası muhaceret davaları gibi çeşitli alanlara ayrılmıştır. Avrupa'nın birçok ülkesinde bu

cemiyetin şubeleri kurulmuş ve farklı ülkeler kendi kanunlarına uygun olarak AER'ye üye olmuştur. Türkiye, 1953 yılında AER'nin üçüncü kongresine katılım sağlamış ve Strazburg'da düzenlenen bu kongrede 350'den fazla bilim insanı ve uzman yer almıştır. Türkiye'yi temsilen F. Kerim Gökay, Prof. Orhan Tuna, Prof. Cevat Eren, Süreyya Ağaoğlu ve Nabi Up gibi isimler kongrede bulunmuşlardır. Bu kongre, Avrupa'nın demokratik ülkelerinden gelen bilim insanlarının göçmen sorunlarına yönelik iş birliği ve çözüm arayışlarını güçlendirmiştir.[75]

II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'dan Türkiye'ye gelen mülteciler; ardından Mançurya, Doğu Türkistan ve Afganistan'dan gelen mültecilerle birlikte bu konunun Türkiye gündeminde daha aktif bir şekilde yer almasına neden olmuştur. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, 1954 yılında Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu kurulmuştur. Bu süreçten daha önce, Avrupa'daki mülteci kamplarından gelen Türk ve Müslümanlara destek sağlamak; onların barınma, iş bulma gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, daha önce Türkiye'ye iltica etmiş muhacirler tarafından bazı dernekler ve yardım cemiyetleri kurulmuştur.

3.3. Avrupa Kamplarından Gelen Türk Mültecilerin İskânı

3.3.1. Türk ve Müslüman Mültecilerin İskânı

Sovyetler Birliği'nden esir düşen ve önce Alman kamplarında, daha sonra ise mülteci kamplarında yaşamlarını sürdüren Türkistanlıların sayısı, diğer Türk topluluklarından olan mültecilere kıyasla daha fazla olmuştur. Bu nedenle, II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye yönelen mülteciler arasında Türkistanlılar daha etkin bir rol üstlenmiştir. Savaş yıllarında başka bir Türkistanlı mülteci liderin bulunmaması sebebiyle Veli Kayyum Han otoriter bir yönetim sergilemiş; savaşın ardından da liderliğini sürdürerek hem esir düşen bu kişilerin iskânında hem de onların Türkiye'de ve yurt dışındaki faaliyetlerinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Türkistanlı mültecilerden Mırat Taçmırat'a göre, 1946–1948 yılları arasında Türkiye, Batı'da bulunan 4–5 bin civarında Müslüman Türk kökenli mülteciye

[75] Cevat Eren, "AWR'in Kuruluş ve Gelişmesi", **Türk Dünyası**, Sayı 6, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1967, s. 2-4.

sığınma hakkı tanımıştır. Bunların yaklaşık 500 kadarı Türkistanlıydı.[76] Dr. Baymirza Hayit de, Avrupa'daki kamplardan Türkiye'ye göç eden Türkistanlıların sayısının 470 kişi olduğunu belirtmiştir.[77] 1947-1949 yılları arasında Avrupa'dan gelen Türkistanlı mültecilerin bir kısmı Adana, Mersin, Manisa, Ankara, İstanbul, İzmir, Tarsus ve Ceyhan bölgelerine yerleştirilmiştir. Devlet, mültecilerin bazılarına toprak tahsis etmiş ve Adana'nın Yeşiloba semtinde ev sağlama imkânı sunmuştur.[78] Türkiye'ye yerleşen Türkistanlılar, yurtdışındaki Millî Türkistan Birlik Komitesi'nin çatısı altında faaliyet göstermiş; aynı zamanda komitenin şubelerini ve yerel dernekler de kurmuşlardır. 13 Şubat 1952 tarihinde Türkistan Millî Birlik Komitesi'nin Manisa şubesi açılmış ve şube başkanlığına Kadircan Sabiroğlu seçilmiştir.[79] 13 Mart 1953 tarihinde Adana'daki Türkistanlılar bir toplantı gerçekleştirmiş ve bazı kararlar almıştır. Karara göre, Türkistanlıların yegâne millî merkezi Millî Türkistan Birlik Komitesi olup, komitenin başkanı Veli Kayyum Han'dır. Bu karar, 350 kişi adına alınmıştır.[80] 1953 yılının Haziran ayında, Millî Türkistan Birlik Komitesi'nin temsilcilerinden Dr. Baymirza Hayit[81] Türkiye'ye gelmiş; Adana ve İstanbul'da bulunmuştur. Bu ziyaret sırasında alınan karara göre, komitenin Adana'daki temsilciliği için Bayhan Alper Bekni'nin görevi tasdik edilmiştir.[82] Hayit, Adana Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği Başkanı Dr. Rasih Özgen ile birlikte bir basın toplantısı düzenleyerek, Türkistan'ın ve muhacir Türkistanlıların durumu hakkında kamuoyunu bilgilendirmiştir.[83] 21 Haziran 1953 tarihinde Adana'da, Hayit'in katılımıyla gerçekleştirilen Türkistanlılar toplantısında şu kararlar alınmıştır:

[76] Мырат Тачмырат. "Воспоминания", (Çevrimiçi), https://abai.kz/post/8409, 12 Aralık 2024.
[77] Ahat Andican, "Tarihsel Bir Göç Kaynağı Olarak Türkistan", **Türk Dünyası ve Göç. Vatandan Yeni Vatanlara**. Derleyen: Çağla Gül Yesevi, Küre Yayınları, İstanbul, 2021, s. 178.
[78] Çağatay Koçar, a.g.e, s. 105.
[79] **Milli Türkistan**, Sayı: 77, Şubat-Mart 1952, s. 15.
[80] **Milli Türkistan**, Sayı: 83, Şubat-Mart 1953, s. 21-22.
[81] Hayit, daha önce, 1952 yılının Mart ayında da Türkiye'ye gelmiş ve İçişleri Vekâleti'nin ilgili şubesiyle Sovyetler Birliği'ndeki Türkler konusunu görüşmüştür. **TDA, 571- 35796-141081-2.**
[82] **Milli Türkistan**, Sayı: 85-86, Haziran-Eylül 1953, s. 34-35.
[83] Çağatay Koçar, *a.g.e*, s. 105.

- Millî Türkistan Birlik Komitesi Başkanı Veli Kayyum Han'ın liderliği kabul edilmiştir.
- Bağımsızlık uğruna bugüne kadar binlerce şehit verilmiş olup, mücadele bağımsızlık elde edilinceye kadar sürecektir.
- Türkistan halkı, herhangi bir emperyalist devletin himayesi altında yaşamayı reddetmektedir. Rus emperyalistlere karşı verilen mücadeleye tarih şahittir. Bizim için Rus'un "kızılı" da "beyazı" da birdir ve her ikisi de düşmanımızdır.
- Yurttaşlar arasında maddî ve manevî yardımlaşma ile kadro yetiştirme çalışmalarına önem verilmelidir.
- Bizleri bağrına basan Türkiye Cumhuriyeti'ne ve halkına sonsuz şükranlarımızı sunarız.
- Millî davamız Türkistan, bütün Türk ve İslâm ülkelerinin hürriyeti, refahı ve ilerlemesi davasıdır. Bugün yaşamakta olduğumuz Türkiye Cumhuriyeti'nin vereceği her türlü göreve hazırız.[84]

Adana'nın Çukurova ilçesine yerleşen Türkistanlılar, *Eslek* adlı bir bülten yayımlamışlar. Bu bültende, Adana'daki Türkistanlıların sosyal ve kültürel faaliyetlerine ilişkin haberler ile Türkistan'a dair makaleler yer almıştır. Adana'da 1959 yılında ise Ahmet Türkeli'nin müdirliğinde milliyetçi ve kültürel ağırlıklı bir yayın olan *Bulak* adlı dergiyi çıkarmaya başlamışlardır. Derginin amacı, Türkistanlılar arasında millî duyguları güçlendirmek, toplumsal alanda faydalı olmak, Sovyetler Birliği'ndeki mazlum Türklerin durumunu kamuoyuna duyurmak ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iltica edenlerin hatıralarını yayımlamak olmuştur.[85] Ancak dergi, 10. sayısından sonra yayın hayatına son vermiştir.

1951 yılında Adana'da Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği kurulmuştur. Dernek, 12 Nisan 1959 tarihinde Türkistanlılar tarafından temin edilen bir arsaya misafirhane ve yoksul öğrencilerin barınması amacıyla bir yurt binasının temelini atmıştır.[86] 1956 yılında Veli Kayyum Han, eşiyle birlikte Adana'ya gelmiştir.

[84] Çağatay Koçar, *a.g.e*, s. 107-108.
[85] **Bulak**, Sayı: 1, 20 Mart 1959, s. 3.
[86] **Bulak**, Sayı: 2, 20 Nisan 1959, s. 15.

Kayyum Han, Osmaniye, Ceyhan, Tarsus ve Mersin'de yaşayan Türkistanlıları ziyaret etmiş; Adana Belediye Başkanı tarafından resmi törenle karşılanmıştır.[87] 25 Mayıs 1956 tarihinde Ankara'ya gelen Veli Kayyum Han, ertesi gün Anıtkabir'i ziyaret etmiştir.[88]

İstanbul'a da gelen Kayyum Han, 7 Ağustos 1956 tarihinde Başbakan Adnan Menderes'e bir mektup yazmıştır. Mektubunda, Türkistanlıların hürriyet ve istiklal uğrundaki mücadelelerini anlatmış; Çin ve Rus zulmüne maruz kalan soydaşlarının içinde bulunduğu zor durumu dile getirmiştir. Savaş döneminde Türkistan ordusunun 260 bin kişiden oluştuğunu, Ruslara karşı kahramanlıkla savaştıklarını ve şu anda nüveleri hazır olan ordunun tekrar kurulabileceğini ifade etmiştir. Kayyum Han, döviz kanunlarının Türkistanlılardan sağlanan maddi imkânları daralttığını belirterek, maddi ve manevi yardım talebinde bulunmuştur. Ayrıca, 17 Ağustos'a kadar İstanbul'da bulunacağını da mektubunda belirtmiştir.[89] Baymirza Hayit, 21 Haziran 1956 tarihinde Köln'den Zuhriddin Abid'e yazdığı mektubunda, Kayyum Han'ın Türkiye'de son derece iyi karşılandığını ve hükümet yetkililerinin kendisine samimi bir ilgi gösterdiğini belirtmiştir.[90] Veli Kayyum Han, sonraki yıllarda da Türkiye'yi çeşitli vesilelerle ziyaret etmiştir. Ancak, Türkiye'de Kayyum Han'a yönelik eleştirel yazılar da kaleme alınmıştır. Onun Türkistan davasını Özbek davası hâline getirdiği ve MTBK başkanlığı görevini herkesin kabul etmediği belirtilmiştir.[91]

Baymirza Hayit, sonraki yıllarda ilmî araştırmalar yapmak amacıyla Türkiye'ye gelmiştir. 1967 yılında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün verdiği burs sayesinde Türkiye'ye gelen Hayit, bu dönemde İstanbul, Ankara ve Konya'daki kütüphanelerde kapsamlı çalışmalar yürütmüş ve elde ettiği verilerden yararlanarak önemli eseri *Türkistan, Rusya ve Çin Arasında*'yı kaleme almıştır. Ancak eserin Türkiye'de basımı mümkün olmayınca, 1971 yılında Hollanda'da Almanca olarak yayımlanmış; dört yıl sonra ise Türkçeye çevrilerek İstanbul'da okuyucuyla

[87] Abdülhamit Koçar, **Esaretten Hürriyete. Bir Türkistanlının Hatıraları**, Tarih ve Kuram Yayınevi, İstanbul, 2024, s. 139.
[88] **Ocak**, Sayı: 19, 13 Temmuz 1956, s. 7.
[89] **BCA, 30-1-0-0 - 6 - 31 – 8.**
[90] Zuhriddin Mirza Abid Türkistani, **Türkistan İstiklal Yolunda Hicret Yılları**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2013, s. 211.
[91] "Milli Türkistan Davası ve İngilizler", **Orkun**, Sayı: 9, 1 Aralık 1950, s. 5-6.

buluşmuştur. İlerleyen yıllarda Hayit, birçok kez Türkiye'ye gelmiş; çeşitli üniversitelerde dersler vermiş ve konferanslar düzenlemiştir.[92]

Avusturya, Almanya ve İtalya'dan gelen Türkistanlı mülteciler devlet himayesine alınarak mesleklerine uygun iş alanlarına yönlendirilmiş; ayrıca bedelsiz olarak ev ve toprak sahibi olmaları sağlanmıştır.[93]

Türkistanlıların Türkiye'ye daha yoğun gelişi 1950 yılından sonra gerçekleşmiştir. Afganistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'dan gelen Türkistanlılar, önceden Türkiye'ye gelen kafilelerin yerleştiği bölgelere ve diğer çeşitli alanlara iskân ettirilmiştir. Çin zülmünden kaçarak 1949 yılından sonra Türkiye'ye gelen Türkistanlılardan bir grup, Salihli'ye yerleşmiştir.[94]

1947-1951 yılları arasında Türkiye'ye iltica eden Avrupa kamplarındaki Kırım Türklerinin büyük çoğunluğu İstanbul'a yerleşmiştir. Kamplardan gelen Kırım Türkleri, Dr. Reşit Celal'in başkanlığında 1955 tarihinde Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'ni kurmuşlardır.[95]

Kamplardan gelen Azerbaycanlılar, eski muhacirlerin 1 Şubat 1949 tarihinde Ankara'da kurdukları Azerbaycan Kültür Derneği etrafında toplanmışlardı. Derneğin genel kurulu, 17 Nisan 1949 tarihinde Ankara Halk Evi'nde gerçekleştirilmiş ve Azerbaycan Cumhuriyeti hükûmetinin 1920'de yurtdışına eğitim için gönderdiği talebelerden Dr. Hamit Ataman derneğin başkanlığına seçilmiştir. İlk toplantıda ise Mehmet Emin Resulzade, derneğin fahri başkanı olarak ilan edilmiştir.[96]

Karaçay Türklerinden Yılmaz Nevruz ile yapılan mülakat sonucunda, Türkiye'ye yerleşen Kuzey Kafkasyalı bazı ailelere dair bilgilere ulaşılmıştır. Nevruz'un aktardıklarına göre, 1948 yılında Türkiye'ye gelmeyi başaran Karaçay-

---

[92] Kemal Özcan, "Bir Türkistan Sevdalısı: Dr. Baymirza Hayit", **Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, TDBB, 2017, s. 53.
[93] Bedri Hucent, "Türkiye'de Türkistanlı Göçmenler ve Muhaceret Sebepleri", **Bulak**, Sayı: 4, 20 Haziran 1959, s. 5.
[94] Orhan Türkdoğan, **Salihli'de Türkistan Göçmenlerinin Yerleşmeleri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1969, s. 9.
[95] Feyzi Yurter, "Ankara'da Faaliyet Gösteren İki Kırım Cemiyetine Çağrı", **Birlik**, Sayı: 2, New York, 2000, s. 171.
[96] **Ulus**, Sayı: 9985, 22 Nisan 1949, s. 4.

Malkarların sayısının 100 kişiyi geçmediği kuvvetle muhtemeldir. Bu grubun büyük çoğunluğu Eskişehir'i yurt edinmiş[97], ayrıca Polatlı'nın Renkoğlu köyünde yaklaşık 20 aileye toprak dağıtılmıştır.

Avrupa'daki mülteci kamplarından Türkiye'ye gelen kişiler arasında, 4 Özbek (İbrahim Özbekler, Abdülkadir Navgat, Abdurrahman Kosonlu) ve 3 Azerbaycanlı, Aydın'ın Nazilli ilçesine yerleşmiştir.[98]

1943-1953 yılları arasında Sovyet vatandaşı Türk mültecilerden 89 kişi Manisa'ya yerleşmiştir. Bunlardan 33'ü 1948 yılında, 41'i ise 1949 yılında gelmiştir. Gelenlerin 50'si Türkistanlı, 20'si Azerbaycanlı, 6'sı Ahıskalı, 5'i Kırımlı, 4'ü Dağıstanlı, 2'si Kazanlı, 1'i Kafkasyalı ve 1'i Urallı olarak kaydedilmiştir. Toplam 16 aileden oluşan bu göçmen nüfusun 63'ü erkek, 26'sı kadındır. Bu mültecilerden Manisa'nın Akmescit Mahallesi'ne yerleştirilenler 5 aile ve toplam 27 kişiden ibarettir. Akmescit Mahallesi'ne iskân edilen bu göçmenlerin geliş tarihleri 1948-1951 yılları arasına denk gelmektedir.[99] Ankara'ya giden mültecilerden bir kısmı, Bulgaristan göçmenleriyle birlikte Keçiören'in Aktepe mevkiine yerleştirilmiştir.[100]

Kızılay Arşivinde, mültecilerin Tuzla Kampı'ndan sevklerine ilişkin belgeler bulunmaktadır. Bu sevk belgelerinde mültecilerin isimleri, babalarının isimleri, yaşları, aile durumları, etnik kökenleri ve dilleri, meslekleri, memleketleri, geliş tarihleri ve geldikleri yerler ile sevk yolları ve tarihleri gibi ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Belgeler incelendiğinde, mültecilerin Bilecik, Adana, Samsun, Yalova, Kayseri, Adapazarı, Beyşehir, İstanbul, Niğde, Manisa ve Bursa gibi bölgelere gönderildikleri tespit edilmiştir.[101] Bunun yanı sıra, bazı belgelerde mültecilerin kendi istekleri doğrultusunda akrabalarının yanına yönlendirildikleri de

[97] Yılmaz Nevruz'la e-mail üzerinden alınan bilgi.
[98] Ömer Özcan, **Bir Vatandan Bir Vatana...,** s. 587-588.
[99] Ferdi Çiftçioğlu, "IL. Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'ye İltica Eden Rusya Müslümanları: Manisa Örneği", **The Journal of Social Sciences**, 2018, s. 188-191.
[100] **BCA, 30-18-1-2/ 135 - 40 – 9.**
[101] **Kızılay Arşivi, Kutu 2231-46/47/48/56/57/58**

kaydedilmiştir. Örneğin, Kafkasyalı bir mültecinin Samsun'a, kendi yakınının yanına sevk edilmesini talep ettiği belgelerde belirtilmiştir.[102]

3.3.2. Türkiye'nin Mültecilere Sağladığı Ekonomik Destek

Mülteciler, Türkiye'ye geldikten sonra Avrupa'da kalan para ve mallarıyla ilgili olarak resmî makamlara müracaat etmiş ve detaylı bilgiler sunmuşlardır. Avrupa'daki konsolosluklar ise bu müracaatlara ilişkin bilgileri Dışişleri Bakanlığı'na iletmiştir. Bern Elçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 23 Mayıs 1949 tarihli belgede, bazı mültecilerin Almanya ve Avusturya'da bloke edilen para ve menkul mallarına ilişkin dilekçelerinin ve yazılarının Cenevre Başkonsolosluğu aracılığıyla IRO teşkilatına iletildiği, IRO'nun ise bu konuda yardım sağlayacağını beyan ettiği belirtilmiştir.[103] Harp döneminde Almanya'da yaşamış ve zarar görmüş Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları da, maruz kaldıkları zararlarla ilgili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Ali Fuat Cebesoy'a telgraflar göndermişlerdi. Bu telgraflarda, savaş sırasında uğradıkları maddi ve manevi kayıplar dile getirilmiş, mağduriyetlerinin giderilmesi hususunda Türkiye Cumhuriyeti'nden destek talep edilmiştir.[104]

Ulus gazetesi, Avrupa'daki kamplardan Türkiye'ye getirilen mülteci Türklere Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından 600 liraya kadar döner sermaye verildiğini bildirmiştir. Ayrıca, Türkiye'ye gelen mülteci ve muhacirler arasında bulunan doktor ve eczacıların, Türk vatandaşlığına geçmek ve mesleki durumlarını belgelemek şartıyla hastanelerde görev alabilecekleri ifade edilmiştir.[105] Devlet, mültecilerin iskânı için bazı bölgelerde yerler ayırmış, bazı bölgelerde ise evlerini yapmaları amacıyla destek sağlamıştır. Örneğin, Avrupa kamp mültecilerinden olup Polatlı kazasının Hacı Osmanoğlu köyünde iskân edilen İbrahim Abaydan, Seyit Abaydan, Salih Abaydan, Yakup Koç Abaydan, Asiye Bütça, Esat Abaydan ve Sadık Duda'ya evlerini yapabilmeleri için devlet ormanlarından kereste veya tomruk

[102] **Kızılay Arşivi, Kutu 2231-52.**
[103] **TDA, 501- 32133 - 127022 – 100**, (Bern Büyükelçiliği tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen 23 Mayıs 1949 tarihli yazı).
[104] **BCA, 30-1-0-0- 60 - 370 – 7.**
[105] **Ulus**, Sayı: 9831, 19 Kasım 1948, s. 2.

verilmesi, İcra Vekilleri Heyeti tarafından 18 Mayıs 1953 tarihinde kararlaştırılmıştır.[106] İcra Vekilleri Heyeti'nin 27 Ekim 1953 tarihli bir diğer kararında, Eskişehir'in muhtelif köylerine yerleştirilmiş Avrupa kamplarından gelen mültecilerden muhtaç durumda olanlara, toplam 65 metreküp tomruğun devlet ormanlarından bedelsiz olarak verilmesine hükmedilmiştir.[107] Yine, Eskişehir'in Çifteler bucağındaki Mandıra Mahallesi'nde kirada oturan, altı nüfuslu Avrupa kamplarından gelen mülteci İbrahim Özden'e, 1950 yılına kadar 2.353 lira yardım ile 400 lira döner sermaye verilmiştir. Ancak geçinemediğine dair dilekçe veren mülteciye, bundan sonraki hayatını çalışarak kazanması gerektiği bildirilmiştir.[108] Eskişehir Valiliğinden Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğüne gönderilen 21 Ekim 1950 tarihli belgede, Avrupa kamplarından gelen mültecilerden Tahir Laypan ile eşi Safiye Laypan'a 202 lira 50 kuruş iaşe ve 180 lira ibate yardımı yapıldığı; Ankara'da bulundukları sırada ise ayrıca 25 lira yardım verildiği belirtilmiştir. Devlete yazdıkları dilekçelerde Laypan ailesi, Rusya'da yaşadıkları dönemde öğretmenlik yaptıklarını, Tahir Laypan'ın hâlen sinir hastası olduğunu ve bu nedenle yardıma ihtiyaç duyduklarını ifade etmiştir. Muhtemelen Kuzey Kafkasyalı olan Tahir Laypan'ın Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğüne yazdığı dilekçede, devletin mültecilere 600 lira döner sermaye sağladığı belirtilmiştir. Diğer bir belgede ise, Eskişehir Arifiye'de ikamet eden bu aileye toplam 3.334 lira yardım yapıldığı ve bundan sonraki yardımların mümkün olamayacağı ifade edilmiştir.[109]

Bazı mülteciler, iskân edildikleri yerleri değiştirmek amacıyla hükümete başvuruda bulunmuştur. Örneğin, Beykoz Yalıköy Seyrekserviler'de ikamet eden Ali Osman Aksu, 28 Ekim 1959 tarihli dilekçesinde Uşak vilayetine nakledilmesini talep etmiş ve başvurusu kabul edilmiştir.[110] 6 Haziran 1949 tarihinde Türkiye'ye gelen mültecilerden Taşbulut oğlu Abdullah Taşdemir'e, iaşe ve ibate yardımı dışında 300 lira döner sermaye verildiği belirtilmiştir.[111]

[106] **BCA, 30-18-1-2/ 132 - 41 – 8.**
[107] **BCA, 30-18-1-2/ 133 - 85 – 20.**
[108] **BCA, 272-0-0-12/ 63 - 192 – 1.**
[109] **BCA, 272-0-0-12/ 63 - 192 – 2.**
[110] **BCA, 272-0-0-12/ 63 - 192 – 37.**
[111] **BCA, 272-0-0-12/63 - 192 – 40.**

Musa Ramazan hatıratında, Tuzla kampında bulundukları sırada Bursa'ya iskân edilmek istediklerini ve bu nedenle şehre gittiklerini anlatmıştır. Ramazan, orada tanıştıkları göçmenlere devletin 250 lira verdiğini ve iş bulana kadar otel masraflarının İskân Müdürlüğü tarafından karşılandığını belirtmiştir. Ayrıca, Türkçe bilmeyen mülteciler için İskân Müdürlüğü binasında Türkçe kurslarının da faaliyet gösterdiğini ifade etmiştir.[112]

Kırımlı mültecilerden Seyit Ahmet Kermençikli, İstanbul'a ulaştıklarında Birleşmiş Milletler tarafından sağlanan yardımlardan yararlandıklarını, Ziraat Okulu'nda işe alındığını belirtmiştir.[113]

3.3.3. Türkiye'nin Mültecilere Sağladığı Eğitim Desteği

Türkiye'ye iltica eden ve hiçbir öğrenim belgesine sahip olmayan kişilere kolaylık sağlanması amacıyla, öğrenim denkliği konusundaki işlemlerle ilgili olarak 19.12.1947 tarihli ve 2/6911 sayılı Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır. Ancak bu karar sonrasında, bakanlıklar arasında izlenecek yöntem konusunda farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, bu doğrultuda 4 maddeden oluşan bir kanun tasarısı hazırlamış; tasarıya ayrıca 3 madde ile açıklamalardan oluşan iki sayfalık bir gerekçe eklemiştir. Söz konusu tasarı, 8.10.1948 tarihli ve 2548 sayılı yazı ile Millî Eğitim Bakanlığı'na gönderilmiş, bakanlık görüşünün hazırlanarak Başbakanlığa iletilmesi talep edilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı, 17.11.1948 tarihli ve 1113 sayılı yazı ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na gönderdiği cevabında, tasarı ve gerekçesinin incelendiğini, bu konuda bir kanun çıkarılmasına ihtiyaç bulunmadığını bildirmiştir. Aynı görüş, Başbakanlığa da iletilmiş ve yapılan uzun yazışmalar sonucunda kanun çıkarılmasına gerek olmadığı sonucuna varılmıştır.[114]

Öğrenim belgesi talebinde bulunan kişilerden, Rusya'daki öğrenim durumlarını gösteren birer beyanname alınmış; bu beyanlarda belirtilen eğitim seviyelerine göre, bilgi düzeylerini belirlemek amacıyla çeşitli eğitim kurumlarında yoklamaya tabi tutulmuşlardır. Yoklama sonuçları doğrultusunda, her başvuru sahibi

[112] Musa Ramazan, a.g.e, s. 148-149.
[113] Neşe Sarısoy Karatay, a.g.e, s. 389.
[114] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 366-367.

için ayrı karar alınarak kendilerine belge düzenlenmesine karar verilmiştir.[115] Düzenlenen bu belgeler esas alınarak, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından denklik işlemleri gerçekleştirilmiştir.[116] 1949-1953 yılları arasında Talim ve Terbiye Kurulu kararlarında, Avrupa kamplarından Türkiye'ye gelmiş mültecilerden aşağıda belirtilen kişilere diploma denklikleri tanınmıştır:

Tablo 3: 1949-1953: Diploma Denklikleri Tanınan Avrupa Kampı Mültecileri

Yıl	Kişi Adı	Kararın Nedeni
16.07.1949	Halil Ahmet	Rusya'da Hukuk öğrenimini tamamladı
03.08.1949	Abbas Haydar	Rusyalı Türklerden, öğrenimi
03.08.1949	Hüseyin Aksu	Rusya'da hukuk öğrenimini tamamladı
05.08.1949	Enver Roman	Rusyalı Türklerden, öğrenim durumu
23.08.1949	Ahmet Ulusoy	Rusya'da Bakü Tasarrufat Enstitüsünü bitirmiş sayıldı
19.11.1949	Sayat Caferli	Rusya'da Gence Pedagoji Teknik kurumunu tamamladı
19.11.1949	Mecit Ahmetoğlu	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
19.11.1949	Mustafa Resul	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
26.11.1949	Hanif Altan	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
28.11.1949	Nebi Turaplı	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
08.12.1949	İsmail Tambiy	Rusya'da İlk Öğretmen Okulu öğrenimi
15.12.1949	Ramazan Naip Karca	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
21.12.1949	Cahit Malbeyli	Rusya'daki öğrenimi
03.02.1950	Rıza Tebriz	Rusya'da Pamuk Ziraatı öğrenimini tamamladı
28.02.1950	Salih Abayhan	Rusya İlk Öğretmen Okulunu tamamladı
28.02.1950	Miraslan Aras	Rusya'da İlk Öğretmen Okullarına denk öğrenim

[115] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 367.

[116] Sonraki yıllarda, siyasi nedenlerle doğdukları ülkeleri terk etmek zorunda kalan Türk asıllı yeni vatandaşlar, Bakanlar Kurulu kararını emsal göstererek bu uygulamadan yararlanmak istemişlerdir. Ancak talepleri, kararın yalnızca o dönemde Rusya'dan gelenlere özgü olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.

13.03.1950	Zülfiye Bayçora	Rusya'da Yüksek Öğrenimi tamamladı
18.03.1950	Abay Mirza	Rusya'da Yüksek Öğrenimi tamamladı
18.03.1950	Abdülhakim Atanur	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
30.03.1950	Celil İskender	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
30.03.1950	Hazret Güçetil	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
30.03.1950	Ramazan Traho	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
30.03.1950	Mecit M.Ayapbek	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
30.05.1950	Sefer Daday	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
30.05.1950	Hamit Botaş	Rusya İlk Öğretmen Okullarına denk öğrenim tanındı
15.05.1950	Abdülhüseyin Şıdak	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
04.07.1950	Mustafa Hakkı Türkekul	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
04.07.1950	Latif Elsever	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
04.07.1950	Süleyman Tekiner	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
06.07.1950	Pir Ali Sir Alioğlu	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
21.07.1950	Murat Dağlı	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
04.11.1950	Cebbar Ertük	Rusya'da öğrenimi tamamladı
21.11.1950	Ömer Bayramkul Papa	Rusya'da öğrenimi tamamladı
21.11.1950	Arslan Mirzaali	Rusya'da öğrenimi tamamladı
30.11.1950	Abdülaziz Bozgöz	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
06.12.1950	Nurullah Muganlı	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
28.12.1950	İbrahim Dülber	Rusya'da ilkokul öğretmenliği kültürüne sahip

24.01.1951	Tahir Altay	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
03.02.1951	İsmail Sönmez	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
03.02.1951	İsmail Hakkı Orcallı	Rusya'da yükseköğrenimini tamamladı
13.02.1951	Sultan Bek	Rusya'da öğrenimini tamamladı
22.02.1951	Arslan Elbrus	Rusya'da öğrenimi tamamladı
16.03.1951	Zülkadir Kalebey	Rusya'da öğrenimi tamamladı
09.05.1951	Arslan Rafz	Rusya'da öğrenimi tamamladı
10.06.1951	Hasan Turan	Rusya'da öğrenimi tamamladı
10.07.1951	Nadir Ayanzen	Rusya'da öğrenimi tamamladı
24.11.1951	Asker Allahmanlı	Rusya'da orta ziraat öğrenimi tamamladı
24.11.1951	Mehmet Muhittin Sevdiyar	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
22.01.1952	Aflan Muğan	Rusya'da Bakü Yüksek Pedagoji Enstitüsü öğrenimi tamamladı
27.05.1952	Mustafa Çorbacı	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
28.07.1952	Haydar Atak	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı
06.12.1952	Şerafettin Şerefli	Rusya'da İlk Öğretmen Okulunu tamamladı
06.07.1953	İlyas Mardin	Rusya'da yükseköğrenimi tamamladı

Sonuç olarak, diplomaya sahip olan bu kişiler, doktorluk, öğretmenlik ve benzeri mesleklerde görev alarak yalnızca kendi geçimlerini temin etmekle kalmamış, aynı zamanda Türkiye'nin toplumsal ve kültürel hayatına da önemli katkılarda bulunmuşlardır.

3.4. Avrupa Kamplarından Türkiye'ye Gelen Türk Asıllı ve Müslüman Mülteci Portreleri

3.4.1. Türkistanlı Mülteciler

Türkiye'deki ve Avrupa'daki Türk soylu mültecilerin yayımladıkları çeşitli dergiler, Türkiye'ye önemli katkılar sağlamış; aynı zamanda mülteciler arasında saygınlık kazanmış kişiler hakkında biyografik bilgilere de yer vermiştir.

Kasım Haksever

Kasım Haksever, 1900 yılında Türkistan'ın Taşkent şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası, bölgedeki yenileşme hareketlerinin öncülerinden biri olan ve Ceditçilik akımının temsilcileri arasında yer alan Şahinayeti Damla'dır. İlköğrenimini, dönemin önemli eğitimcilerinden Münevver Karî tarafından kurulan Numune Mektebi'nde tamamlamış; orta ve yükseköğrenimini ise Rus eğitim kurumlarında gerçekleştirmiştir. Mezuniyetinin ardından bir süre öğretmenlik yapmış, daha sonra Taşkent Devlet Bankası'nda görev alarak müdür muavinliğine kadar yükselmiştir. Haksever, 24 Şubat 1942 tarihinde Sovyet ordusu tarafından askere alınarak Stalingrad cephesine sevk edilmiştir. Bu esnada, en büyüğü 13, en küçüğü ise yalnızca 8,5 aylık olan dört çocuğunu geride bırakmak zorunda kalmıştır. Cephede geçirdiği kısa bir sürenin ardından Alman kuvvetlerine esir düşmüş; esaret koşullarında, diğer esir gençlerin Alman ordusu saflarında serbestçe çalıştığını gözlemleyerek, yaşını küçültüp gönüllü olarak Alman ordusuna katılmıştır. Bu süreçte çeşitli rütbelerle görev almış, özellikle Müslüman Türk askerlerine yönelik imamlık ve müftülük görevlerini üstlenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Mayıs 1945'te İtalya'nın Pisa şehrinde, Amerikalı birliklere teslim olan Alman kuvvetleri arasında yer almıştır. Burada yaklaşık 18 ay esaret altında kalmış; bu sürede kendisinin Türkistanlı bir Türk olduğunu ve Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele ettiğini beyan ederek Sovyetlere iade edilmesini engellemiştir. Türkiye'ye sığınma talebi kabul edilerek 1951 yılı Mart ayında Türk vatandaşlığına alınmış ve İstanbul'a yerleşmiştir. 1951–

1957 yılları arasında Kandilli Rasathanesi'nde ücretli kütüphane memuru olarak görev yapmıştır. Bu yıllarda, Kırım Türkü bir kadınla evlenmiş ve 1957 yılı Ekim ayında eşiyle birlikte Almanya'nın Münih şehrine gitmiştir. 1963 yılı Mayıs ayına kadar Münih'teki Amerikan Radyosu aracılığıyla Türkistanlı muhacir ve dinleyicilere yönelik ahlaki, dini, millî ve tarihî içerikli konuşmalar yapmıştır. Aynı yıl Türkiye'ye dönmüş ve kendisine 1955 yılında verilen İstanbul Yakacık'taki göçmen konutlarından iki odalı bir eve yerleşmiştir. Burada hayatını ibadetle, bahçecilikle ve mütevazı bir yaşamla sürdürmüştür. 1967 yılında hac farizasını yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmiş; 10 Mayıs 1969 tarihinde ise İstanbul'da geçirdiği beyin kanaması sonucu vefat etmiş ve Kartal Soğanlık Mezarlığı'na defnedilmiştir. Geride bıraktığı en önemli yazılı belgelerden biri, Osmanlı harfleriyle kaleme aldığı "Millî Azatlık Mücadelelerimizle Olacak" adlı hatıra broşürüdür. Ayrıca kendi el yazısıyla hazırladığı otobiyografik bir tercümesi de mevcuttur. Haksever, anadili düzeyinde Rusça'nın yanı sıra Almanca ve Farsçayı da iyi derecede konuşabilmekteydi. Türkçenin farklı şivelerine de hâkim olduğu bilinmektedir.[117]

Mecit Uygurer

Mecit Uygurer, 1918 yılında Özbekistan'ın Markulan şehrinde doğmuştur. İlkokul, ortaokul, lise ve üniversite eğitimini burada tamamlamış; üniversiteden matematik ve fizik bölümlerinden mezun olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet ordusuna alınmış; savaşta Almanlara esir düşmüştür. 1943 yılında, Volga (İdil) Nehri kıyısında, Astrahan istikametinde, Türkistan Lejyonuna katılmıştır. Türkiye'ye geldikten sonra burada evlenmiş ve iki çocuğu olmuştur. Uygurer, 31 Temmuz 1968 tarihinde, Muş ilinin Bulanık ilçesi civarında vazife başındayken meydana gelen bir araba kazasında hayatını kaybetmiştir.[118]

[117] Yakup Elbek, "Kasım Haksever. Türkistan Mücahidi", **Türk Dünyası**, Sayı: 13, Nisan-Haziran 1969, s. 37-38.
[118] Mecit Ayapbek, "Kayıplarımız: Mecit Uygurer", **Türkeli**, Sayı: 5, Eylül 1968, s. 28-29.

Hacıbay Erol

Hacıbay Erol (Babacan), 1920 yılında Türkistan'ın Harezm bölgesine bağlı Urgenç şehrinde, köklü ve itibarlı bir aileye mensup olarak dünyaya gelmiştir. Babasının adı Babacan, annesinin adı ise Bilkecan'dır. Aile yapısı ve sosyal çevresi itibarıyla geleneksel değerlere bağlı bir ortamda yetişen Erol, gençlik yıllarından itibaren dönemin siyasî ve askerî gelişmelerinden doğrudan etkilenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği tarafından zorunlu askerliğe alınmış ve Alman cephesine sevk edilmiştir. Savaşın ilerleyen safhalarında, cephede görev yapan birçok Türkistanlı ile birlikte Alman kuvvetlerine iltica etmiş; ardından, Almanya'da teşkil edilen Millî Türkistan Ordusu saflarında Sovyet güçlerine karşı mücadele etmiştir. Savaşın sona ermesinin ardından, uzun süredir özlemini duyduğu özgürlük ve güven ortamını bulmak amacıyla Türkiye'ye göç etmiştir. Türk vatandaşlığına kabul edilmesinin ardından Türkiye'de çeşitli kamu kurumlarında, özellikle Almanca dil bilgisi sayesinde, tercüman olarak görev yapmıştır. Meslekî yaşamının son döneminde Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü bünyesinde çalışmakta iken geçirdiği bir iş kazası sonucunda 27 Kasım 1968 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Evli ve üç çocuk babası olmuştur.[119]

3.4.2. Kuzey Kafkasyalı Mülteciler

Dr. Kayır Doy

Dr. Kayır Doy, 1908 yılında Kuzey Kafkasya'da, Osetin kabilesine mensup bir ailenin çocuğu olarak Elhot köyünde dünyaya gelmiştir. İlköğreniminin ardından Vladikavkaz Lisesi'ni bitirmiş, daha sonra Rostov-Don Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne devam ederek tıp doktoru unvanı almıştır. Mezuniyetini takiben bir süre Dağıstan bölgesinde tabip olarak görev yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Sovyet ordusunda askerî doktor olarak görevlendirilen Dr. Doy, savaş esnasında Alman kuvvetlerine esir düşmüştür. Esaret sürecinde, Alman esir kamplarında bulunan yurttaşlarının kurtarılması amacıyla yürütülen faaliyetlerde etkin rol üstlenmiştir. Ayrıca, Nazi Almanya'sının Sovyet karşıtı politikaları

[119] **Türk Dünyası**, Sayı: 12, Ocak-Mart 1969, s. 26.

doğrultusunda oluşturduğu Kuzey Kafkasya Millî Lejyonu bünyesinde başhekimlik görevini üstlenmiş, bu dönemde çeşitli sağlık ve organizasyon hizmetlerinde bulunmuştur.

Savaşın sona ermesiyle birlikte müttefik kuvvetler tarafından Sovyetler Birliği'ne iade edilmek istenen birçok lejyon mensubu gibi, Dr. Doy da bu süreçten kaçmayı başarmış ve bir süre gizlenmiştir. Daha sonra Kuzey Afrika'ya geçerek Kazablanka'da bir süre yaşamış, burada ve ardından yerleştiği Paris'te tıp alanındaki bilgi ve yetkinliğini geliştirme imkânı bulmuştur. 1951 yılında Türkiye'ye gelmiş ve ilgili denklik sınavlarını başarıyla tamamlayarak Türk tabiplik ruhsatını almıştır. Türkiye'de mesleğini sürdürdüğü yıllarda, hem tıbbî faaliyetlerini hem de sürgündeki Kuzey Kafkasyalı topluluklarla ilişkilerini devam ettirmiştir. Dr. Kayır Doy, kısa süren bir hastalığın ardından 21 Ocak 1965 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir.[120]

Dr. Deniz Duda

Karaçay Türklerinden Dr. Deniz Duda, 18 Mayıs 1915'te Kuzey Kafkasya'nın Hurzuk şehrinde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini, 1925-1929 yılları arasında doğduğu Hurzuk merkezinde bulunan beş yıllık bir ilkokulda tamamlamıştır. İlkokul eğitimini bitirdikten sonra bir süre öğrenimine ara veren Duda, ortaokul ve lise eğitimini 1933-1937 yılları arasında Rostov'da sürdürmüştür. Yükseköğrenimini ise 1937-1942 yılları arasında Rostov Tıp Fakültesi'nde tamamlamış ve 78 numaralı diploma ile mezun olmuştur. Savaş yıllarında Dr. Duda, Kuzey Kafkas Tugayı'nda 11. Tabur doktoru olarak görev almıştır. 1944 yılında Avusturya'da bulunduğu sırada eşi ve çocuğunun Ruslara teslim edilmesini engelleyememiş; kendisi ise kaçmayı başarmıştır. Daha sonra Kuzey İtalya'daki Alman kuvvetlerinin faaliyetleri sırasında, Palutsa şehrinde 10 Eylül 1944 ile 8 Mayıs 1945 tarihleri arasında tabur hekimi olarak hizmetine devam etmiştir. Savaşın ardından Klagenfurt kampında kalmış, ardından Avusturya'nın başkenti Viyana'da Türkiye'ye dönüş işlemlerini tamamlamıştır. Dr. Duda, 4 Kasım 1948 tarihinde İstanbul Tuzla Göçmen Misafirhanesi'ne kaydını yaptırmıştır. Burada zaruri

[120] **Kafkasya**, Sayı: 5, Ocak-Şubat 1965, s. 30; **Dergi**, Sayı: 39/40, 1965, s. 81-82.

ihtiyaçlarını karşılamak üzere 7 ve 13 Kasım 1948 tarihlerinde sırasıyla 2 lira ve 15,75 lira yardım almıştır. 20 Kasım 1948'de ikametini Ankara'ya nakletmiş ve 1949 yılı boyunca burada düzenli olarak mali ve ayni yardımdan faydalanmıştır. 28 Kasım 1948'de vatandaşlık başvurusunda bulunmuş ve 23 Şubat 1950 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Türk vatandaşı olmuştur. Aynı yıl Rusya'daki diplomasını da tasdik ettirerek hekim olarak çalışmasına izin verilmiştir. Hekimlik yetkisi belirlendikten sonra Dr. Duda, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından göreve başlamıştır. Başvurusu üzerine 100 lira maaşla Aydın Bozdoğan Belediye Doktorluğuna atanmış ve 15 Şubat 1951'de görevine başlamıştır. Muhacir statüsü dolayısıyla beş yıl süreyle kazanç, buhran, muvazene ve hava vergilerinden muaf tutulmuştur. 23 Ekim 1951'de Yenipazar Belediye Doktorluğuna nakledilmiş ve 22 Nisan 1952'de adaylığı kaldırılmıştır. Üç yıl süren bu görevinden sonra tekrar Bozdoğan Belediye Doktorluğuna atanmış ve 3 Kasım 1954'te başladığı görevini vefatına kadar sürdürmüştür. Dr. Deniz Duda, 20 Temmuz 1973 tarihinde vefat etmiş ve Bozdoğan'da toprağa verilmiştir.[121]

Mahmut Duda (Ramazan Karça)

Mahmut Duda, 1909 yılında Karaçay Türklerinin yaşadığı Kartcurt'ta dünyaya gelmiştir. Babası, Dudalar sülalesinden Aslanbek'tir. Yükseköğrenimini 1936'da tamamlamış, özellikle pedagoji ve folklor alanında uzmanlaşmıştır. Aynı yıl, o dönemde Mikoyanşahar (bugünkü Karaçayşahar)'da göreve başlamış ve çeşitli alanlarda halkına hizmet etmiştir. 1942 yılı başlarında askere alınarak Alman cephesine gönderilmiş, bağlı bulunduğu birliğin Almanlara esir düşmesi üzerine savaşın sonuna kadar Polonya, Almanya ve Avusturya'daki esir kamplarında kalmıştır. Savaşın ardından 1949'da Türkiye'ye gelmiş, vatandaşlığa geçerek yerleşmiştir. Konya'nın Başhüyük köyünde Karaçaylı muhacirlerden Sılpağarların Tavbiy'in kızı Sevim Tüzün ile evlenmiş, bu evlilikten Aybike adında bir kızı olmuştur.

Türkiye'ye geldikten sonra özellikle Kazanlı aydınlarla (Hamit Zübeyir Koşay, Ayaz İshaki'nin kızı Prof. Saadet İshaki Çağatay ve çevresi) yakın ilişkiler

[121] Ömer Özcan, **Bir Vatandan Bir Vatana...,** s. 578-593.

kurmuş, 1950–1952 yılları arasında Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Rusça dersleri vermeye başlamıştır, şu eserlerini yayımlamıştır:

Karaçay-Malkar Türklerinin Faciası (1952, Mahmut Aslanbek adıyla),

Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler (1954, Hamit Zübeyir Koşay ile birlikte).

1952'de Ankara'da, Mehmet Emin Resulzâde'nin başkanlık ettiği bir toplantıda Karaçay-Malkar Türklerinin sürgününü Türk kamuoyuna duyurmuş ve geniş açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca, Münih'te yayımlanan Şimâlî Kafkasya dergisinin 1951 tarihli 4/5 sayısında, "M. Aslanbek" müstearıyla yayımladığı "Karaçaylıların İmhası" başlıklı makalesinde, 1917'den sürgüne kadar Karaçay'da Bolşeviklerin gerçekleştirdiği katliamları ele almıştır.

Daha sonra ABD'ye göç eden Mahmut Duda, bir yandan geçimini sağlarken diğer yandan Karaçay folkloru üzerine araştırmalarını sürdürmüştür. Başta *Caucasian Review* olmak üzere çeşitli dergi ve gazetelerde Kuzey Kafkasya meselesi ve Karaçay Türkleri hakkında makaleler yayımlamıştır. 1966'da Barasbi Baytugan'ın davetiyle Münih'teki *Radio Liberty*'de görev almış, 1981'deki vefatına kadar Karaçay halk edebiyatı ve folkloru üzerine çalışmalarını sürdürmüştür.[122]

Elbruz Gaytaoğlu

Elbruz Gaytaoğlu, 1926 yılında Vladikafkas'a bağlı Suadak köyünde doğmuştur. 4–5 yaşlarındayken düğünlerde sergilediği Kafkas oyunlarıyla dikkat çekmiş; katıldığı yarışmalarda üç kez birinci olarak Moskova'da folklor eğitimi alma hakkı kazanmıştır. Ancak ailesinin izni olmadığı için Moskova'ya gidememiştir. 1941 yılında Almanya'nın Rusya'ya saldırması üzerine, 15 yaşında Ruslar tarafından askere alınmış ve kısa bir eğitimden sonra asteğmen rütbesiyle cepheye gönderilmiştir. 1942'de Elbruz kaçarak Alman ordusuna katılmış ve General Kılıç Girey komutasındaki Kafkas Tümeni'nin I. Alayı'nda Ruslara karşı savaşmıştır. Ancak Alman ordusunun Stalingrad'da yenilmesi üzerine geri çekilmek zorunda

[122] Bu bilgiler, Mahmut Duda'nın hemşehrisi Dr. Yılmaz Nevruz tarafından bizimle paylaşılmıştır.

kalmış ve ülkesini terk etmiştir. Bu dönemde, kendisi gibi kişilerle birlikte Kafkas Halk Dansları topluluğunu kurarak geçimlerini sağlamışlardır. Göç sürecini yakından izleyen Alman komutanları, bu ekibi 1943 yılında Berlin'e göndermiştir. 1945'te savaş sona erdiğinde, topluluk İngiliz ordusuna teslim olmuş, Yalta Anlaşması gereği Ruslara iade edilmekten kurtulmuş ve mülteci kamplarına yerleşmiştir. Topluluk, 60 kişilik Kazak korosuyla birleşerek büyük bir folklor topluluğu oluşturmuştur.

Elbruz ve arkadaşları, Türkiye'ye gelmek istedikleri için Kazak korosundan ayrılarak Türk kampına yerleşmiş ve "Boğaziçi Yıldızları Halk Oyunları Topluluğu" adı altında Almanya ve Avusturya'da gösterilerine devam etmiştir. İşlemlerinin tamamlanmasının ardından Türkiye'ye gelişleri, 1949 yılı Şubat ayında gerçekleşmiştir. İstanbul'da bir süre gösteriler düzenledikten sonra topluluk çeşitli nedenlerle dağılmış, bazı üyeler Kanada ve Amerika gibi göçmen kabul eden ülkelere gitmiştir. Elbruz ve birkaç arkadaşı İstanbul'da kalarak gösterilerini sürdürmüş, ancak geçim koşulları giderek zorlaştığı için topluluk tamamen dağılmıştır. Devlet, onlara Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde iskân imkânı tanımıştır. Tahminen 1955 yılında, Ankara'ya 100 km mesafedeki Hirfanlı Barajı'nı inşa eden İngiliz George Wimpey Şirketi'nde tercüman ve baş formen olarak çalışmıştır. Aynı zamanda tekrar kurduğu dans ekibiyle gösterilerine devam etmiştir.

Elbruz Gaytaoğlu, 2 Eylül 1977 tarihinde vefat etmiştir.[123]

3.4.3. Kırımlı Mülteciler

Feyzi Rahman Yurter

Feyzi Rahman Yurter, 1 Mayıs 1927 tarihinde Kırım'ın Sudak ilçesine bağlı Ayserez köyünde Abdullah Hoca ailesinde dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaöğrenimini Ayserez ve Seyitler köylerinde tamamlamış; 1944 yılında, henüz on yedi yaşındayken, II. Dünya Savaşı sürecinde Alman birlikleri tarafından esir alınmıştır. Esaret süresince Gözleve, Odessa, Romanya ve Macaristan rotaları üzerinden Almanya'ya sevk edilmiş ve burada yaklaşık bir buçuk yıl "Ostarbeiter" (Doğu

[123] **Nart**, Sayı: 45, Eylül-Ekim 2005, s. 54-58.

İşçisi) statüsünde ağır çalışma koşullarına tabi tutulmuştur. 1948 yılının sonlarında Türkiye'ye dönen Yurter, burada eğitimine devam ederek liseyi tamamlamış ve ardından Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olmuştur. Üniversite eğitimini takiben Almanya'ya giderek, Baviera/Baumgeim bölgesinde ziraat makineleri teknolojisi alanında mesleki çalışmalar yürütmüştür. Daha sonra Hamburg, Münster ve Weihenstephan üniversitelerinde akademik faaliyetlerini sürdürmüştür. 1950 yılında Safiye Temelli ile evlenen Yurter'in iki oğlu ve bir kızı bulunmaktadır. Ana dili Kırım Tatarcası olan Yurter, ayrıca Almanca ve Rusça dillerine de hâkimdi. Almanya'nın Frankfurt am Main şehrinde Türkiye Başkonsolosluğu'nda sosyal işler ataşesi yardımcısı olarak görev yapmış; ardından Makineleştirme İşleri Müdür Yardımcılığı pozisyonunda bulunmuştur. 1964-1976 yılları arasında Ankara'da Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin başkanlığını yürütmüş; 1980-1990 yılları arasında ise Almanya'nın Hamburg kentinde Adliye'de sosyal işler danışmanı olarak çalışarak, burada yaşayan Türk işçilerinin sosyal haklarının korunması adına önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı dönemde, 1980-1983 yılları arasında Hamburg Üniversitesi'nde Almanca ve Kriminoloji alanlarında eğitim görmüş ve 1990 yılında emekli olmuştur. Yurter'in Türkiye'de yayımlanan 400 sayfalık eseri *Yirminci Yüzyılda Kırım*, alanındaki en kapsamlı ve önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. 1980'li yıllarda Almanya'dan Kırım'a çeşitli ziyaretler gerçekleştirmiş; Kırım'ın farklı bölgelerini gezerek soydaşları ve akrabaları ile görüşmelerde bulunmuştur. Komünist rejimin çöküşünü takiben memleketine dört kez dönmüş ve 1990'lı yıllarda Almanya'dan Kırım'a yardım konvoyları organize etmiştir. Feyzi Rahman Yurter, 2006 yılında Ankara'ya dönmüş ve yaşamının son dönemini burada geçirmiştir. 2009 yılında vefat etmiştir.[124]

Şefika Ortaylı

Şefika Ortaylı, 1918 yılında Kırım'ın Canköy bölgesine bağlı Kurman Kemelçi köyünde doğmuştur. Sovyet yönetimi altında ailesi ciddi baskılara maruz kalmış; babası ve birçok aile ferdi hapsedilmiştir. 1931 yılında aile,

[124] Ablaziz Veliev, "Bir dava adamı. Feyzi Rahman Yurter", **Kırım Bülteni**, Sayı: 45, Nisan-Haziran 2002, s. 8-9.

tanınmayacaklarını düşünerek Kırım'dan ayrılmış ve Stalingrad'a yerleşmek zorunda kalmıştır.

Karşılaştığı zorluklara rağmen Şefika Ortaylı, burada iyi bir eğitim almıştır. 1942–1943 kışında, Stalingrad muharebelerinin ağır koşullarına rağmen hayatta kalmayı başaran Ortaylı, şehri terk ederek uzun ve güç bir yolculuğun ardından 1943 yılında Kırım'a dönmüştür. Ancak Kızıl Ordu'nun Kırım'ı geri almasından hemen önce, Mayıs 1944'te Akyar üzerinden Kırım'dan ayrılmak durumunda kalmıştır. Savaş koşulları onu Romanya ve Polonya üzerinden Avusturya'ya sürüklemiş; burada, beraberindeki aile fertleriyle birlikte savaşın son yılı ve sonrasında mülteci kamplarında zor koşullarda yaşamıştır. Kefe'nin Ortay köyünden Kemal Ortaylı ile Bregenz yakınlarındaki Alberschwende kampında evlenmiştir.

Kemal Ortaylı, savaş yıllarında Alman yönetiminde yayımlanan *Azat Kırım* gazetesinde makaleler kaleme almıştır. Savaşın ardından, Almanya ve Avusturya'daki mülteci kamplarında Sovyetler Birliği'ne iade edilmekten kurtulan binlerce Kırım Tatar ailesi gibi, Şefika ve Kemal Ortaylı ile Şefika Ortaylı'nın ağabeyi Ahmet ve kardeşi İsa 1948 yılında Türkiye'ye göç etmiş ve Türk vatandaşlığına kabul edilmişlerdir.

Şefika Ortaylı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde uzun yıllar öğretim üyesi olarak görev yapmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Mükemmel derecede Rusça bilen Ortaylı, ayrıca Almanca ve İngilizceye de hâkim olmuştur. Ağabeyi Ahmet Karaşay, kardeşi İsa Karaşay ve eşi Kemal Ortaylı, 1955 yılında Ankara'daki Kırım Derneği'nin kurucuları arasında yer almış ve hayatlarının sonuna dek dernek faaliyetlerine katkı sağlamışlardır. Kemal Ortaylı, ayrıca Kırım tarihine ilişkin çok sayıda Rusça eseri Türkçeye kazandırmıştır.[125]

[125] Martin Bronevskiy, **Kırım**, Ankara, Ege matbaası, 1970 (Çev: Kemal Ortaylı).

Şefika Ortaylı, tanınmış tarihçi Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın yanı sıra Enver, Emeldar ve Dr. Nuriye Ortaylı'nın da annesidir. 102 yaşında, 10 Temmuz 2020 tarihinde Ankara'da vefat etmiş ve Gölbaşı Mezarlığı'na defnedilmiştir.[126]

Mehmet Muhittin Sevdiyar

Mehmet Muhittin Sevdiyar, 15 Ocak 1913 tarihinde Kırım'ın Akmescit şehrinde doğmuştur. Eğitim hayatına 1925 yılında Akmescit Rüştiye Mektebi'ni tamamlayarak başlamış, ardından 1928 yılında 5 No'lu Liseye bağlı üç yıllık ortaokulu bitirmiştir. Liseyi 1931 yılında tamamlayan Sevdiyar, yükseköğrenimini Akmescit'te Kırım Pedagoji Enstitüsü Rus Dili ve Edebiyatı Şubesi'nde sürdürmüş ve 1935 yılında mezun olmuştur. Bu dönemde memuriyet de yapmış ve Kırım Sağlık Müdürlüğü'nde bölüm müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Ekim 1939–Mart 1940 tarihleri arasında Rusya'nın Samara (Kuybişev) şehrinde açılan Radyo Muharrirleri Enstitüsü'nde eğitim görmüş, ancak II. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle okulun ödeneklerinin kesilmesi ve kapanması sonucu eğitimi tamamlayamamıştır. Askerlik hizmetini 1935–1937 yılları arasında tamamlamıştır. Alman işgali döneminde bir süre *Azat Kırım* gazetesinde çalışmıştır. 1944 yılı başlarında, Almanların Kırım'dan çekilmeye hazırlanması üzerine, Ruslardan uzaklaşmak isteyenlerle birlikte Odesa'dan gemiyle Köstence'ye geçmiştir. 19 Ağustos 1944'te arkadaşlarının talebi üzerine Berlin'e giderek bir gazete çıkarma girişiminde bulunmuş ve burada halkının ekonomik durumunu iyileştirmek amacıyla Almanya'nın farklı bölgelerinde çalışmalar yapmıştır.[127]

Savaşın ardından İtalya'daki mülteci kamplarında kalan Sevdiyar, 23 Nisan 1948 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir. Cafer Seydahmet Kırımer'in desteğiyle Ankara'da Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'nde göreve başlamıştır. 1954 yılında Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin kurucuları arasında yer almış, 1957 yılında arkadaşlarıyla birlikte *Kırım* dergisini yayımlamıştır. 1961 yılında Amerika'ya göç eden Sevdiyar, New York'ta Birlik dergisinde "Alman İşgali

[126] "Şefika Ortaylı Teyzemizi Kaybettik", (Çevrimiçi), www.kirimdernegi.org.tr/duyurular/1213-sefika-ortayli-teyzemizi-kaybettik, 5 Mayıs 2025.
[127] Ömer Özcan, **Cafer Seydahmet Kırımer…,** s. 371-377.

Devrinde Kırım" adlı hatıralarını kaleme almıştır. Mehmet Muhittin Sevdiyar, 9 Haziran 1999 tarihinde Amerika'da vefat etmiştir.

3.4.4. Azerbaycanlı Mülteciler

Dr. Mehmet Kengerli

Dr. Mehmet Kengerli, 10 Ocak 1914 tarihinde Karabağ'da doğmuştur. Rus işgal kuvvetlerine karşı Karabağ'da çıkan halk ayaklanmasına yakınlarının katılması nedeniyle ilk, orta ve lise eğitimini değişik okullarda tamamlamıştır. 1933 yılında Tıp Fakültesi'nin Rusça bölümüne kaydolmuşsa da, önceki öğrenci hareketlerine katıldığı için kaydını sildirmiş ve aile dostlarının yardımıyla Leningrad Askerî Tıp Akademisi'ne girerek 1938-1939 döneminde doktor olarak mezun olmuştur. Kengerli, ilk siyasi faaliyetini 14 yaşında, 1928 yılında Müsavat Partisi'nin yeraltı teşkilatlarından *Genç Azer* hareketine katılarak göstermiştir. İlk görev olarak, Karabağ'ın Akdere, Terter, Berde ve Ağdam rayonlarında Rus kuvvetlerine karşı gizli faaliyet gösteren Müsavat Partisi grupları arasında kuryelik yapmıştır.

Sovyet ordusunda (Voyenvraç Tretyevo Ranga) Dr. Yüzbaşı rütbesiyle görevde iken, Kasım 1939'da patlak veren Sovyet-Fin savaşında Primorski'den cepheye sevk edilmiş ve 19 Şubat 1940'ta Kotka civarında Finlilere esir düşmüştür. Mart 1940'ta yapılan karşılıklı esir değişimiyle geri alınan Kengerli, Novgorod'da sorgulanmış ve takibe alınmıştır. Ağustos 1940'ta Sovyetlerin Baltık ülkelerine başlattığı harekât sırasında Estonya'nın Tartu şehrine gönderilmiş, ardından Viljandi ve Purnu'ya, Eylül 1940'ta Letonya'nın Sigulda kasabasına, kısa süre sonra da Belarusya'nın Gomel şehrine nakledilmiş ve yerli halkla temas ettiği gerekçesiyle işgal altındaki bölgelerden uzaklaştırılmıştır. 21 Haziran 1941'de Rus-Alman Savaşı başlayınca 44. Orduya bağlı kolordu ile Ağustos 1941'de İran'a gönderilmiş, sonra 404. Tümen ile Kırım cephesine sevk edilmiştir. Şubat 1942'de Feodosya yakınında, rejim aleyhtarı 15 Kırımlı mücahidin Mehlis tarafından şehit edilmesini görmüş ve Almanların tarafına geçme arzusunu duymuştur. Ancak Yıldırım Taarruzu sırasında yaralanmış ve Almanlara esir düşmüştür. Haziran 1942'de Berlin banliyösü Wustrau'ya götürülmüştür. 6-9 Kasım 1943'te Berlin'de düzenlenen Azerbaycan

Kurultayı'na "müşahit" olarak katılmıştır. Ukrayna'da sahra hastanesinde görev yaptıktan sonra Romanya'nın Köstence şehrine gönderilmiş, burada Türkiye'nin Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in rezidansında Mehmet Emin Resulzade ile görüşme imkânı bulmuştur. 1944 yılında Macaristan'a geçen Kengerli, Balaton Gölü yakınında bir hava saldırısında yaralanmış, Graz'da tedavi görmüş ve Mayıs 1945'te Amerikan Silahlı Kuvvetleri'nin eline geçmiştir. 1946'da Münih'te Azerbaycan Demokrat Birliği cemiyetini kurarak Almanya'daki Azerbaycan Türklerinin Türkiye'ye gelmelerine yardımcı olmuştur. 1947'de Almanya'nın Mittenwald kampında 101 Azerbaycan Türkünün Ruslara teslim edilmesini engelleyerek Amerikan işgal bölgesinde kalmalarını sağlamıştır. 1948'de Münih'te Azerbaycan'ın bağımsızlığının 30. yılı kutlamasında etkin rol oynamış, basında geniş yer almış ve ABD'den bir bilim heyetinin Azerbaycan konusu üzerine görüşmeler yapmasına vesile olmuştur. 1948'de ikametgahı Rus askerleri tarafından basılmak istenmiş, ancak önceden uyarıldığı için kurtulmuştur. 1949'da Bielefeld'de İngiliz silahlı kuvvetlerinde danışman olarak çalışmış ve Münih'te Gauting Sanatoryumu'nda 1.700 yatak kapasiteli hastanede "Patienten Komittee" başkanlığına seçilmiştir.

1950 Kasımında Münih'te düzenlenen anti-Sovyet konferansa Azerbaycan'ı temsilen katılmış ve Azerbaycan Millî Merkezi adına deklarasyona imza atmıştır. 1952'de Türkiye'ye gelen Dr. Kengerli, Azerbaycan Millî Merkezi ve Müsavat Partisi'nin çeşitli kademelerinde aktif görev almış, Türkiye'de ve uluslararası alanda Azerbaycan Millî İstiklâl davasında önemli çalışmalara imza atmıştır. 1952–1979 yılları arasında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı hastanelerinde başhekim, sağlık müdürü, Kızılay Genel Müdür Yardımcılığı, Genel Merkez Kurulu üyeliği, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak görev yapmıştır. Daha sonra Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nda müfettişlik ve Türkiye'nin Bonn Büyükelçiliği'nde başmüşavirlik görevlerinde bulunmuş ve 1979'da emekli olmuştur. 1963'te Kıbrıs'ta Kanlı Noel Katliamı sırasında Türkiye Kızılayı ve Uluslararası Kızılhaç'ı temsilen Lefkoşa'da hastane kurulmasını sağlamış, İngilizler tarafından 72 saat enterne edilmiştir. 1965'te Keşmir Savaşı'nda sağlık ekibi başkanı

olarak Pakistan'a gitmiş ve başarılı hizmetleri nedeniyle Pakistan Parlamentosu tarafından "Yüksek Liyakat Madalyası" ile taltif edilmiştir.

Türkiye'de Kızılay Şubeleri, Genel Merkez Kurulu, Güzelleştirme Cemiyeti, Ankara Tabip Odası, Türkiye Kaza ve Yangınlarından Koruma Kurumu, UNESCO Türkiye Millî Komitesi ve Azerbaycan Kültür Derneği gibi birçok sosyal, kültürel ve sanatsal kuruluşta görev almıştır. Ayrıca Türkiye ve uluslararası alanda çeşitli mesleki ve bilimsel cemiyetlerde üyelik ve fahri başkanlıklar elde etmiştir.

Dr. Kengerli, Sabahat Hanım ile evli olup bir kız ve bir erkek evladı vardır.[128]

Mehmet Kengerli, 22 Ağustos 2006 tarihinde vefat etmiştir.

Dr. Ağa Mirza Mirzalı

Dr. Ağa Mirza Mirzalı, 18 Kasım 1910'da Azerbaycan'ın Gökçay kentinde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Gökçay'da tamamlayan Mirzalı, tıp eğitimini Bakü Tıp Fakültesi'nde görmüş ve 1934 yılında doktor unvanıyla mezun olmuştur. İhtisasının ardından Zakatala Devlet Hastanesi'nde operatör ve başhekim olarak görev yapmıştır. 1941'de II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla askere alınarak Alman cephesine gönderilmiş, savaşın ilk dönemlerinde Almanlara esir düşmüştür. Savaş sonrası bir süre kamplarda kalmış, Almanya'da bulunduğu dönemde Dr. Keller Kliniği'nde çalışmıştır. 1948'de Türkiye'ye gelen Mirzalı, 1949'da Eskişehir Devlet Hastanesi'nde operatör, 1951'de ise Kahramanmaraş Devlet Hastanesi'nde başhekim olarak görevlendirilmiştir. 1953'te Uşak Devlet Hastanesi, 1955'te ise Elbistan Devlet Hastanesi başhekimliğine atanmış; Elbistan'da altı yıl görev yaptıktan sonra Ankara-Etimesgut Sağlık Merkezi'ne, ardından Keskin Devlet Hastanesi'ne başhekim olarak geçmiştir. 1976 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Basın-Yayın Şube Müdürü iken emekliye ayrılmıştır. Genel cerrahi, üroloji ve kadın hastalıkları alanlarında uzman olan Dr. Mirzalı, 1944'te Almanya'da "İleus im Verlauf der Aktivitäten Appendicitis" konulu doktora çalışmasını tamamlamıştır. "İkinci Dünya Savaşında Tetanoz Vak'aları", "Doğu Kültür

[128] **Azerbaycan**, Sayı: 367, Temmuz-Ağustos 2006, s. 9-14.

Metodlarının Hekimlikte Kullanış Olanakları" ve "Kanser Olabilir mi?" başlıklı eserlerinin yanı sıra, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı dergilerinde ve *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*'nde yayımlanmış çok sayıda edebi ve mesleki makalesi ile araştırması bulunmaktadır. 1975'te Moskova'da düzenlenen Dünya Cerrahlar Kongresi'ne Türkiye heyetiyle katılmış ve burada Azerbaycan'daki eşinden olan kızıyla görüşme fırsatı bulmuştur. Evli ve bir çocuk babası olan Dr. Mirzalı, 28 Haziran 1988'de hastalık nedeniyle vefat etmiştir.[129]

Dr. Ahmet Yaşat

Dr. Ahmet Yaşat, 1917 yılında Azerbaycan'ın Şeki ilinde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Şeki'de tamamladıktan sonra Bakü'de tıp eğitimine başlamıştır. Yeni mezun bir hekim olarak askere alınan Dr. Yaşat, önce Finlandiya cephesine, daha sonra II. Dünya Savaşı sırasında Alman cephesine sevk edilmiştir. Burada, 400 bin kişilik bir Rus ordusunun Almanlar karşısında esir düşmesine tanık olmuştur. Yaşat, Almanların başlangıçta Türkleri Yahudi zannetmesi nedeniyle birçok Türk'ün öldürüldüğünü, Türklerin sünnetli olduklarını anlayınca ise Nazi Almanyası'nın Türklere ve Rus olmayan milletlere daha ılımlı davrandığını anlatmıştır. Kısa süreli esaretten kurtulan Dr. Yaşat, cephe gerisinde hastanelerde sivil olarak çalışmış ve Ruslara karşı Türk lejyonuna destek vermiştir. Harp sonrası Hanover'de serbest hekim olarak çalışmış, Rusya'ya teslim edilmekten kurtulmuş ve 1948'de Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'de hekimlik hayatına Karayolları 4. Bölge'de başlamış ve vefatına kadar sürdürmüştür. Dr. Ahmet Yaşat, Azerbaycan Kültür Derneği'nin kuruluş hareketinde aktif rol almış ve iki kez başkanlığa seçilmiştir. İlk başkanlık dönemi 2 Aralık 1962–20 Aralık 1965, ikinci başkanlık dönemi ise 2 Eylül 1969–26 Aralık 1970 tarihleri arasındadır. Ayrıca 1952'de yayın hayatına başlayan Azerbaycan Türk Kültür Dergisi'nin yayın müdürlüğünü de üstlenmiştir. 1967 yılında Azerbaycan dergisinde, Dr. Yaşat'ın Finlandiya cephesindeki deneyimleri "Ben Bir Doktordum" başlığıyla yayımlanmıştır. 26 Ocak 1985 tarihinde vefat etmiştir.[130]

[129] **Azerbaycan**, Sayı 265, s. 83-87.
[130] **Azerbaycan**, Sayı 251, Ocak-Mart 1985, s. 35-37.

Dr. Sultan Hacıoğlu

Dr. Sultan Hacıoğlu, 15 Eylül 1915'te Azerbaycan'ın Şeki kentinde dünyaya gelmiştir. 1929'da Şeki'de orta öğrenimini tamamladıktan sonra, Bakü'deki Tiyatro Okulu'nun rejisörlük bölümüne başlamış; ancak bir süre sonra alan değiştirerek Bakü Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne geçmiş ve 1940 yılında buradan mezun olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Polonya cephesine askerî tabip olarak gönderilmiş, ancak 1941 yılında Alman ordusunun hızlı ilerleyişi karşısında Sovyet birlikleriyle birlikte geri çekilemeyerek esir düşmüştür. Esaret altında çeşitli işkencelere maruz kalan Hacıoğlu, 1945'te önce İtalyanların, ardından Müttefik kuvvetlerinin eline esir olarak geçmiştir. 1948'de Türkiye'nin savaş esirlerini kabul etmesi üzerine Ankara'ya yerleşmiş ve belediye hastanesinde hekim olarak göreve başlamıştır. 1950'den itibaren serbest olarak dahiliye hekimliği yapmaya devam etmiştir. Ayrıca Azerbaycan Kültür Derneği Danışma Meclisi üyeliğinde bulunmuştur. 1968 yılında Azerbaycan'a giden Hacıoğlu, 9 Nisan 1974'te Ankara'da vefat etmiş ve Karşıyaka Mezarlığı'na defnedilmiştir.[131]

Dr. İbrahim Badal

Dr. İbrahim Badal, 11 Mayıs 1911'de Azerbaycan'ın Salyan kentinde dünyaya gelmiştir. Ortaöğrenimini tamamladıktan sonra tıp eğitimine devam eden Badal, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerindeki hastanelerde görev almıştır. 1941 yılında cepheye sevk edilmiştir. Savaşın bitmesinin ardından Almanya'da kalan Badal, önce Frankfurt'a, ardından Münih'e geçerek özel muayenehane açmış ve hekimlik yapmayı sürdürmüştür. 1946'da Mittenwald Birleşmiş Milletler Mülteciler Kampı Sağlık Kurumu'nda hekim olarak çalışmıştır.

Yerinden edilmiş kişilere hizmet veren doktorların listesine göre, Badal, 1930–1935 yılları arasında Bakü Tıp Enstitüsü'nde tıp eğitimini tamamlamıştır. Mezuniyetinin ardından 1935–1942 yılları arasında Azerbaycan'ın Sabirabad şehrindeki hastanede görev yapmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında, 1946–1947

[131] **Azerbaycan**, Sayı: 210, Nisan-Haziran 1974, s. 67-70.

yıllarında DP kamplarında hekimlik yapmış ve aynı dönemde 1946–1948 yılları arasında Münih Üniversitesi Deri Kliniği'nde çalışmalarını sürdürmüştür.[132]

1948'de Türkiye'ye gelen Badal, önce Kayseri'de görev yapmış, ardından Ankara'daki hastanede başhekim yardımcılığı ve dermatoloji kliniği müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. 1974'te emekliye ayrılmıştır. Dr. İbrahim Badal, 22 Aralık 1984'te hayatını kaybetmiştir.[133]

Abay Dağlı

Gerçek adı Cemil Ağayev olan Abay Dağlı, 1906 yılında Şuşa'da doğmuştur. İlköğrenimine 1913'te Şuşa'da ikinci dereceli okulda başlamıştır. 1927–1929 yılları arasında Azerbaycan Merkez Parti Okulu'nda eğitim görmüştür. 1929–1932 yılları arasında Şemkir'in Zeğem ve Morul köylerinde öğretmenlik yapmıştır. 1932'de Bakü Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Dil ve Edebiyat Bölümü'ne girmiş, 1936'da mezun olduktan sonra Şeki'ye tayin edilmiştir. 1940 yılı Şubat ayına kadar burada 10 numaralı okulda ve Ziraat Teknik Okulu'nda öğretmenlik yapmıştır. Aynı dönemde Şeki'de yayımlanan gazete ve dergilerde şiirleri ve makaleleri yayımlanmıştır. 1940'ta Nizami Müzesi'nde bilimsel görevli olarak çalışmaya başlamış, muhtelif gazete ve dergilerde şiir, makale ve hikâyeleri neşretmiştir.[134] 1941'de Almanya'nın SSCB'ye saldırmasının ardından cepheye gönderilmiştir. Savaş sırasında Almanlara esir düşmüş, bir süre Münih'te yaşamış, ardından Türkiye'nin savaş mültecilerini kabul ettiği dönemde ülkeye göç etmiştir. 1957'de İstanbul'da yayımlanan *Esir Ruhlar Diyarına Doğru Ruhî Bir Seyahatin Sahne Hikâyesi* adlı eserini Batı Almanya'da bulunduğu yıllarda yazmaya başlamıştır. Berlin'de bulunduğu sırada Hüseyin Namık Orkun'un eserleriyle tanışmış, onun vefatının ardından bir makale kaleme almıştır.[135] Türkiye'ye yerleştikten sonra, 1949'da Ankara'da Mehmet Emin Resulzade'nin fahri başkanlığında kurulan Azerbaycan Kültür Derneği ile yakın ilişki kurmuştur. 1950 yılı Şubat ayında dernekte *"Azerbaycan Edebiyatında Millî*

[132] **Displaced Persons Professionnal Medical Register, International Refugee Organisation, Health Division Headquarters**, Geneva, (t.y), s. 328.
[133] **Azerbaycan**, Sayı: 251, Ocak-Mart 1985, s. 45-46.
[134] **ARDEİA, fond 691, s. 1, sv 13**; Mirze Abay Dağlı, **Seslerem Seni**, Bakü, Şuşa Neşriyatı, 2000, s. 3.
[135] Abay Mirza, "Hüseyin Namık'ın Arkasından", **Yeni Erciyes**, Sayı: 11-12, Şubat-Mart 1956.

Mücadele" konulu bir konferans vermiştir. Derneğin yayın organı olan *Azerbaycan* dergisinde şiirleri yayımlanmıştır. 18 Mart 1950'de Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu, Abay Mirza'nın (Abay Dağlı) Rusya'da yükseköğrenimini tamamladığını onaylamıştır.

Mültecilik yıllarında kaleme aldığı eserlerinde *Abay Dağlı*, *Abay Mirza* ve bazen *Rana* imzalarını kullanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Kıbrıs Savaşı'na ithaf edilmiş eserler de dâhil olmak üzere, Abay Dağlı'nın tüm eserleri şunlardır: *Onlar Türklerdi* (Ankara, 1951), *Esir Ruhlar* (İstanbul, 1957), *Fuzuli* (Kayseri, 1957), *Balam-Balam Destanı* (Ankara, 1958), *Bir Mayıs Gecesi* (İstanbul, 1960), *Fuzuli: Hayatının 13 Sahneli Hikayesi* (Zonguldak, 1961), *Okullular* (İstanbul, 1963), *Vatan Yahut Silistreciler* (Adapazarı, 1964), *Cumhuriyetimizin Vatan Yahut Silistresi* (İstanbul, 1964), *Sakarya* (Adapazarı, 1965), *Atatürk* (İstanbul, 1966), *Ata'mızın Gençliği* (Adapazarı, 1967), *Fuzuli* (İstanbul, 1968), *Sakarya Çetesi* (Adapazarı, 1969), *Malazgirt'ten Sakarya'ya* (İstanbul, 1971), *Sakarya'da 22-ci Gün* (İstanbul, 1971), *Ata: Hayatından Tablolar* (İstanbul, 1974), *Albay: Kıbrıs'ta Alayı, Anılarıyla* (İstanbul, 1975), *Dede Korkut* (İstanbul, 1977).

Aflan Muğan

Aftan Muğan (Zeynelzade), 16 Ekim 1918'de Azerbaycan'ın Muğan Vilayeti'ne bağlı Aktacımuğan köyünde doğmuştur. Ali Pedagoji Fakültesi'nin Fizik-Matematik bölümünden mezun olduktan sonra, Şemahı Vilayeti'nin Bağırlı köyünde fizik-matematik öğretmenliği yapmış; ardından doğduğu köydeki ortaokulda tedrisat müdürlüğü ve fizik-matematik öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur. 1941'de Tiflis'te askere alınan Muğan, teğmen rütbesiyle Kırım Muhtar Cumhuriyeti'nin Akyar (Sivastopol) cephesine gönderilmiştir. 1 Temmuz 1942'de kıtasıyla birlikte Almanlara esir düşmüş ve Akmescit'teki esir kampına sevk edilmiştir. Daha sonra, Almanların safında Sovyetlere karşı savaşmayı kabul ederek Almanya'nın Buchenwald şehrindeki Buchenwald kampında askerî eğitim görmüş, 1943 başında Kafkasyalılar askerî kampına katılmıştır. Aynı yıl Nisan ayında, Ukrayna'nın Berdiansk şehri yakınlarında kurulan ve dört milletten askerlerin yer

aldığı Kafkasya Taburu'nun Azerbaycanlılardan oluşan bölüğünün komutanlığına getirilmiştir. Sovyetlere karşı katıldığı muharebelerde çeşitli madalyalar kazanmıştır. 1944 başlarında Polonya'da kurulan Müslüman Tümeni'nde Bölük Komutanı olarak görev yapmış, Doğu Cephesi çökmeye başlayınca 1945 Şubatında birlikleriyle İtalya'ya gönderilmiştir. İtalya'da dağlara çekilmiş ve 20 Nisan 1945'te İtalya-İsviçre sınırını geçerek İsviçre'ye sığınmıştır. İsviçre'de mülteci kampına yerleştirilen 449 Türk'ün liderliğini üstlenmiş; Almanların yenilgisinin ardından, Sovyetlere karşı savaşmış eski Sovyet vatandaşlarının geri verilmemesi için büyük çaba harcamış, Türklerin Türkiye ve Sovyetler dışındaki ülkelere mülteci olarak yerleştirilmesi yönünde önemli diplomatik girişimlerde bulunmuştur. 9 Haziran 1948'de 279 kişiyle birlikte Türkiye'ye gelmiş, 19 Kasım 1948'de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edilmiştir. İlk, orta, lise ve yükseköğrenim diplomalarını dışarıdan girdiği sınavlarla yeniden almış; çeşitli kamu ve özel kurumlarda görev yapmıştır. MKE Kurumu Stoklar Ambarlar Müdürlüğü görevindeyken emekliye ayrılmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından memleketine ziyarette bulunmuştur. Aflan Muğan, 13 Mayıs 1997'de vefat etmiştir.[136]

Cebbar Ertürk

Cebbar Ertürk, 1916 yılında Revan'ın Haçaparak köyünde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini köyünde tamamladıktan sonra, 1933 yılında Bakü Üniversitesi'nin biyoloji bölümüne girmiş ve 1937 yılında henüz 21 yaşındayken mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından, iki yıl boyunca Basargeçer vilayetindeki bir lisede öğretmenlik yapmış, 1939 yılında üniversiteye asistan olarak dönmüştür. Ancak, 1941 yılında Rus ordusu tarafından askere çağırılmış ve 6 Ekim 1941'de cepheye gönderilmiştir. Savaş sırasında Almanların eline esir düşen Cebbar Ertürk, Azak Denizi kıyısındaki Mariupol esir kampında üç ay boyunca zor şartlar altında yaşamıştır. Üniversite yıllarında Almancayı az bilmesi nedeniyle esir kampında tercüman olarak görevlendirilmiştir.[137]

---

[136] **Azerbaycan**, Sayı: 318, 1997, s. 59.
[137] **TDV, ZE – 2161.**

Ertürk, Azerbaycan lejyonunda yer almış ve 1943 yılı sonlarına kadar Kafkas, Kırım ve Ukrayna cephelerinde Ruslara karşı savaşmıştır. 1943 yılında yaralanmış ve tedavi için Viyana'ya gönderilmiştir. Ardından Berlin'e giderek, burada Türk komiteleriyle temas kurmuş ve Azerbaycan Milli Komitesi'nde eğitim ve matbuat şefi olarak görev yapmıştır.[138] Azerbaycan Lejyonunun haftalık gazetesi *Azerbaycan* ve *Milli Birlik* dergisinde İbrahimoğlu imzasıyla makaleler yazmıştır.

Almanlar yenildikten sonra İtalyaya geçerek Amerikanlara teslim olmuştur. Önce Montecatini diplomat kampında, daha sonra Salsamaggiore diplomat kampında sekiz ay tutulmuştur. Fakat İngilizler Almanlar birge savaştığı gerekçesiyle hapsederek Adriyatik kıyılarındaki Rimini şehrine getirilmiş ve İngiliz esir kampında tutulmuştur.[139] Ancak, 1946 yılı Aralık ayında serbest bırakılmıştır. 1947 yılında Mısır'a götürülen heyette yer alan Cebbar Ertürk, Zühtap Kesemenli arşivindeki fotoğraflarda merkezde görülmektedir. Ertürk, Ziyad Ebüzziyaya gönderdiği bir mektubunda, 1948 yılında Kahire Başkonsolosu Ömer Lütfü Mıyman'ın kendisini himaye ettiğini belirtmiştir. Konsolos, Ertürk'ü Türk vatandaşı olmaması nedeniyle bahçıvanlık kadrosuyla tercüman olarak görevlendirmiştir. Mektubunda ayrıca Kahire'deki mültecilerin Avustralya'ya gönderilmesiyle ilgili projelerin yürütüldüğünü de aktarmıştır.[140] Ertürk, Kahire'de bulunduğu sırada Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanı, emekli General Nuri Killigil ile görüşmüştür.[141]

1949 senesinde Türkiye'ye gelen Ertürk, bir süre İstanbul valisi Gökay'ın desteğiyle Büyükdere'deki bir fidanlıkta tercüman olarak çalışmıştır. 1950 yılında, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde sınav vererek Bakü Üniversitesi'nden aldığı diplomayı tasdik ettirmiştir. Ardından, öğretmenliğe geçerek Antalya'nın Elmalı Ortaokulu'na öğretmen olarak atanmıştır. Kısa süre sonra Urfa Lisesi'ne, 1953 yılında ise Kayseri Lisesi'ne tayin edilmiştir.

Ertürk, Berlin'de bulunduğu yıllarda Doğu Türklerinin İstiklâl Mücadeleleri adlı ilk eserini yayımlamıştır. Bunu Türkiye'de 1956'da Anayurtta Unutulan

[138] Nejdet Sançar, "Cebbar Ertürk", **Ocak**, Yıl: 1, Sayı: 27, 9 Kasım 1956, s. 2.
[139] **TDV, ZE – 2161.**
[140] **TDV, ZE – 2180.**
[141] Cebbar Ertürk, a.g.e, s. 86.

Türklük, 1957'de Türkiye Türkleri ve Anayurttaki Türklerin Kurtuluşları ile Üçüncü Dünya Harbinin Çanları Çalıyor mu, 1958'de ise Türk Milliyetçiliği adlı kitapları izlemiştir. Hatıralarını ise Ocak gazetesinde roman tarzında tefrika etmiştir. Ertürk, Orkun dergisinde "Doğu Türkleri"[142] ve "İkinci Dünya Savaşında Doğu Türkleri"[143] başlıklı makaleleri; Yeni Erciyes dergisinde ise "Göç Yollarında Kalan Türkler"[144], "Türkçenin Bugünkü Sınırları"[145] ve "Türk Milliyetçiliği ve Öğretmen"[146] başlıklı yazıları yayımlanmıştır. 2004 yılında vefat eden Ertürk'ün ölümünden sonra "Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna: Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları" adlı kitabı yayımlanmıştır.

Zühap Kesemenli

Zühap Kesemenli, 1917 yılında Azerbaycan'ın Kazak iline bağlı Kesemen köyünde dünyaya gelmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında esir düşmüş ve bir süre mülteci kamplarında yaşamıştır. Aile arşivinde yer alan belgeler, onun kamp dönemine dair çeşitli bilgiler sunmaktadır. 3 Mart 1947 tarihli bir belgede, Zühap Bey'in 158 kişilik Türk mülteci grubunun lideri olduğu ve grubun adına Uluslararası Kızılhaç pasaportlarını almak üzere Roma'ya gittiği ifade edilmektedir.[147] Bunun yanı sıra, İtalya'daki Reggio Emilia kampı komutanı tarafından Uluslararası Kızılhaç Müslüman Komitesi'ne gönderilen 10 Haziran 1947 tarihli belgede de, Zühap Bey'in Türk grubunun lideri olduğu ve 300 Türk mülteci adına resmî bir görevle Roma'ya gittiği belirtilmektedir.[148]

İslamlara Hayır Kurumu Başkanı Bahri Urman-Emirza tarafından 23 Nisan 1947 tarihinde yazılan mektupta, Zühap Bey'in Türk grubunun temsilcisi olarak teşkilat konseyine üye kabul edildiği belirtilmektedir. Başka bir belgede ise Zühap Bey, "Türk grubunun lideri (Kamp 3)" ve "Kamp 14'teki Türk okulunun öğretmeni"

[142] **Orkun**, Sayı: Sayı 51, 21 Eylül 1951, s. 6-7.
[143] **Orkun**, Sayı: 53, 5 Ekim 1951, s. 13.
[144] **Yeni Erciyes**, Sayı: 1, Ocak 1955, s. 17-18.
[145] **Yeni Erciyes**, Sayı: 11-12, Şubat-Mart 1956, s. 3-4.
[146] **Yeni Erciyes**, Sayı: 18, Mart 1957, s. 17-18.
[147] 3 Mart 1947 tarihli ve Reggio Emilia Kampı'nda Zühap Kesemenli adına düzenlenmiş belge. (Zühap Kesemenli Arşivi).
[148] 10 Haziran 1947 tarihli ve Reggio Emilia Kampı'nda Zühap Kesemenli adına düzenlenmiş belge. (Zühap Kesemenli Arşivi).

olarak kaydedilmiştir. İslamlara Hayır Kurumu tarafından düzenlenen başka bir belgede, onun doğum yeri olarak Kars gösterilmiştir. Bunun nedeni, Sovyet vatandaşı olarak Rusya'ya iade edilmekten kaçınmak ve Türkiye'ye gidiş imkânı elde etmekti. Nitekim 21 Ocak 1947 tarihli bir belgede onun hakkında şu ifadeler yer almaktadır: "İtalya'nın Pisa kentindeki 339 Numaralı Esir Kampı'nda askeri sorguya tabi tutulmuş ve Türkiye vatandaşı olduğu düşünülmektedir."[149]

Arşivde yer alan bir başka belgede, Zührap Bey'in Reggio Emilia'da ikamet ettiği ve mülteci statüsünde bulunduğu belirtilmektedir. Bu belge, onun İtalya'da geçici oturma izni yerine geçmiştir. Zührap Kesemenli, 1948 yılında Mısır Prensi Emir İbrahim'in desteğiyle Türk ve Müslüman mültecilerle birlikte gemiyle Mısır'a gitmiştir. Kişisel arşivinde bu yolculuğa dair dikkat çekici fotoğraflar bulunmaktadır. Ayrıca, 16 Eylül 1949 tarihli bir sertifikada, Zührap Bey'in IRO'nun Kahire şubesinin himayesinde olduğu ifade edilmiştir.

Türkiye'ye döndükten sonra Zührap Kesemenli, Azerbaycan derneklerinin faaliyetlerinde etkin bir biçimde yer almış, ihtiyaç sahibi muhacirlere yardım etmiş ve onların örgütlenmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Azerbaycan Kültür Derneği üyesi olan Zührap Bey, 24 Nisan 1963 tarihinde bu dernekte "İstiladan Sonra Azerbaycan" başlıklı bir konferans vermiştir. Bu konuşmasında, Azerbaycan'ın Cumhuriyet dönemindeki işgal süreci ile İkinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycanlı askerlerin durumuna ilişkin bilgiler paylaşmıştır.

Zührap Kesemenli, 5 Mayıs 1990 tarihinde vefat etmiş ve Dedeler Mezarlığı'nda defnedilmiştir. Kendisinin belgelerini günümüze ulaştıran kızı Rana ise hâlen hayattadır.

Ali Esat Altunkaya

Ali Esat Altunkaya, 1899 yılında Azerbaycan'ın Kuba şehrinde, tüccar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda Arapça, Farsça ve Rusça derslerini özel hocalardan almış, ardından eğitimine devam etmek için Bakü'ye

[149] Zührap Kesemenli Arşivi.

gitmiştir. Ancak 1918'de Azerbaycan'ın millî istiklâlini ilan etmesi üzerine tahsilini yarıda bırakarak Millî Azerbaycan Ordusu'na katılmıştır. Bakü, Kuba, Yevlak ve Zakatala'da Rus Bolşevik ordularına karşı savaşlara iştirak etmiş, Ermeni ve Rusların katliamına uğrayan Şuşa şehrinin savunmasına gönüllü olarak katılarak burada görev almıştır. 1928'de Kuba'daki millî ayaklanmaya, 1930'da ise Haçmaz ve Kusarçay hareketlerine katılmıştır. Ziraat Fakültesi'nin Entomoloji şubesinden mezun olan Altunkaya, II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara iltica etmiş, gönüllü olarak Alman ordusuna katılarak teğmen rütbesiyle savaşın sonuna kadar Doğu Cephesi'nde Rus ordularına karşı çarpışmıştır. Görev yaptığı 182. Alman Schutzman Taburu komutanıyla birlikte birlik tamamen imha edilmiş olmasına rağmen, yanındaki 15 kişiyle üç gün boyunca kuşatma altında kalmış, teslim olmamıştır. Bu olayın ardından 774 No'lu Armee Feldlazarett'e kaldırılmış, Alman makamlarınca III. Derece Yaralanma Nişanı ve II. Derece Piyade Taarruz Madalyası ile ödüllendirilerek aynı hastaneye teknik idare amiri olarak atanmıştır. 1946'da Mittenwald'daki muhacirler kampında Türkler tarafından kurulan "Akın Kulübü" ve onun yayın organı olan Akın Mecmuası'nın genel sekreterliğini üstlenmiş, ayrıca Türkçe bilmeyen Kuzey Kafkasyalılara Türk alfabesi ve dilini öğretmek için yoğun çaba harcamıştır. Türkiye'ye geldikten sonra Adana Milletvekili Sinan Tekelioğlu'nun yeğeni Ayşe Hanım ile evlenmiş; önce Ziraat Fakültesi Entomoloji Enstitüsü'nde, ardından Toprak Mahsulleri Ofisi Laboratuvarı'nın karışık analizler şubesinde büyük bir özveriyle çalışmıştır. 4 Ağustos 1956 tarihinde kalp krizi sonucu vefat etmiş ve Asrî Mezarlık'ta defnedilmiştir.[150]

Teymur Mustafayev (Ateşli)

Teymur Ateşli, 15 Haziran 1923 tarihinde Bakü'nün Bayıl Hapishanesi'nde dünyaya gelmiştir. Babası, Azerbaycan'ın Kuba şehrinde Bolşeviklere karşı savaştığından, onu ele geçiremeyen Ruslar hamile eşi Sunaparver Hanım'ı ve iki oğlunu hapishaneye atmışlardır. Daha sonra babası Sibirya'ya sürülmüştür. Lise öğrenimini tamamladıktan sonra Ateşli, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Yabancı Diller Bölümü'nün Alman Dili Şubesi'ne girmiştir. 1942 yılında ikinci sınıftayken

[150] Dr. Mehmet Kengerli, "Babaoğlu Ali Esat Altunkaya'yı Kaybettik", **Azerbaycan**, Sayı: 52-53, 1956, s. 30-31.

Polonya'ya askere gönderilmiştir. Almanların Sovyetlere saldırısı sırasında, iki Sovyet siyasi komiserini etkisiz hâle getirerek 20 arkadaşıyla birlikte görev yaptığı bölükten ayrılmıştır. Bu süreçte Azerbaycan Lejyonu'na katılan Ateşli, Berlin'deki Askerî Okulda eğitim görmüş ve teğmen rütbesi almıştır. Ardından SS birliklerine aktarılmış, burada üsteğmen rütbesine yükselmiştir. Alman ordusu saflarında Stalingrad Muharebesi'nde 95 gün savaşmıştır. Savaşın ardından bir süre Mittenwald Kampı'nda kalan Ateşli, burada bulunduğu sırada 1948 yılında bir Alman hanımla evlenmiştir. Henüz 1947'de Almanya'da "Hicranlı Sesler"[151] adlı şiir kitabını ve "Felijtonlar ve Satirik" isimli eserini yayımlamıştır. 12 Şubat 1949 tarihinde eşiyle birlikte İstanbul'a gelmiş, daha sonra Adapazarı'na yerleşmiştir. Bildiği Almanca, İngilizce ve Rusça sayesinde özel dil öğretmenliği yapmış ve noterlerde tercüman olarak görev almıştır.

1956 yılının Ocak–Şubat aylarında Hürriyet gazetesinde "Stalingrad Cehenneminde 95 Gün Döğüşen Türk" başlığıyla savaş hatıralarını kaleme almıştır. 1961 yılından itibaren Adapazarı'nda yayımlanan Akşam Haberleri gazetesinde yazı işleri müdürü olarak görev yapmış, burada "Halktan Bir Ses" başlığı altında günlük hiciv ve taşlama türünde şiirler yayımlamıştır. Bunun yanında Azerbaycan, Türk Birliği, Türk Dünyası, Mücahit gibi dergilerde de şiirleri, piyesleri ve makaleleri neşredilmiştir.

Teymur Ateşli, 3 Kasım 1976 tarihinde Adapazarı'nda vefat etmiştir.[152]

Latif Elsever

Latif Elsever, Nahçivan'da doğmuştur. Savaş öncesinde ortaokulda edebiyat öğretmeni olarak görev yapmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından esir alınan Elsever, savaşın ardından Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'de Mücahit ve Ötüken dergilerinde Azerbaycan edebiyatına ilişkin makaleler kaleme almıştır. Latif

[151] Mustafa Teymur, **Hicranlı Sesler**, Svabach, Türk Nesriyyatı, 1947.
[152] Teymur Ateşli, **Seçilmiş Eserleri**, Haz: Nikpur Cabbarlı, Bakü, Elm ve Tehsil, 2020, s. 5-6.

Elsever, ayrıca Azerbaycanı Tanıtma Derneğinin kurucu üyelerinden biri olmuştur.[153]

İbrahim Sofu

İbrahim Sofu, 1914 yılında Azerbaycan'ın Şeki şehrinde doğmuştur. Öğrenimini Bakü'de tamamladıktan sonra çeşitli memuriyetlerde bulunmuş ve ardından askere alınmıştır. 1941 Haziranında Almanya ile savaşın başlaması üzerine cepheye sevk edilen Sofu, Ruslara karşı savaşmayı tercih ederek Almanlar safında kurulan Azerbaycan lejyonuna katılmıştır. Savaşın sona ermesinin ardından Türkiye'ye gelmiş ve Ankara'da yerleşmiştir. Ziraat Bankası İnşaat Müdürlüğü'nde mühendis olarak görev yapmış ve ölümüne kadar bu kurumda hizmet vermiştir. Sofu, Azerbaycan Millî Kurtuluş Birliği üyesi olmuş, Ankara'daki Azerbaycan Kültür Derneği'nin uzun yıllar üyesi bulunmuş ve Azerbaycanı Tanıtma Derneğinin kurucularından biri olmuştur. Hayatının son döneminde aynı derneğin Yönetim Kurulu Muhasip Üyesi olarak görev yapmıştır. İbrahim Sofu, 22 Ağustos 1967 tarihinde vefat etmiş ve Ankara Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.[154]

Haydar Aras

Mısır'da yaşamış mültecilerden Ali Haydar Süleymanov (Haydar Aras), 1903 yılında Bakü'nün Emircan kasabasında doğmuştur. Hukuk alanında eğitim aldıktan sonra Hızı şehrine atanmıştır. İkinci Dünya Savaşı başladığında cepheye gönderilmiş ve Kırım bölgesinde görev yaparken, 1943 yılında Almanlara esir düşmüş ve ardından Azerbaycan Lejyonu'na katılmıştır. Aydın bir kişi olarak lejyon basını ile iş birliği yapmış ve "Azerbaycan" gazetesinin arşiv şubesinde çalışmıştır. Savaştan sonra mülteci kamplarında yaşamış, daha sonra Mısır'a giden heyette yer almıştır. Kral Faruk ile görüşmüş ve onun çiftliğinde çalışmıştır. Aras, 8 Kasım 1949 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir. İstanbul'da Aksaray'da, ardından Bakırköy'de yaşamıştır. Azeri Kardeşleri Yardımlaşma Cemiyeti reisi Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, 1 Eylül 1952 tarihli mektubunda milletvekili Enver Atakan'a, Haydar Aras'ın

[153] **Azerbaycanı Tanıtma Derneği Tüzüğü**, Ankara, 1965, s. 3.
[154] **Türk Birliği**, Sayı: 20-21, Kasım-Aralık 1967, s. 37.

şahsiyeti hakkında olumlu görüşler belirtmiş ve hayvancılık alanındaki tecrübelerinden faydalanılması gerektiğini vurgulamıştır.[155]

Aras, Halkalı'da Ada çiftliğinde çalışmış, sonrasında Bozkurt tavuk çiftliğini ve nihayet Gemlik'in Gemiç köyündeki tavuk çiftliğini yönetmiştir. 7 Mart 1967 tarihinde hayata veda etmiş ve Gemlik'in Gemiç köyünde defnedilmiştir. Hayat hikâyesi, kızı Samiye Kaplan tarafından "Yaman Ayrılık" (2017) isimli romanda anlatılmıştır.[156]

Canlar Lenkeranlı

1907 yılında Azerbaycan'ın Masallı ilinde doğmuştur. 1939 yılında askere alınmış, 1941 yılında ise Almanlara esir düşmüştür. Savaştan sonra bir süre İsviçre'de yaşamış ve 1948 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Önce Aydın'ın Nazilli ilçesine, ardından Samsun'un Terme kazasına yerleşmiştir. 1949 yılında Türkiye'de ikinci kez evlenmiştir. 1979 yılında Azerbaycan'a gitmiş, 29 Mayıs 2006 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.[157]

Safder Bakülü

1927 yılında Bakü'de doğmuştur. 1948 yılında Türkiye'ye gelmiş ve Manisa'ya yerleşmiştir. Almanca, Rusça ve İtalyanca bilmektedir. 1969 yılında Azerbaycan'a gitmiş; 13 Eylül 2017 tarihinde Manisa'da vefat etmiştir. Üç çocuğu bulunmaktadır.

Ahmet Bünyadov (Ulusoy)

Savaştan önce Azerbaycan'da Yeni İsmayıllı gazetesinde çalışmış ve yazdığı yazılar nedeniyle cepheye gönderilmiştir. Türkiye'ye geldikten sonra ekonomist olarak çeşitli devlet idarelerinde görev almıştır. Üç çocuğu bulunmaktadır. Ankara'da kurulan Azerbaycan Milliyetçiler Derneği ile derneğin resmi yayını olan

[155] **ARDEİ, F: 783, siy: 1, sv: 41**, s. 4.
[156] Samiye Kaplan, **Yaman Ayrılık**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2017.
[157] **Azerbaycan**, Sayı: 366, Mayıs-Haziran 2006, s. 36.

Türk İzi dergisinde aktif rol oynamıştır. Ömrünün son dönemlerini Yalova'da geçirmiştir.[158]

Hasan İsmaili

Hasan İsmaili, 1911 yılında Azerbaycan'ın Cebrayıl ilinin Taşkesen köyünde dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini 1917–1925 yılları arasında Cebrayıl'da tamamlamış, ardından 1925–1929 yılları arasında Bakü Pedagoji Enstitüsü'nde yükseköğrenim görmüştür. 1930–1935 yıllarında Cebrayıl'da okul müdürü ve tarih öğretmeni olarak görev yapmış, 1935–1941 yılları arasında ise Cebrayıl Parti Komitesi'nin ikinci sekreterliği görevinde bulunmuştur. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Almanlara esir düşmüştür. Savaş sonrasında bir süre İsviçre'de yaşamış, daha sonra Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye'de İstanbul'a yerleşen İsmaili, burada kuyumculukla uğraşmıştır. Bir dönem Kapalıçarşı'da Azerbaycan'ın eski Emniyet Müdürü Naki Keykurun ile ortak çalışmış, daha sonra yolları ayrılmıştır. Bu meslek günümüzde oğlu Murat İsmaili tarafından sürdürülmektedir.

Hasan İsmaili, İstanbul'da faaliyet gösteren Azerbaycan Yardımlaşma Derneği'nde uzun süre başkanlık yapmıştır. 11 Nisan 2002 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.

Hasan İsmaili'nin oğlu Murat İsmaili, 1991 yılında Bakü'de yayımlanan Odlar Yurdu gazetesine gönderdiği bir mektubunda, Avrupa kamplarından Türkiye'ye gelmiş bazı Azerbaycanlı mülteciler hakkında kısa bilgiler aktarmıştır. Bu mektupta yer alan bilgilere göre:[159]

Feyzulla Kılıç Ali

1948 yılında İtalya'dan Türkiye'ye gelmiş, 1980 yılında vefat etmiştir. Aslen Bakü doğumludur. Azerbaycan'da bir oğlu ve bir kızı bulunmaktadır.

[158] **Edebiyyat Gezeti**, Sayı: 2966, Bakü, 31 Mart 1995, s. 6.
[159] **Odlar Yurdu**, Sayı: 5, Bakü, Mart 1991.

Mihralı Yadigarlı

1948 yılında İsviçre'den Türkiye'ye gelmiştir. Azerbaycan'ın Fuzuli ilinin Horadiz kasabasında doğmuş, 1925–1930'lu yıllarda Horadiz'de muhasebeci olarak çalışmıştır. 1960 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Atabala Kubalı

Azerbaycan'ın Kuba şehrinin Konakkend kasabasında doğmuştur. 1948 yılında İsviçre'den İstanbul'a gelmiş, 1988 yılında vefat etmiştir. İstanbul'da Mehmet ve İbrahim adlı iki oğlu bulunmaktadır.

Ali Ekber Kubalı

1948 yılında İsviçre'den Türkiye'ye gelmiş, 1962 yılında vefat etmiştir.

Zülkadir Karabeyli

Azerbaycan'ın Şuşa şehrinde doğmuştur. 1948 yılında İsviçre'den Türkiye'ye gelmiş, 1978 yılında vefat etmiştir.

Azerbaycan Kültür Derneği tarafından yayımlanan *Azerbaycan* dergisinde yer alan nekrolojilerden, II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye gelmiş bazı Azerbaycanlı mültecilerin kısa biyografilerine ulaşmak da mümkün olmuştur.

Rıza Ramana

1904 yılında Bakü'de doğmuştur. Almanya'da yüksek mühendislik eğitimi almış olan Ramana, Almanca, Rusça ve Farsça bilmektedir. Şeker sektöründe çalışmış olan Ramana, 14 Şubat 1952 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.[160]

[160] **Azerbaycan**, Sayı: 1, 1 Nisan 1952, s. 14.

Umud Laçın

1919 yılında Azerbaycan'ın Laçın şehrinde doğmuştur. 1949 yılında Avrupa kamplarından Türkiye'ye gelmiş ve Eskişehir'e yerleşmiştir. Almanca ve Rusça bilen Laçın, 23 Aralık 1950 tarihinde Eskişehir'de vefat etmiştir.[161]

Nesip Genceli

1918 yılında Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuştur. 1941 yılında askere alınarak Alman cephesine gönderilmiş, 1942 yılının Mayıs ayında Almanlara esir düşmüştür. Yedi ay esir kamplarında kaldıktan sonra lejyona katılmış ve Kırım ile Nalçik cephelerinde görev almıştır. Almanların mağlubiyetinin ardından bir süre Avrupa'da kalan Genceli, İsviçre'ye gitmiş ve buradan denizyolu ile Türkiye'ye ulaşmıştır. Nazilli'ye yerleşen Genceli, Sümerbank Basma Fabrikası'nda yedi yıl çalışmış; daha sonra serbest olarak mesleki faaliyetlerini sürdürmüştür. Bir kız ve üç erkek çocuğu olan Genceli, 1 Eylül 1986 tarihinde geçirdiği bir trafik kazası sonucu hayatını kaybetmiştir.[162]

3.4.5. İdil Urallı Mülteciler

Mahmut Urallı

1926 yılında Başkurdistan'ın Nuriman ilçesine bağlı Nimesler köyünde doğmuştur. On yedi yaşında askeri okulun tank bölümünü tamamlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Polonya cephesine gönderilmiştir. Almanlara esir düşen Urallı, savaşın ardından Mittenwald kampında yaşamıştır. Türkiye'ye geldikten sonra önce Bilecik'te bir fotoğrafçının yanında çalışmış, teknik bilgisi nedeniyle daha sonra Eskişehir'deki uçak fabrikasında görev almıştır. 1953 yılında evlendikten sonra İstanbul'a yerleşmiş ve Tatar iş insanı Ahmet Veli Menger'in yanında çalışmaya başlamıştır. Rusça, Almanca ve az da olsa İngilizce bilmiştir. Uzun yıllar çeşitli servislerde çalıştıktan sonra Taksim Talimhane'de kendi dükkânını açmıştır. Bosch otomotiv sanayisinde, otomobil elektrik sistemleri, enjektör ve dinamo

[161] **Azerbaycan**, Sayı: 1, 1 Nisan 1952, s. 13.
[162] **Azerbaycan**, Sayı: 257, Temmuz-Eylül 1986, s. 139.

parçaları üzerine altmış yıldan fazla süreyle çalışmıştır. Türkiye'ye gelişinden otuz beş yıl sonra vatanını yeniden ziyaret edebilmiştir. 1986 yılında vefat etmiştir.[163]

Kızı Gülten Urallı, İstanbul İdil-Ural Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin başkanlığını yapmaktadır.

[163] "Müzik İle Sanat Şifa Ve Mutluluk Kaynağıdır" – (Çevrimiçi), www.istanbulgazetesi.com.tr/muzik-ile-sanat-sifa-ve-mutluluk-kaynagidir, 25 Nisan 2025.

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın karşı karşıya kaldığı en temel sorunlardan biri, savaşın doğurduğu siyasal, askerî ve sosyoekonomik koşullar nedeniyle mülteci durumuna düşen milyonlarca insanın geri iadesi, rehabilitasyonu ve insani yardıma erişimlerinin sağlanması olmuştur. Neredeyse kıtanın tamamına yayılan yıkım ve nüfus hareketliliği, uluslararası toplumun yeni mekanizmalar üretmesini zorunlu kılmış; bu amaçla birbiri ardına kurulan uluslararası örgütler, hem mültecilerin hukuki statülerini düzenlemeyi hem de devletler arasında koordinasyonu sağlamayı hedeflemiştir. Bu çabalar sonucunda, milyonlarca savaş mağduru ya kendi ülkelerine dönebilmeyi ya da gitmeyi tercih ettikleri ülkelere güvenli biçimde yerleşebilmeyi başarmıştır. Bununla birlikte savaş döneminin ve sonrasının en trajik insan gruplarından biri, Sovyetler Birliği vatandaşı mülteciler ve özellikle onların içinde yer alan Türk ve Müslüman nüfus olmuştur. Çünkü bu gruplar, Sovyet topraklarına geri döndükleri takdirde idam, uzun süreli hapis cezaları veya uzak bölgelere sürgün gibi son derece ağır yaptırımlarla karşılaşacaklarını bilmekteydiler. Dolayısıyla söz konusu kişilere yönelik özel ve koruyucu nitelikte uygulamaların hayata geçirilmesi uluslararası siyasetin karmaşık dengeleri nedeniyle savaşın ilk yıllarında mümkün olamamış; devletler, Sovyet baskısı ve olası diplomatik sonuçlar karşısında son derece temkinli davranmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Türk ve Müslüman Sovyet mültecileri konusunda en insani, en dengeli ve en tutarlı yaklaşımı sergileyen devletin Türkiye olduğu görülmektedir. Türkiye, dönemin çok yönlü baskılarına rağmen mülteci gruplarının güvenliğini önceleyen politikalar geliştirmiş; Sovyet iade taleplerini dikkatle değerlendirmiştir.

Mültecilerin Türkiye'ye getirildikleri yılların Türkiye açısından iç ve dış politikada oldukça gergin, hassas ve baskılayıcı bir dönem olduğu düşünüldüğünde, Ankara'nın bu süreçte takındığı tutum daha da anlam kazanmaktadır. Bir yandan iç politikada yaşanan gerginlikler ve özellikle mültecilere destek verebilecek Türkçü çevrelerin çeşitli gerekçelerle tasfiye edilmesi, devletin hareket alanını önemli ölçüde daraltmış; diğer yandan Sovyetlerin Türkiye'den toprak talep ederek ciddi baskı kurmaya çalışması, mülteci politikasının yürütülmesini son derece güçleştirmiştir.

Savaş döneminde Türkiye'de bulunan Alman, Yahudi, İtalyan ve diğer çeşitli milletlerden mülteci gruplarının durumu ile karşılaştırıldığında, Sovyetler Birliği vatandaşı Türk ve Müslüman mültecilerin konumu Türkiye açısından çok daha farklı ve hassas bir siyasi tutumu zorunlu kılmıştır. Diğer mülteci gruplarının kabul edilmesi, kamplarda barındırılması ve sonrasında ülkelerine iade edilmesi süreçleri büyük ölçüde uluslararası hukuk çerçevesinde sorunsuz ilerlemişken, Türk ve Müslüman Sovyet mültecilerinin durumu Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye art arda verdiği sert notalar nedeniyle ciddi diplomatik gerginliklere neden olmuştur. Sovyet yönetimi, bu mültecilerin derhâl iadesini talep etmiş; Türkiye ise bu kişilerin geri gönderilmeleri hâlinde karşılaşacakları insanlık dışı yaptırımları dikkate alarak temkinli, insani ve koruyucu bir yaklaşım benimsemiştir.

Türk hükümeti, mülteci kabul sürecinin sağlıklı biçimde yürütülebilmesi amacıyla önce Yüzbaşı İhsan Ünesen'i, ardından Cevdet Atasagun'u başkan olarak görevlendirdiği özel bir heyetin Avrupa'daki kamplarda faaliyet göstermesini uygun görmüştür. Bu heyetler, Avrupa'nın farklı bölgelerinde bulunan mülteci kamplarını gezmiş, Türkiye'ye gelmek isteyenlerin ayrıntılı listelerini hazırlamış ve mültecilerin kimlikleri ile durumlarına ilişkin kapsamlı raporlar oluşturmuştur. Heyetin yürüttüğü çalışmalar sırasında yapılan başvurular titizlikle incelenmiş; savaş suçluları kapsam dışı bırakılmak şartıyla diğer mültecilerin kabul edilmeleri yönünde idari prosedürler işletilmiştir. Böylece Türkiye, hem uluslararası hukuka uygun hareket etmiş hem de insani sorumlulukları çerçevesinde kendi soydaş ve dindaşlarına koruma sağlamayı hedefleyen bütüncül bir politika sürdürmüştür. Bu komisyonların faaliyetleri yalnızca mültecilerin kimlik ve ihtiyaçlarının belirlenmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda onların güvenli biçimde Türkiye'ye nakledilmeleri, yerleştirilme süreçlerinin planlanması ve uzun vadeli uyumlarının sağlanmasına yönelik değerlendirmeleri de içermiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin süreci yürütme biçimi, hem insani duyarlılıkla hem de devlet geleneğinden kaynaklanan idari birikimi bir araya getiren kapsamlı bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Dönemin son derece çetin uluslararası koşulları dikkate alındığında, Türkiye'nin Avrupa'daki büyükelçilikleri aracılığıyla yürüttüğü faaliyetlerin taşıdığı

önem daha açık biçimde anlaşılmaktadır. Büyükelçiliklerin, çeşitli Avrupa ülkelerinde bulunan muhacir Türk liderlerle düzenli temaslar kurmaları, Alman kamplarındaki Türk ve Müslüman esirlerin durumuna ilişkin ayrıntılı raporlar hazırlamaları ve bu raporları sürekli surette Ankara'ya iletmeleri, Türkiye'nin savaşa resmen geç katılmış olmasına rağmen süreci başından itibaren dikkatle izlediğini göstermektedir. Türk diplomatik misyonlarının bu çabaları, Türkiye'nin özellikle kendi soydaş ve dindaşlarının karşı karşıya kaldığı ağır koşullara karşı duyduğu hassasiyetin somut bir göstergesidir. Nitekim dönem basınında da mülteci meselesi belirli ölçüde yer bulmuş; gazetelerde çıkan haber ve yorumlar, kamuoyunda konunun tamamen göz ardı edilmediğini ortaya koymuştur. Her ne kadar bu ilgi zaman zaman sınırlı kalmış olsa da, mültecilerin Türkiye'ye getirilmesine kadar süren takip ve tartışmalar, meselenin kamuoyu ve entelektüel çevrelerde farkındalık yarattığını göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin mültecilere ilişkin politikaları yalnızca bürokratik ve diplomatik düzeyde değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde de bir karşılık bulmuştur.

Mültecilerin eğitim düzeyleri ve meslekî nitelikleri esas alınarak ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirilmeleri, onlara ekonomik destek sağlanması, diploma ve meslek denkliklerinin tanınması ve kendi geçimlerini sağlayabilmeleri için gerekli idari kolaylıkların sunulması, uyum süreçlerini gözle görülür biçimde hızlandırmıştır. Türkiye'nin bu yaklaşımı, mültecilerin yalnızca korunmalarına değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik yaşama aktif katılımlarına imkân veren bilinçli bir politika izlendiğini göstermektedir. Nitekim mülteci portreleri incelendiğinde, öğretmen, doktor, mühendis gibi nitelikli meslek gruplarına mensup birçok kişinin kısa sürede Türkiye'ye uyum sağladığı; kamu kurumlarında ve özel sektörde istihdam edilerek toplumsal hayata hızlı bir şekilde dâhil oldukları görülmektedir. Bu durum, Türkiye'nin dönemin güç koşullarına rağmen geliştirdiği göç ve uyum politikasının başarısını göstermekte; aynı zamanda mültecilerin yeni yaşamlarına kararlılıkla adapte olduklarını ortaya koymaktadır.

Almanların Kırım'ı işgal etmeleri ve bölgedeki Türk-Tatar nüfusa Sovyet yönetiminin uzun yıllardır yasakladığı bazı kültürel ve dinî özgürlük alanlarını

yeniden tanımaları, Türkiye'de devlet ve siyaset çevreleri tarafından dikkatle izlenmiştir. Ali Fuat Erden, Hüsnü Emir Erkilet ve Nuri Killigil Paşaların Almanya'ya gerçekleştirdikleri ziyaretler ile Türk gazetecilerinin Kırım'a giderek yerinde gözlemler yapmaları, savaş sürecinde Türkiye–Almanya ilişkilerinin seyrini anlamak açısından oldukça önemli verilere işaret etmektedir. Bu heyetlerin ve gazetecilerin aktardıkları bilgiler, Türkiye'deki bazı çevrelerde belli ölçüde Almanya lehine bir sempati oluştuğunu da göstermektedir. Özellikle Kırım'daki Türk-Tatar toplumuna tanınan sınırlı da olsa kültürel ve dinî özgürlükler, Sovyet yönetiminin baskıcı uygulamalarıyla karşılaştırıldığında Türkiye kamuoyunda farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Bu bağlamda Nuri Paşa'nın "Türkili Devlet Projesi", dönemin zihniyet iklimini yansıtan sembolik bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Bu proje, yalnızca Almanya'nın savaşı kazanacağına duyulan inançla değil, aynı zamanda bu zaferin Sovyet hâkimiyeti altında yaşayan Türk topluluklarının bağımsızlıklarını kazanabilmeleri için tarihsel bir fırsat olarak görülmesiyle ilişkilidir. Dolayısıyla mevcut belgeler ışığında, Türkili Devlet Projesi'nin temel motivasyonunun Almanya'nın muhtemel zaferini Türk yurtlarının özgürleşmesi için stratejik bir imkân olarak değerlendiren siyasal bir tahayyül olduğu anlaşılmaktadır.

II. Dünya Savaşı yıllarında Alman esir kamplarında bulunan Türk kökenli savaş esirlerinin karşılaştıkları koşullar, yalnızca dönemin askerî ve siyasi dinamiklerini anlamak açısından değil, aynı zamanda Türk ve Müslüman muhacir liderlerin faaliyetlerini değerlendirmek bakımından da önemli bir çerçeve sunmaktadır. Mustafa Çokay, Veli Kayyum Han ve Ali Han Kantemir, Mehmet Tugay gibi, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya'nın muhaceretteki önde gelen isimleri, esir kamplarında bulunan Türk askerlerin durumlarını yerinde incelemek ve onların hayatlarını kurtarmaya yönelik girişimlerde bulunmak için büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Yaklaşık yirmi beş yıllık bir kopuştan sonra bu liderlerin kendi halklarıyla yeniden yüz yüze gelmeleri, hem siyasi hem de düşünsel boyut açısından kayda değerdir. Bu temaslar, bir yandan Sovyet hâkimiyeti altında yaşayan Türk topluluklarının durumuna ilişkin gözlemlerin muhacir çevrelere aktarılmasını sağlamış, öte yandan muhacir liderlerinin kendi politik vizyonlarını sahadaki gerçek koşullar üzerinden yeniden değerlendirmelerine imkân tanımıştır. Bu nedenle söz

konusu faaliyetler aynı zamanda Sovyet sonrası Türk dünyasının kimlik, bağımsızlık ve temsil gibi temel meselelerinin tarihsel arka planına ışık tutan kritik bir olgu olarak da değerlendirilmiştir. Mustafa Çokay'ın esir kamplarına yaptığı ziyaretler sırasında bulaşıcı bir hastalığa yakalanarak kısa süre içinde hayatını kaybetmesi, onun biyografisi açısından özel bir önem taşımaktadır. Çokay'ın bu süreçte gösterdiği fedakârlık, onun siyasi bir figür olarak yalnızca fikir ve kalem yoluyla değil, aynı zamanda fiilî eylemleriyle de mücadele yürüttüğünü göstermektedir. Kendisinin yüksek derecede kişisel risk alarak gerçekleştirdiği bu faaliyetler, ölümünü hem sembolik hem de tarihsel açıdan anlamlandırmakta; onun halkına duyduğu sorumluluğun ve bağlılığın somut bir göstergesi olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda muhaceretteki Türk ve Müslüman liderlerin Alman esir kamplarındaki faaliyetleri, dönemin uluslararası siyaseti ve Türk dünyası milliyetçiliğinin gelişim çizgisi açısından önemli sonuçlar yaratmıştır. Bu liderlerin kendi halklarıyla temas kurma ve onları koruma iradeleri, tarihsel literatürde dikkatle incelenmesi gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Mültecilerin önce Alman esir kamplarında, ardından UNRRA ve IRO kamplarında sürdürdükleri yaşam koşulları, Sovyet ideolojik baskısından uzaklaştıktan sonra Türklük algıları ve millî mefkûre çerçevesinde geçirdikleri bilinçlenme süreci bakımından literatürde yeterince incelenmemiş bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kişiler, Sovyet ideolojisinin etkisinden uzaklaştıkça kimliklerini yeniden kurma fırsatı bulmuş; bulundukları kamplarda maruz kaldıkları siyasal, kültürel ve ideolojik yönlendirmeler, millî kimlik ve aidiyet algılarının yeniden şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu çerçevede Almanya'da çıkarılan propaganda gazeteleri, Türk ve Müslüman Sovyet mültecileri üzerinde dikkate değer etkiler yaratmıştır. Bu yayınlarda Türklük tarihi, kimlik inşası, millî ideal ve bağımsızlık düşüncesi merkeze alınmış; mültecilerin zihninde yeni bir düşünce sisteminin oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Söz konusu yayınlar, uzun yıllar Sovyet ideolojisinin gölgesinde kalan kimlik unsurlarını yeniden görünür kılmıştır. Bu nedenle çalışmamızda *Azerbaycan, Milli Birlik, İdel-Ural* gibi gazeteler ayrıntılı biçimde incelenmiş; bu gazetelerde yer alan tarihsel anlatılar, kimlik vurguları ve ideolojik yönlendirmeler üzerinden yeni değerlendirmeler yapılmıştır. Böylece

mültecilerin kimlik dönüşümünü anlamaya yönelik daha sağlam ve derinlikli bir çerçeve oluşturulmuş; literatürdeki önemli bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlanmıştır.

1945 Ağustos'unda Yozgat Kampı'nda bulunan 195 mültecinin Sovyetlere iade edilmesi olayı, 1950'li yıllardan itibaren Türk kamuoyunda yoğun tartışmalara konu olmuş ve özellikle siyasi polemiklerde İsmet İnönü hükümeti aleyhinde kullanılan bir argümana dönüşmüştür. Ancak tarihe "Boraltan Köprüsü Faciası" olarak geçen bu hadisenin uluslararası şartları çoğu zaman göz ardı edilmiş; Türkiye'nin Yalta Konferansı sonrasında uymak zorunda bırakıldığı yükümlülükler ile dönemin baskıcı uluslararası konjonktürü dikkate alınmamıştır. Bu nedenle çalışmamız, söz konusu olaydan bağımsız olarak Türkiye'nin savaşın bitiminden sonraki iki yıl içerisinde elde ettiği diplomatik başarıları, yürüttüğü insani girişimleri ve 2.000'in üzerinde aynı kökene mensup mülteciyi kabul ederek gösterdiği çabayı ayrıntılı şekilde analiz etmiştir.

Her ne kadar Türkiye'nin savaş sonrası dönemde Türk ve Müslüman mültecileri kabul ettiğine ilişkin devlet ve özel arşivlerde yeterli belge bulunsa da, bu konu literatürde şimdiye kadar kapsamlı ve bütüncül bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Özellikle gazeteci Ziyad Ebüzziya'nın mültecilere ilişkin zengin arşivi, uzun yıllar boyunca araştırmacıların dikkatinden kaçmış; burada bulunan mülteci mektupları, raporlar ve çeşitli belgeler sistematik şekilde analiz edilmemiştir. Ebuzziya'nın, mültecilerle ilgili arşivindeki belgeleri uzun yıllar özenle saklaması, ilerleyen dönemde bu kişilerle ilişkilerini sürdürmesi, hem tarihî belgelerin korunması hem de toplumsal hafızanın yaşatılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu doğrultuda çalışmamızda yalnızca devlet arşivlerinin sunduğu resmî belgeler değil, aynı zamanda özel arşiv malzemeleri de kapsamlı biçimde değerlendirilmiş; hatıratlar, telif eserler, kişisel yazışmalar ve dönem raporları sistematik olarak incelenmiştir. Böylece hem arşivsel hem de niteliksel veriler ışığında, literatürde uzun yıllar eksik bırakılmış bu önemli alanın analiz edilmesine katkı sunulmuş; Türk ve Müslüman Sovyet mültecilerinin savaş yıllarından savaş

sonrası döneme uzanan çok boyutlu hikâyesi daha anlamlı bir bütünlük içinde ele alınmıştır.

İlerleyen dönemlerde konuya ilişkin yeni arşiv belgelerinin gün yüzüne çıkması, özellikle de Türk heyetinin hazırladığı fakat henüz araştırmacıların tam erişimine açılmamış raporların yayımlanmasıyla birlikte, mevcut literatürün önemli ölçüde zenginleşeceği öngörülmektedir. Bu tür belgeler, dönemin diplomatik süreçlerini, taraflar arası müzakerelerin dinamiklerini ve karar alma mekanizmalarının arka planını daha ayrıntılı biçimde anlamaya imkân tanıyacaktır. Ayrıca, bireysel aktörlerin, tanıkların ve sürece doğrudan dâhil olmuş kişilerin aile arşivlerine erişim sağlandıkça, resmî belgelerin sunduğu çerçevenin ötesine geçen yeni verilerin ortaya çıkması ve böylece tarihsel olayların çok boyutlu, daha kapsamlı ve bütüncül bir bakış açısıyla incelenmesi mümkün olacaktır. Dolayısıyla, hem kurumsal arşivlerin açılması hem de kişisel arşiv materyallerinin araştırmacılar tarafından sistematik biçimde değerlendirilmesi sonucunda, konunun ilerleyen yıllarda daha derinlikli akademik çalışmalara konu olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Askeri Tarih Arşivi

Azerbaycan Respublikası Devlet Edebiyat ve İncesenet Arşivi

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Türk Diplomatik Arşivi

Kızılay Arşivi

II. ÖZEL ARŞİVLER

Ziyad Ebüzziya Arşivi

Zuhrap Kesemenli Aile Arşivi

III.RESMİ YAYINLAR

TBMM Zabıt Ceridesi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

IV.SÜRELİ YAYINLAR

IV.1. Gazeteler

Akın

Akşam

Azat Qrım

Azerbaycan

Cumhuriyet

Edebiyyat

Ergenekon

Halkın Sesi

Hergün

Hürriyet

Kuvvet

Milliyet

New BakuPost

Ocak

Odlar Yurdu

Resmi Gazete

Son Havadis

Son Saat

Şark Yolu

Tanin

Tasvir

Ulus

Vakit

Vatan

Yeni Sabah

IV.2. Dergiler

Altın Işık

Azerbaycan (Ankara)

Azerbaycan (Münih)

Birlik (New York)

Bulak

Çınaraltı

Dergi

Emel

Emel'imiz Kırım

Kafkas

Kafkasya (Münih)

Kırım

Kırım Bülteni

Kızılelma

Kür Şad

Milli Birlik (Berlin)

Milli Türkistan

Nart

Orkun

Toprak
Türk Birliği
Türk Dünyası
Türk İzi
Türkeli
Türk Yurdu
Yeni Erciyes

IV. HATIRALAR

Ertürk, Cebbar. **Kızılordu'dan Kafkas Milli Lejyonuna Bir Türk'ün II. Dünya Harbi Hatıraları.** Haz. Erol Cihangir. İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2005.

Gerede, R. Hüsrev. **Hitler Almanyası'nda Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942).** Haz. Hulûsi Turgut. 3. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Han Hoylu, Zahid. ***(*Daktiloyla Yazılmış Hatırat).** New York, 1992.

Han, Hüseyin İkram. **Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları.** İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999.

Kafkaslı, H. **Cehennemi Gören İnsanlar.** Eskişehir: Sarışık Yayınları, 1949.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Zoraki Diplomat,** İstanbul, İletişim, 13. Baskı, 2025.

Koçar, Abdülhamit. **Esaretten Hürriyete: Bir Türkistanlının Hatıraları.** İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınevi, 2024.

Nevruz, Yılmaz. **Kafkasya Davasıyla İlgili Hatıralarım**. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2023.

Ramazan, Musa. **Bir Kafkas Göçmeninin Anıları**. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1997.

Temir, Ahmet. **60 Yıl Almanya.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Temir, Ahmet. **Vatanım Türkiye: Rusya-Almanya-Türkiye Üçgeninde Memleket Sevgisi ve Hasretle Şekillenmiş Bir Hayat Hikâyesi.** Haz. Bahşayiş-Zeynep (Temir) Fıratoğlu. Ankara: AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları (III-4. Dizi, Sayı 1), 2011.

Ülküsal, Müstecip. **Kırım Yolunda Bir Ömür.** Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1999.

V. İNCELEME ESERLER

Ağaoğlu, Samet. **Babamın Arkadaşları**. İstanbul: Baha Yayınları, 1969.

Ahmed, Dilgam. **Türkiye'de Bir Millet ve Hak Yolcusu: Mehmet Emin Resulzade**. İstanbul: Post Yayınevi, 2025.

Alexiev Alex, **Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941–1945,** Santa Monica, CA: RAND Corporation, 1982.

Altaylı, Enver. **Ruzi Nazar: CIA'in Türk Casusu**. İstanbul: Doğan Kitap, 2013.

Andican, A. Ahat. **Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi.** İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Andican, Ahat. **Baymirza Hayit: Türkistan Kavramını Yaşatan Adam**. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 2023.

Artuç, İbrahim. **İkinci Dünya Savaşı.** Cilt 1. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1999.

Aslanbek, Mahmut. **Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**. Ankara: Çankaya Matbaası, 1952.

Attar, Aygün ve Sebahattin Şimşir. **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**. Ankara: Berikan Yayınları, 2013.

Ceferli, Memmed. **Azerbaycan Legion Edebiyatı.** Bakü: Azerbaycan'da Atatürk Merkezi Yayınları, 2005.

Cemil Hasanlı. **Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri (1939–1953).** İstanbul: Bilgi Yayınları, 2011.

Cemil Hesenli. **İkinci Dünya Müharibesi İllerinde Azerbaycan Herbi, Siyasi ve Diplomatik**

Münasibetlerde (1939–1945). Bakü: Yazıçı, 2015.

Cohen, Gerard Daniel. **In War's Wake: Europe's Displaced Persons in the Postwar Order.** New York: Oxford University Press, 2012.

Deringil, Selim. **Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Doğan, İsmail. **Mülteci Kamplarından Karaçay-Malkar Türkçesi Mektupları**. Konya: Ülkü Basımevi, 1992.

Ebüzziya Kitabı, **Darçağda Bir Çelebi.** Haz. Ö. Faruk Şerifoğlu. İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.

Eren, Ahmet Cevat. **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**. İstanbul: Nurgök Yayınları, 1966.

Erkin, Feridun Cemal. **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi.** Ankara: Başnur Matbaası, 1968.

Ertürk, Cebbar. **Anayurtta Unutulan Türklük.** Kayseri: Zafer Matbaası, 1956.

Gülensoy, Tuncer. **Ahmet Temir.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

Gürün, Kamuran. ***Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953),*** Ankara, TTK, 1991.

Henig, Ruth. ***The Origins of the Second World War, 1933–1941.*** 2nd ed. London: Routledge, 2005.

Hıdıraliyev, Darhan. **Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2001.

Hızal, Ahmet Hazer. **Kuzey Kafkasya: Hürriyet ve İstiklal Davası.** Ankara: Orkun Yayınları, 1961.

Kara, Abdulvahap, Ömer Kul ve Filiz Ferhatoğlu, eds. **Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları: Uluslararası Sempozyum Bildirileri.** İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2017.

Kara, Abdulvahap. **Türkistan Bağımsızlığının Bayraktarı Mustafa Çokay.** İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 2022.

Karatay, Neşe Sarısoy. **Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler**. Ankara: Sinemis Yayınları, 2011.

Kılıç, Sezen. **Hitler'in Gizli Dosyalarında Türkiye.** İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2012.

Kırımal, Edige. **Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi.** İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023.

Kocatürk, Kenan. **Bir Subayın Anıları 1909–1999 (Bitmemiş Senfoni)**. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1999.

Koçar, Çağatay. **Atayurttan Anayurda Türkistanlılar.** İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınevi, 2024.

Koçar, Çağatay. **Millî Türkistan Mecmuası Bibliyografyası (1942–1975).** Ankara: Bengü Yayınları, 2024.

Koçar, Çağatay. **XX. Yüzyıl Türkistan Tarihinin Önemli Olayları ve Şahsiyetleri.** Ankara: Bengü Yayınları, 2024.

Kumru, Coşkun. **Türkistan Lejyonu. İkinci Dünya Savaşı'nda Alman Saflarında Savaşan Türkler.** İstanbul: Kronik Yayınları, 2024.

Kumuk, Cem. **Düvel-i Muazzama'nın Kıskacında Kafkasya Dağlıları**. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

Kumuk, Cem. **General Sultan Kılıç Girey: Bir Hanzadenin Kafkasya'dan Moskova'daki Darağacına Uzanan Trajik Yaşam Öyküsü.** İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2023.

Kurban, Roza. **İdil-Ural Kurultayı.** Ankara: Hitabevi Yayınları, 2020.

Liddell Hart, Basil. **İkinci Dünya Savaşı Tarihi**. Çev. Kerim Bağrıaçık. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Mamulia, Giorgi ve Ramiz Abutalıbov. **Ateş Ülkesi: Özgürlük ve Bağımsızlık Savaşında Azerbaycan Siyasi Muhacereti**

Tarihi (1920–1945). İstanbul: TeasPress Yayınları, 2017.

Mazower, Mark. **Hitler İmparatorluğu: İşgal Avrupa'sında Nazi Yönetimi**. Çev. Yavuz Alogan. 4. bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

Merdanov, Misir ve Adalet Tahirzade. **1920 İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar.** Cilt II: B–E. Bakü: Tahsil Yayınları, 2019.

— — — . **1920 İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar.** Cilt III: F–İ. Bakü: Tahsil Yayınları, 2019.

— — — . **1920 İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar.** Cilt IV: K–L. Bakü: Tahsil Yayınları, 2020.

— — — . **1920 İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar.** Cilt VII: S. Bakü: Tahsil Yayınları, 2022.

Mirza Abid Türkistani, Zuhriddin. **Türkistan İstiklal Yolunda Hicret Yılları**. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2013.

Motadel, David. **İslam ve Naziler.** Çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa/Tarih Yayınları, 2014.

Musa Qasımlı. **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1920–1945).** İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

Mühlen, Patrik von zur. **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları.** Ankara: Mavi Yayınları, 1984.

Naskali, E. G. ve L. Şahin (haz.). **Stalin ve Türk Dünyası**. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Nevruz, Yılmaz. **Kafkasya Davasıyla İlgili Hatıralarım**. İstanbul: Kafkas Vakfı Yayınları, 2023.

Oral, Atilla. **Nuri Killigil**. İstanbul: Demkar Yayınları, 2016.

Özcan, Ömer. **Bir Vatandan Bir Vatana: Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar.** İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

— — — . **Cafer Seydahmet Kırımer ve Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi.** İstanbul: Dergâh Yayınları, 2025.

Pultar, Gönül (der.). **Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural.** Ankara: Tetragon Yayınları, 2008.

Qasımlı, Musa. **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1920–1945).** İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

Resulzade, Mehmet Emin. **Çağdaş Azerbaycan Tarihi.** Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1951.

Sakal, Halil Burak. **Başka Bir Dünya Savaşı: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya Tarafında**

Savaşan Türkistanlılar (1941–1945). İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.

Sançar, Nejdet. **1944 Irkçılık-Turancılık Dâvâsı Mahkeme Günlükleri.** Haz: Serkan Akgöz, İstanbul, Bozkurt, 2. Baskı, 2023

Saray, Mehmet (ed.). **Doğumunun 65. Yılında Dr. Baymirza Hayıt: Hayatı ve Eserleri.** İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1983.

Satan, Ali. **II. Dünya Savaşında Türkler.** İstanbul: Timaş Yayınları, 2025.

Şahin, İbrahim. **Aydınlıkla Karanlık Arasında Cengiz Dağcı.** İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, 2022.

Şimşir, Sabahattin. **Mehmet Sadık Aran: Yaşamı ve Mücadelesi.** İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2012.

— — — . **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi.** İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.

Tahir, Çağatay. **Türkistan Kurtuluş Hareketile İlgili Olaylardan Sahneler.** İstanbul: Yaş Türkistan Yayınları, 1959.

Tahirzade, Adalet ve Misir Merdanov. **1920 İledek Ali Mekteblerde Okumuş Azerbaycanlılar.** (Serinin çeşitli ciltleri.) Bakü: Tahsil Yayınları, 2019–2022.

Tahirzade, Adalet ve Tahirli, Oğuztoğrul. **Azerbaycan Cumhuriyeti Talebeleri**. Bakü: TeasPress Yayınları, 2016.

Teymur, Mustafa. **Hicranlı Sesler**. Svabach: Türk Nesriyyatı, 1947.

Tolstoy, Nikolai. **Victims of Yalta**. London: Corgi, 1979.

Türkdoğan, Orhan. **Salihli'de Türkistan Göçmenlerinin Yerleşmeleri**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1969.

Von zur Mühlen, Patrik. **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları**. Ankara: Mavi Yayınları, 1984.

Yaqublu, Nesiman. **Azerbaycan Legionerleri**. Bakü: Çırag Yayınları, 2005.

— — — . **Abdurrahman Fetelibeyli Düdenginski**. Bakü: Adiloğlu Yayınları, 2008.

— — — . **Türkiye'nin Azerbaycanlılara Müstakillik Mücadelesinde Desteği (Sovyetler Dönemi: 1920–1991).** Bakü: Abşeron Yayınları, 2009.

Yesevi, Çağla Gül (der.). **Türk Dünyası ve Göç: Vatandan Yeni Vatanlara.** İstanbul: Küre Yayınları, 2021.

Yesmagambetov, Köşim. **Mustafa Çokay: Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür**. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.

VI. MAKALELER

Ahmadov, Dilgam. 2025. "II. Dünya Savaşından Sonra İtalya'dan Mısır'a Götürülen Türk Mülteciler." **Asia Minor Studies** 13 (2).

Başkaya, Muzaffer. 2019. "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler." **Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi** 89.

Bon Tempo, Carl J. 2017. "The United States and the Forty Years Crisis." **In Refugees in Europe 1919-1959: A Forty Years' Crisis?,** edited by Matthew Frank and Jessica Reinisch. Broadway: Bloomsbury Academic.

Çanak, Erdem. (yıl yok). "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanların İşgalinin Türkiye'ye Etkisi: Yahudi Mülteciler Meselesi." **Turkish Studies** 10, no. 9.

Değirmencioğlu, Burcu. "II. Dünya Savaşı Sonrasında Dünya Siyasetinde Yaşanan Kırılmaların Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecine İlk Etkileri: İnsan Hakları Bağlamında Bir Değerlendirme." **Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** 6(2), (Ocak 2025).

Dokuyan, Sabit, İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den. İstekleri, **CTAD**, 9(18), (Güz 2013).

Eberhardt, Piotr. "Polish Eastern Border Changes in 1939–1945." **Annales Geographicae** 39 (2). 2006.

Eren, A. Cevat.. "Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması. İlk Kurulan Göçmen Komisyonu." **Türk Dünyası**, no. 1 (Şubat-Mart-Nisan). 1966

Fitzpatrick, Sheila. "Resettle, Repatriate or Remain: Soviet 'Displaced Persons' in Germany and Their Options in the Early Cold War." **ANU Historical Journal II,** no. 3 (2022): 95–106.

Gatrell, Peter.. "Forced Migration during the Second World War: An Introduction." In **Refugees, Relief, and Resettlement,** edited by [editör adı], (Gale, a Cengage Company). 2000

Geray, Cevat.. "Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)." **SBF Maliye Enstitüsü**, No. 9, Ankara. 1962

Güzay, Aybüke (çevirmen).. "Waffen SS'in Molla Kursları." **Mecmua — Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,** 6 (12). 2021

Herbert, Ulrich. "Forced Laborers in the Third Reich: An Overview." **International Labor and Working-Class History,** 58 (October 2000): 192–218.

Huhn, Sebastian. "'Plausible Enough': The IRO and the Negotiation of Refugee Status After the

Second World War." **Journal of Contemporary History**, 58, no. 3 (2023): 398-423.

Keser, Ulvi. "Arşiv Belgeleri Işığında İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Mülteciler ve Esirler Sorunu." **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** 8, no. 18. 2009.

Kılınççeker, Özlem. "II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Bir Mülteci Misafirhanesi (Kastamonu Mülteciler Misafirhanesi)." **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 11, no. 23. 2025.

Köse, İsmail. "Boraltan Faciası: Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)." **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** 32, no. 93. 2016.

Kumru, Coşkun, ve Sevil Gözübüyük. "Esir Türkistan Yargılanıyor: Veli Kayyum Han'ın Nürnberg Sorgulamalarına Dair Notlar." **Journal of Social and Humanities Sciences Research**, 7 (58). 2020.

Olszowska, Karolina Wanda. "The Protection Provided by International Refugee Organizations in Turkey in the Immediate Post-War Period." **Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne**, 146, no. 3. 2019.

Özcan Özel, Merve Suna, ve Lütfi Tutuş. "Nazi Almanyası'na Giden Süreci Yaratmak: Paris Barış Konferansı,

Versailles Antlaşması ve Weimar Almanyası". **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)** 14(27) (Kasım 2022).

Özcan, Kemal. "II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Almanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine". **Karadeniz Araştırmaları** 4, sy. 4 (Nisan 2005).

Özcan, Ömer. "Mehmet Emin Resulzade'nin Bilinmeyen Yazıları." **Türk Yurdu**, no. 276 (Ağustos). 2010.

Reinisch, Jessica. "Old Wine in New Bottles? UNRRA and the Mid-Century World of Refugees." In **Refugees in Europe 1919-1959: A Forty Years' Crisis?**, edited by Matthew Frank and Jessica Reinisch. Broadway: Bloomsbury Academic. 2017.

Tekir, Süleyman. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Sivil ve Asker Mülteciler Meselesi**." Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, no. 23 (Bahar). 2019.

Yıldırım, Hatice. "II. Dünya Savaşı Yıllarında Çorum'da Asker ve Sivil Mülteciler." **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi,** 19, no. 33. 2021.

Yücel, Gökberk ve Yusuf Ziya Bölükbaşı. "Türk Milliyetçiliğinde Yol Ayrımı: 3 Mayıs 1944 Irkçılık-Turancılık Davası." **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, 1, no. 2: 5–34. 2019.

VII. TEZLER

Greaves, Laura Megan. "**Concerned Not Only with Relief": UNRRA's Work Rehabilitating the Displaced Persons in the American Zone of Occupation in Germany, 1945-1947**. PhD diss., University of Waterloo, 2013.

Halime Türen. "**Tatar Aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887–1959): Hayatı ve Basında Çıkan Yazıları**." Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kapasheva, Nargiz. **Collaborationism of Central Asian Muslims with Nazi Germany during WWII**. Undergraduate capstone project, School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University, 2023.

Kemal Özcan. **Kırım Türklerinin Sürgünü ve Vatana Dönüş İçin Milli Mücadele Hareketi (1944–1990).** Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

Sevgi Barıt. **Türkistanlı Veli Kayum-Han (1904–1993): Hayatı ve Fikirleri**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

VII. Çevrimiçi

"The Versailles Treaty, **The Avalon Project. June 28, 1919: Part VIII**. Yale Law School, Erişim: 10 Mart 2023.https://avalon.law.yale.edu/imt/partviii.asp.

Azatlık Radyosu, **Buchenwald Dehşetleri Azerbaycanlının Gözüyle**. 1 Eylül 2009. Erişim: 5 Nisan 2023.https://www.azadliq.org/a/1811655.html.

Roza Kurban. **Abdurrahman Şafi Almas'ın (1892–1954) İzlerinden**. Erişim: 5 Mayıs 2023. https://haberiniz.com.tr/kose-yazari/roza-kurban/yazi/abdurrahman-safi-almasin-1892-1954-izlerinden/.

Biyografya.com. **Ziyaeddin Babakurban**. Erişim: 11 Haziran 2023. https://www.biyografya.com/tr/biographies/ziyaeddin-babakurban-8566d6b5.

Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti. **Said Şamil.** Erişim: 15 Şubat 2025. https://kuzeykafkasyacumhuriyeti.org/biyografi/said-samil.html.

Ufuk Aykol. **Müstecip Ülküsal. Türk Dünyası Ansiklopedisi.** Erişim: 15 Şubat 2025. https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1246/M%C3%BCstecip-%C3%9Clk%C3%BCsal-.

The National WWII Museum. **The Last Million: Eastern European Displaced Persons in Postwar Germany**. Erişim: 5 Kasım 2023. https://www.nationalww2museum.org/war/articles/last-million-eastern-european-displaced-persons-postwar-germany.

Encyclopedia.com. **Speech to the General Assembly on the International Refugee Organization**. Erişim: 20 Aralık 2023. https://www.encyclopedia.com/politics/news-wires-white-papers-and-books/speech-general-assembly-international-refugee-organization.

Imperial War Museums. **What Happened to People Displaced by the Second World War?** Erişim: 10 Mart 2023. https://www.iwm.org.uk/history/what-happened-to-people-displaced-by-the-second-world-war.

Christian Höschler ve Akim Jah, ed. **Beyond Europe: Findings on the International Refugee Organization (IRO) in Africa and Asia, 1947–1951.** Bad Arolsen, 2021. Erişim: 15 Ekim 2023. https://arolsen-archives.org/content/uploads/hoeschler-jah-beyond-europe.pdf.

The UN Refugee Agency. **The Refugee Convention, 1951.** UNHCR –Erişim: 4 Kasım 2023. https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/4ca34be29.pdf.

Kamatur.org. **Fatima Abayhan'ın Gözünden Sürgün ve Drau Faciası**. Erişim: 15 Mart 2025. https://www.kamatur.org/index.php/makaleler/tarih/308-fati-ma-abayhan-in-gozunden-surgun-ve-drau-faci-asi.

Kırım Derneği Resmî Sitesi. **Şefika Ortaylı Teyzemizi Kaybettik**. Erişim: 5 Mayıs 2025. https://www.kirimdernegi.org.tr/duyurular/1213-sefika-ortayli-teyzemizi-kaybettik.

Bundesarchiv. **Kaukasicher-Waffen-Verbänd der SS – Azerbaijanis, Order 'Azerbaycan İstiklal Yıldızı', 'Bozkurt' (Statutes and Correspondence).** Erişim: 20 Eylül 2024. https://www.historycaucasus.com/archives/kaukasicher-waffen-verband-der-ss-azerbaijanis-order-azerbajcan-istikal-jildizi-bozkurt-statutes-and-correspondence.

İstanbul Gazetesi. **Müzik İle Sanat Şifa ve Mutluluk Kaynağıdır**. Erişim: 25 Nisan 2025. https://www.istanbulgazetesi.com.tr/muzik-ile-sanat-sifa-ve-mutluluk-kaynagidir.

Mustafa S. Kaçalin, "**İdilli, Muhammed Ayaz İshakî", İslam Ansiklopedisi.** islamansiklopedisi.org.tr/idilli-muhammed-ayaz-ishaki, 10 Ocak 2023.

VIII. Diğer Kaynaklar

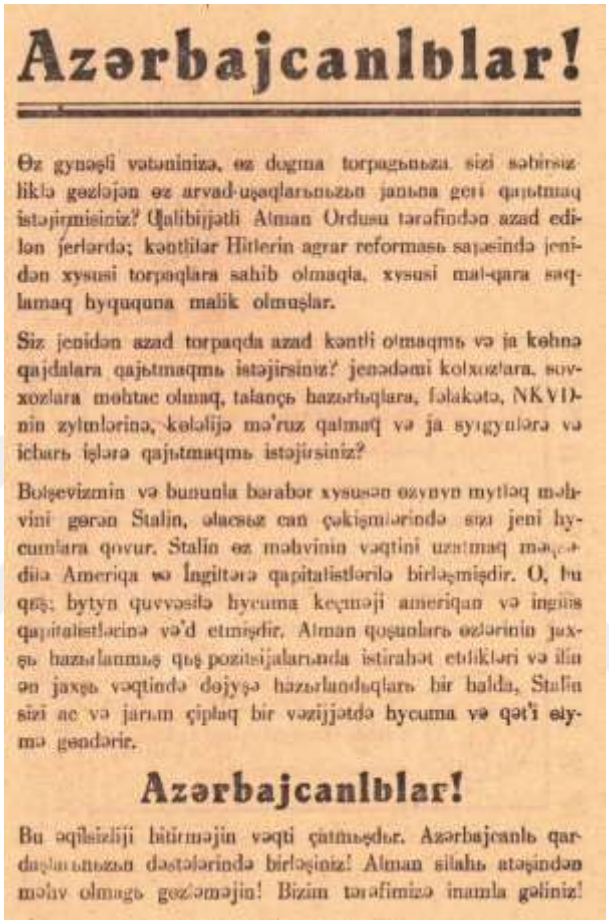
Azeri Kardeşler Yardımlaşma Derneği. **12 Ağustos 1948 Tarihli Bildiri**. Ankara, 1948.

Azerbaycan Yardımlaşma Derneği. **Ana Tüzük**. Ankara, t.y.

Azerbaycan'ı Tanıtma Derneği. **Tüzük**. Ankara, 1965.

EKLER

Ek-1: Birinci Bölümle İlgili

Azərbajcanlılar!

Öz gynəşli vətəninizə, öz doğma torpağınıza sizi səbirsizliklə gözləjən öz arvad-uşaqlarınızın janına geri qajıtmaq istəjirmisiniz? Qalibijjətli Alman Ordusu tərəfindən azad edilən jerlərdə; kəntlilər Hitlerin agrar reformasi sajəsində jenidən xysusi torpaqlara sahib olmaqla, xysusi mal-qara saqlamaq hyqugna malik olmuşlar.

Siz jenidən azad torpaqda azad kəntli olmaqmı və ja kəhnə qajdalara qajıtmaqmı istəjirsiniz? jenədəmi kolxozlara, sovxozlara möhtac olmaq, talançı hazırlıqlara, fəlakətə, NKVD-nin zylmlərinə, kələlijə mə'ruz qalmağ və ja syrgynlərə və icbarı işlərə qajıtmaqmı istəjirsiniz?

Bolşevizmin və bununla bərabər xysusən özynyn mytləq məhvini gərən Stalin, əlacsız can çəkişmələrində sizi jeni hycumlara qovur. Stalin öz məhvinin vəqtini uzatmaq məqsədilə Ameriqa və İngiltərə qapitalistlərilə birləşmişdir. O, bu qüvvəsilə hycuma keçməji ameriqan və ingilis qapitalistlərinə vəd etmişdir. Alman qoşunları özlərinin jaxşı hazırlanmış qış pozitsijalarında istirahət etdikləri və ilin ən jaxşı vəqtində dəjyşə hazırlandıqları bir halda, Stalin sizi ac və jarım çiplaq bir vəzijjətdə hycuma və qət'i əlymə göndərir.

Azərbajcanlılar!

Bu əqlsizliji bitirməjin vəqti çatmışdır. Azərbajcanlı qardaşlarınızın dəstələrində birləşiniz! Alman silahı atəşindən məhv olmağa gözləməjin! Bizim tərəfimizə inamla gəliniz!

Sizin arvad-uşaqlarınız, ata-analarınız və qohum-qardaşlarınız buna şad olacaqlar və bizə isə təşəkkyr edəcəklər! Sizdən hər hansınız bizim tərəfimizə gənylly kecərsə, biz onunla bir dost kimi rəftar edəcəjiz. Öz xalqının gəzəl gələcə¸jini qurmaq işində ona hər cyr imkanlar veriləcəkdir.

AZƏRBAJCAN AZAD OLACAQDЬR!
AZƏRBAJCANLЬLAR, VƏTƏNINIZI AZAD ETMƏJƏ KΘMƏK EDIN!

Almanija Baş Komandanlıqı

PASSIERSCHEIN

KEÇMƏK VƏSIQƏSI

Bu vəsiqə Qızıl Ordunun çoxlu miqdarda dezyetçy, komandir və siyasi-işçilərinə məxsus olmaqla, myharibənin sonuna qədər e'tibarlı dır. Hitlerin jeni əmri yzrə; bizim tərəfə gənylly kecənlərlə biz xysusi olaraq jaxşı rəftar edirik. Onlara xysusi vəsiqələr veririk. Almanija komandanlıqı bərbi əsirlərin familijalarını e'lan etmir. **Çalışmaq istəjənləri öz ixtisasları yzrə işə təjin edirik-Özynyzlə şinel və koteloq gətyrməji unutmajın!**

DEUTSCHE WEHRMACHT

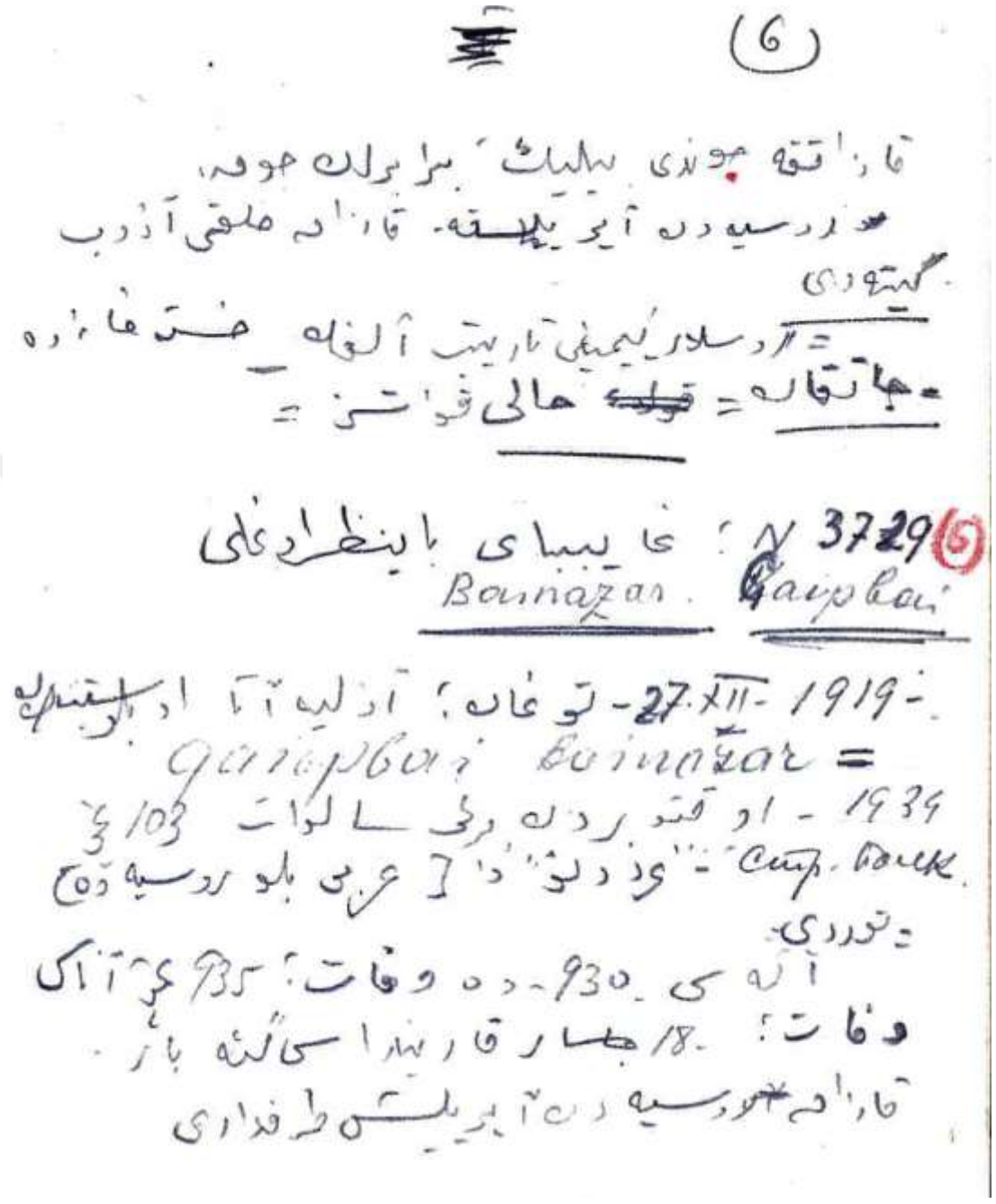
Dieser Passierschein gilt für Offiziere, Politarbeiter und Mannschaften der Sowjetarmee.

Alman qoşunlarının tərəfinə vəsiqəsiz də kecmək olar. İki əlini qaldırıb „Stalin qaput!" və ya Şiroki v zemlju! çəgırmaq kifajət edər.

AS 1.80

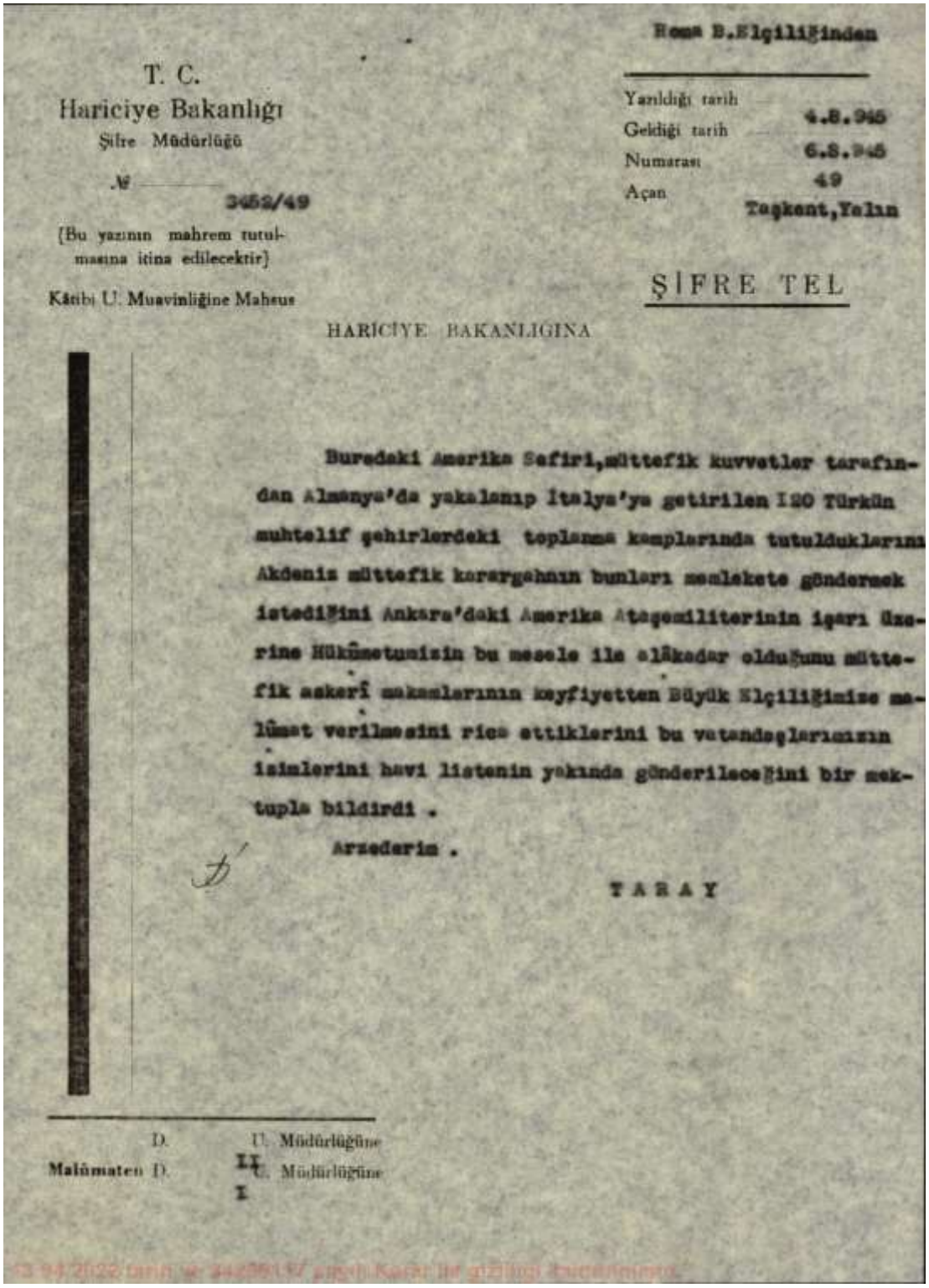
Uçaklar vasıtasıyla Kızıl Ordu'da savaşan Azerbaycanlı askerlere, Alman tarafına geçmeleri yönünde atılan bildiriler.

Kaynak: *Dilgam Ahmed Arşivi*

Mustafa Çokay'ın Türk Harp Esirleriyle İlgili Tutmuş Olduğu Not Defteri'nden.

Kaynak: *Ömer Özcan Arşivi*

Roma B.Elçiliğinden

T. C.
Hariciye Bakanlığı
Şifre Müdürlüğü

№ 3452/49

(Bu yazının mahrem tutulmasına itina edilecektir)

Kâtibi U. Muavinliğine Mahsus

Yazıldığı tarih
Geldiği tarih 4.8.945
Numarası 6.8.945
Açan 49
Taşkent,Yalın

ŞİFRE TEL

HARİCİYE BAKANLIĞINA

[redacted]

Buredaki Amerika Sefiri,müttefik kuvvetler tarafından Almanya'da yakalanıp İtalya'ya getirilen 120 Türkün muhtelif şehirlerdeki toplanma komplarında tutulduklarını Akdeniz müttefik karargahının bunları memlekete göndermek istediğini Ankara'daki Amerika Ataşemiliterinin işari üzerine Hükümetimizin bu mesele ile alâkadar olduğunu müttefik askerî makamlarının keyfiyetten Büyük Elçiliğimize malûmat verilmesini rica ettiklerini bu vatandaşlarımızın isimlerini havi listenin yakında gönderileceğini bir mektupla bildirdi .

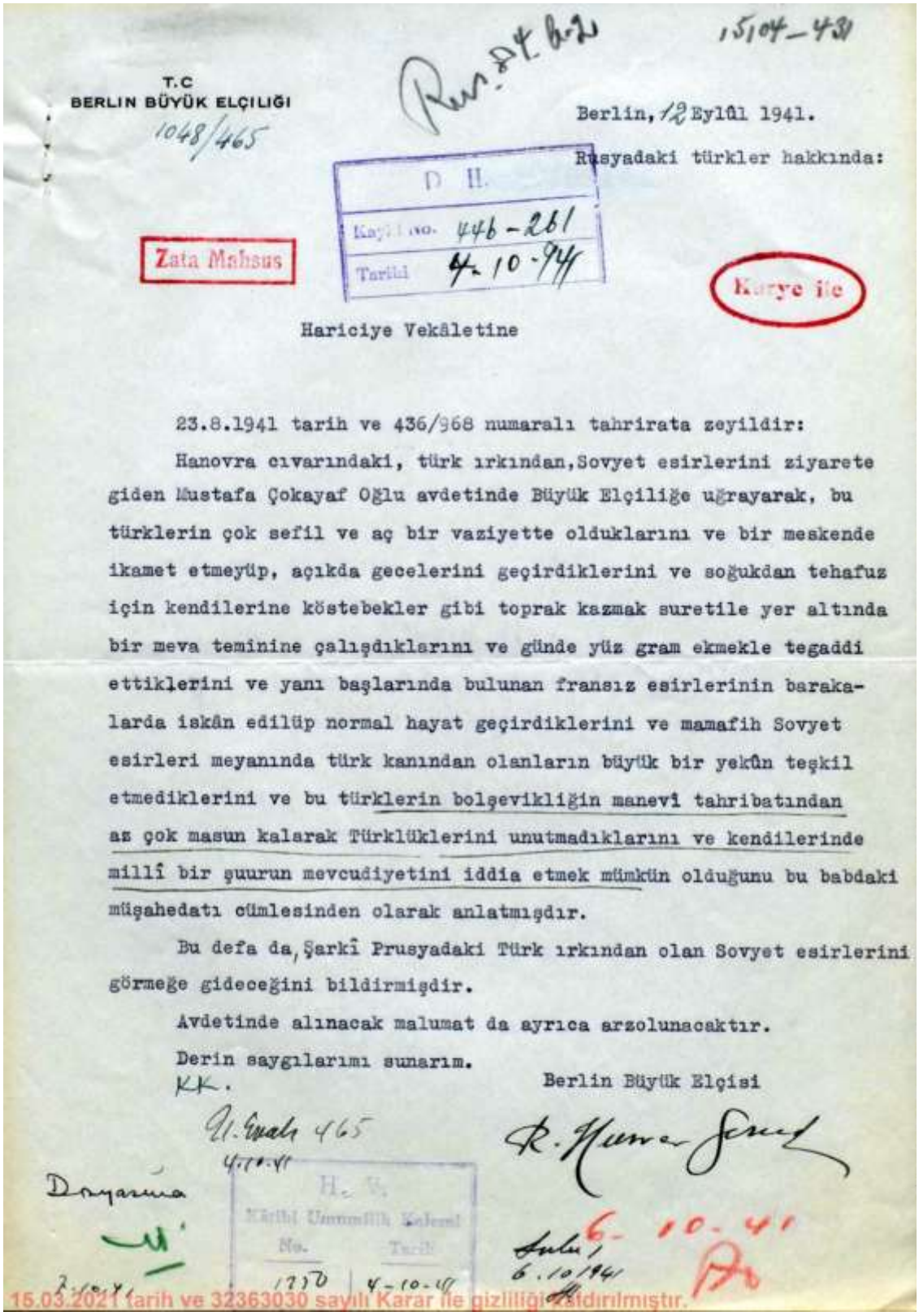
Arzederim .

TARAY

D. U. Müdürlüğüne
Malûmaten D. C. Müdürlüğüne

Roma Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray'ın, 120 Türk mülteciyle ilgili gönderdiği telgraf.

4 Ağustos 1945.

T.C
BERLIN BÜYÜK ELÇILIĞI
1048/465

15104-43

Berlin, 12 Eylûl 1941.

Rusyadaki türkler hakkında:

Zata Mahsus

D. H.
Kayıt no. 446-261
Tarihi 4.10.94

Kurye ile

Hariciye Vekâletine

23.8.1941 tarih ve 436/968 numaralı tahrirata zeyildir:

Hanovra cıvarındaki, türk ırkından, Sovyet esirlerini ziyarete giden Mustafa Çokayaf Oğlu avdetinde Büyük Elçiliğe uğrayarak, bu türklerin çok sefil ve aç bir vaziyette olduklarını ve bir meskende ikamet etmeyüp, açıkda gecelerini geçirdiklerini ve soğukdan tehafuz için kendilerine köstebekler gibi toprak kazmak suretile yer altında bir meva teminine çalışdıklarını ve günde yüz gram ekmekle tegaddi ettiklerini ve yanı başlarında bulunan fransız esirlerinin barakalarda iskân edilüp normal hayat geçirdiklerini ve mamafih Sovyet esirleri meyanında türk kanından olanların büyük bir yekûn teşkil etmediklerini ve bu türklerin bolşevikliğin manevî tahribatından az çok masun kalarak Türklüklerini unutmadıklarını ve kendilerinde millî bir şuurun mevcudiyetini iddia etmek mümkün olduğunu bu babdaki müşahedatı cümlesinden olarak anlatmışdır.

Bu defa da, Şarkî Prusyadaki Türk ırkından olan Sovyet esirlerini görmeğe gideceğini bildirmişdir.

Avdetinde alınacak malumat da ayrıca arzolunacaktır.

Derin saygılarımı sunarım.
KK.

Berlin Büyük Elçisi

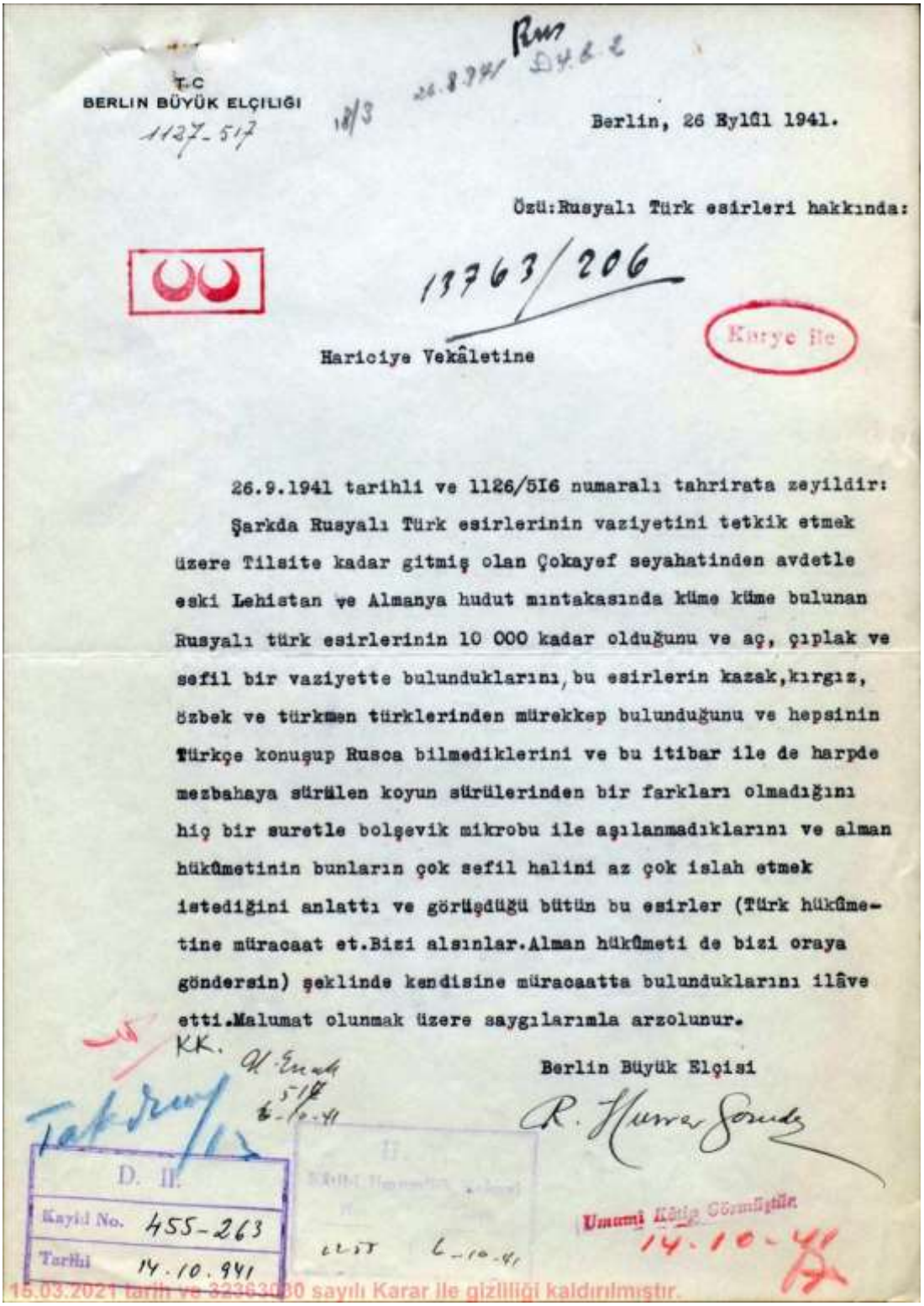
Dosyasına

H. S.
Kâtibi Umumîlik Kalemi
No. 1750 Tarih 4-10-41

6.10.41

15.03.2021 tarih ve 32363030 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin, Mustafa Çokay'ın harp esirleri kamplarındaki faaliyetleriyle ilgili raporu. 12 Eylül 1941.

T.C
BERLIN BÜYÜK ELÇILIĞI
1127-517

Berlin, 26 Eylül 1941.

Özü:Rusyalı Türk esirleri hakkında:

13763/206

Hariciye Vekâletine

Kurye ile

26.9.1941 tarihli ve 1126/516 numaralı tahrirata zeyildir:

Şarkda Rusyalı Türk esirlerinin vaziyetini tetkik etmek üzere Tilsite kadar gitmiş olan Çokayef seyahatinden avdetle eski Lehistan ve Almanya hudut mıntakasında küme küme bulunan Rusyalı türk esirlerinin 10 000 kadar olduğunu ve aç, çıplak ve sefil bir vaziyette bulunduklarını, bu esirlerin kazak,kırgız, özbek ve türkmen türklerinden mürekkep bulunduğunu ve hepsinin Türkçe konuşup Rusca bilmediklerini ve bu itibar ile de harpde mezbahaya sürülen koyun sürülerinden bir farkları olmadığını hiç bir suretle bolşevik mikrobu ile aşılanmadıklarını ve alman hükûmetinin bunların çok sefil halini az çok islah etmek istediğini anlattı ve görüşdüğü bütün bu esirler (Türk hükûmetine müracaat et.Bizi alsınlar.Alman hükûmeti de bizi oraya göndersin) şeklinde kendisine müracaatta bulunduklarını ilâve etti.Malumat olunmak üzere saygılarımla arzolunur.

KK.

Berlin Büyük Elçisi
R. Hüsrev Gerede

D. II.
Kayıd No. 455-263
Tarihi 14.10.941

Umumi Kâtip Görmüştür
14-10-41

15.03.2021 tarih ve 32363080 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin, Mustafa Çokay'ın harp esirleri kamplarındaki faaliyetleriyle ilgili raporu. 26 Eylül 1941.

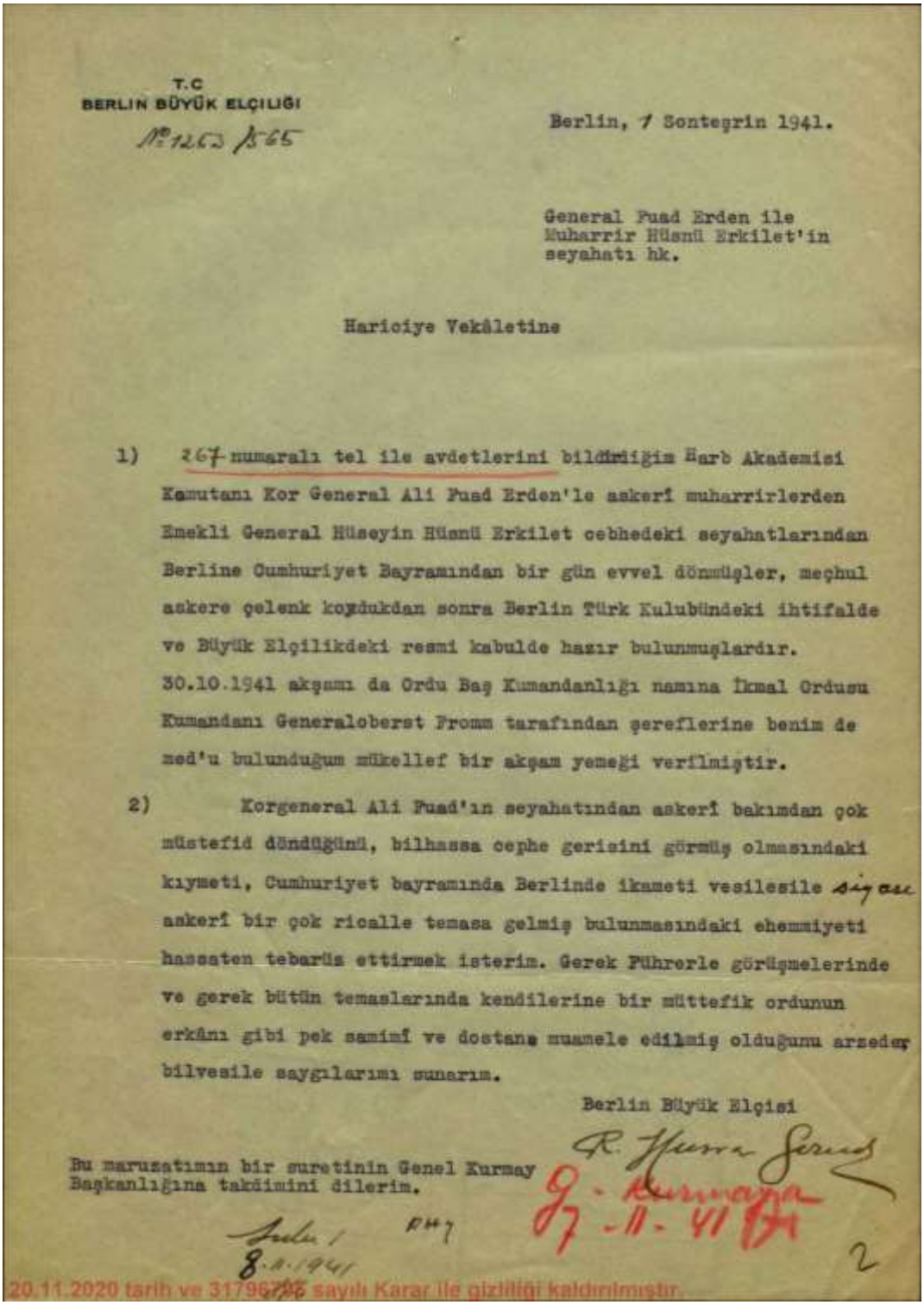
Lemberg, Stalag 328,

Die Liste der Kriegsgefangenen
Turktataren (am Wolga-Ural Gebiet),
die von mir am 10. und 11. X. 1941 befragt wurden.
(Dr. Ahmed Temir).

Turktataren (Tataren und Baschkiren):

Lfd. Nr.	Lager-Nr.	Zuname – Vorname:	geboren:
1	1868	Gizzatullin, Sagit	1919
2	328	Sabitof, Gajan	1921
3	1073	Alijef, Nasibulla	1915
4	259	Minglimullin, Chudschät	1916
5	3251	Jamalittinof, Ali	1919
6	4548	Mljukov, Chajrinas	1916
7	1418	Käzimof, Änvär	1915
8	6334	Wildanof, Ismail	1918
9	3452	Mämädof, Kurssid	1915
10	806	Achmedof, Chadschi	1912
11	1847	Zakirof, Mämäd	1918
12	626	Sadikof, Sadik	1921
13	?	Alamof, Chamid	1919
14	967	Chairullin, Abdulchak	1918
15	1852	Schakirof, Salach	1919
16	3348	Tschakof, Rauf	1921
17	1985	Galief, Gaziz	1919
18	451	Chalilof, Bilal	1921
19	1851	Samadof, Däwli	1919
20	1257	Chaidarschin, Scharip	1918
21	1465	Ismagilof, Chadschi-Ali	1915

Ahmet Temir'in harp esiri kamplarında tuttuğu esir listelerinden bir sayfa. Kaynak: *60 Yıl Almanya (1936 - 1996), Bir Yabancının Gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar*, Ankara, 1998.

T.C
BERLİN BÜYÜK ELÇİLİĞİ
No:1263/565

Berlin, 7 Sonteşrin 1941.

General Fuad Erden ile
Muharrir Hüsnü Erkilet'in
seyahatı hk.

Hariciye Vekâletine

1) 267 numaralı tel ile avdetlerini bildirmiğim Harb Akademisi Kumutanı Kor General Ali Fuad Erden'le askerî muharrirlerden Emekli General Hüseyin Hüsnü Erkilet cebhedeki seyahatlerından Berline Cumhuriyet Bayramından bir gün evvel dönmüşler, meçhul askere çelenk koydukdan sonra Berlin Türk Kulubündeki ihtifalde ve Büyük Elçilikdeki resmi kabulde hazır bulunmuşlardır. 30.10.1941 akşamı da Ordu Baş Kumandanlığı namına İkmal Ordusu Kumandanı Generaloberst Fromm tarafından şereflerine benim de med'u bulunduğum mükellef bir akşam yemeği verilmiştir.

2) Korgeneral Ali Fuad'ın seyahatından askerî bakımdan çok müstefid döndüğünü, bilhassa cephe gerisini görmüş olmasındaki kıymeti, Cumhuriyet bayramında Berlinde ikameti vesilesile siyasi askerî bir çok ricalle temasa gelmiş bulunmasındaki ehemmiyeti hassaten tebarüz ettirmek isterim. Gerek Führerle görüşmelerinde ve gerek bütün temaslarında kendilerine bir müttefik ordunun erkânı gibi pek samimî ve dostane muamele edilmiş olduğunu arzeder bilvesile saygılarımı sunarım.

Berlin Büyük Elçisi
R. Hüsrev Gerede

Bu maruzatımın bir suretinin Genel Kurmay Başkanlığına takdimini dilerim.

8.11.1941

9-Kurmaya
7-11-41

2

20.11.2020 tarih ve 31796795 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

General Ali Fuat Erden ve Emir Erkilet'in Almanya seyahati hakkında Büyükelçi Hüsrev Gerede'nin raporu.

ŞARK YOLU

Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkârı frenge tebaiyet yanı çirkin
ZİYA PAŞA

İSTANBUL 30 NİSAN 1947 ÇARŞAMBA GÜNLERİ ÇIKAR BAĞIMSIZ MİLLİYETÇİ SİYASİ GAZETE Yıl 1. Sayı 19 10 KURUŞ

İtalyada Türklere Karşı Yapılan İşkence ve Mezalim

Recep Peker hükümetinin; İtalyada cellâtlar elinde vade bekliyen ve ölüm kamplarında sürüklenen kardeşlerimizi kurtarmak için kurduğu komisyon süratle harekete geçmelidir

Ankara Dâvâsı

Yazan : Behiç ERKİN

Ankara dâvası denilince, acaba hangisi diyerek zihinlerde bir istifham canlanıyor.

Eski hangisi: Hasret-Mevut mu, yoksa Ankara Üniversitelilerinin 6 Mayıstaki asil heveslerini mi, yahutta Şahabettin Ali, F. Rifkı Atay mı? seyahatte Hasan Ali Yücel - Kenan Öner davası mı?..

Bunlardan birincisi efkârı umumiyeyi hayli sersuttan sonra son merhalesine girmiş bulunmaktadır.

İkincisi : Haber aldığımıza göre henüz tezkere tanzimine tekâbül ve tahkikat safhasında imiş.

Üçüncüsü ise / bu günlerde [illegible]

İtalyada ölüm saçan komünistlerin elinden kaçan bir Türkün anlattıkları

Bakır şilebile İstanbula gelen Tevfik Kalecı Pirişlinelidir. 63 yaşındadır. Yirmi beş yaşındaki oğlu Sırbistanda katledilmiştir.

1944 senesinde Arnavutluk ve Yugoslavyaya Sovyet nüfuzu girdiği zaman, yapılan zülme tahammül edemiyerek İtalyaya kaçmıştır. oradan da Bakır Şilebile öz vatanına iltica etmiştir. 944 te Kosova Türklerin katliam merkezi olmuştu. Bir genç çocuk annesini ve teyzesini oda içine kapıyarak yakmağa icbar edildi, bir baba, iki genç oğlunu tabanca ile öldürmeğe zorlandı. 82-85 yaşlarındaki Hacı Ramazan vahşiyane bir tarzda öldürüldü.

Milanoda müslüman Türk Ali Draga (bir vakitler Türkiyede milletvekili olan Necib Dragânın kardeşi) bütün servetî yağma edildikten sonra İtalyan ve sovyet komünistleri tarafından sırtüstü yatırıldıktan sonra göbeğinin üstüne bir tasa konuldu ve üstüne benzin döküldü, ateşlendi Ali Draga, yanıyordu. İtalyanın komünist kızlarına komünist şefi bu vahşiyane hareketi göstererek ders veriyordu.

Yazdığımız mektupira Recep Peker hükümetinden bir cevab aldık. Bu cevapta Türk mültecilerile meşgul olacak bir komisyonun kurulduğu bildiriyordu. Bunun neticesini 1800 müslüman Türk merakla beklemektedir. Komünist komiteleri kampları gezerken mütemadiyen iki ay sonrasını hatırlatarak dış bilâdlerini göstermektedirler. Kardeşlerimiz, ölümün iki ay sonra geleceğini bilerek beklemektedirler.

Belediyemiz, Halkımız, Esnafımız

Yazan : **Rıza Çavdarlı**

Belediyenin, kendisinden bekleniler, «Belediye kelimesinin delâlet ettiği manadan çok uzak kaldığını, ve hattâ bazan kaybettiğini söylemenek, ehlen gelmiyor.

Belediye, hükümete karşı halk nafiası ve halk menfaatine çalışan veya çalışacak olan bir dairedir. Halbu ki bu, hiç te böyle olmamıştır. Halk ve esnafı ezdikçe ezmiş, zaman zaman, mevcudiyeti ortaya atmış, tahammül edilmiyecek olmayan cezalarla, esnafı sindirmiştir.

para ile bir zam yapılabilirdi.

Buna imar cümlesinde tatbik edemezdik. Biz demiyoruz ki İstanbul imar edilmesin! Fakat bu siyasi imara muhalif Yedikule) ile (Sirkeci) arasındaki, Avrupa tramvayının girdiği yer, hali tarihten evlerine Balkanlardaki... sakinlerile Avrupadan gelenlere sırf ken, milyonlarla lira sarfile, Dolma bahçede bir otadyum yapmaya kalkışması, mantığın kabul edemiyeceği bir şeydi. Ve bir parayı, savaşlı esnaf, zavallı halk hakkı bir çok cezalara çarptırılmakla ödemek

ŞARK YOLU 27 AĞUSTOS 19

İtalyadaki Irkdaşlarımızın Durumu

İtalyada esir kamplarında bulunan milletdaşlarımızla, dindaşlarımızın durumuna dair aldığımız en son haberler:

Evvelâ şunu müjdeleyelimki 11 - 8 - 1947 tarihinde Türk komisyonu italyaya varmış ve işe başlamıştır. Bu heyetin daha evvel yunanistanda bulunduğunu bildirmiştik. Yunanistanda işini tamamlamış olduğundan oradaki esir kamplarında bulunan ırkdaşlarımız peyderpey yurdumuza gelmeğe başlamışlardır.

İtalyaya Türk komisyonundan evvel Mısır hükûmetinin salahiyetli bir mümessili olan Doktor bay Hasan İsmail de gitmiş bulunmakta idi. Bay İsmail Kamlarda bulunan müslüman esirlerle görüşmüş ve demiştirki: Avrupanın muhtelif yerlerinde bulunan bilumum müslümanları Mısır hükûmeti kabule karar vermiş ve Almanyada, Avusturyadaki, Danimarkadaki müslüman esirleri kâmilen İtalyaya toplayacağını ve oradan Mısıra sevkedeceğini bildirmiştir. Bay İsmail sözlerini bitirmeden evvel müslümanların ancak yine bir müslüman memleketine verileceğini bu hususta Amerikan hükûmeti ile Mısır hükûmetinin noktayı nazarlarında tam bir ittifaka varıldığını da ilâve etmiştir.

Aslen Türk ve Türkiyeli olan yüzlerce mülteci bu habere son derece sevinmekle beraber Türkiye komisyonunun gelmesini beklediklerinden bu hususta doktor bay Hasan İsmaile henüz bir cevap vermediklerini bildirmektedirler. Türkiye komisyonunun hemen yetişmesi üzerine çılgınca bir sevinç duymuşlardır.

Diğer taraftan Amerikan papaslarını kamlardaki hıristiyan mültecilere verilmek üzere İtalyadaki papaslar vasıtasile dağıtılan giyim eşyasından artanları müslüman mültecilere vermişlerdir. Bu suretle de kamp dahilinde bile dolaşamıyacak vaziyette bulunan yüzlerce müslüman ve Türk esiri bu müşkül durumdan kurtarılmıştır.

Piza kampında kızıl komünistlere teslim edilmek üzere iken kamp camisinde kendisini asmak suretile intihar ederek teslim olmayan Türk evlâdı Mehmet Velinin geride bırakığı 6 yaşındaki oğlu Rüstem genç ve kimsesiz karısı Şeküreye dair 4-6-947 tarihli de ve 24 sayılı nushamızda bu faciayı Türk efkârı umumisine arzetmiştik.

6-haziran-1947 tarihinde aynı şekilde komünistlere teslim olmamak için aynı kampta ve canına kıyan diğer bir Türk evlâdı olan Nazif Tuğ-

Ölmek o büyük köprüden her kes geçecektir
Bir badeki ondan bütün alem içecektir
Her süslü çiçek, sonda sararmış kuru yaprak
İnsan nedir o evveli toprak, sonu toprak
Alem doğacak, dirçelecek, mahvolacaktır
Dünya boş olup evveli, hep boş kalacaktır
Bir tek seni mahvetmedi bu kanlı tabiat
Hep hiçliğe, hep yokluğa mahkûm beşeriyet

rula ait malumat aldık. İçimiz sızlıyarak bu faciayı da okuyucularımıza naklediyoruz.

Nazif Tuğrul Yüksek karakterli, Türkçü, malumatlı genç ve asil bir muallimdi. Resmini derç ettiğimiz mezarı Piza şehrindedir. Kamp arka-

Şark Yolu gazetesinde yayımlanmış, İtalya'daki mültecilerle ilgili makale.

27 Ağustos 1947.

ZİYAD EBÜZZİYA TELSİZLE BİLDİRİYOR

2500 Türk ve Müslüman ölüm tehlikesinde

İtalya mülteci kamplarında sürünen bu kardeşlerimizle resmî makamlarımız neden alâkadar olmuyorlar?

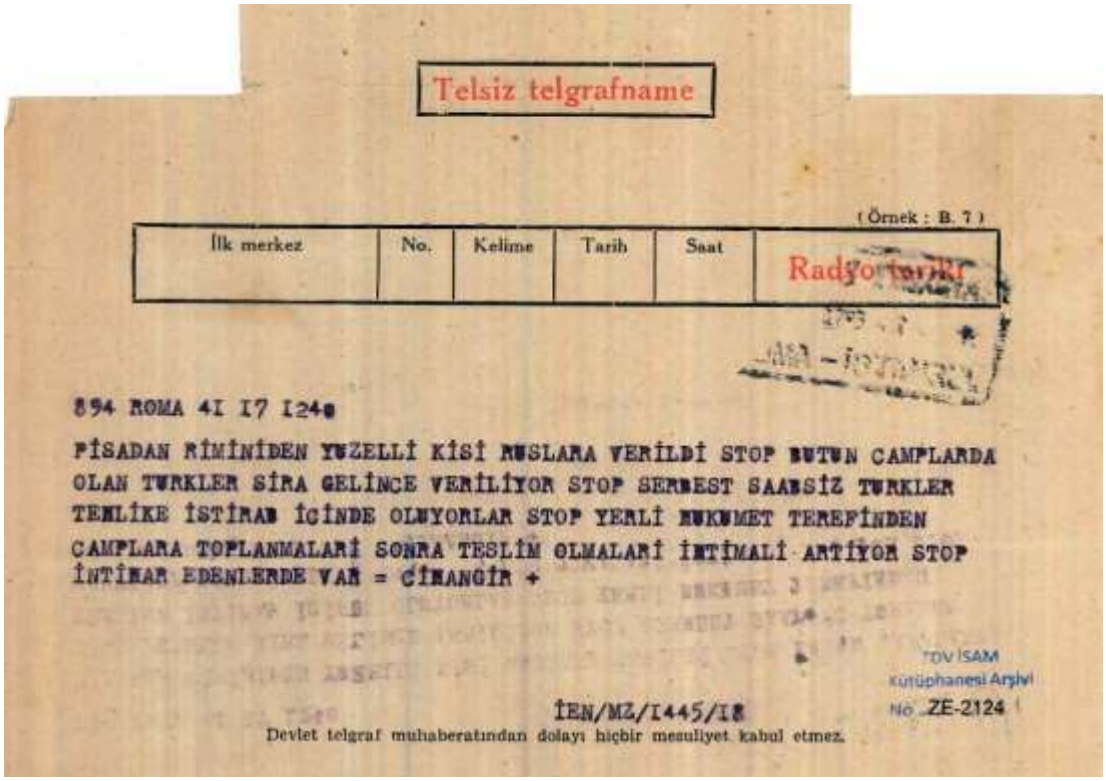
Roma (Telsizle) ZIYAD EBUZZIYA bildiriyor:

Italyada 2500 Türk ve müslüman kardeşimizin mülteci olarak bulunduğunu ve bunların kaderin cilvesine terkedildiklerin bildirmiştim. Bu kardeşlerimiz bütün Türk ve müslüman diyarlarından muhtelif tarihlerde Avrupaya gelip yerleşmiş insanlar, Osmanlı imparatorluğumuzun şanlı günlerinden bakiye kalan Avrupa Türk ekalliyetleri, Bulgar, Yunan, Rumanya, Kosova Türkleri, Boşnaklar, Arnavutlar, Lehistan müslümanları, harp âfetinin Avrupaya sürüp attığı Kafkasyalılar, Kırımlılar, Türkistanlılar ve çeşit çeşit Asya Türkleri, bütün akrabaları, anaları babaları Türkiyemizde bulunan fakat kendileri Avrupada çalışan Anadolulardan ibarettir.

Aralarında hayli kadın ve çocuk da bulunan bu zavallı insanların

(Devamı Sa. 3, Sü. 1 de)

Tasvir, 20 Nisan 1947.

Telsiz telgrafname

(Örnek : B. 7)

İlk merkez	No.	Kelime	Tarih	Saat	Radyo tarihi

894 ROMA 41 17 1248

PİSADAN RİMİNİDEN YUZELLİ KİSİ RUSLARA VERİLDİ STOP BUTUN CAMPLARDA OLAN TURKLER SİRA GELİNCE VERİLİYOR STOP SERBEST SAABSİZ TURKLER TEHLİKE İSTİRAB İÇİNDE OLUYORLAR STOP YERLİ HUKUMET TEREFİNDEN CAMPLARA TOPLANMALARİ SONRA TESLİN OLMALARİ İHTİMALİ ARTİYOR STOP İNTİHAR EDENLERDE VAR = CİHANGİR +

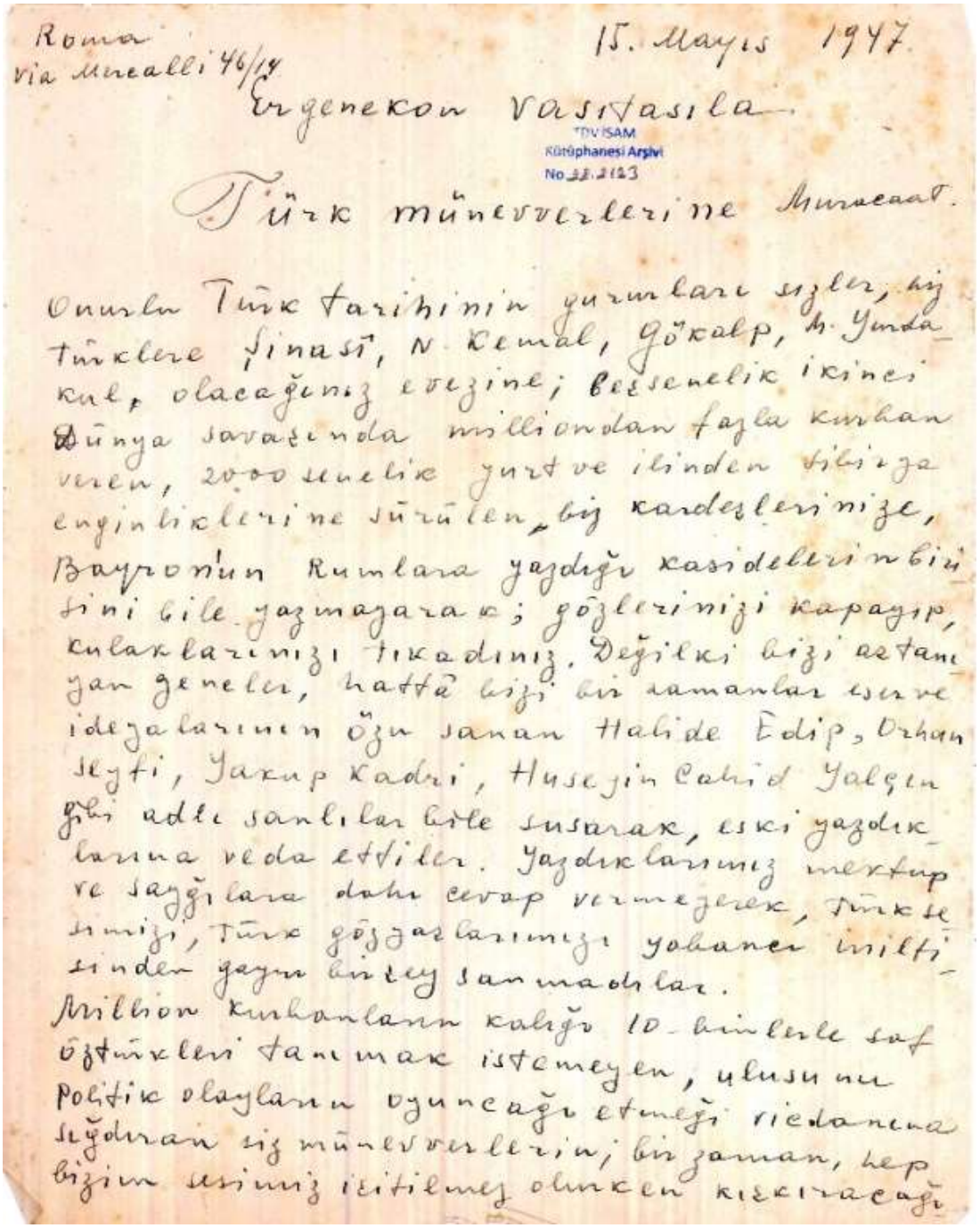
İEN/MZ/1445/18

Devlet telgraf muhaberatından dolayı hiçbir mesuliyet kabul etmez.

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No ZE-2124

150 Türk mültecinin Ruslara teslim edilmesine dair telgraf.

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Roma
Via Mecalli 46/4

15. Mayıs 1947.

Ergenekon Vasıtasıla

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 33.2123

Türk münevverlerine Müracaat.

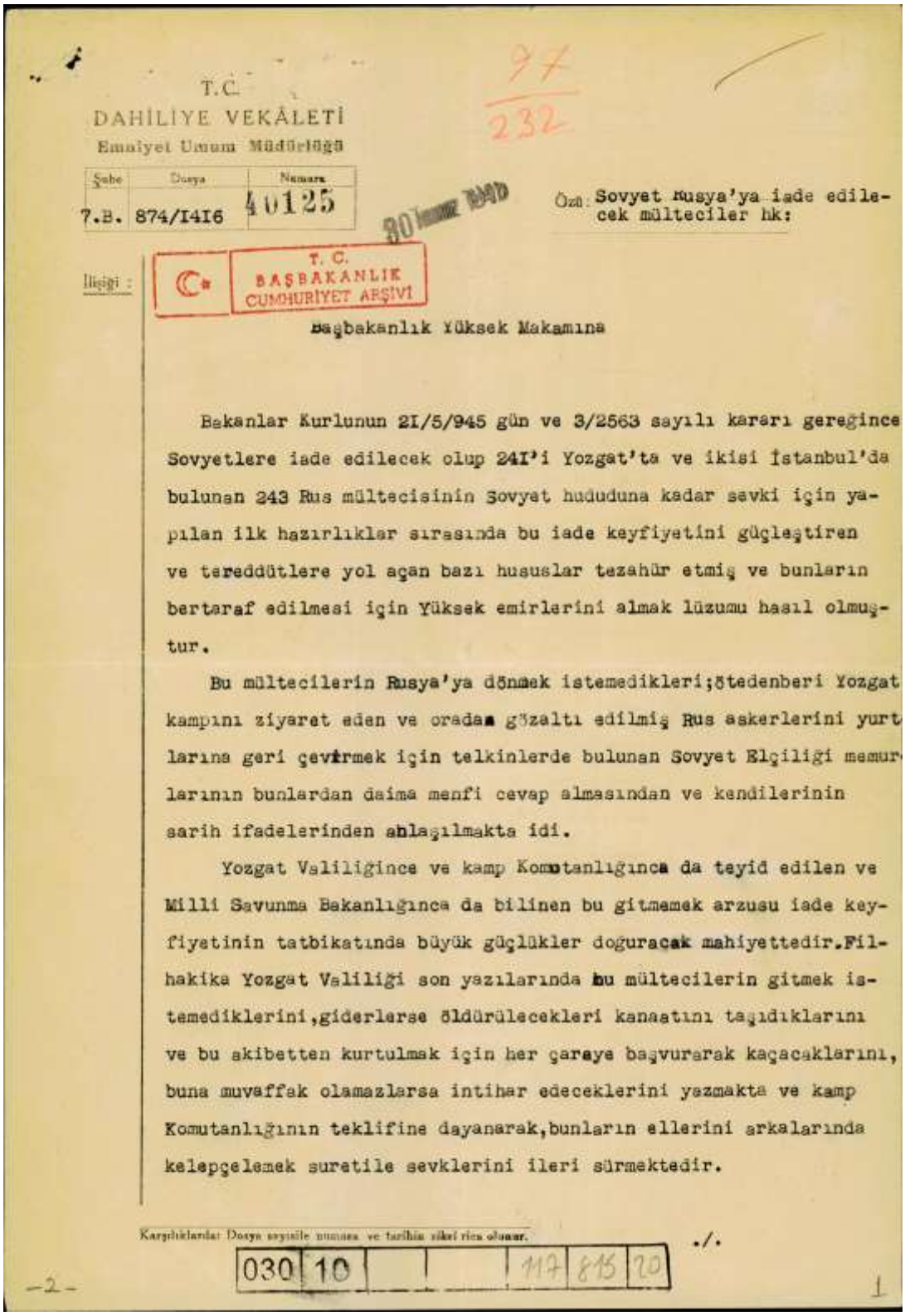
Onurlu Türk tarihinin yurtları sizler, siz Türklere Şinasi, N. Kemal, Gökalp, M. Yunda kul, olacağınız evezine; beşsenelik ikinci Dünya savaşında milliondan fazla kurban veren, 20000 senelik yurt ve ilinden dilsiz ve enginliklerine sürülen, siz kardeşlerinize, Bayronun Rumlara yazdığı kasidelerin birini bile yazmayarak; gözlerinizi kapayıp, kulaklarınızı tıkadınız. Değilki bizi aştanı yan geneler, hattâ bizi bir zamanlar eserve ideyalarının özü sanan Halide Edip, Orhan Seyfi, Yakup Kadri, Hüseyin Cahid Yalçın gibi adlı sanlılar bizle susarak, eski yazdıklarına veda ettiler. Yazdıklarımız mektup ve sayğılara dahi cevap vermeyerek, Türkleşmiziği, Türk göçyaşlarımızı yabancı inilti sinden gayrı birşey sanmadılar.

Million kurbanların kalığı 10 binlerle saf öztürkleri tanımak istemeyen, ulusun politik olayların oyuncağı etmeği ricdanına sığdıran siz münevverlerin; bir zaman, hep bizim sesimiz işitilmez olurken kışkıracağı

2400 mülteci adına Türk aydınlarına yapılan müracaatın ilk sayfası.

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Ek-2: İkinci Bölümle İlgili

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü

Şube	Dosya	Numara
7.B.	874/I4I6	40125

97/232

30 Kasım 1945

Özü: Sovyet Rusya'ya iade edilecek mülteciler hk:

İlişiği :

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Başbakanlık Yüksek Makamına

Bakanlar Kurlunun 2I/5/945 gün ve 3/2563 sayılı kararı gereğince Sovyetlere iade edilecek olup 24I'i Yozgat'ta ve ikisi İstanbul'da bulunan 243 Rus mültecisinin Sovyet hududuna kadar sevki için yapılan ilk hazırlıklar sırasında bu iade keyfiyetini güçleştiren ve tereddütlere yol açan bazı hususlar tezahür etmiş ve bunların bertaraf edilmesi için Yüksek emirlerini almak lüzumu hasıl olmuştur.

Bu mültecilerin Rusya'ya dönmek istemedikleri;ötedenberi Yozgat kampını ziyaret eden ve oradaa gözaltı edilmiş Rus askerlerini yurtlarına geri çevirmek için telkinlerde bulunan Sovyet Elçiliği memurlarının bunlardan daima menfi cevap almasından ve kendilerinin sarih ifadelerinden anlaşılmakta idi.

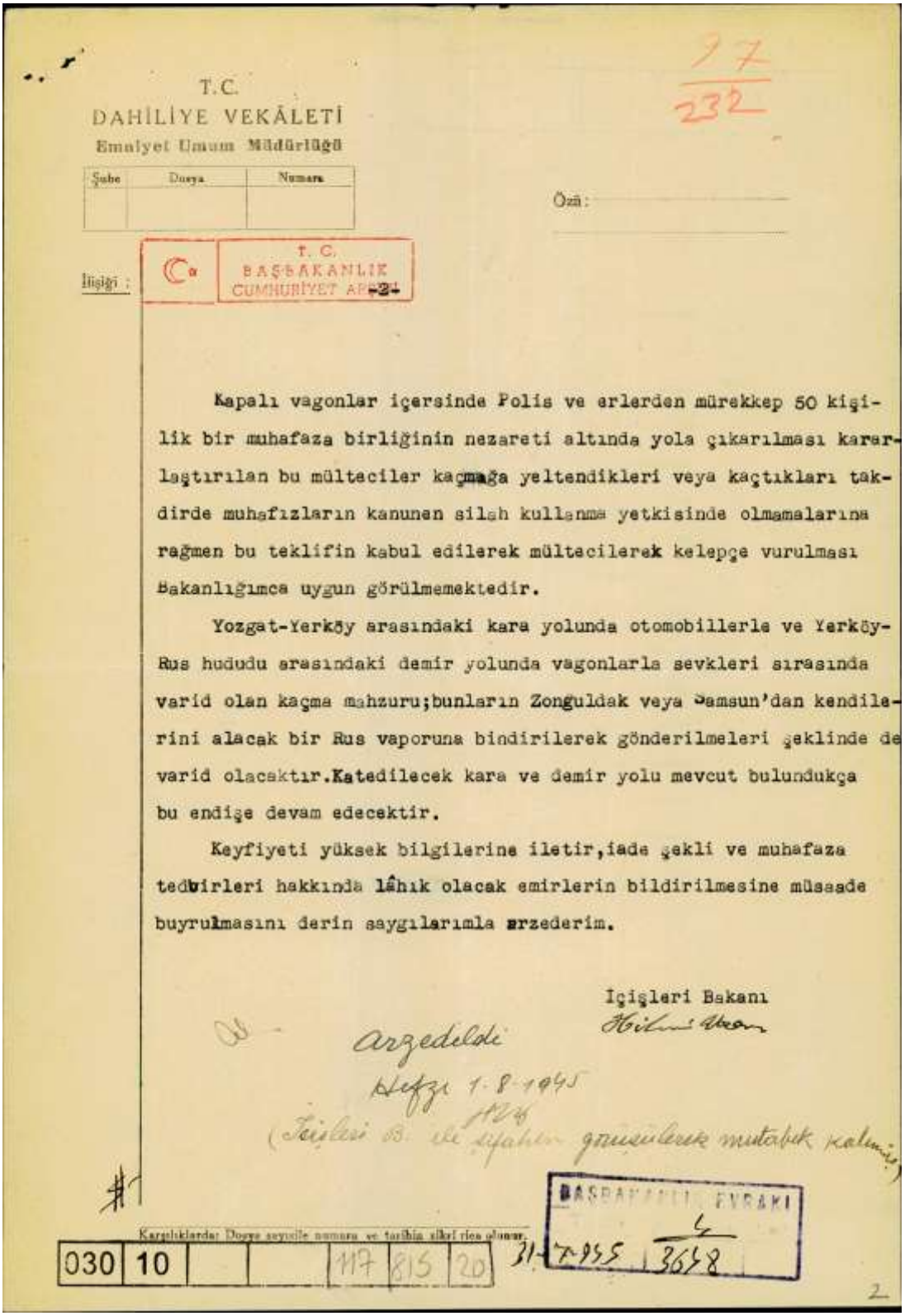
Yozgat Valiliğince ve kamp Komutanlığınca da teyid edilen ve Milli Savunma Bakanlığınca da bilinen bu gitmemek arzusu iade keyfiyetinin tatbikatında büyük güçlükler doğuracak mahiyettedir.Filhakika Yozgat Valiliği son yazılarında bu mültecilerin gitmek istemediklerini,giderlerse öldürülecekleri kanaatını taşıdıklarını ve bu akibetten kurtulmak için her çareye başvurarak kaçacaklarını, buna muvaffak olamazlarsa intihar edeceklerini yazmakta ve kamp Komutanlığının teklifine dayanarak,bunların ellerini arkalarında kelepçelemek suretile sevklerini ileri sürmektedir.

Karşılıklarda: Dosya sayısile numara ve tarihin zikri rica olunur. ./.

030 10 117 815 20

-2-

1

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü

17
232

Şube	Dosya	Numara

Özü:

İlişiği :

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET AR-21

Kapalı vagonlar içersinde Polis ve erlerden mürekkep 50 kişilik bir muhafaza birliğinin nezareti altında yola çıkarılması kararlaştırılan bu mülteciler kaçmağa yeltendikleri veya kaçtıkları takdirde muhafızların kanunen silâh kullanma yetkisinde olmamalarına rağmen bu teklifin kabul edilerek mültecilerek kelepçe vurulması Bakanlığımca uygun görülmemektedir.

Yozgat-Yerköy arasındaki kara yolunda otomobillerle ve Yerköy-Rus hududu arasındaki demir yolunda vagonlarla sevkleri sırasında varid olan kaçma mahzuru;bunların Zonguldak veya Samsun'dan kendilerini alacak bir Rus vaporuna bindirilerek gönderilmeleri şeklinde de varid olacaktır.Katedilecek kara ve demir yolu mevcut bulundukça bu endişe devam edecektir.

Keyfiyeti yüksek bilgilerine iletir,iade şekli ve muhafaza tedbirleri hakkında lâhık olacak emirlerin bildirilmesine müsaade buyurulmasını derin saygılarımla arzederim.

İçişleri Bakanı
Hikmi Ulaş

arzedildi
Hıfzı 1-8-1945

(İçişleri B. ile uyuşan görüşlerek mutabık kalmış)

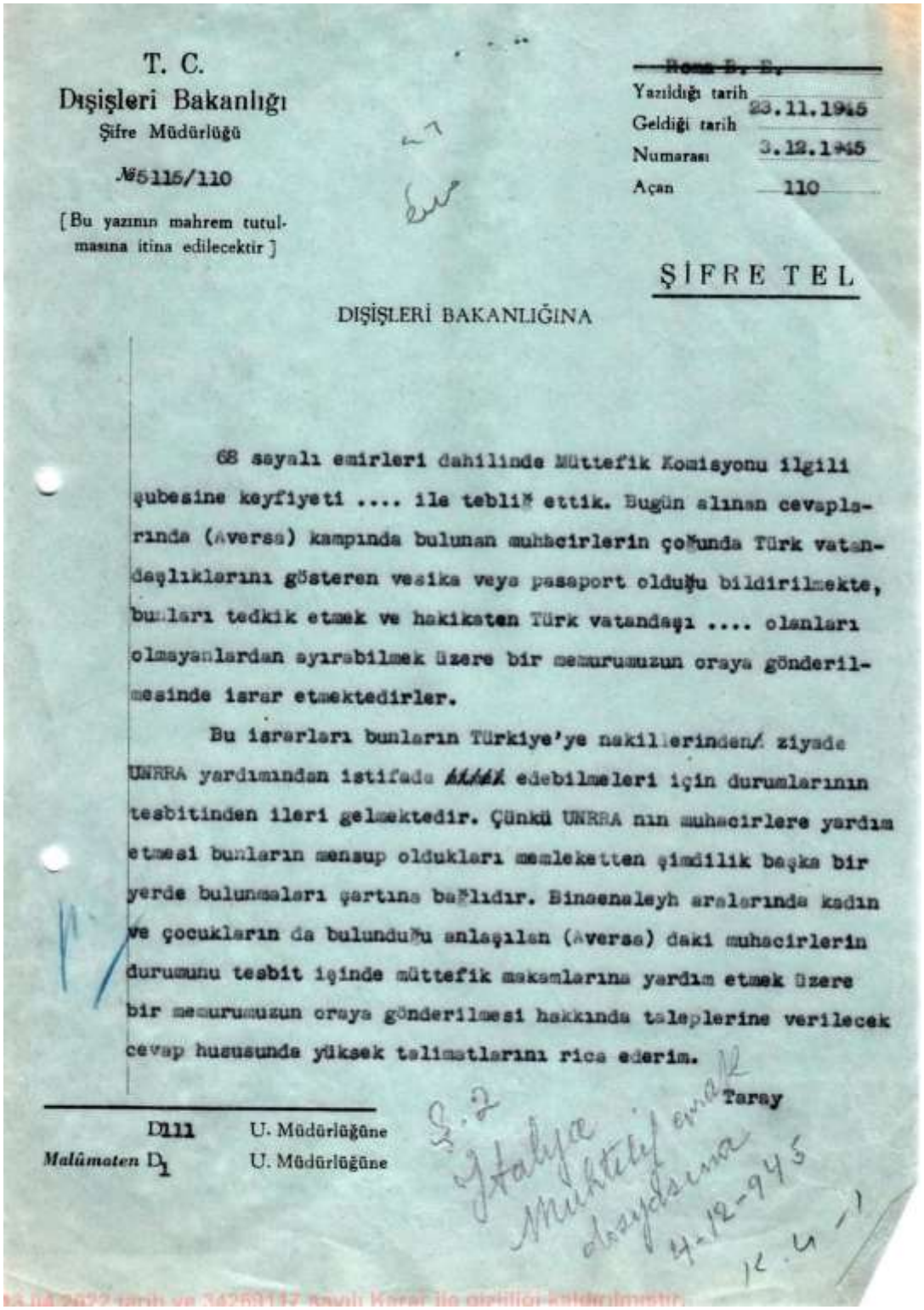
BAŞBAKANLIK EVRAKI
31-7-955 3648

Karşılıklarda Dosya seyyalle numara ve tarihin zikri rica olunur.

030	10			117	815	20

2

Yozgat Kampı'ndaki mültecilerin Sovyetler Birliği'ne teslim edilmesiyle ilgili resmî belge.

T. C.
Dışişleri Bakanlığı
Şifre Müdürlüğü

№5115/110

[Bu yazının mahrem tutulmasına itina edilecektir]

Roma B. E.
Yazıldığı tarih 23.11.1945
Geldiği tarih 3.12.1945
Numarası
Açan 110

ŞİFRE TEL

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

68 sayılı emirleri dahilinde Müttefik Komisyonu ilgili şubesine keyfiyeti .... ile tebliğ ettik. Bugün alınan cevaplarında (Aversa) kampında bulunan muhacirlerin çoğunda Türk vatandeşliklerini gösteren vesika veya pasaport olduğu bildirilmekte, bunları tedkik etmek ve hakikaten Türk vatandaşı .... olanları olmayanlardan ayırabilmek üzere bir memurumuzun oraya gönderilmesinde ısrar etmektedirler.

Bu ısrarları bunların Türkiye'ye nakillerinden ziyade UNRRA yardımından istifade edebilmeleri için durumlarının tesbitinden ileri gelmektedir. Çünkü UNRRA nın muhacirlere yardım etmesi bunların mensup oldukları memleketten şimdilik başka bir yerde bulunmaları şartına bağlıdır. Binaenaleyh aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu anlaşılan (Aversa) daki muhacirlerin durumunu tesbit içinde müttefik makamlarına yardım etmek üzere bir memurumuzun oraya gönderilmesi hakkında taleplerine verilecek cevap hususunda yüksek talimatlarını rica ederim.

Taray

D111 U. Müdürlüğüne
Malûmaten D1 U. Müdürlüğüne

Roma Büyükelçisi Cemal Hüsnü Taray'ın, Aversa kampındaki Türk mülteciyle ilgili gönderdiği telgraf.

23 Kasım 1945.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
5988

KARAR

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

31/5/1947 tarihli ve 3/5922 sayılı kararda tasrih edildiği veçhile Milletlerarası Mülteciler Teşkilatı tarafından İtalya ve Almanya'da bakılmakta olan ve Yunanistan'ın muhtelif kamplarında bulunan Müslüman ve Türk kültürlü unsurlardan, durumları 2510 sayılı kanunun 4 üncü maddesi hükmüne uyanların Anayurda mülteci olarak kabul edilmeleri hakkında gereken incelemelerde bulunmak, Elçilik ve Konsoloslıklarımız ve lüzum hasıl olan yabancı teşekkül ve makamlarla temas etmek ve kabul edilecek mültecilerin sevk ve bütün işlemlerini ilgili makamlarla kararlaştırmak üzere İskân Genel Müdürü Dr.Cevdet Atasağun'un başkanlığında Istanbul Emniyet Müdür Muavini Şükrü Borhan ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığından Dr.Mahmut Sabit Akalın'dan toplu komisyonun işin gereğine göre icabeden yerlere gönderilmesi ve kendilerine 2/9390 sayılı karar gereğince gündelik verilmesi; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 25/6/1947 tarihli ve 500 sayılı yazısı üzerine, Bakanlar Kurulunun 26/6/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Başbakan | Devlet Bakanı Başb. Yardımcısı | Devlet Bakanı | Adalet Bakanı | Milli Savunma Bakanı

İçişleri Bakanı | Dışişleri Bakanı | Maliye Bakanı | Milli Eğitim Bakanı

Bayındırlık Bakanı | Ekonomi Bakanı | Sa. ve So. Y. Bakanı | Gümrük ve Tekel Bakanı

Tarım Bakanı | Ulaştırma Bakanı ve Çalışma B.V. | Ticaret Bakanı | Çalışma Bakanı

030 | 18 | 01 | | 114 | 41 | 8

Cevdet Atasagun başkanlığında bir heyetin oluşturulmasına dair karar.

ANKARA HABERLERİ

Avrupada esir kamplarında bulunan ırkdaşlarımız

Bunların memleketimize getirtilmeleri kararlaştırıldı. Bir heyet bu maksatla Yunanistan ve İtalyaya gidiyor

Ankara 5 (SON SAAT) — Harp esnasında Yunanistan, İtalya ve Almanyada esir kamplarına konulan Türk ırkından vatandaşların mevcut olduğunu nazarı dikkate alan hükûmetimiz bu vatandaşların memlekete getirilerek iskân edilmesine karar vermiş ve bu hususta gerekli teşebbüse geçmiştir.

Bu maksatla iskân umum müdürü Cevdetin başkanlığında beş kişilik bir heyet önümüzdeki hafta Yunanistana hareket edecek, oradan İtalya ve Almanyaya gidecektir.

Bilhassa Italyadaki kamplarda bulunan ırkdaşlarımızın çok muztar bir vaziyette olduklarını yazmıştık. Geç olmakla beraber hükûmetin bu kararı çok yerinde olmuştur.

Avrupa kamplarındaki Türk mültecilerin Türkiye'ye getirilmelerine karar verilmesiyle ilgili haber.

Son Saat, 5 Temmuz 1947.

Esir Türklerin durumu

İtalya'da esir kamplarında bin-bir acı ve ıztırabla senelerce inleyen Türk'lerden aldığımız mektubdan bazı parçaları aşağıya naklediyoruz:

« Hükûmetimizin rehberlerine ve Akın gazetesi sahibi Selime Seden'e saygılı milletdaşlarımız: Her ne kadar halimizi mektuplar vasıtasile yazmaktan sizleri bezdiksede, gene sizlere yazacağız ve yazmağa borçluyuz. Başka hiç bir millete biz Türk'lerin kötü bir halde bulunduğumuzu bildirmek Türk şanımıza yakışmaz ... Hükûmetin kararını dört gözle bekliyoruz. Gene kış geldi çok zor bir haldeyiz. Ana vatana yolculuk bekliyoruz. »

Gençler, çocuk çoluk, ane ve babalar.. hükûmetimizin rehberlerine büyük dua ederler. Merhamet kollarınızı uzatınız. Merhamet kapılarını açınız. Gözlerimiz yollarda kaldı. Bütün Türklerden vatandaki Türklerin cümlesine selâm bizleri unutmayınız.

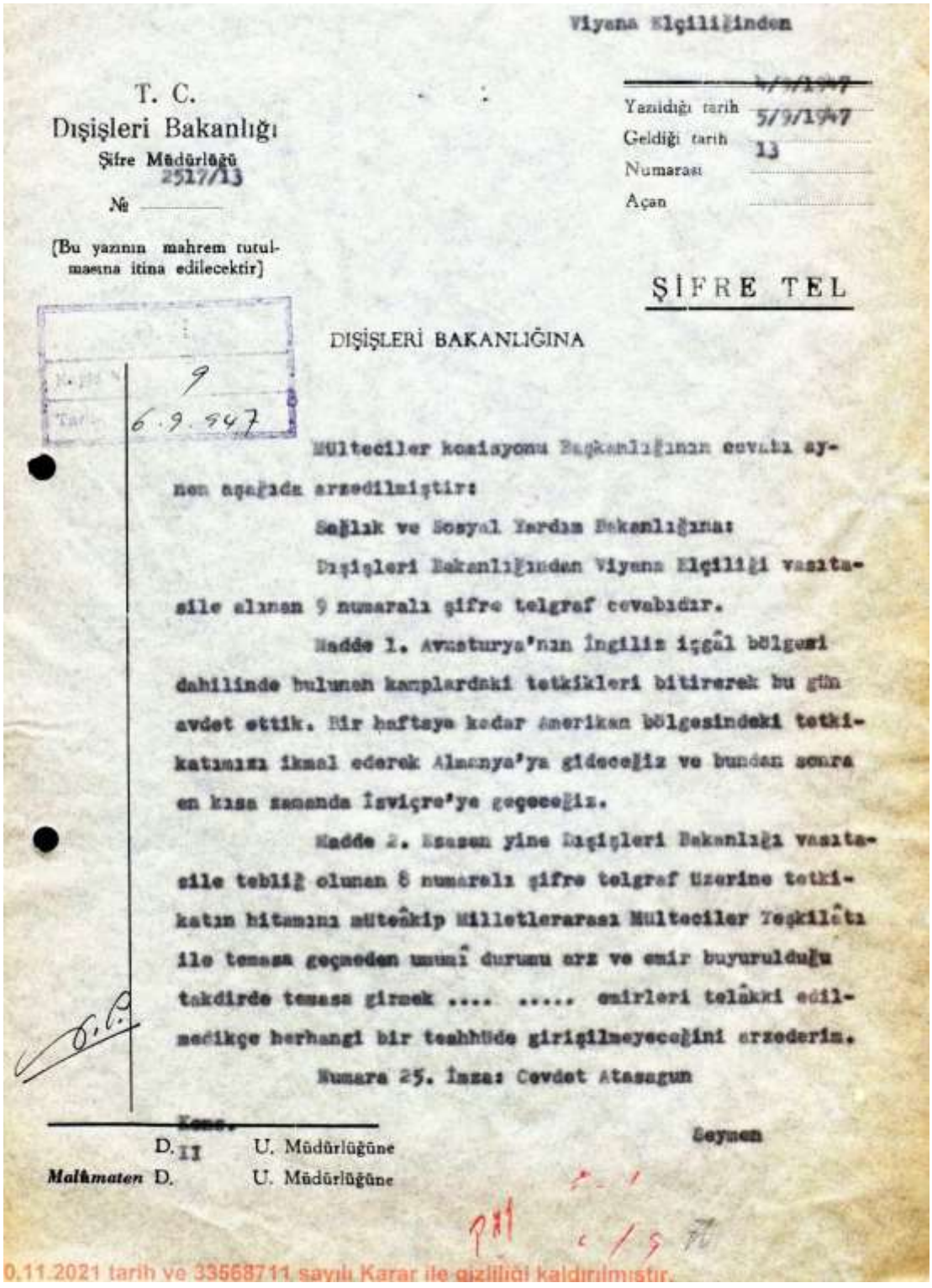
Heyetler gitti, gördü; görüştü. Bu Türk çocuklarına ruzumahşerde mı şefaat edeceğiz? Bu kimsesizlerin feryadına bigâne kalmıyalım. Bu işlerle alâkalı hükûmet makamlarının bir defa daha ehemmiyetle dikkat nazarını çekeriz.

Italya : Pizı Kampı 15 - 5 - 947

İtalya'daki kamplardaki Türk mültecilerle ilgili haber.

Akın, 1 Ocak 1948.

Viyana Elçiliğinden

T. C.
Dışişleri Bakanlığı
Şifre Müdürlüğü
2517/13
№

Yazıldığı tarih 5/9/1947
Geldiği tarih 13
Numarası
Açan

[Bu yazının mahrem tutulmasına itina edilecektir]

ŞİFRE TEL

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

No. 9
Tar. 6.9.947

Mülteciler komisyonu Başkanlığının cevabı aynen aşağıda arzedilmiştir:

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına:

Dışişleri Bakanlığından Viyana Elçiliği vasıtasile alınan 9 numaralı şifre telgraf cevabıdır.

Madde 1. Avusturya'nın İngiliz işgâl bölgesi dahilinde bulunan kamplardaki tetkikleri bitirerek bu gün avdet ettik. Bir haftaya kadar Amerikan bölgesindeki tetkikatımızı ikmal ederek Almanya'ya gideceğiz ve bundan sonra en kısa zamanda İsviçre'ye geçeceğiz.

Madde 2. Esasen yine Dışişleri Bakanlığı vasıtasile tebliğ olunan 8 numaralı şifre telgraf üzerine tetkikatın bitimini müteâkip Milletlerarası Mülteciler Teşkilâtı ile temasa geçmeden umumî durumu arz ve emir buyurulduğu takdirde temasa girmek .... emirleri telâkki edilmedikçe herhangi bir teahhüde girişilmeyeceğini arzederim.

Numara 25. İmza: Cevdet Atasagun

Konu:

D. 11 U. Müdürlüğüne
Malûmaten D. U. Müdürlüğüne

Aynen

0.11.2021 tarih ve 33568711 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

Cevdet Atasagun'un kamplardaki faaliyetleriyle ilgili telgraf.

Türk mültecilerin kaldığı Saint Gall kampı, 1946

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Reggio Emilia kampındaki Türk mülteciler.

Kaynak: *Zühtap Kesemenli Arşivi*

Saint Gall kampındaki Türk mülteciler, 1946

Fotoğraflar Ziyad Ebüzziya tarafından çekilmiştir.

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Yabancı kadınlarla evli Türkler.Karıları ve çocukları ile Roma daki Sefir Selim Sarper in emri ile ikinci kafileye kalanlardırbunlar 30 Nisan veya 3 Mayıs da gideceklerdirb 1948

İkinci postaya k alan gurup. Nisan 1948

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 2E.2109

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Türkiye ye gitmeleri kabul edilmeyen gurup.Kabul edilmeme sebebini bilmiyorum. Nisan 1948

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 2E-2149

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Reggio Emilia kampındaki Türk mülteciler.

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Reggio Emilia kampındaki Türk mülteciler.

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Avusturya'daki Landeck kampında kalan Kırım Tatarlarından bir grup.

Birlik, Sayı: 2, 2000

Mülteci Canlar Lenkeranlı, Veschnau kampında intihar eden Azerbaycanlılar Rahim ve Nadir Alizade'nin mezarı önünde.

Kaynak: *Yunus Lenkeranlı Arşivi*

1945–1947 yıllarında İtalya'daki kamplarda yaşamış Azerbaycanlı mülteciler.

Kaynak: *Zühtap Kesemenli Arşivi*

1945–1947 yıllarında İtalya'daki kamplarda yaşamış Kırımlı ve Kuzey Kafkasyalı mülteciler.

Kaynak: *Zühap Kesemenli Arşivi*

Üçüncü Bölümle İlgili

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3

KARAR

6911

31/5/1947 tarihli ve 3/5922 sayılı karara ektir:

Milletlerarası mülteciler teşkilâtı tarafından İtalya, İsviçre Avusturya ve Almanya'da bakılmakta olanlarla Yunanistandaki kamplarda bulunan mültecilerden Müslüman ve Türk Kültürlüler hakkında mahallinde incelemeler yapmış olan komisyonun, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 19/11/1947 tarihli ve 35816/39 sayılı yazısına ilişik raporu ile İçişleri, Dışişleri ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlıklarının bu konuya dair yazıları Bakanlar Kurulunun 19/12/1947 tarihli toplantısında incelenerek;

Kamplar içinde ve dışında yaşayan Türk soyundan müslümanlar ile aslen Türk vatandaşı ve Türkiyeli olup da türlü hadiseler yüzünden muntazam pasaportu bulunmayan Türk soyundan müslümanların ve buralarda bulunup yüksek içtimaî mevki sahibi olan ve Türkiye'de birinci derecede hısımları bulunan Türk kültürlü müslüman yabancılardan Hükûmetimizden yardım istememek şartiyle ve kendi varlıklariyle gelmek isteyenlerin

3/5922 sayılı kararın 3 üncü maddesinde yazılı olduğu şekilde ve mevzuat hükümleri dairesinde yurda kabulleri kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İ. İnönü

Başbakan — Devlet Bakanı Başbakan Yardımcısı — Devlet Bakanı — Adalet Bakanı — Millî Savunma Bakanı

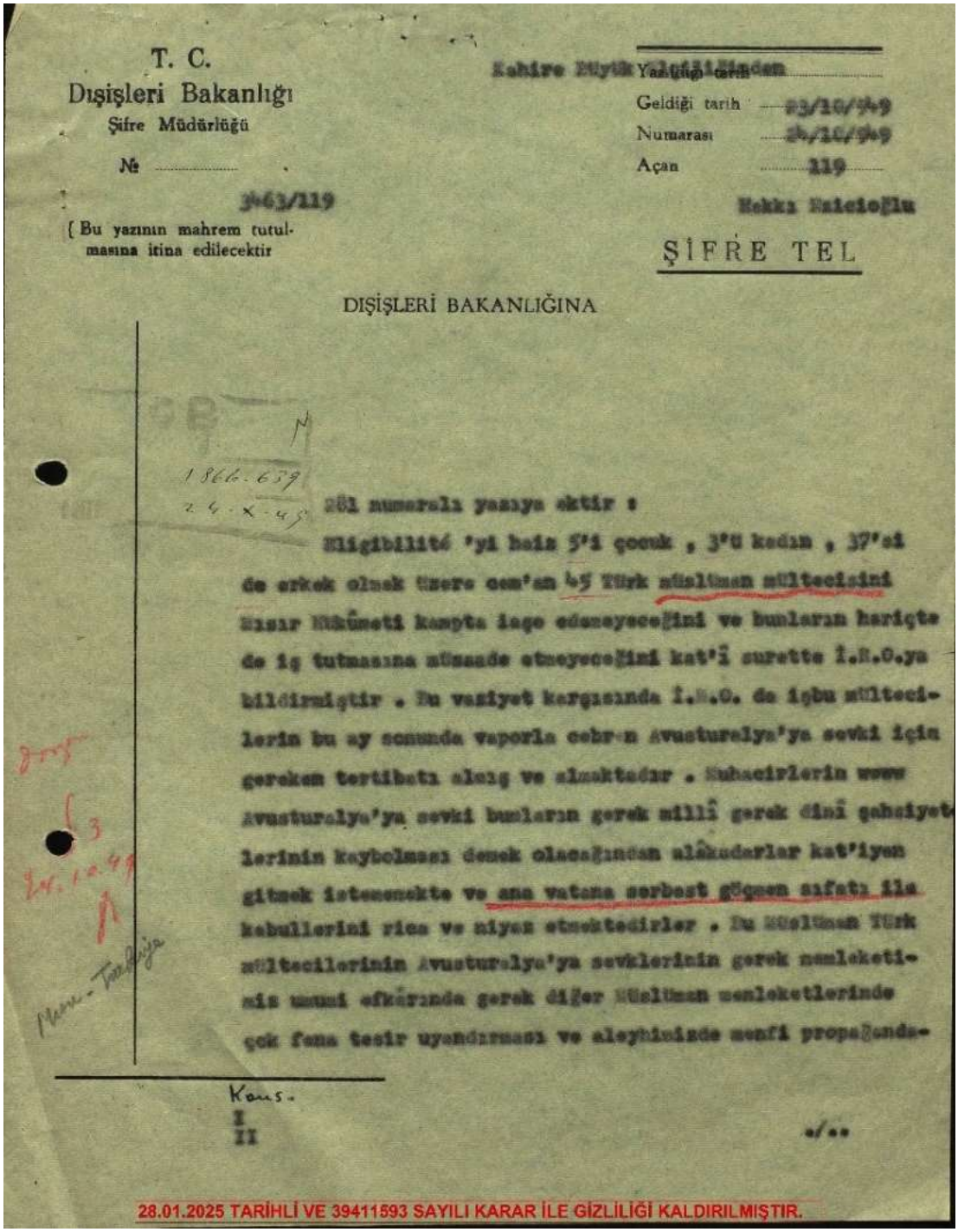
İçişleri Bakanı — Dışişleri Bakanı — Maliye Bakanı — Millî Eğitim Bakanı

Bayındırlık Bakanı — Ekonomi Bakanı — Sa. ve Sa. Y. Bakanı — Gümrük ve Tekel Bakanı

Tarım Bakanı — Ulaştırma Bakanı — Ticaret Bakanı — Çalışma Bakanı

030	18	01		115	87	4

Mültecilerin Türkiye'ye kabulü ile ilgili karar.

T. C.
Dışişleri Bakanlığı
Şifre Müdürlüğü

№ .....

3463/119

(Bu yazının mahrem tutulmasına itina edilecektir

Kahire Büyük Elçiliğinden
Yazılış tarih
Geldiği tarih 23/10/949
Numarası 24/10/949
Açan 119
Hekki Hacioğlu

ŞİFRE TEL

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

1866-659
24-X-49

201 numerolu yazıya ektir :

Eligibilité 'yi haiz 5'i çocuk , 3'ü kadın , 37'si de erkek olmak üzere cem'an 45 Türk müslüman mültecisini Mısır Hükûmeti kampta iaşe edemeyeceğini ve bunların hariçte de iş tutmasına müsaade etmeyeceğini kat'î surette İ.M.O.ya bildirmiştir . Bu vaziyet karşısında İ.M.O. da işbu mültecilerin bu ay sonunda vaporla cebren Avusturalya'ya sevki için gerekem tertibatı almış ve almaktadır . Muhacirlerin wwww Avusturalya'ya sevki bunların gerek millî gerek dinî şahsiyetlerinin kaybolması demek olacağından alâkadarlar kat'iyen gitmek istememekte ve ana vatana serbest göçmen sıfatı ile kabullerini rica ve niyaz etmektedirler . Bu müslüman Türk mültecilerinin Avusturalya'ya sevklerinin gerek memleketimiz umumi efkârında gerek diğer müslüman memleketlerinde çok fena tesir uyandırması ve aleyhimizde menfi propaganda-

Kons.
I
II

./..

28.01.2025 TARİHLİ VE 39411593 SAYILI KARAR İLE GİZLİLİĞİ KALDIRILMIŞTIR.

Kahire Büyükelçiliği'nden Mısır'daki Türk mültecilerle ilgili telgraf.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3

KARAR

6487

19/12/1947 tarihli ve 3/6911 sayılı karara ektir:

İtalya'daki kamplardan Mısır, Suriye ve Ürdüne geçmiş bulunan Türk-Müslüman mültecilerin yukarıda tarih ve sayısı gösterilen kararda yazılı şartlarla yurda kabulleri, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının 19/10/1948 tarihli ve 57805-54 sayılı ve Dışişleri Bakanlığının 15/11/1948, 13/12/1948 tarihli ve 25856/436, 27888/473 sayılı yazıları üzerine Bakanlar Kurulunca 27/ 12/ 1948 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

Başbakan | Devlet Bakanı Başb. Yardımcısı | Devlet Bakanı | Adalet Bakanı | Milli Savunma Bakanı

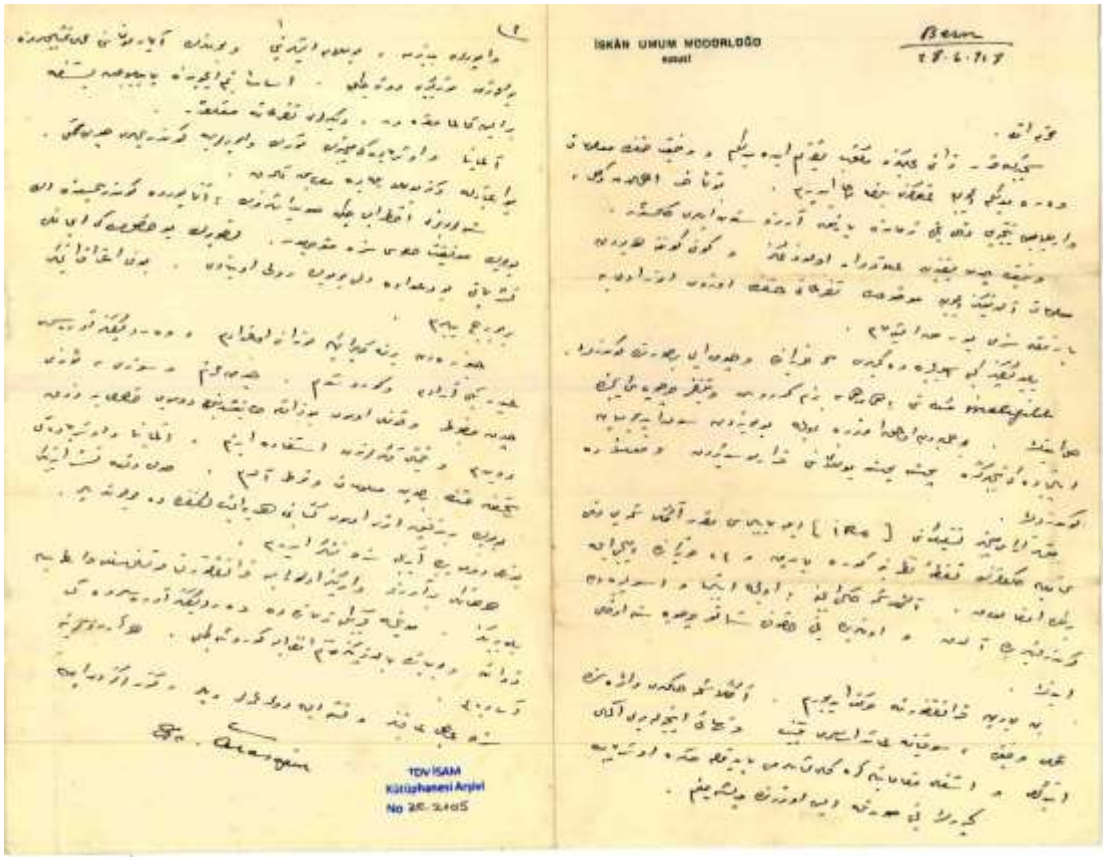
İçişleri Bakanı | Dışişleri Bakanı | Maliye Bakanı | Milli Eğitim Bakanı

Bayındırlık Bakanı | Ekonomi Bakanı | Sa. ve So. Y. Bakanı | Gümrük ve Tekel Bakanı

Tarım Bakanı | Ulaştırma Bakanı | Ticaret Bakanı | Çalışma Bakanı

030 18 01 02 | 118 | 84 | 18

Mısır'daki Türk mültecilerin Türkiye'ye kabulüyle ilgili karar.

Cevdet Atasagun'un Ziyad Ebüzziya'ya gönderdiği mektup.

Kaynak: *Ziyad Ebüzziya Arşivi*

Esir Türkler geliyor

İtalyada senelerden beri inleyen ırkdaşlarımızdan ilk kafile 23-Nisan 1948 sabahı geldi. Mevcudu 259 kişi olan ırkdaşlarımız şimdilik Tuzladaki kampa misafir edildiler.

Avrupanın muhtelif bölgelerinde senelerce esir kaldıktan ve türlü cefalara göğüs gerdikten sonra, Türklerden 259 kişi 23 Nisanda memleketimize gelmişlerdir. Kendileri bir müddet Tuzla kampında misafir edildikten sonra hükûmetçe tesbit edilen bölgelere yerleştirileceklerdir. İtalyada bulundukları zaman vakit vakit gazetemizde neşrettiğimiz mektup ve resimleri gönderen Ahmet Şamlı da gelenler içinde bulunmaktadır. Kendisinden aşağıdaki mektubu aldık:

9-4-948 (Tuzla)

Muhterem Akın Gazetesine

Şükürler olsun bu güne. Bizler yeniden dünyaya geldik. 23 Nisanda sabah saat 11 de 259 kişi olarak çoluk çocuğumuzla beraber İtalyadaki korkulu cehennem hayatından kurtularak geldik. Orada daha 85 kişi kaldı. Onların da 15 gün içerisinde gelmesi çok muhtemeldir. Sağ olunuz, var olunuz. Var olsun aziz milletimiz! Saygılar.

Ahmet Şamlı

Kamptaki Türklerden bir grup

İtalya kamplarında bulunan Türkler ana vatana gelmek üzere bir araya toplanıyorlar

7-2-948 tarihinde Regiyo Emilyo kamplarında bulunan 305 kişi Napolideki I. R. O. kampına gelmiştir. İtalyanın muhtelif bölgelerindeki kamplarında bulunan diğer Türkler de yavaş, yavaş Napolide toplanmaktadırlar. Halen Napoli kampında 5 bin küsûr muhacir vardır. Bunlar muhtelif milletlere mensupdur. Romadaki Türkler de Napoliye gelmişlerdir. Buradan ana vatana nakledileceklerdir.

Resmimiz, yıllarca gurbet diyarlarında çekdikleri azabdan kurtulmak için biran evvel ana vatana kavuşmay bekleyen Türk yavrularını göstermektedir.

Mülteci Türklerin Türkiye'ye gelişleri ile ilgili haberler.

Akın, 26 Şubat 1948 *Akın*, 29 Nisan 1948

Dün gelen mülteciler

İstanbul vapuru ile dün şehrimize 283 mülteci gelmiştir. Bunların 230 u İsviçre, 41 i Napoli ve 110 u da Pire kamplarından kurtulmuşlardır. Yukarıdaki resim mültecilerden bir grubu göstermektedir.

Hergün, Sayı: 212, 10 Haziran 1948.

Avrupa kamplarından 259 ırkdaşımız geldi

Tuzlaya indirilen kafile Avrupadaki Sovyet vahşetini ve harp içinde karşılaştıkları faciaları anlatıyorlar

Dün sabah saat 7 de Panama bandıralı Tete vapuru ile şehrimize Avrupadaki mülteci kamplarında bulunan ırkdaşlarımızdan 259 kişilik bir kafile gelmiştir.

Tuzla önlerinde demirleyen Tete vapuru göçmen kafilesini çıkardıktan sonra gece saat 21 de Tuzladan ayrılmıştır.

İskân umum müdürlüğü tarafından Tuzlada hazırlanan kampa yerleştirilen göçmenler bilâhara tesbit edilecek muhtelif mahallere gönderileceklerdir.

Vapurda kendileriyle konuşan bir arkadaşımıza göçmenler şunları söylemişlerdir:

«— Hepimiz muhtelif Avrupa memleketlerindeki mülteci kamplarından gelen müslüman Türkleriz.

Böyle mutlu bir günde, hakimiyeti milliye bayramında anavatana döndüğümüz için duyduğumuz milli heyecan ve hazzı size bu dakikada ifade etmekte acz gösteriyoruz. Aziz yurdumuzun havasını tekrar teneffüs etmek bahtiyarlığını bahşeden cenabı Hakka ve devlete duacıyız.

Çok sıkıntı çektik

Anavatandan uzak bulunduğumuz zamanda çok sıkıntı ve ıstırap çektik, şimdi burada sayamıyacağımız kadar fazla meşakkate katlandık. Üstelik zaman zaman da gadre ve zulme uğradık. Mamafih şunu da itiraf etmeliyiz ki gerek harp esnasında ve gerekse mülteci kamplarında kaldığımız müddetce enaz emniyet çeken müslüman Türkler olmuştur.

Hepimiz ikinci dünya harbinin son günlerini ateş ve bomba yağmuru altında idrak ettik. Naziliğin dehşetini yakından seyrettik ve acısını duyduk. Kâh aç kaldık, kâh kahredildik. Bilhassa müttefikler Avrupayı işgale başladık - tan sonra mukavemet eden bölgelerde bulunanlarımız âdeta bir cehennem hayatı yaşadılar.

İşgalden sonra müttefikler - İngilizler ve Amerikalıları kastediyoruz - Türklere iyi muamele etiler. Enterne edilip kampları gönderildikten sonra buradaki hayatımız nisbeten rahat geçti. Amerikan işgal bölgesinde bulunanlarımızın vaziyeti çok daha iyi idi.

Rusların vahşeti

Fakat Ruslardan ne çektiğimizi tarif edemeyiz. Rus hükumetini artık sefil Avrupa zulmün sembolü olarak kullanıyor.

Ruslar girdikleri yerleri tıpkı bir yamyam gibi tarıyor, gayri iz zanî ne yapılabilirse onu yapmakta tereddüt etmiyorlar. Rusların girdiği yerlerde ırz ve namusuna tasallut edilmemiş kadın ve kız aramak beyhudedir.

Zannetmiyoruz ki, dünyanın hiç bir devrinde tarih her hangi bir işgal kuvvetinin bu kadar kötü bir nam bırakmış olduğunu kaydetmiş bulunsun. Velhasıl Rusların ellerinden ne geldi ise onu yapmaktan çekinmediler. Etrafa dehşet saçarak aleyhlerine müthiş bir kin, garez ve nefret havası yarattılar.»

İtalyan seçimleri

İtalyan seçimleri hakkında fikirlerini soran arkadaşımıza göçmenler şu cevabı vermişlerdir:

«— Seçim neticelerini Napoliden ayrıldıktan sonra vapurda öğrendik. Esasen biz komünistlerin mağlûbiyetinden son derece emin bulunuyorduk, zira Rusların Avrupadaki menfur hareketlerinden sonra, akıllı bir Avrupalıya «komünizm insanı cennete» götürür» diye garanti verseniz, yine komünistlere rey vermez. Hattâ öleceğini bilse.. *(Devamı Sa. 5 Sü. 3 de)*

Avrupa Kalkınma Plânında değişiklik

Türkiyeye 2000 ton fazla petrol verilecek

Vaşington, 23 (A. P.) — Avrupa kalkınma programı mucibince gönderilecek yardım malzemesi miktarları meyanında esaslı değişiklikler yapılmış ve bazı memleketlere tahsisi düşünülen bilhassa petrol ve çelik miktarlarında kesintiler vukubulmuştur.

Birleşik Amerika stratejik önemi haiz bu maddeleri muhafaza edebilmek için top yekûn petrol tahsislerinden 2.146.000 ton ve çelik tahsislerinden 602.000 ton eksiltmiştir.

Programın idarecisi Paul Hoffman ilk 15 aylık devreye ait olan bu kesintilerden temsilciler meclisi tahsisat komisyonunu haberdar etmiştir. Buna mukabil Birleşik Amerika hububat sevkiyatını 1.790.000 ton, şekeri 650 bin ton ve diğer yiyecek maddelerini 196 bin ton arttırmak tasavvurundadır. **(Devamı sa: 5 sü: 3 de)**

259 Türk mültecinin Türkiye'ye gelişiyle ilgili gazete haberi.

Tasvir, 24 Nisan 1948

Almanyadaki Müslüman muhacirler memleketimize getiriliyor

Türkiyeye sevkleri geri kalan 600 muhacir müşkül durumda

İktısadî ve malî bakımdan Almanya günden güne düzeliyor, yalnız işçe müşkülâtı vardır ki, bunu da Amerika temin ediyor. Halkın garp demokrasisine meylettiği görülüyor. Ancak Ruhr bölgesi statüsü Almanları ürkütülmüştür. Dikkate şayan olan nokta, bugünkü Alman matbuatının yeni bir ordu kurmak zaruretini anlamış bulunmasıdır

Konuşmayı yapan: **Zeria Karadeniz**

Almanyada bulunan muhacir Türk ve Müslümanların işlerile meşgul olan komitenin uzun müddet başkanlığını yapmış ve geçenlerde Almanyadan muhacir kafilesile şehrimize gelen Aytek Namitok ile gerek mültecîler, gerek Almanya meselesi etrafında bir konuşma yapmayı faydalı buldum. Bu maksatla kendisini buldum.

Her şeyden önce Türk matbuatına ve bilhassa Tasvire müslüman muhacirlerin saygı, sevgi ve teşekkürlerini getirdiğini beyan ederek söze başlıyan Aytek Namitok sual sormama meydan vermeden soracaklarımı bekliyormuş gibi aşağıdaki izahatı vermeye koyuldu:

— Almanyada'ki Türk muhacirlerinin miktarı aşağı yukarı 2200 kadardır. Kendisine müteşekkir olduğumuz İskân genel müdürü doktor Cevdet Atasagun delâletiyle bunlardan 1717 si birinci listeye ithal edilmiş bulunuyor. General konsolosumuzun diğerlerinin vaziyetile hâlen meşgul olduğu söyleniyor. Fakat bizleri üzen bir hakikati söylemeden geçemiyeceğim:

Bunlardan 600 kadarı (İRO) teşkilâtı tarafından kabul edilmemiştir. İRO, Unra teşkilâtının şimdiki ismidir; yani enternasyonal muhacir teşkilâtı demektir. Bu 600 muhacirin kendi kendilerine ilkdikleri bir hata, bu gün bu zorlukları meydana çıkarmış bulunuyor.

Rusyayı işgal eden Almanlar geri çekilirken bu müslüman muhacirler de onlarla beraber Almanyaya geçmişlerdi. Rusyanın Alman hududu civarında yaşıyan bu muhacirler, Almanyaya geldikleri zaman, İngiliz ve Amerikalılarla aralarında iyi olan Ruslar bu muhacirleri geriye almak istemişlerdi. Tekrar Rusyaya gitmek istemiyen bu zavallılar ise Türkiyede doğduklarını iddia ederek Rusların ellerinden kurtulmuşlardı. Vaktaki İro teşkilâtı ilkörm olan evrakı isteyince, iş tamamiyle değişti ve ortaya bunların yalan söylediği rivayeti çıkarak Türkiyeye sevklerinin geri bırakılmalarına sebep oldu. Ben oradayken kendilerine bunu tashih etmeleri için rica ettimse de cahil muhacirler sözlerimi Ruslar tarafından hazırlanan bir plân zannederek böyle bir teşebbüste bulunmaktan imtina ettiler. Esasen gelen muhacirlerin bütün masrafları İro'ya ait olduğu için de, teşkilât çok ince eleyip sık dokumaktadır.

Muhacirler, Mart ayında yapılacağı söylenen yeni intihabda vesikalarını ibraz edemedikleri gibi doğ ruyu da söylemezlerse vaziyetleri

Almanyadaki Müslüman muhacirlerin vaziyetini ve Almanyanın bugünkü durumunu anlatan Aytok Manitok

cidden nazik ve elim bir safhaya girecektir.

Bunun önüne geçebilmek için şimdiden Cenevredeki İRO teşkilâtı merkezi umumisi nezdinde teşebbüse geçmek zarureti vardır. Dışişleri Bakanımız Necmeddin Sadak'ın gazetecilere verdiği beyanatında: Muhacirlerin vaziyetiyle yakından alâkadar olduklarını ve olacaklarını bildirmesinin bizleri ne kadar sevindirdiğini tahmin edemezsiniz. Hepimiz oradayken Türkiyeyi cennet olarak tasavvur ediyor ve rüya görüyorduk. Biz çok şükür hakikatını görebilmek imkânını bulabildik. Darısı onların başına!..

Anlatacakları bitmiş gibi durunca ben sualimi sordum:

— Bunların hakiki vatan sevgisiyle memleketinize geldiklerinden emin misiniz? İçlerinde komünist meselesini taşımak ihtiyecler yok mudur?

— Bu, düşünülecek bir sual de di, ve ilâve etti Vatan sevgisiyle geldiklerinden hemen hemen eminim. Üç sene bunlarla yakından alâkadar oldum, komünist kokusu almadım. Rusyanın tesiri altında kalmış olabilirler, fakat komünizmin tesiri altında kalacaklarını hiç zannetmiyorum. Her halde tehlikeli kimseler olmadığı muhakkak. Hem bu hususta Türk polisine de güvenebilirsiniz.

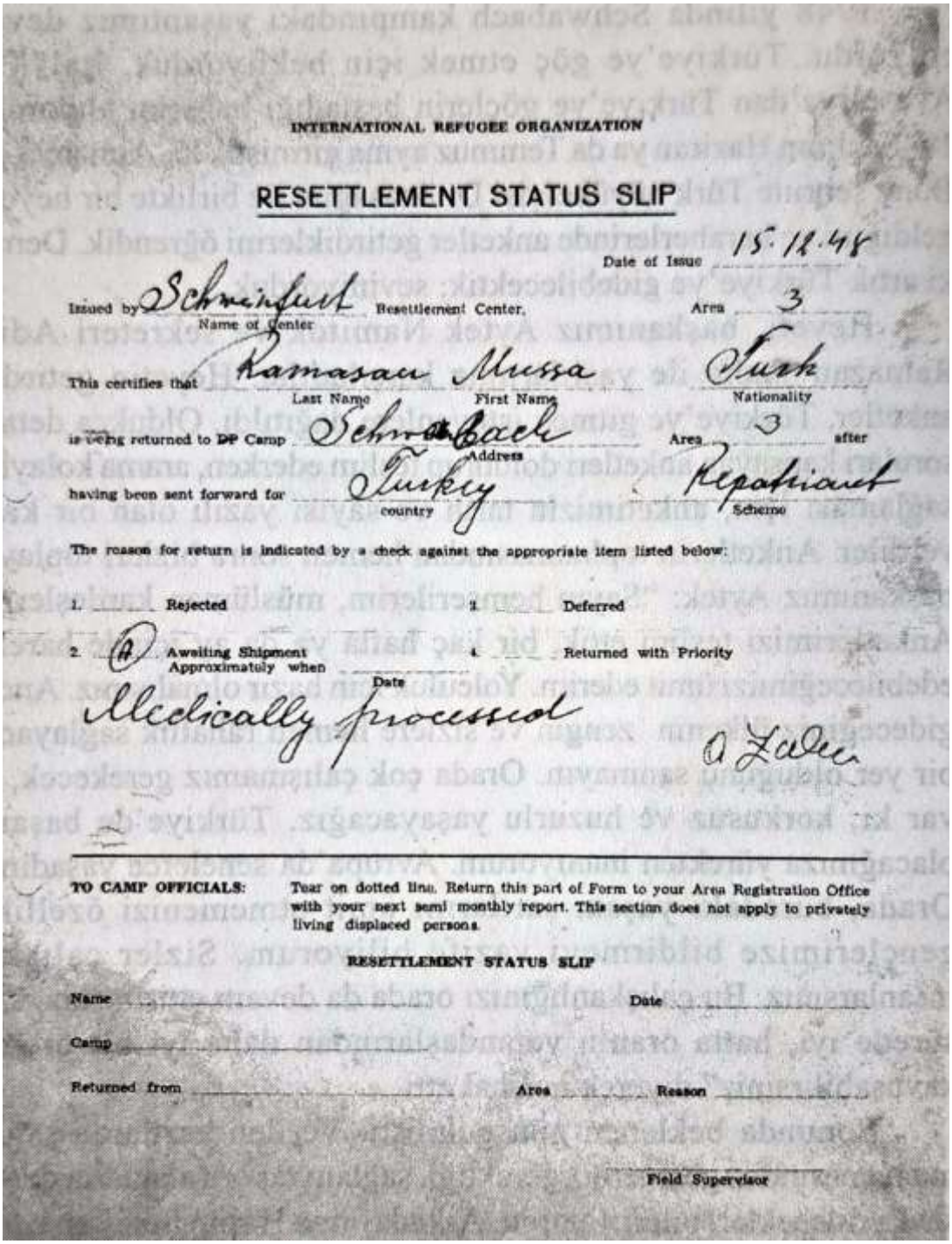
— Almanyada başka milletlere ait muhacir var mı ?

— Yarım milyona yakın muhacir bulunmasına rağmen onlar muntazam kafileler halinde İngiltereye ve Amerikaya yerleştirildikleri için o kadar sıkıntı çekmiyorlardı. İRO onlarla daha yakından alâkadar oluyor. Tarih boyunca eşine rastlanmıyan bu muhacir teşkilâtı cidden takdire lâyıktır.

— Almanyada vaziyet nasıl?

— İktisadi ve mali bakımdan Almanya günden güne düzelmektedir. Harbin hemen akabinde de paranın bolluğuna rağmen, istihsalât azdı, her şey karaborsaya intikal etmiş, hayat tamamiyle bozulmuştu. Şimdi para sıkıntısı çekilmekle beraber ticari emtea boldur, ancak işçe meselesi sıkıntılı vaziyetini muhafaza etmektedir. Bu gün Amerikanın işçe vaziyeti olmadığı takdirde Almanyanın yaşamasına imkân yoktur. Bundan dolayı Almanyanın Marshall planına dahil olması büyük ümitlere imkân vermektedir. Siyasi vaziyete gelince!.. Halkın garp demokrasisine meylettiği görülüyor. Almanyanın garp mıntakasında yapılan son intihabatta komünistler bütün gayretlerine rağmen yüzde dörtten fazla rey alamadılar. Ruhr havzasının statüsü Almanları ürkütmüştür. Fakat rivayet olarak dolaşan üç işgal bölgesinin birleştirileceği haberi Almanları eskiden çok sevindiriyor. Psikoloji noktasında Almanlar yıkılmış bir haleti ruhiye arze-

Tasvir, 16 Mart 1949

INTERNATIONAL REFUGEE ORGANIZATION

RESETTLEMENT STATUS SLIP

Date of Issue 15.12.48

Issued by Schwandorf Resettlement Center, Area 3
Name of Center

This certifies that Ramasan Mussa Turk
Last Name First Name Nationality

is being returned to DP Camp Schwandorf Area 3 after
Address

having been sent forward for Turkey Repatriant
country Scheme

The reason for return is indicated by a check against the appropriate item listed below:

1. ____ Rejected
2. (A) Awaiting Shipment Approximately when ____ Date
3. ____ Deferred
4. ____ Returned with Priority

Medically processed

A Zaden

TO CAMP OFFICIALS: Tear on dotted line. Return this part of Form to your Area Registration Office with your next semi monthly report. This section does not apply to privately living displaced persons.

RESETTLEMENT STATUS SLIP

Name ____ Date ____

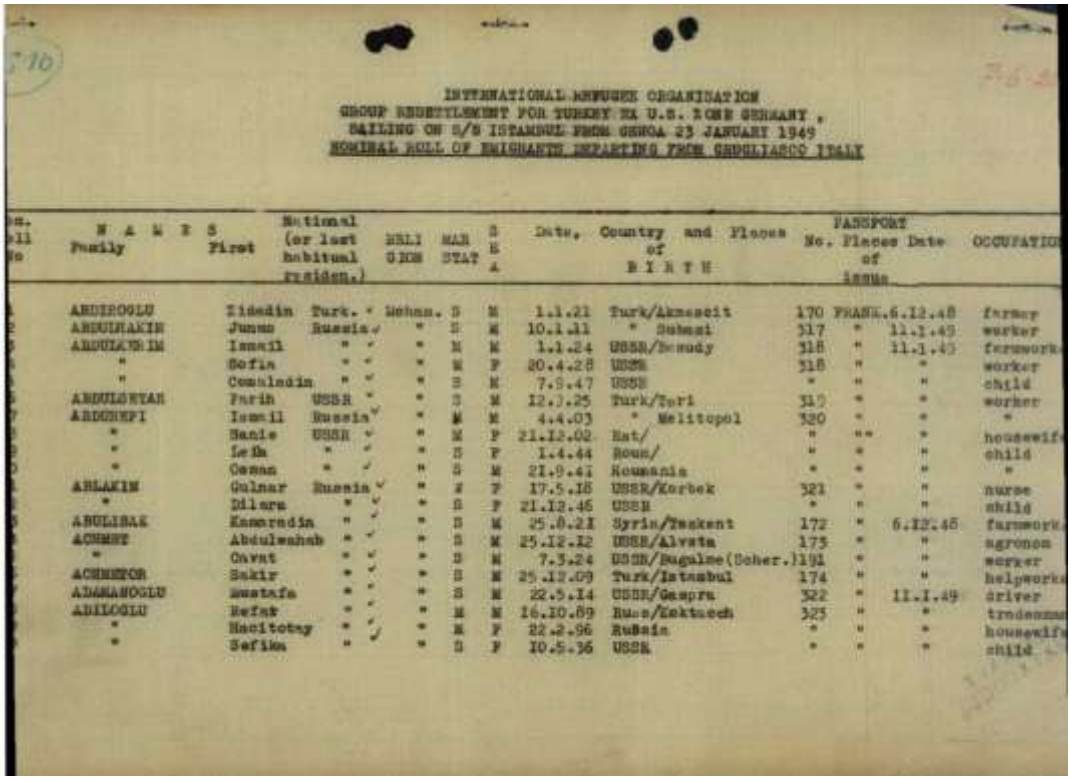
Camp ____

Returned from ____ Area ____ Reason ____

Field Supervisor

Kuzey Kafkasyalı Musa Ramazan'a IRO tarafından Türkiye'ye hareket etmeden önce verilen iskan izni ve sağlık belgeleri, Aralık 1948.

Kaynak: Musa Ramazan, *Bir Kafkas Göçmenin Anıları*, İstanbul, 1997.

INTERNATIONAL REFUGEE ORGANISATION
GROUP RESETTLEMENT FOR TURKEY EX U.S. ZONE GERMANY,
SAILING ON S/S ISTANBUL FROM GENOA 23 JANUARY 1949
NOMINAL ROLL OF EMIGRANTS DEPARTING FROM GHISLIASCO ITALY

Nom. roll No	NAMES Family	First	National (or last habitual residen.)	RELI GION	MAR STAT	SEX	Date,	Country and Places of BIRTH	PASSPORT No.	Places of issue	Date	OCCUPATION
	ABDIROGLU	Zidedin	Turk.	Mohan.	S	M	1.1.21	Turk/Akmescit	170	FRANK.	6.12.48	farmer
	ABDURAKIN	Junus	Russia	"	S	M	10.1.11	" Suksai	317	"	11.1.49	worker
	ABDULKERIM	Ismail	"	"	M	M	1.1.24	USSR/Dersudy	318	"	11.1.49	farmwork
	"	Sofia	"	"	M	F	20.4.28	USSR	318	"	"	worker
	"	Cemaladin	"	"	S	M	7.9.47	USSR	"	"	"	child
	ABDULSETAR	Farih	USSR	"	S	M	12.3.25	Turk/Tori	319	"	"	worker
	ABDUNEFI	Ismail	Russia	"	M	M	4.4.03	" Melitopol	320	"	"	"
	"	Hanie	USSR	"	M	F	21.12.02	Kat/	"	"	"	housewife
	"	Lefa	"	"	S	F	1.4.44	Roun/	"	"	"	child
	"	Osman	"	"	S	M	21.9.41	Roumania	"	"	"	"
	ABLAKIN	Gulnar	Russia	"	M	F	17.5.18	USSR/Korbek	321	"	"	nurse
	"	Dilara	"	"	S	F	21.12.46	USSR	"	"	"	child
	ABULIBAK	Kemaredin	"	"	S	M	25.8.21	Syria/Taskent	172	"	6.12.48	farmwork
	ACHMET	Abdulwahab	"	"	S	M	25.12.12	USSR/Alvata	173	"	"	agronom
	"	Cavat	"	"	S	M	7.3.24	USSR/Bugulme(Scher.	191	"	"	worker
	ACHMETOR	Sakir	"	"	S	M	25.12.09	Turk/Istanbul	174	"	"	helpwork
	ADAMAOGLU	Mustafa	"	"	S	M	22.5.14	USSR/Gaspru	322	"	11.1.49	driver
	ADILOGLU	Refat	"	"	M	M	16.10.89	Russ/Ekatuech	325	"	"	tradesma
	"	Hacitotay	"	"	M	F	22.2.96	Russia	"	"	"	housewife
	"	Sefika	"	"	S	F	10.5.36	USSR	"	"	"	child

23 Ocak 1949 tarihinde Türkiye'ye gönderilen mülteci listesinden

Arolsen Archives

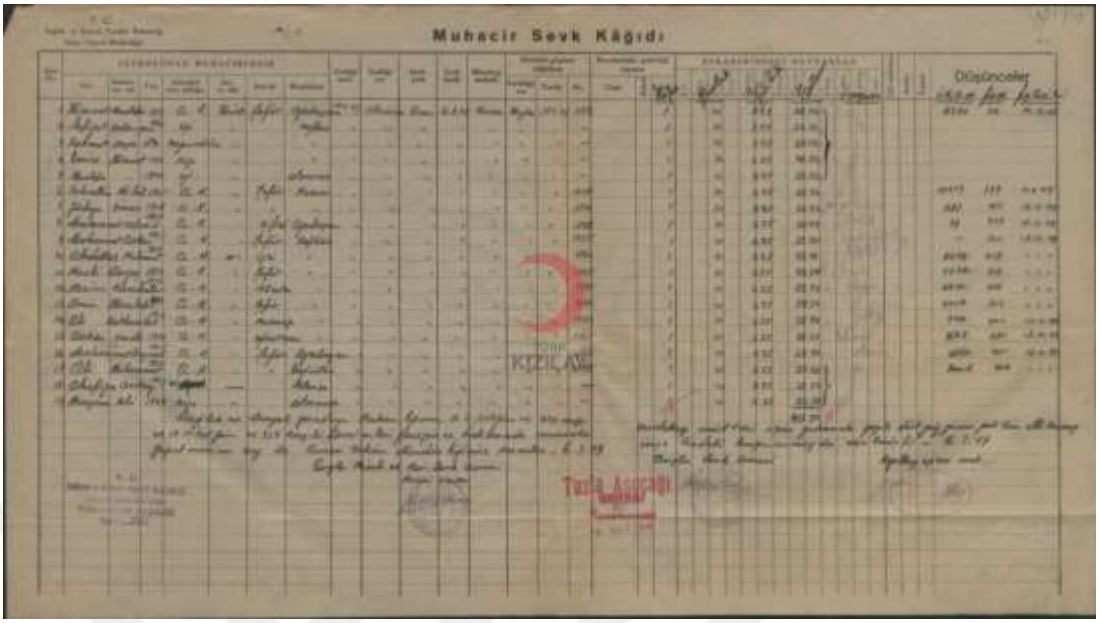
TDV İSAM
Kütüphanesi Arşivi
No 2E-2164

XX. A Z E R B A I D J A N I E N S.

936.	Abaszade Adil	5.1.1900	Marié	M.		Agriculteur	Reggio Emili
937.	,, Helena	1921	marié	F.	Epouse	Hotesse	,,
938.	Abizade Umed	8.11.1922	Célib.	M.		Chauffeur	,,
939.	Bagir Hüsein	14.6.1903	Célib.	M.		Chauffeur	,,
940.	Caferzade Ibrahim	1.4.1913	,,	M.		Agriculteur	,,
941.	Cesaneli Zöhrab	3.5.1917	Marié	M.		Instituteur	,,
942.	,, Rahile	29.4.1922	mariée	F.	Epouse	Infermiere	,,
943.	,, Rena	27.12.1943	---	F.	Fille	---	,,
944.	Guluzade Bahadir	1.1.1921	Célib.	M.		Etudiant	,,
945.	Meybetoglu Halil	22.12.1917	,,	M.		Chauffeur	,,
946.	Hasan Ayvaz	1915	,,	M.		Agriculteur	,,
947.	Kurbanoglu Junus	5.5.1915	Marié	M.		Machiniste	,,
948.	,, Ludmila	25.9.1919	mariée	F.	Epouse	Hotesse	,,
949.	Madamov Mahomet	5.4.1920	Marié	M.		Marin	,,
950.	,, Angelina	7.7.1924	marié	F.	Epouse	Hotesse	,,
951.	Melikoff Muharrem	10.6.1916	Marié	M.		Infermier	,,
952.	,, Sherik	30.5.1916	marié	F.	Epouse	Hotesse	,,
953.	,, Sherik	1943	---	F.	Fille	---	,,
954.	Rizazade Gulam	13.3.1916	Célib.	M.		Technicien	,,
955.	Salahli Yusif	6.9.1897	,,	M.		Medecin	,,
956.	Şukur Ali	1921	,,	M.		Forgeron	,,
957.	Alioglu Ali	15.4.1892	Veuf	M.		Officier	Ricciene ,,
958.	Bayramoglu Mehmet	24.4.1900	Veuf	M.		Professeur	,,
959.	Karizade Leyli	26.12.1919	Veuve	F.		Peintre	,,
960.	,, Ali	11.3.1938	Ecolier	M.	Fils	---	,,
961.	,, Anahanum	20.11.1885	Veuve	F.	Mère	Hotesse	,,
962.	Muslimli Elmas	2.2.1914	Célib.	M.		Medecin	,,
963.	Babazade Chiarem	5.3.1906	Marié	M.		Chauffeur	Bari
964.	,, Anna	8.11.1921	mariée	F.	Epouse	Hotesse	,,
965.	,, Izabella	25.9.1946	---	F.	Fille	---	,,
966.	Casanenli Zohrap	3.5.1917	Marié	M.		Tisserand	,,
967.	,, Santina	1.11.1927	mariée	F.	Epouse	Hotesse	,,
968.	Curbanzade Harib	1.1.1915	Célib.	M.		Boucher	,,
969.	Ibrahimzade Ali	25.4.1923	,,	M.		Etudiant	,,

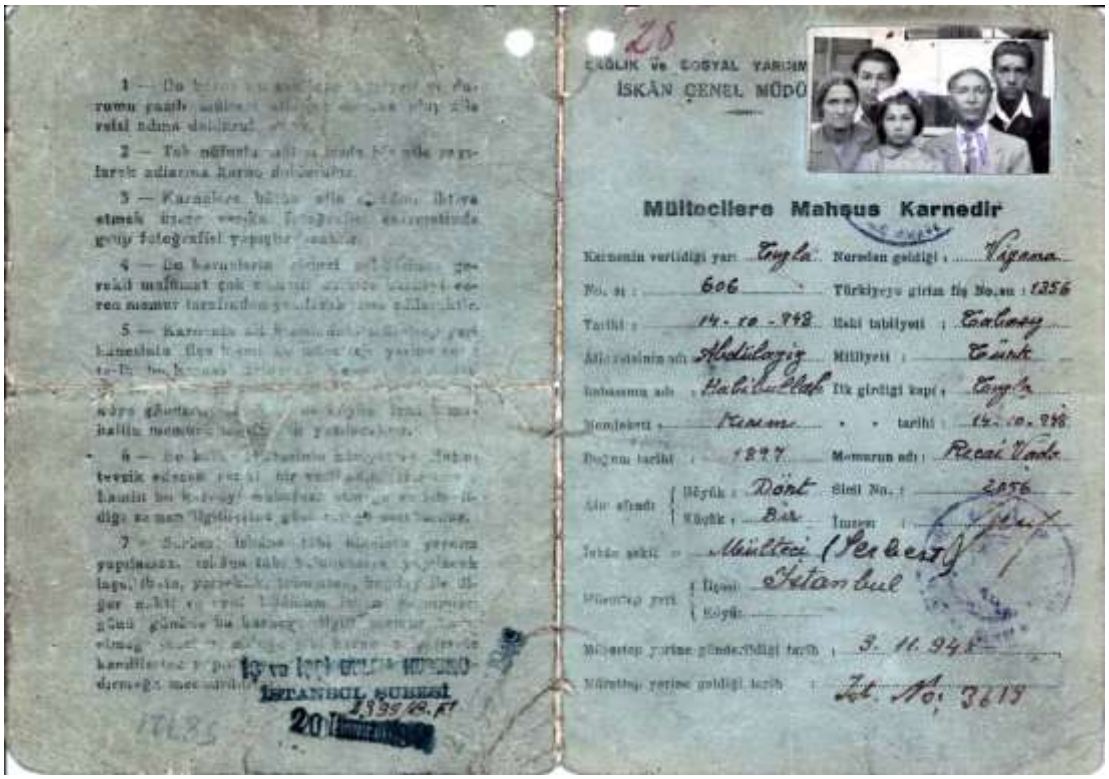
Avrupa kamplarından Türkiye'ye gelen mülteci listesinden

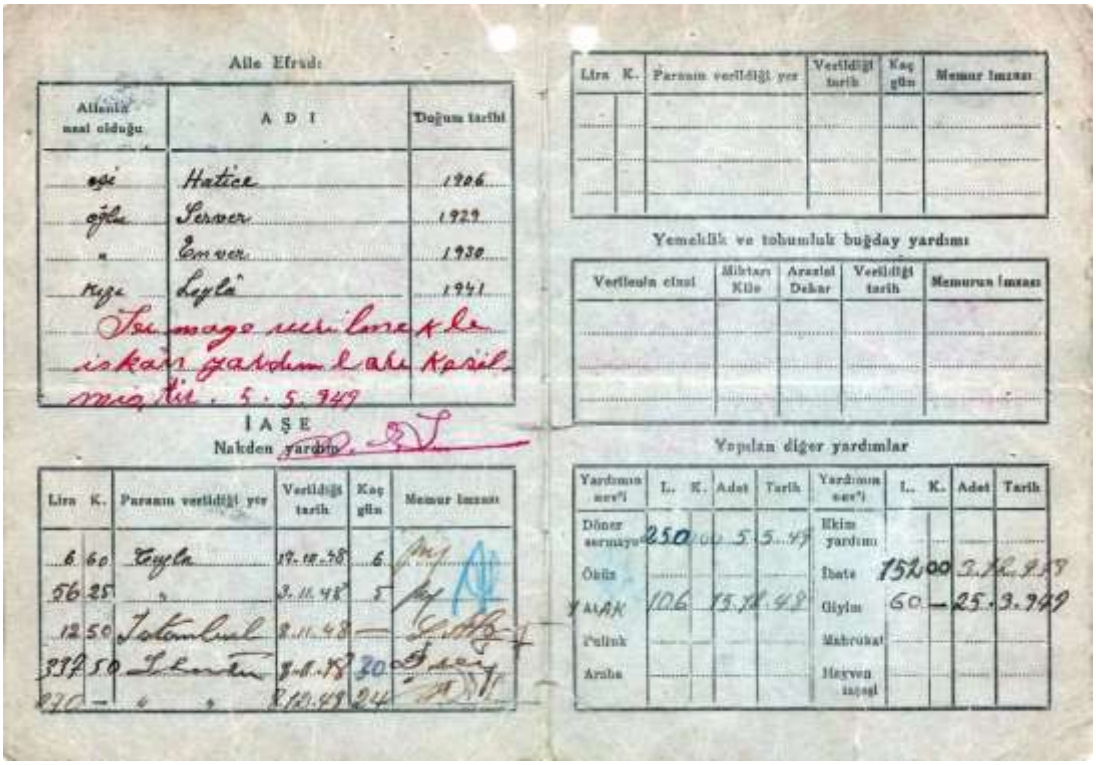
Ziyad Ebüzziya Arşivi

Tuzla Kampı'ndan Mültecilerin Sevkine Dair Belge

Kızılay Arşivi, Kutu 2231-49.

Aile Efradı

Ailenin nasıl olduğu	A D I	Doğum tarihi
eşi	Hatice	1906
oğlu	Server	1929
"	Enver	1930
kızı	Leylâ	1941

Ismago mülteciler ile iskân yardımları kaldırılmıştır. 5.5.949

İAŞE

Nakden yardım

Lira	K.	Parasının verildiği yer	Verildiği tarih	Kaç gün	Memur imzası
6	60	Tuzla	19.10.48	6	
56	25	"	3.11.48	5	
12	50	Istanbul	8.11.48	—	
337	50	Tuzla	9.8.49	20	
270	—	"	29.10.49	24	

Lira	K.	Parasının verildiği yer	Verildiği tarih	Kaç gün	Memur imzası

Yemeklik ve tohumluk buğday yardımı

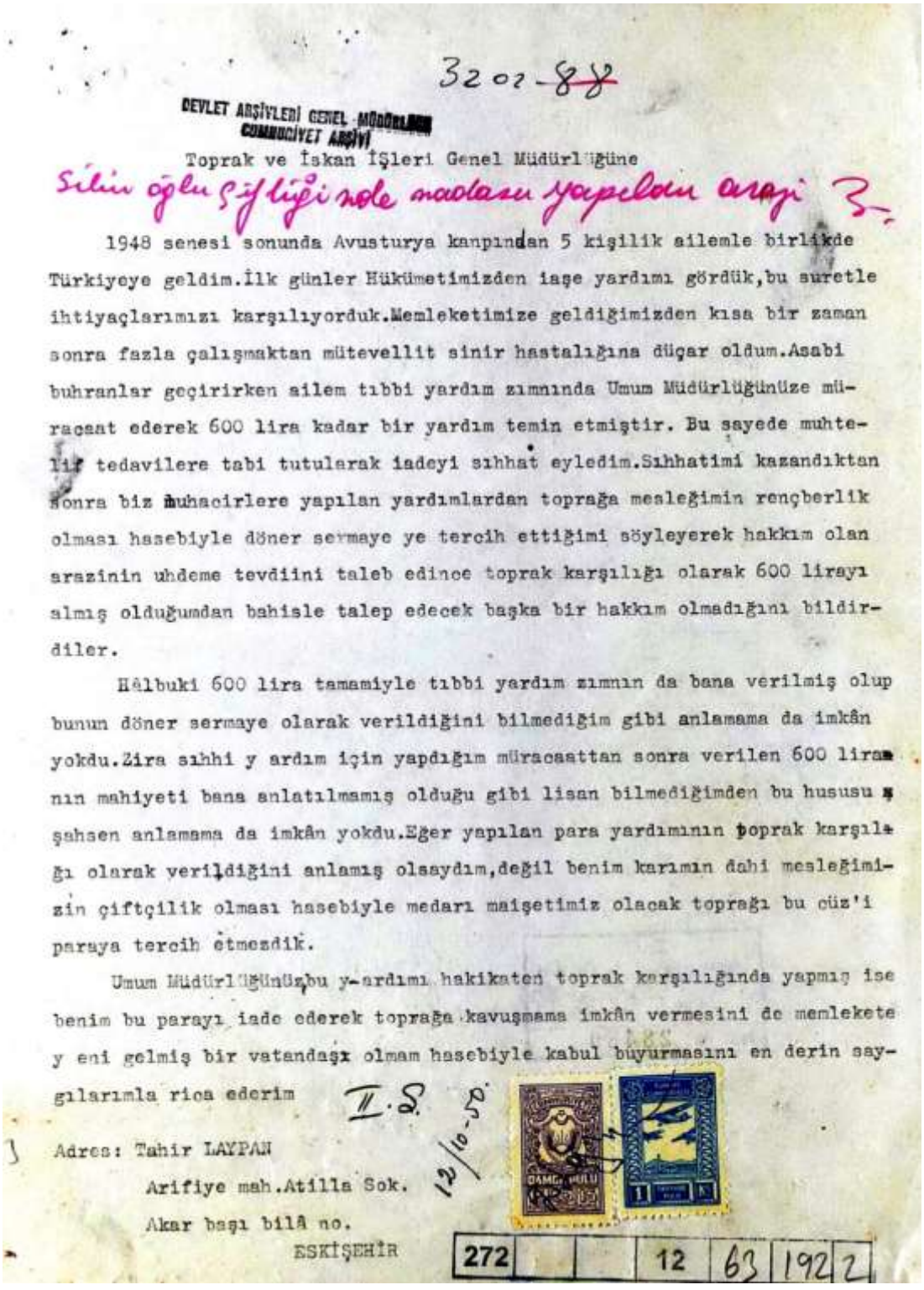
Verilenin cinsi	Miktarı Kilo	Arazisi Dekar	Verildiği tarih	Memurun imzası

Yapılan diğer yardımlar

Yardımın nev'i	L.	K.	Adet	Tarih	Yardımın nev'i	L.	K.	Adet	Tarih
Döner sermaye	250	00	5	5.5.49	Ekim yardımı				
Öküz					İbate	152	00		
Alâk	106				Giyim	60	—	25	3.949
Pulluk					Mahrukat				
Araba					Hayvan yemeği				

Tuzla Kampı'nda mültecilere verilen karneden bir örnek.

Kaynak: *Ömer Özcan arşivi*

3202-88

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Toprak ve İskan İşleri Genel Müdürlüğüne

Silin oğlu şifliği nde maolası yapılan araşi 3-.

1948 senesi sonunda Avusturya kampından 5 kişilik ailemle birlikde Türkiyeye geldim.İlk günler Hükümetimizden iaşe yardımı gördük,bu suretle ihtiyaçlarımızı karşılıyorduk.Memleketimize geldiğimizden kısa bir zaman sonra fazla çalışmaktan mütevellit sinir hastalığına düçar oldum.Asabi buhranlar geçirirken ailem tıbbi yardım zımnında Umum Müdürlüğünüze müracaat ederek 600 lira kadar bir yardım temin etmiştir. Bu sayede muhtelif tedavilere tabi tutularak iadeyi sıhhat eyledim.Sıhhatimi kazandıktan sonra biz muhacirlere yapılan yardımlardan toprağa mesleğimin rençberlik olması hasebiyle döner sermaye ye tercih ettiğimi söyleyerek hakkım olan arazinin uhdeme tevdiini taleb edince toprak karşılığı olarak 600 lirayı almış olduğumdan bahisle talep edecek başka bir hakkım olmadığını bildirdiler.

Halbuki 600 lira tamamiyle tıbbi yardım zımnın da bana verilmiş olup bunun döner sermaye olarak verildiğini bilmediğim gibi anlamama da imkân yokdu.Zira sıhhi y ardım için yapdığım müracaattan sonra verilen 600 liranın mahiyeti bana anlatılmamış olduğu gibi lisan bilmediğimden bu hususu şahsen anlamama da imkân yokdu.Eğer yapılan para yardımının toprak karşılığı olarak verildiğini anlamış olsaydım,değil benim karımın dahi mesleğimizin çiftçilik olması hasebiyle medarı maişetimiz olacak toprağı bu cüz'i paraya tercih etmezdik.

Umum Müdürlüğünüz bu y-ardımı hakikaten toprak karşılığında yapmış ise benim bu parayı iade ederek toprağa kavuşmama imkân vermesini de memlekete y eni gelmiş bir vatandaşın olmam hasebiyle kabul buyurmasını en derin saygılarımla rica ederim

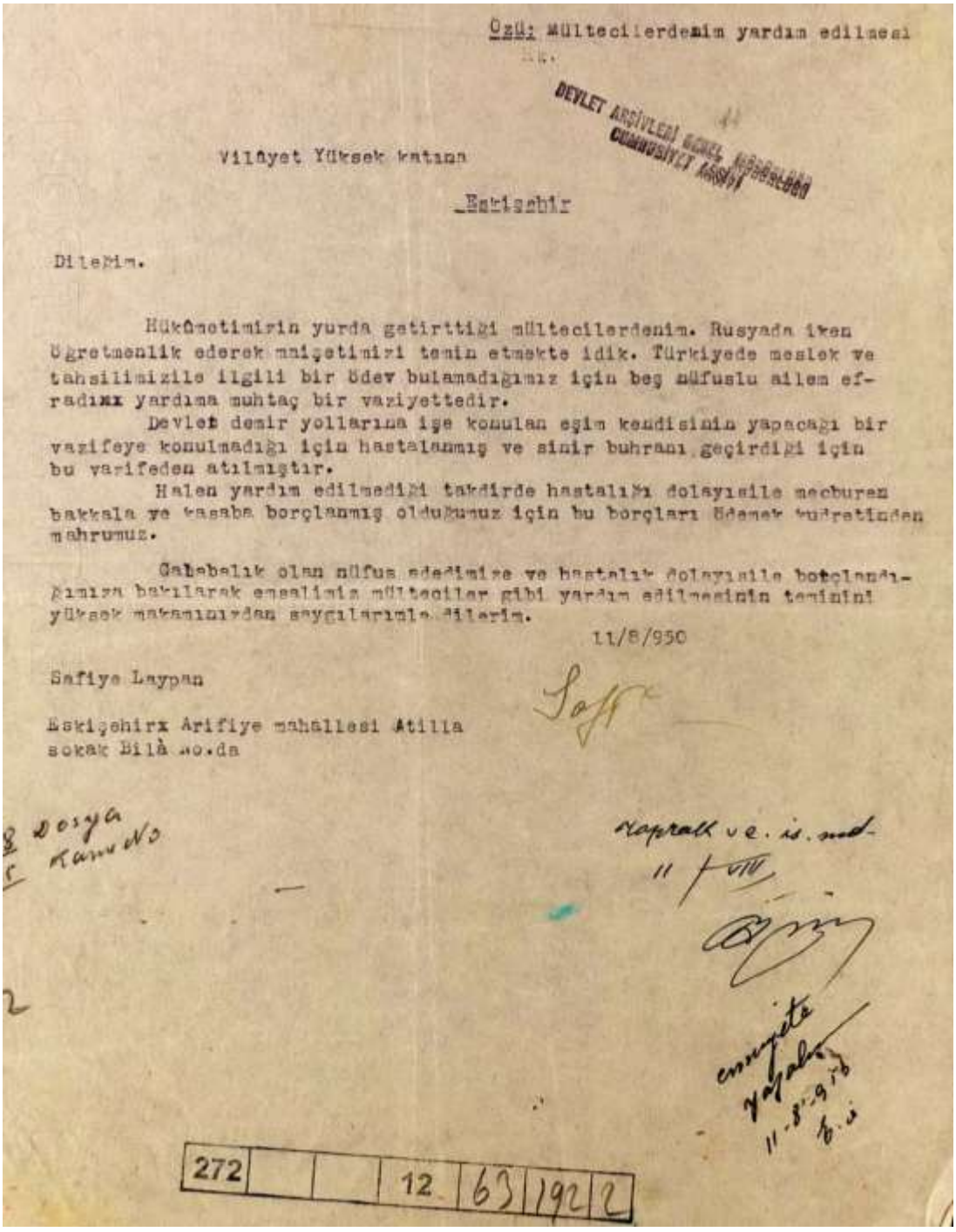
İ.S.

12/10-50

Adres: Tahir LAYPAN
Arifiye mah.Atilla Sok.
Akar başı bilâ no.
ESKİŞEHİR

272 | | | 12 | 63 | 192 | 2

Eskişehir'de ikamet eden mülteci Tahir Laypan'ın dilekçesi.

Özü: Mültecilerdenim yardım edilmesi

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ CUMHURİYET ARŞİVİ

Vilâyet Yüksek katına

Eskişehir

Dilekçim.

Hükûmetimizin yurda getirttiği mültecilerdenim. Rusyada iken öğretmenlik ederek maişetimizi temin etmekte idik. Türkiyede meslek ve tahsilimizle ilgili bir ödev bulamadığımız için beş nüfuslu ailem efradımız yardıma muhtaç bir vaziyettedir.

Devlet demir yollarına işe konulan eşim kendisinin yapacağı bir vazifeye konulmadığı için hastalanmış ve sinir buhranı geçirdiği için bu vazifeden atılmıştır.

Halen yardım edilmediği takdirde hastalığı dolayısile mecburen bakkala ve kasaba borçlanmış olduğumuz için bu borçları ödemek kudretinden mahrumuz.

Çalışabilir olan nüfus efradımız ve hastalık dolayısile borçlandığımızı nazarı itibare alarak ailemiz mültecilar gibi yardım edilmesinin teminini yüksek makamınızdan saygılarımla dilerim.

11/8/950

Safiye Laypan

Eskişehirx Arifiye mahallesi Atilla sokak Bilà no.da

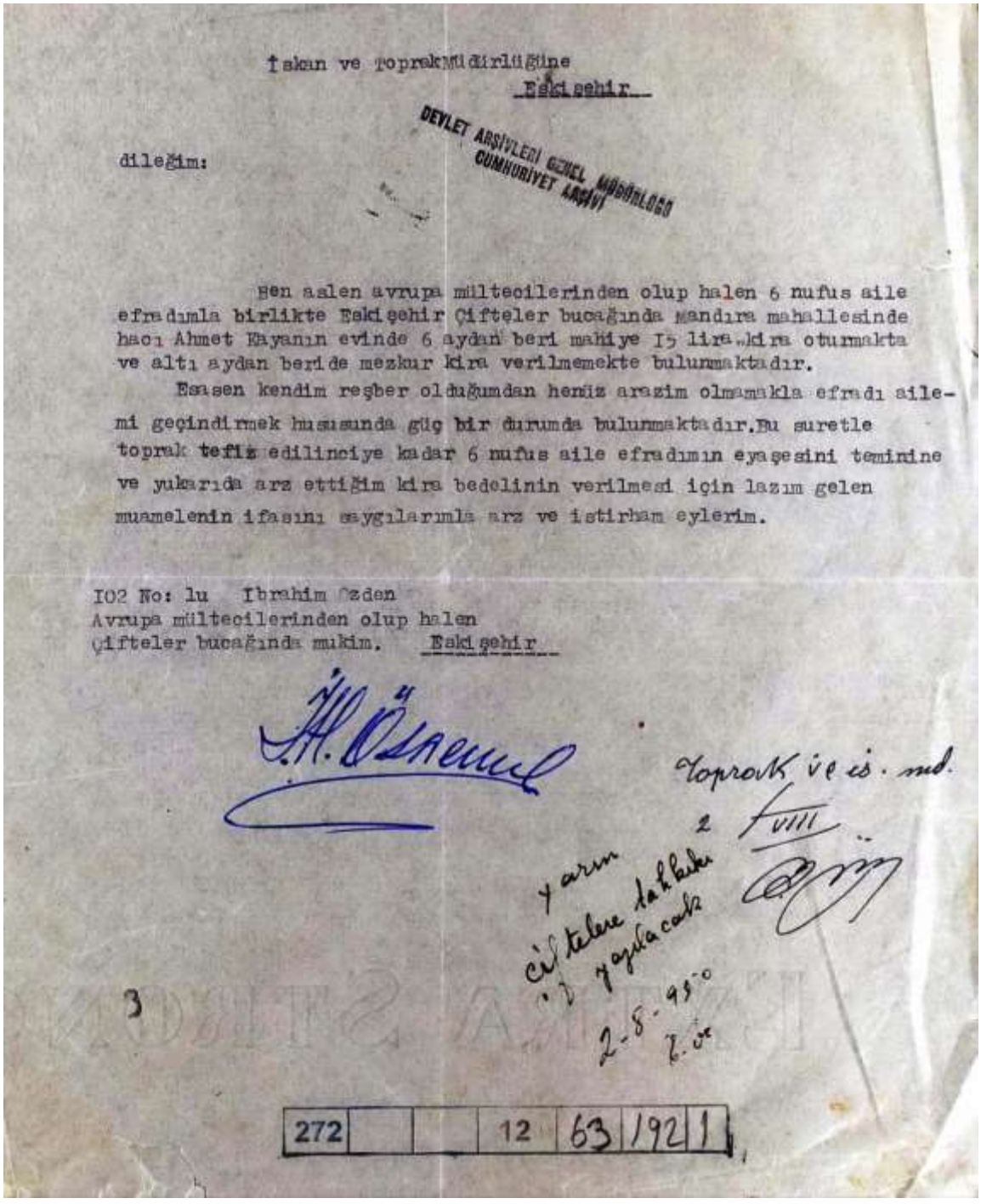
Dosya Kamu No

Kaydı ve. iş. mud. 11/VIII

emniyete yazıldı 11-8-950

272 | | | 12 | 63 | 192 | 2

Eskişehir’de ikamet eden mülteci Safiye Laypan’ın dilekçesi.

İskan ve Toprak Müdürlüğüne
Eskişehir

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

dileğim:

Ben aslen avrupa mültecilerinden olup halen 6 nufus aile efradımla birlikte Eskişehir Çifteler bucağında Mandıra mahallesinde hacı Ahmet Kayanın evinde 6 aydan beri mahiye 15 lira kira oturmakta ve altı aydan beride mezkur kira verilmemekte bulunmaktadır.

Esasen kendim reşber olduğumdan henüz arazim olmamakla efradı ailemi geçindirmek hususunda güç bir durumda bulunmaktadır. Bu suretle toprak tefiz edilinciye kadar 6 nufus aile efradımın eyaşesini temirine ve yukarıda arz ettiğim kira bedelinin verilmesi için lazım gelen muamelenin ifasını saygılarımla arz ve istirham eylerim.

102 No: lu İbrahim Özden
Avrupa mültecilerinden olup halen
Çifteler bucağında mukim. Eskişehir

İ. H. Özden

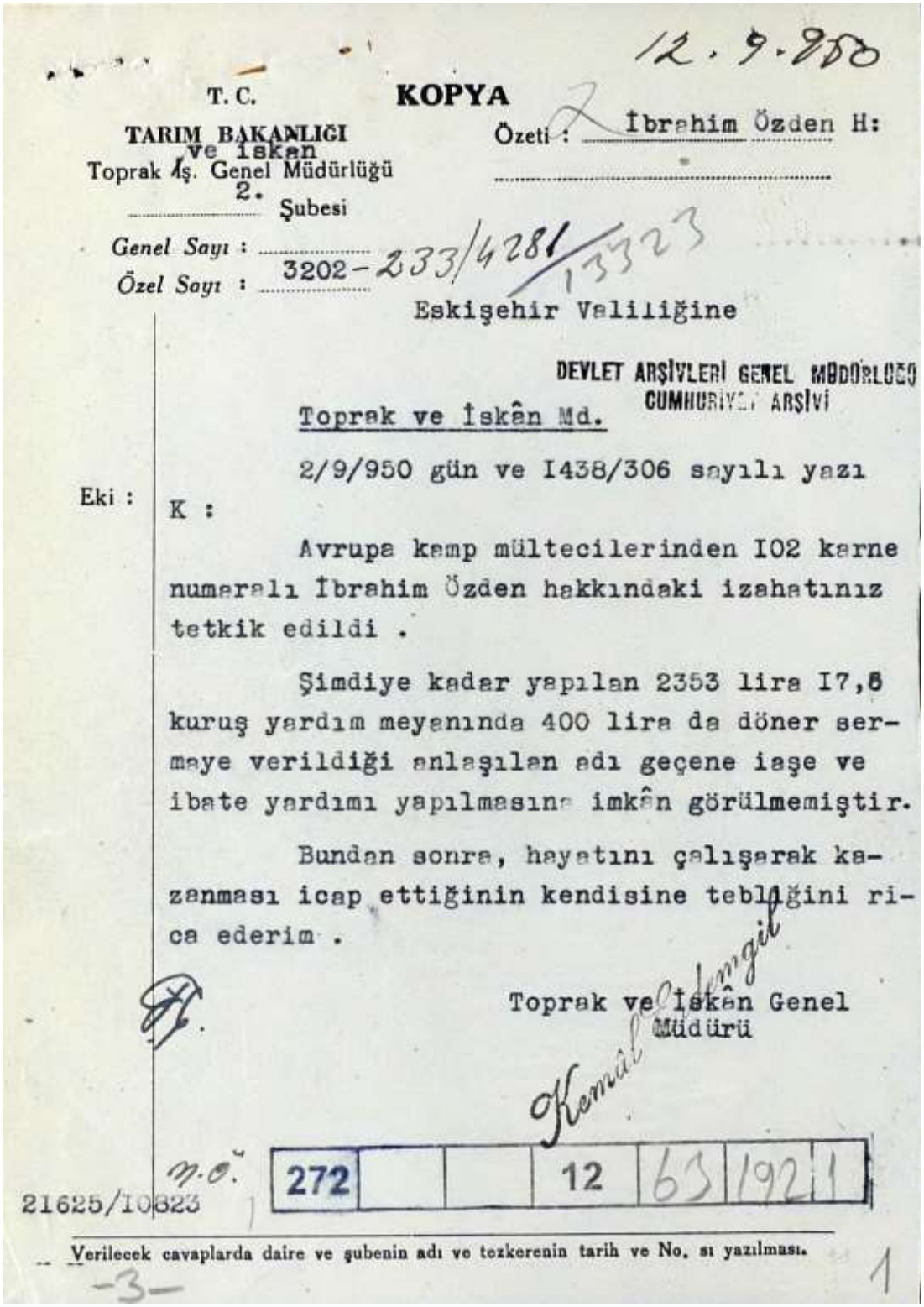
Toprak ve iş. md.
2 VIII

yarın
Çiftelere tebliğ
yazılacak
2-8-950

3

272 | | | 12 | 63 | 192 | 1

Eskişehir'de ikamet eden mülteci İbrahim Özden'in dilekçesi.

12.9.950

T. C. **KOPYA**

TARIM BAKANLIĞI ve İskan
Toprak İş. Genel Müdürlüğü
2. Şubesi

Özeti : İbrahim Özden H:

Genel Sayı :
Özel Sayı : 3202 – 233/4281/13323

Eskişehir Valiliğine

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Toprak ve İskân Md.

Eki :

2/9/950 gün ve I438/306 sayılı yazı

K :

Avrupa kamp mültecilerinden I02 karne numaralı İbrahim Özden hakkındaki izahatınız tetkik edildi .

Şimdiye kadar yapılan 2353 lira I7,5 kuruş yardım meyanında 400 lira da döner sermaye verildiği anlaşılan adı geçene işe ve ibate yardımı yapılmasına imkân görülmemiştir.

Bundan sonra, hayatını çalışarak kazanması icap ettiğinin kendisine tebliğini rica ederim .

Toprak ve İskân Genel Müdürü
Kemal İsmail Öktem

21625/10823

272 | | | 12 | 63 | 192 | 1

Verilecek cavaplarda daire ve şubenin adı ve tezkerenin tarih ve No. sı yazılması.

-3-

Eskişehir’de ikamet eden mülteci İbrahim Özden’le ilgili karar.

BAŞBAKANLIK
ANKARA 15.
Toprak ve İskân Müdürlüğü

Ankara
23 / 1 / 952

Karne
No
798

Sayı: 380
2910 - A

Salih Abayhan
Kara Yolları Gn. Md. 4. bölgede
Şehir.

Mülteci olarak yurda geldiğiniz 25/11/948 tarihini takip eden yıldan başlamak üzere 5098 Sayılı kanunun 8 nci maddesi gereğince beş yıl müddetle yol vergisinden muaf tutulmanız gerekir.

Ayrıca 1 61 sayılı gel r vergisi kanunun 17 nci maddesi gereğince 5098 Sayılı kanunun 8 nci maddesindeki kayıt, şart ve sürelerle bir taşıtla [illegible] kaydettiğiniz karara ve irat[illegible] ran 2.000 liradan gelir vergisinden müstesnadır.

Bu istisnanın menkul sermaye iradı üzerinden alınacak vergi[illegible]nin tevkif yoluyla tahsili hususuna gerekli yoktur.

Tebliğ olunur.

Toprak ve İskân Müdürü
[illegible] Özkaş

Kuzey Kafkasyalı mülteci Salih Abayhan'a ait belge.

Kaynak: *Dilgam Ahmed Arşivi*

ÖZGEÇMIŞ

İlk ve ortaöğrenimini Bakü'de tamamlamıştır. 2007 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Psikoloji Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden mezun olmuştur. 2010 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. 2020 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başlamıştır.